

સ્વ૦ કુમારશ્રી શ્રીરામરાજેન્દ્રસિદ્ધજીસ્મારકથન્યમાલા-પ્રથમોધક

શ્રીગણેશાય નમઃ ।
શ્રીવિદ્યારણ્યમુનિવિરચિત

॥ શ્રીઅનુભૂતિપ્રકાશ ॥

પ્રથમ વિભાગ (અધ્યાય ૧-૧૨) ।

તેજું

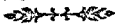
શ્રીયુત્ત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ,
૨. જૂનાગઢ-મળીત

ગુજરાતી ભાષાંતર

Sa1Ya

(સમૂહ, સાન્ન્ય, સાવરણ)

VIB/9HO

સુમુદુઓને માટે

સ્વ૦ કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રસિદ્ધજીના રમરણ્યાર્થે

૫૩૮ મૂલ્યે આપવા

પ્રકાશ કરવા.

(નામદાર લીંબડી ઠાકોર સાહેબ મહારાજાશ્રી હોલતસિદ્ધજી બહાદુર
કે સી આઇ. ધ ની મહાપત્રી)

શ્રી પોરબંદર વેદરાજા, ઠા ગોર્વીદિજી મહાભાઈ લાખાણી-વકીલ
નોર્ચબંદર રોડ-પોરબંદર.

કિંમત ૨-૦-૦

ॐ

राग भाङ्ग छ'द.

- अद्वित ओलप्यारे, अद्विते ओलप्यारे आप,
अद्वितने कांछ क्रिया करम नदि, लागे नदि पुन्य थाप. १
- अद्वित उपरि द्वैत वरम थ्यो, रण्य उपरि ज्यम साप,
जेतां विचारी थीनुं नदि तो, याने शोक संताप. २
- ज्यम नाश अद्वितनो न भवे, कोप नदि भाप जाप,
जल्य नात्य नदि काम डेकाजूं, वया सरव व्यावाप. ३
- अवय्य नदि ने शब्द सांजले, ज्ये छल वल्य गप,
भनन पिना भन करतो हीरो, करी न शके को भाप. ४
- सङ्गो साक्षि सङ्गो पोते, कोष्य करे उथाप,
कद्वित टकले छे त्यमहो त्यम, द्रव्य उपरि ज्यम छाप. ५
- अद्वित लुधि यक्ष ज्यवारे, लागे नदि वल्य ताप,
पोते अतुल्यवानंद आत्मा, समजे शुद्धे प्रताप. ६

अद्वित,

(श्री गूनागढनिवासी शारदाकवि नाथवान छेई स्वामीजी अतुल्यवानंद सरस्वती-
कृत-श्री विष्णुपद).

अध्यायानुक्रमणिका

अध्यायः	विषयः	पृष्ठानि
प्रथमः	ऐतरेयोपनिषदाख्या	१—३०
द्वितीयः	तैत्तिरीयोपनिषदाख्या	३१—७२
तृतीयः	छान्दोग्योपनिषदाख्या	७३—१११
चतुर्थः	" "	११२—१३४
पञ्चमः	" "	१३५—१६१
षष्ठः	मुण्डकोपनिषदाख्या	१६२—१८८
सप्तमः	प्रश्नोपनिषदाख्या	१८९—२१४
अष्टमः	कौषीतक्युपनिषदाख्या	२१५—२४०
नवमः	" "	२४१—२५९
दशमः	भैत्रव्युपनिषदाख्या	२६०—२९७
एकादशः	कठोपनिषदाख्या	२९८—३२९
द्वादशः	श्वेताश्वतरोपनिषदाख्या	३३०—३६०

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાના અન્ય અનુવાદો તથા પ્રકાશનો.

- (૧-૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રી શંકરાનંદીની સંપૂર્ણ ટીકા સમેત).
- (૪-૧૬) શ્રી ઋગ્વેદસંહિતા (શ્રી સાયણુ બાબ્યાનુસાર) તેના પ્રથમ અષ્ટકના વિભાગ ૨ પ્રસિદ્ધ.
- (૨૦-૨૧) શ્રીમદ્ચંકરાચાર્ય પ્રણીતા ઉપદેશસાદઓ - તેમાં મઘભાગ પ્રસિદ્ધ.
- (૨૨-૨૩) શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ભક્તિરસાયન. તેમાં પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ
- (૨૪) શ્રી અલ્પસહસ્રનામ (શારદાપીઠ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ)
- x(૨૫) શ્રી ધર્માપનિષદ્ (૭ ટીકાઓ સમેત સંવાદાત્મક)
- (૨૬-૨૭) શ્રી મુક્તચલુવેદસંહિતા (શ્રી ઉવટાચાર્ય તથા મહીંદરના સંપૂર્ણ બાબ્યસમેત) ૭પાય છે
- (૨૮-૨૯) શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિકૃત અનુબૂતિપ્રકાશ.
- (૩૦) શ્રી જૂનાગઢનિવાસી શ્રીનાથભવાન ઉર્ફે સ્વામીશ્રી અનુભવાનંદકૃત શ્રીધરી-સુષોધિની ટીકા સમેત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સ. ૧૯૩૦ ના 'સાહિત્ય'માં પ્રસિદ્ધ)
- (૩૧) " શ્રી અલ્પગીતા (રક્ષપુરાણાતર્ગત સં. ૧૯૩૨ના (સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ).
- (૩૨) વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યપ્રણીત ગાયત્રીવાર્તિક.
- (૩૩-૩૪) શ્રી શામવેદસંહિતા (શ્રી સાયણુબાબ્યાનુસાર) ૭પાય છે.
- x(૩૫-૩૮) શ્રી અથર્વવેદ સંહિતા (,,)
- x(૩૯) ઋગ્વેદાન્તર્ગત શ્રી શાંખાપન-ગૃહ્યસૂત્ર
- x(૪૦) શ્રી નાથભવાન ઉર્ફે સ્વામી અનુભવાનંદકૃત ચાતુરી.
- x(૪૧) " વિષ્ણુપદ.
- ...ઇત્યાદિ.

Kum .amrajendra Sinhyi.

श्रीयुत मोतीलाल रविशंकर घोडाना अन्य अनुवादे तथा प्रकाशने।

- (१-३) श्रीमद्भगवद्गीता (श्री शंकरानंदीनी मंभूर्णु टीका समेत).
 (४-१६) श्री भगवद्देसहिता (श्री सायण्यु भाष्यानुसार) तेना प्रथम अष्टकेना विभा
 (२०-२१) श्रीमच्छंकराचार्य प्रणीता उपदेशसादश्री तेमां गद्यभाज प्रसिद्ध.
 (२२-२३) श्री मधुगहनसरस्वतीकृत भक्तिरसायन. तेमां प्रथम भाज प्र'
 (२४) श्री धरसदसनाम (शारदापीठ भासिकमां प्रसिद्ध)
 * (२५) श्री छशापनिषद् (७ टीकाया समेत संवादात्मक)
 (२६-२७) श्री शुक्लयजुर्वेदमहिता (श्री उपेयाचार्य तथा महीधरना २
 (२८-२९) श्री निवारण्यमुनिकृत अनुभूतिप्रकाश.
 (३०) श्री भूनागहननिवासी धीनाथभवान् उद्देश्वाभीश्री अनु
 टीका समेत श्रीमद्भगवद्गीता (स. १६३० ना 'कं.
 (३१) श्री धरणीता (२६पुराण्युतर्जन सं. १. २
 (३२) वार्तिककार श्री सुरेश्वराचार्यप्रणीत गायत्रीवार्तिक.
 (३३-३४) श्री रामवेदसंहिता (श्री सायण्युभाष्यानुसार) छपा
 * (३५-३६) श्री अथर्ववेद संहिता (;)
 * (३६) भगवद्देवान्तर्गत श्री शांभायन-गुणसूत्र.
 * (४०) श्री नाथकवान् उद्देश्वाभी अनुभवानंदकृत 'यातुरी'
 * (४१) " विषयुष-

...इत्यादि.

Kumarshri Ramrajendra Sinhi

પ્રકાશકનું નિવેદન.

શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ એ વેદાંતનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિએ વેદાંતના ૫૫ ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાં આ અગ્રગણ્ય છે. પૂ. પા. માહાત્માશ્રી નથુરામ શર્માજીએ રૂપાવસ્થાન થયા પહેલાં આ ગ્રંથ શ્રવણમાં યોગ્યેલો અને મને પણ આ ગ્રંથના ણુનો લાભ મળતાં, આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી પા. મહારાજશ્રીને વિનયિ પત્ર કરેલી. કિન્તુ, તે અરમાં શ્રી પચદશી આદિ ગ્રંથ થો લખવામાં તેઓશ્રી પ્રવૃત્ત હતા. બાદ થોડા સમયમાં દુર્ઘવવશાત્ તેઓશ્રી ષ્ઠભૂત ૫૫ આ મ્હારી ઇચ્છા ફલીભૂત થઈ શકેલી નહિ.

ત્યારબાદ, કેટલાયક વર્ષોથી મારે શ્રીકૃત રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા સાથે સ્નેહ-વ બંધાયેલો અને તેનાં કરેલાં શ્રી શંકરાનંદીગીતા, તથા પૂજ્યસ્વામીશ્રી મધુસૂદન સ્વતીકૃત શ્રી ભક્તિરસાયનનાં ભાષાંતરો જોયેલાં તે ઉપરથી આ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં પાન્તર કરવા મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવતાં, તેઓશ્રીએ આ યાચનાનો ઉત્સાહપૂર્વક સપ્રેમ િકાર કરી હુંક સમયમાં તે ભાષાંતર કરી તૈયાર કરી મને સોંપેલુ.

'આ અરમાં લીબડીના નામદાર બાળકુમાર શ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજીનો સવત ૧૯૮૭ બાંદરવા સુદી ૬ને તા. ૬-૯-૩૧ને મંગળવારના રોજ ૧૫ વર્ષની અલ્પવયમાંજ અકાળ ાર્વાસ થતાં, તેમના સ્મરણાર્થ આ ગ્રંથ છપાય તો વધુ ઉત્તમ એમ મને જણાતાં મેં મદાર લીબડી મહારાણા સાહેબને આ ગ્રંથ છપાવવા વિનતિ કરી. આ વિનતિનો નામદાર ૧૨ સાહેબે તરત અંગિકાર કરી રૂ. ૫૦૦)ની સહાય આપવા મને જણાવ્યું, આ રીતે મદાર મહારાણાશ્રીના ઉદાર આશ્રયના પરિણામે હું આ અત્યુત્તમ ગ્રંથ બાલુક ધર્માવલગ્ની તા સન્મુખ પ્રકટ કરવા સમર્થ થયો છું અને તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

નામદારશ્રીની ઉદારતા આટલેથી જ વિરમતી નથી કિન્તુ, ગ્રંથ પ્રાચીન આર્યગ્રંથોના પાન્તરાદિક ધાર્મિક-સાહિત્યક્ષેત્રમાં સતત આશ્રયની યોજના વડીકનો પ્રબંધ કરી સનાતન વિવલગ્ની જનતા પ્રતિ તેઓશ્રીએ મહાન્ ઉપકાર કરેલો છે. મારા મિત્ર શ્રી. તોલાલભાઈએ નિઃસ્વાર્થપણે આ ભાષાંતર કરી આપતાં તેમનો હું આભાર માનું છું.

છેવટમાં, મને જણાવવાને આનન્દ થાય છે કે શ્રી. મોતીલાલભાઈએ મારે વેદાંત ાંતર તૈયાર કર્યા છે તેમાં શ્રી ઋગ્વેદ, શ્રી સામવેદ તથા શ્રી શુક્લયજુર્વેદની સંદિતાઓ ૫૫ છે. પરમાત્મા તેઓશ્રીની આ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો બદલો આપો આટલી પ્રાર્થના િ હું વિરમું છું.

સંવત ૧૯૮૯ના ચૈત્ર સુદી ૯ મંગળવાર, તા. ૪-૪-૩૩

લિ. ધર્માવલગ્ની જનતાનો આતાંકિત સેવક,
ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વડીલ
શ્રી પોરબંદર વેદસાગા વ્યવસ્થાપક

અનુવાદકના બે બોલ.

આ “ શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ ” ગ્રન્થના અનુવાદ તથા પ્રકાશનાદિ કથા ગંગોત્રીમાં ઉપસ્થિત થયાં તેનું અહીં મંદિરે નિરૂપણ કરવું અશક્ય નહિ ગણાય.

શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિવિરચિત ગ્રન્થોમધ્યે આ ગ્રન્થ ઉચ્ચરચાનીય છે. તેમાં એકંદર વીઠ અધ્યાયો તથા ૨૮૦૫ શ્લોકો છે. આ ગ્રન્થમાં પ્રધાનઉપનિષદન્તર્જતા “ બ્રહ્મવિદ્યા ”નું અતિસ્પષ્ટ, સુંદર તથા સરલ વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સ્વામિમહામુનિશ્રીએ ઉપનિષદોના સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ દષ્ટાંત તથા યુક્તિપૂર્વકે પ્રતિપાદન કરતાં, ગ્રન્થનું “અનુભૂતિપ્રકાશ” એ નામ અન્યથા સિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રન્થનું નામ તથા મહત્ત્વ મને કેટલાયક વર્ષથી ધ્યાપિ સુતિગોચર તેો હતો તથાપિ તે ગ્રન્થ દષ્ટિગોચર થવાનો યોગ મને મ. ૧૯૩૧ની સાલમાં જ પ્રથમ પ્રાપ્ત થયેલો મારા રનેહી શીયુત ગોવિંદજીભાઈ ડાબાબાઈ વજીવે મને નિર્ભયસાગર પ્રેસવાલો તથા કાશીનાથશર્માની ડીકાવાલો કાશીનો સરકૃત ગ્રન્થ મોકલે તેનું ગુજરાતીમાં બાબાનંતર કરવા કૃપા જણાવતાં સદરુઢ ગ્રન્થનું અવલોકન કરતાં આવા અપ્રતિમ પ્રુણ ગ્રન્થનો અનુવાદ કરવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો.

આ ગ્રન્થનું વિન્દી, મરાઠી કે ગુજરાતીમાં અઘાપિ પર્યંત બાબાંતર થયું નથી. રત્નાગિરિ જીહાના રામકૃષ્ણ તાલુકાના ધાઉલવલ્લી ગામના નિવાસી વે. ડા. સ. શી વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપટ, જેઓ તા. ૨૦-૧૨-૪૨ ના રોજ બ્રહ્મકૃત્ય પાઠ્યા તેઓશ્રીએ “ બ્રહ્મવિદ્યા ગ્રન્થરત્નમાળા ” નામક માસિકમાં આ ગ્રન્થના માત્ર બે અધ્યાયોનો મરાઠીમાં અનુવાદ કરેલો. તેથી આખા ગ્રન્થનો અનુવાદ વેદાંતપ્રેમી જનનાને કેટલેક અંશે ઉપયોગી તથા ઉપકારક નીવડે એમ ધર્મસેવાપૂર્વક પ્રેરતાં મે તેઓશ્રીની ઈચ્છાનુસાર તે કાર્યનો સા. ૧૯૮૭ ના આગાડ શુદી ૨ શુક્ર તા. ૧૭-૭-૩૧ના રોજ આનંદપૂર્વક શુભારંભ કરી બાદરવા શુદી ૩ સોમ તા. ૧૪-૯-૩૧ના રોજ પૂર્વાર્ષ બાગ સમાપ્ત કર્યો. તેમાં એકંદર ૧૩૫૪ શ્લોકો છે. અથ મોટો થઈ જવાના બંધથી તથા ઉત્તરાર્ષ બાગમાં બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના વધુ શ્લોકો દોવાથી સુગમતા અર્થ મે બે વિભાગ કરેલા છે. બીજો વિભાગ પાંચ તૈયાર છે.

ત્યારબાદ, આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા શીયુત ગોવિંદજીભાઈએ જે પ્રયાસ કરેલો તે મારે તેને સર્વથા ધન્યવાદ થતે છે. આ અરસામાં પરમ ધર્માવતાર પરમધર્મપ્રેમી લીલડી નરેશ નામદાર મદારાજાશ્રી દોલનમિદજીના પૌત્ર કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રમિદનો બાગવતમાં અજાણ સ્વર્ણવાસ થતાં તે સદ્ગત પ્રુણાત્માના રમરજ્યાં ધાર્મિક પ્રુણોત્તી ગ્રન્થમાળા કાઢવાનો પ્રબંધ નિયોજાતાં, આ ગ્રન્થ તે રમારક ગ્રન્થમાલાના એક પ્રુણ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનું હૈં.

ત્યારબાદ, તા. ૧૬-૮-૩૨ના પત્રથી મને નામદાર મદારાજાશ્રી મદોલનના સહાય દર્શનનો પ્રુણસંયોગ સં. ૧૯૮૮ ના બાદરવા શુદી ૩ અનિવાર તા. ૩-૯-૩૨ ના રોજ પ્રાપ્ત થયો. નિએ, આ મંગલયોગ યાદે હું પોતાને સર્વથા કૃતજ્ઞ મમલું હું. રાત્રિના સમય નામદારશ્રીનાં દર્શન થતાં તે વેદા. શ્રી. અષ્ટનશાલ દેવલોકર પંચમ શ્રીમદ્બ્રહ્મવદ-ગીતાના શ્રીમ્લ અધ્યાયનું શ્રવણ કરાવવા દેવા તથા કોઈ કાંઈ મદદતમા કોઈ કાચનાથ

પધારેલા હતા અવજી દરમ્યાન નામદાર હજુરશ્રી પ્રસંગોપાત્ત ચરચા દરમ્યાન ગીતાના અન્ય શ્લોકોનું સ્વમુખે ઉચ્ચારણ કરતા હતા આ સમયનું ચિત્ર અનુભવતા, આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિના પ્રાચીન મહાન્ નરેશ મહારાજ ગ્નકવિદેહીની ધર્મસલાની કપના મારા મનમા પ્રકટ થયેલી કે બહુના

શ્રી જ્ઞમનગર ઘાનપીઠાધીશ્વર ગુરૂશ્રી કૃષ્ણનાતજી ભગવાનજીએ અમારી વિતપ્તિથી લખેની સમર્થ પ્રસ્તાવના આ સહ સામેલ છે તે સર્વથા વિચારણીય છે મ્હારા અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન ગુરૂશ્રી સાથે સને ૧૯૨૧ ની સાલથી મને સમાગમ થતા તેમના પ્રસાદથી વેદાતવિષયમા મ્હારો પ્રથમ પ્રવેશ તથા પરિચય શરૂ થયો તે પ્રતિદિન શુદ્ધિગત થતો રહેલો આ પુણ્યયોગ માટે આ સ્થળે ઉપકાગર્શન કરવું તે મારી પવિત્ર દ્રશ્ય સમજી છું

વળી, આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ કે શ્રી ઋગ્વેદમહિતાનો ભાષાતર મેં ધણા વર્ષ પૂર્વે કરેલો તે શ્રી વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે યોગ્ય સમય પૂર્વે મ્હારા પરમ પૂજ્ય વડીનભાઈશ્રી જીવજીલાલની શુભપ્રેરણાથી ખાડીના ત્રણે વેદોનું ગુજરાતીમા ભાષાતર મેં તૈયાર કરેલું ત્યારબાદ શ્રીયુત ગોવિંદજીભાઈના મહાન્ શુભપ્રયાસથી તે વેદો મધ્યે શ્રી શુકવલ્લુવેંદસહિતા તથા શ્રી સામવેંદસહિતા હાવમા છપાય છે તથા તેમનાજ પ્રયાસથી શ્રી પોરબંદરના નામદાર શ્રીમહારાણા સાહેબે શ્રી અથર્વવેંદ સહિતા છપાવવા યોગ્ય સહાય્ય બક્ષેલી છે આ માટે તેઓશ્રીનો જીવલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે

ઉવટમા, આવા ધ્વજવિદ્યાવિષયક અપૂર્વ અન્ય સાથે સ્વ કુમારશ્રીનું નામ જોડાઈ તેઓશ્રીનો આત્મા પરમશાંતિને પામે એવી પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરું છું આ અનુ વાદમા યત્કિચિત્ દોષ હોય તેની ઉપેક્ષા કરી ડાઘ મુમુક્ષુ આ અન્યનું મનન કરશે તો હું મ્હારા પરિશ્રમને સફળ સમજીશ એમ કહી વિરમું છું

સ ૧૯૮૬ના ચૈત્ર વદી ૭ સોમ, તા ૨-૪-૩૩

મુ નડીઆદ

જોતીલાલ સ્વિગકર ઘોડા

દાસ કૃત્યાણુ

- ઉંકારથી પહેલો જોઈ, મન વાણી પર કહીએ તેહ,
મન વાણીનો યે આધાર, તેહને શરણુ હું છઉં નિરધાર. ૧
- નટ જ્યમ ધરે નાનાં રૂપ, સંકલ્પે યો વિવધ સ્વરૂપ,
વસ્તુપણે નહિ દરયાકાર, તેહને.....નિરધાર. ૨
- મોહાદિકથી યે છે રહિત, સાક્ષિ સદા પોતે અદૈત,
યેવડી એ હું કહું ઉચ્ચાર, તેહને શરણુ.....નિરધાર. ૩
- ભજતાં આવે અદ્વિતજ્ઞાન, જ્ઞેષ્યે જ્ઞાએ મૂલ અજ્ઞાન,
જ્ઞાઅદ્વાદિનો યે જ્ઞેનાર, તેહને.....નિરધાર. ૪
- ગર્ભવાસના દુઃખને હરે, જન્મ મરણુ પાંમે નહિ શરે,
તારે તેષ્યે કેહેવાએ તાર, તેહને.....નિરધાર. ૫
- વરણી માહે વરેણ્ય સદાએ, યેવડીએ સ્વ્યાદિ સોહાએ,
નિરવયની પોતે અવિકાર, તેહને.....નિરધાર. ૬
- નેહેની આદિ નહિ અંત, નિરાકારને રૂપ અનંત,
શ્રુતિ સ્મૃતિ ગાએ વારવાર, તેહને.....નિરધાર. ૭
- વાસ્તુદેવ સધલામાં વસે, પણુ જાણે યે કો અખ્યસે,
નિષેધ નીષિધ નિરવ્યાપાર, તેહને.....નિરધાર. ૮
- સુગમ થાએ ગુરુગમથી સદિ, તેવણુ કોહોને પમાએ નહિ,
સમજો કરીને વદાંત વિચાર, તેહને.....નિરધાર. ૯
- દેવ સરવનો છે એ દેવ, યે વડીએ ભાસે અદમેવ,
અહંનો સાક્ષિ, રહિત અહકાર, તેહને.....નિરધાર. ૧૦
- વાયવાદિકને અંતર રહે, વાયવાદિક એહેને કો ન લહે,
સરવશરીરિ સર્વાકાર, તેહને.....નિરધાર ૧૧
- ગમયમ હું થઈ જ્ઞેવા જ્ઞાએ, પાર ન પાંમે ને ધણું મુંજાએ,
હું ટલતે હું તે તે વાર, તેહને.....નિરધાર. ૧૨
- હુંજ પ્રકાશિ અનુભવાનંદ, લક્ષણા લક્ષે નથી કાંઈ દંદ,
પડછંદો શું કરે ઉચ્ચાર, દ્વાદશ અક્ષર એ નિરધાર. ૧૩
- દ્વાદશ આત્મા બાહેર માહે, સાક્ષિ અનુભવાનંદ સદાએ,
અક્ષર અક્ષર ને આકાર, તેહને શરણુ હું છઉં નિરધાર. ૧૪

(શ્રી જૂનાગઢનિવાસી શાકતકવિ ભક્તવીર શ્રી નાયબવાન ઉર્ફે સ્વામી શ્રી અનુ-
ભવાનંદ સરસ્વતી કૃત-શ્રી વિષ્ણુપદ).

Mortimer R. F. ...

પ્રસ્તાવના ।

ૐ તત્સત્ ।

વક્તારમાસાત્ર યમેવ નિત્યા સરસ્વતી સ્વાર્થસમન્વિતાસીત્ ।

નિરસ્તદુસ્તર્કઋલરૂપઢકા નમામિ ત શ્કરમર્ચિતાહિત્રમ્ ॥૧॥

ગુરુચરણસરોજસન્નિધાનાદપિવધવસ્યગુણૈઋલેશ્મમાજઃ ।

અપિ મહતિ જલાર્ણવે નિમગ્ના સલિલમુપાદદતે મિત દિ મીનાઃ ॥૨॥

વેદાન્તવાક્યપુષ્પેભ્યો જ્ઞાનામૃતમધૂતમમ્ ।

ઉજ્જહારાલિવદ્યો નઃ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥ ૩ ॥

આ ગ્રંથનું 'અનુભૂતિપ્રકાશ' એ નામ અન્વય છે કારણકે ગ્રંથકર્તા મહાત્મનિ વિધારણ્યસ્વામિએ ઉપનીષદના આધારે તત્ત્વજ્ઞાનાનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે મોક્ષેચ્છાવાન અધિ કારીઓને મોક્ષપ્રદ કેવળ ઔપનીષદીય તત્ત્વજ્ઞાન જ છે નાચ પન્થા વિપતેડવનાય—તે વિના અન્ય મોક્ષનો માર્ગ નથી ઉપનીષદ એ શબ્દના અર્થથી પણ તેમજ સિદ્ધ થાય છે વ્દે સ્પનીર્હસ્ય ત્રિવેદીચોપનીષદ્વેત્ । મન્દીરુગ્ગભાવાથ ગમદિ શાતનાત્તયા ॥ 'ઉપનીષત્' એ શબ્દમા પદ્મ ધાતુ ઉપ અને ની ઉપમગ અને કિવપ પ્રત્યય લાગવાથી ઉપનીષત્ શબ્દ થયો છે તેમા પદ્મ ધાતુ—ગતિ, નિશરણ, અને અનુસાદન, એ ત્રણ અર્થમા વપરાય છે (૧) સમીપમા નિરંતર ગતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે માટે 'ઉપનીષત્'—(૨) જન્મમરણરૂપ સમાર બધને મદ કરે છે માટે 'ઉપનીષત્'—(૩) ગર્ભજન્મમરણરૂપ સમારનુબ્ધાનું છે ન કરે છે માટે 'ઉપનીષત્' કહેવાય છે પુન ઉપનીષત્ ચારે વેદનો અંતિમ ભાગ છે માટે તેને વેદાન્ત' કહે છે જ્ઞાનામૃતમધૂતમમમ । સામ્નાશિરોડર્શવળા મુઢમુઢમ્ ॥ 'ઉપનીષત્' ને ચારે વેદનું મસ્તક કહેા ઉત્તમાગ કહેા શિર કહેા અથવા તેા કેવળ પ્રામ્યભાષાથી મુઢ કહેા, તેાપણુ તે વેદના અંતિમ ભાગરૂપ ઉપનીષત્ છે વગી જેમ લોકમા મનુષ્યાનું પિત્રાન મરતભાવલભી છે, તેમ પરમાત્મરવરૂપનુ જ્ઞાન કેવળ ઉપનીષદનઅભી છે તે નિર્વિવાદમિદ્ધ સિદ્ધાત છે ઉપનીષત્ના પ્રતિપાલવિધય અદ્વૈત ધ્વજવાત છે તેથી ઉપનીષત્ના મિદ્ધાતને 'કેવલાદ્વૈત' કહેવામા આવે છે વેદાન્તાનાવેદર્ષને નિરૂપવિતુમેવ શાન્ત પ્રવૃત્ત ન તર્કશાન્તવૃત્ત કેવલામૃતુકિમિ વગિત્ સિદ્ધાત સાધવિતુ દુષવિતુ વા પ્રવૃત્તમ્ ॥ વેદાન્તગાદેશ ઇન્તાના અવધિરૂપ અર્થાત્ ઇદભાવ—અગોચર—પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે મિન્તુ તર્કશાસ્ત્રની જેમ કેવળ કાલ્પનિક મુક્તિઓવડે રસિદ્ધાતનું મમર્થન કરવા અને પરમિદ્ધાતમા દોષારોપ કરવા માટે પ્રવૃત્ત નથી અર્થાત્ મુમુક્ષુઓના હ વને દષ્ટાતમુક્તિઓ દાગ આર્ષતિસ્ત ક્ષુદ્રેશાત—એ ભગવાનવ્યાગોષ્ઠા નિયમાનુમાર પુન પુન ઉપેશના આવર્તન દારા તત્ત્વભેદ આરદ કરાવી મોક્ષરવરૂપ કરવા એજ ઉદેશ છે જેમ રડવા માગકની માતાનું પાપકને રડતું બંધ કરી આનંદમય કરવાનું જ લક્ષ હોય છે તેમ એજ આશયથી ભગવાન શકરાચાર્ય કહે છે—સ્વાલોદમાન વિરતભમમ । શાન્તિમાનેતુનમ પ્રાપ્તતાનુમાર્થ ઇન્દ્રલમ્પરા યોજયત્યવિકાસ્ય । તદ્વજ્ઞેતોતિમૂઢઃ ષ્ઠુવનનમગાનીચ ત્ત્ત્કારવોગદ્વોષાગ રત્તનંચ

ઉપદેશ લેવા ગયા છે. ત્યારે બ્રહ્મને ઉપદેશ કર્યો છે-નેમા ઇદ્ર અધિકારસંપન્ન હોવાથી યથારિચત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જૃતકૃત્ય યથા અને વિરોચન તામમપ્રકૃતિવાન હોવાથી તત્ત-જ્ઞાનથી વચિત રહી પ્રત્યુત દેહાત્મબુદ્ધિ વિશેષત આરૂઢ કરતો થયો.

૫૪માધ્યાયમા-મુળકોપનિવૃત્તા વિષયનું વિસ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે તેમા અંગિરા મુનિ પાસે ગૌતમકૃષ્ણકે પ્રશ્ન કર્યો જે, કસ્મિન્નુ મગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત મગતિ-ત્યારે અંગિરામુનિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો જે જે વિશે વેદિતવ્યે પરા ચંવાપરા ચ-પુનઃ પરાવિદ્યા, અને અપરાવિદ્યાનું સ્વરૂપ કથન કર્યું જે, ષડાઙ્ગસાહિતા વેદા વિજ્ઞાચન્તે યથા ધિયા । સા ધોરનરા વિદ્યા સ્યાદવદ્વદ્વધોસ્તુ પરા મતા ॥ ૭ અંગ મહિત વેદ જે બુદ્ધિથી જાણાય તે બુદ્ધિ અપરાવિદ્યા છે અને બ્રહ્મબુદ્ધિ પરાવિદ્યા છે પુન તે બ્રહ્મબુદ્ધિરૂપ પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનું કથન કર્યું. ઉપનીતેન વિદ્યેયા વેદા સર્વે ન તાવતા । વ્રહ્મધો કિન્તુ વૈરાગ્યે સ્યાદાચાર્યોપદેશન ॥ ઉપનામન પુરઃસર ચતુર્વેદધ્યાનમાનથી બ્રહ્મબુદ્ધિ (પરાવિદ્યા) પ્રાપ્ત થતી નથી પરતુ વૈરાગ્ય-પુર-સગ આચાર્યના ઉપદેશથી જ બ્રહ્મબુદ્ધિ (પરાવિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે કથન કરી પરાવિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા)નો ઉપદેશ કર્યો છે

મસમાધ્યાયમા-પ્રશ્નોપનિવૃત્ત-નું કથન કરેલું છે તેમા પિષ્પલાદ મુનિએ, કાત્યાયન, ભાર્ગવ, કૌશલ્ય, ગાર્ગ્ય, સત્યકાલ, અને ભારદ્વાજ એ મુનયો વેદતાત્પર્યાત સગળજન્મચિત્તકા । પરબ્રહ્મપેક્ષમાણા સમિદ્વસ્તા ગુરં યયુ ॥ ૭ મુનિઓ વેદના તાત્પર્યથી સગુણબ્રહ્મના ચિન્તક હતા, અને પરબ્રહ્મ (નિર્ગુણબ્રહ્મ)ને જાણવાની ઇચ્છાથી સમિત્પાણી યદ્મ શ્રીગુરુને શરણે પ્રાપ્ત થયા અને ગુરુપસત્તિસમ્પૂર્ણ વર્ષ ગુર્વન્તિકે વસન । રમ્યક ફલતિ વિદ્યેયા ઘાદિન્ધ્યા ગુરુસેવયા ॥ ગુરુપમદનની સપૂર્તિ માટે એકવર્ષ પર્યંત ગુરુની પાસે રહ્યા કારણકે એકવર્ષાર્થન શ્રી ગુરુસેવા કર્યાથી જ આ બ્રહ્મવિદ્યા સમ્યક્ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ગુરુસેવા એજ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે ત્યારપછી તે જ એ મુનિઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર પિષ્પલાદ મુનિએ આપ્યો તેથી તેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મજ્ઞાનાનારૂઢ થયા ત્યારે શ્રીગુરુ પિષ્પલાદમુનિ પ્રતિ તે મુનિઓએ કહ્યું જે-સસારમયતોસ્માક પાલનાશ્વ હિ ન પિતા । હે ભગવન્ ! સમારભયથી અમાર પાવન (રક્ષણ) તમોએ કર્યું છે-માટે તમોજ અમારા પિતા છે આપે કરેલા ઉપકારના પ્રત્યુપકાર સંમધી વિચાર કરતા અવિચાર્યા પરંપાર યસ્તાત્યતિ તસ્ય તે । કુશ્રુવામુચિતા કર્તુ ન શક્તાઃ પ્રણતિ વિના ॥ અવિદ્યાના પરપારને પહોચાડનાર તમારી યોગસેવા કરવામા ફક્ત પ્રણતિ (સાષ્ટાઙ્ગ પ્રણામ) વિના અન્ય કંઈ કરવા અમે સમર્થ નથી. એ પ્રકારે વિચરકથન કરેલ છે.

અષ્ટમાધ્યાયમાં, અને નવમાધ્યાયમા કૌટીલકયુગનિવૃત્તના પ્રશ્નનું કથન કરેલ છે. તેમા તે ઉપનિવૃત્તના ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્વર્ગોધિપતિ ઇંદ્રની પાસે કાશીનરૈશ પ્રતર્દન કોપ સમયે ગયો, અને મહાનુભાવ ઇંદ્રની પ્રસન્નતા થતા પ્રતર્દનને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે, મનુષ્યેભ્યો હિતતમ વર વને પ્રતર્દન । હિત હિતતર ચેન્દ્રો મેમે હિતતમ ધિયા ॥ મનુષ્યો અર્થ દિતતમ વર પ્રતર્દને માગ્યો, ત્યારે ઇન્દ્ર, હિત, હિતતર, અને દિતતમ, એવા સ્વમુદ્ધિથી ત્રિવિધમેદ જાણી વિચાર કરીને કહે છે જે, મ યંલોકના મુખથી સ્વર્ગમુખ હિતરૂપ છે અને ઔદિક-આમુ-ષ્મિક વૈષધિક મુખમાં દોષદષ્ટિપૂર્ક વૈરાગ્ય યથો તે હિતતર છે. કારણકે વૈરાગ્ય તત્તજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ છે. અને નિત્યાન-દાનુભવસ્વરૂપ સ્વાત્મમેધ હિતતમ સ્વરૂપ છે. માટે અલૌકિક આત્મા જેવ છે. અને તેથી દુઃખસનધરહિત તત્તજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ,

જન્મમરણસંસારબંધથી અધિકારીઓ નિર્મુક્ત થઇ બ્રહ્મજ્ઞ થાય છે. એમ વિચાર કરી પ્રતર્દનને હિતતત્ત્વરૂપ આત્મજ્ઞાનોપદેશ કરેલો છે.

પુનઃ એજ કૌટીલ્યુપનિષતના ચતુર્થાધ્યાયનો પ્રસંગ એરે નવમાધ્યાયમાં મંગ્હીત કરેલો છે. જેમાં બ્રાહ્મકિ નામનો બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ગર્વથી દમ થઇ અપરબ્રહ્મવિત્ છે તથાપિ સ્વમનથી પોતાને પરબ્રહ્મવિત્ માની કાશીનરેશ અગ્નતશનુ-ચયાનામાતયાગુણાઃ બજાતદાનુર્વદ્વાત્મવેદનાચ્છૌર્થોઽપિ ચ । ઘન્ટર્વહિષ્ઠ નિ.શત્રુઃ કાર્યાંરાજા ચમૂવ સઃ ॥ બ્રહ્માત્મ ઐક્યજ્ઞાનથી જેણે આનંતરશનુનો વિનાશ કર્યો છે તેમજ શૌર્વતાથી જેણે બદિસંતુનો વિનાશ કર્યો છે માટે અગ્નતશનુ એ નામ અનર્થ છે. તે રાગને બ્રહ્મભેદ આપવાના ઉદ્દેશથી તે બ્રાહ્મકિ કાશીમાં ગયો અને કાશીનરેશ જે પરબ્રહ્મવિત્ છે તેને તે બ્રહ્મોપદેશ કરતો થયો પરંતુ તેનો અપરબ્રહ્મનો ઉપદેશ હોવાથી અગ્નતશનુએ તે ઉપદેશ સન્માનિત કર્યો નહિ. ત્યારે અંતમાં બ્રાહ્મકિ સમન્યો જે હું અપરબ્રહ્મની વાર્તા કરું છું અને આ રાગનો પરબ્રહ્મવિત્ છે. ત્યારે બ્રાહ્મકિને પરબ્રહ્મ જાણવાની જગાસા ઉદ્ભવતાં બાલકિઃ પરવિચાર્યે રાજાનમુપમન્નવાન્ ॥ ત્યારે રાજા વજ્રશ્રિમની ધર્મમર્વાદાનો પાલક હોવાથી રાજા નાત્રીચક્રારંતત્ સ્વજાતેરપમત્વતઃ । ગુરુત્વં નાસ્તિ મે તુભ્યં મદ્વાવિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥ પોતાની બ્રાહ્મજ્ઞ કરતાં અધમ હરિવન્નતિ હોવાથી શિષ્ય તરિકે સ્વિકાર ન કરતાં કહ્યું જે, હું હરિવ હોવાથી તમે બ્રાહ્મજ્ઞનું ગુરત્વ મારા માટે ઉચિત નથી. પરંતુ હું તમોને બ્રહ્મોપદેશ આપું છું એમ કહી અંતઃપુરમાં લઇ જઈ પાચભૌતિકતત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરાવી બ્રહ્મોપદેશ કરેલો છે.

દશમાધ્યાયમાં મેંવાયળીકોવણિવત્તા વિષયનું કથન કર્યું છે તેમાં બ્રહ્મુદ્દય નામનો રાજા પોતાનું રાજ્ય છોડી, બ્રહ્મવિચાર્યે વનમા મદાન તપશ્ચરણ કરી, શાકાયન્ય મુનિ પાસે ગયો. તે રાજાની બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અતિતીવ જગાસા હતી. તે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઘદાચ્ચત શરીરં મે કદા યાચાત્તતઃ પુરા । જ્ઞાસ્યામ્યાત્માનાત્મજ્ઞો મુનિર્માં બોધચ્ચિવતિ ॥ મારું શરીર અશાશ્વન છે. ક્યારે તેનો વિનાશ થશે તે નિર્ણય નથી માટે શરીર મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં હું આત્માને જાણીશ અને આત્મજ્ઞ શાકાયન્ય મુનિ મને બોધ કરશે. હ્યમિત્યેત્ય સાટાંગ પ્રક્ષિપ્ત્ય મુવિરિચતઃ । જ્ઞીષ્વ વરમિત્યુકો વૃત્તવાનાત્મવેદનમ્ ॥ એવા અભિપ્રાયથી સાટાંગપ્રક્ષિપાત કરીને પૃથ્વી ઉપર શ્રીગુરુસન્મુખ ઉભો રહ્યો ત્યારે ગુરુએ વર માગવાનું કહેતાં તે રાજા આત્મજ્ઞાન માગતો થયો. ત્યારે ગુરુ વિચાર કરીને તેના વૈરાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે કહેતા થયા જે, રાજાં મોગપ્રયાનાનામાત્મજ્ઞાનં મુદુશકમ્ । જ્ઞીષ્વકામામિત્યુકઃ સ મુનેઃ પાદમપ્રહીત ॥ રાજાએતે આત્મજ્ઞાનં યતું અતિ અચક્ર્ય છે. કારણ કે, રાજાએ રઝો-ગુણાત્મક હોવાથી ભોગપ્રધાન હોય છે. અને આત્મજ્ઞાન તો શુદ્ધસત્વસંયુક્ત જેનું અંતઃકરણ પરવૈરાગ્યપ્રધાન હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આત્મજ્ઞાન વિના અન્ય તારી કામનાનુસાર, યાચના કર; ત્યારે રાજા પોતાના વૈરાગ્યનું પ્રદર્શન કરાવતો શાકાયન્ય મુનિનાં ચરણ મૃદણ કરી આત્મજ્ઞાનોપદેશ માટે પ્રાર્થના કરતો થયો. ત્યારે રાજાસ્ય તીવ્રવૈરાગ્યં દૃશ્ય મુહ્યધિદ્ધરિતામ્ । તમાહ કૃતકૃત્યસ્ત્વમાત્મજ્ઞોઽસ્તિ ન સંશયઃ ॥ રાજાનો તીવ્રવૈરાગ્ય અને મુખ્યાધિકારિતા જોધને મદામુનિએ કહ્યું કે, હે રાજા! તું શતકૃત્ય છે. અને તું આત્મજ્ઞ છે. તેમાં કશો સંશય નથી. કારણ કે, વિષયાલકિરેવાસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિબલિષ્કા । एषा तु नास्ति ते ज्ञानं हस्तप्राप्तमिवस्थितम् ॥ આત્મજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક મુખ્ય વિષયાસંજ્ઞાન છે. તે તને નથી

માટે આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત રિયત છે. વિશેષ જ્ઞાતવ્ય નથી. તથાપિ યુક્તિઓ દ્વારા પુનઃ પુનઃ દલીલરણ કરવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે.

એકાદશાધ્યાયમાં કટોપનિષ્ઠ ના પ્રસંગને સમૃદ્ધીત કર્યો છે જેમા નચિકેતા. કુમારઃ સન્ સ્વપિત્રા પ્રેપિતોયમમ્ । ગત્વા ત તોપચિત્વાત્મજ્ઞાન વરમયાચત ॥ નચિકેતા કુમાર-અવરથાવાન છે. તથાપિ પોતાના પિતાએ યમપ્રતિ મોકલ્યો, ત્યારે યમરાજ પાસે જઈ યમરાજને પ્રમન્ન કરી આત્મજ્ઞાન વરદાનમા માગતો થયો ત્યારે નચિકેતાએ પ્રશ્ન કર્યો જે, પ્રેતે મનુષ્યે સદેહો મૂયાન્મત્તવિમેદત । પારલૌકિક આત્માસ્તિ નાસ્તિ વા નિર્ણય વદ ॥ મત-મતાન્તરના બેદથી, મનુષ્યના મૃત્યુ પછી (પારલૌકિક) આત્મા છે કે નથી, એવા અનેકશ સશયો થાય છે, માટે કૃપા કરી તેનો નિર્ણય કહ્યો. કેમકે ચાર્વાકદેહમેવાહુ કર્મિણ સ્વર્ગગામિનમ્ । મુમુક્ષ્વો મુચ્યમાનમિત્યુક્તો ગુરરાહ તમ્ ॥ સ્વાર્વાકમતવાળા દેહને જ આત્મા કહે છે એટલે દેહ ભરિમભૂત થયા પછી આત્મા એવું કૌય તત્તર નથી. કર્મિણ્ણલોકે આત્માને સ્વર્ગગામી કહે છે. મુમુક્ષુઓ મુક્ત કહે છે એવા મતભેદથી સશયોત્પત્તિ થાય છે ત્યારે યમરાજ નચિકેતાને અધિકારની યોગ્યતા જાણીને, આત્મોપદેશ કર્તવ્ય છે માટે કરે છે દુર્વિજ્ઞેયમણુત્વાત્તદેવૈશ્વ-વિચિકિત્સિતમ્ । ત્યક્ત્વંતત્પુત્રવિતાદીનૃઘ્ણીષ્વેત્યુક્ત આહ તમ્ ॥ આત્મા સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્વિજ્ઞે છે માટે જ દેવતાઓ પણ તે વિષયમા મંશયવાન છે તેથી આત્મજ્ઞાન સમધી આચર ઊડી પુત્રવિતાદિ તારી ઇચ્છાનુસાર તું માગી લે ત્યારે નચિકેતાએ કહ્યું જે પુત્રાદિ નશ્વર છે. તથા કલેશના કારણુભૂત છે માટે જ હું તો આત્મતત્ત્વને જાણુવા ઇચ્છુ છુ અને તમારા જેવો ઉપદેશ ત્રિલોકીમા અન્ય કૌય નથી. માટે કૃપા કરી મારી જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરો ત્યારે, યમરાજને નચિકેતાના અધિકારની પરીક્ષા થયાથી, અતિઆનદયુક્ત અત કરણથી આત્મ-તત્ત્વોપદેશ કરવા વૃત્તિ ઉદ્ભવતા, કહે છે. આ જગતમા વિવેકી અને અવિવેકી બે પ્રકારના પુરૂષો છે. તે બન્ને 'પ્રિય' અને 'હિત' એ બે તત્ત્વને ઇચ્છનારા છે તેમા વિવેકી હિતસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાની જીજ્ઞાસાવાન છે, ત્યારે અવિવેકી 'પ્રિય' પુનાદિને પ્રાપ્ત કરવાની કામનાવાન છે, અને પૂર્ણવિવેકારૂઠ પુરૂષને તો પ્રિય અને હિત બન્ને આત્મસ્વરૂપ હોવાથી કેવળ આત્મતત્ત્વના આનન્દમા રમણુ કરી પરમપદસ્થ થાય છે. તેમજ પુન લોકપ્રસિદ્ધ બે પ્રકારના અધિકારી કે. 'મૂઠ' અને 'અતિમૂઠ' મૂઠ કષ્ટ વિવેકવાન હોવાથી એહિક્ષ્મોજને નહિ ઇચ્છતા સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે અને અતિમૂઠ કેવળ દ્રવ્યતૃષ્ણાને મધ સ્વહાડત્યાદિ, અગમ્યાગમનાદિ અનેકપાપાયરણુમા પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને પરલોક છે એવો તેને પ્રતિભાસ પણ થતો નથી. તેવા સ્વાર્વાકમતના લોકોને આત્મવિષયક શ્રવણુ પણ અતિ દુર્બલ છે. તેમજ કેટલાક મોક્ષેચ્છાવાન અધિકારીઓ આત્મવિષયક વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણુ કરે, તોપણ આત્માને જાણી શકતા નથી કારણુ કે હવિના ભોક્તા દેવતાઓને મનુષ્યોમા તત્ત્વજ્ઞાન થાય તે અપ્રિય છે. માટે દેવતાઓ અનેકશઃ વિદ્વો અધિકારીઓને આત્મજ્ઞાનમા પ્રનિગધક રૂપે આપે છે. જેમકે-આચાર્યશિષ્યચોર્દોવાન્ દેવાડત્ત્વાદ્યન્તિ હિ । વાગ્દોષાદ્ બુદ્ધિદોષાદ્વા વસ્તુ શક્નોતિ નો ગુહ ॥ દેવતાઓ, આચાર્ય અને શિષ્ય, ઉભરમા દોષોત્પન્ન કરે છે. તેમા ગુરુ વાગ્દોષથી, અથવા તો બુદ્ધિદોષથી વધાર્ય ઉપદેશ કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ અર્થાત્ ગુરૂની પરીક્ષા કરી વિના શિષ્ય દિક્ષામંત ગૃહણુ કરે. અને ગુરુ જે ઉપરોક્તદોષદુષ્ટ છે તો તેથી વધાર્ય ઉપદેશ શિષ્યને પ્રાપ્ત થાય નહીં. અને કેવળ ચાર અક્ષરના કાંપનિક દિક્ષા-

કર્તુ છે. તેમાં ત્રયોદશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષતના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થ બ્રાહ્મણનું વ્યાખ્યાન કરી વિરાડાદિની ઉપાસનાના પ્રકારનું કથન કરી તે ઉપાસનાના ફરૂપે તત્ તત્ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ કેવળમુમુક્ષુ તેા વિગડાદિના અનિત્ય, સાતિશયતાદિ દોષનું દર્શન કરી, વૈરાગ્યસંપન્ન થઈ, આત્મવેદનપ્રગાસીત પુરુષવિષય ૧ એ શ્રુત્યુક્ત 'પુરૂષાકાર' આત્મનરને જાણવા પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી આત્મસ્વરૂપનું કોશાદિથી પૃથક્કરણ કરી આત્મજ્ઞાનનું સમર્થન કરેલું છે. તે આત્માને વહિમુલ્લેન ન જ્ઞાતુ પ્રત્યક્તત્ત્વમર્તિ વિના ॥ યદજ્ઞાત પરબ્રહ્મ (તત્ત્વ) તદ્ભવેત્સર્વકારણમ્ ॥ બહિર્મુખવૃત્તિવાન લોકો આન્તર્મુખવૃત્તિવાન થયા વિના જાણી શકતા નથી એવું જ અત્તાત 'પરતત્ત્વ' તેજ સર્વનું કારણ છે. તેને જાણીને વિદ્વાન પુરૂષોને 'એન્તત્મભ્યાય' આરૂઠ થયેયો હોવાથી સર્વદા તેઓ નિર્ભય છે કારણકે ભય દ્વૈતમા છે અદ્વૈતમા નિર્ભયતા છે તે બ્રહ્મવિદ્યા વિના કશાપિ પણ પ્રાપ્ય નથી એ પ્રકારે અનેકશ યુક્તિઓથી કથન કરી, 'આત્મા' એ શબ્દના અર્થથી પણ અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે. માટે વાક્યાર્થ કેવલાદ્વૈતપરાયણ છે. ચતુર્દશાધ્યાયમા બૃહદારણ્યકોપનિષતના ચતુર્થાધ્યાયગત ત્રણ બ્રાહ્મણના વિષયનું કથન કરતા અગતશસ્ત્ર અને વ્યાસાકિના વ્યાખ્યાનથી બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે

પંચદશાધ્યાયમા બૃહદારણ્યકોપનિષતના ચતુર્થાધ્યાય ચતુર્થ બ્રાહ્મણનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે તેમાં મહામુનિ યાજ્ઞવલ્કય જીવન-મુક્તિના ફલની ઇચ્છાથી ચિત્તને અતિવિલેપકર ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતા થયા અને પોતાના પતિને મેત્રેયીને વ્યાત્મજ્ઞાનોપદેશ કરેલો છે તે પ્રસંગનું વર્ણન અત્રે કર્યું છે તેમા મુખ્યત 'એષણાનયત્યાગ' એ સન્યાસનું સ્વરૂપ છે અને એવા પ્રકારનો સન્યાસ કેવળ વિતત્યાગથી લક્ષિત થાય છે કારણકે વિતૈષણા બીજી એષણાનું મૂળ છે, બંધકે મંતારનું મૂળ છે કારણકે વિતતનું કારણ કર્મ છે અને 'કર્મબંધન' એજ સંસાર છે, માટે વિતત્યાગ આવશ્યકીય છે યદપિ અધુના સન્યાગીઓ વિતૈષણાથી દૂર રહી શકતા નથી એ કલિપ્રમાન છે સન્યાસ, એ પ્રકારના છે (૧) 'સાવનસન્યાસ,' (૨) 'ફલસન્યાસ' સાધનસન્યાસ જ્ઞાસુ માટે છે અને ફલસન્યાસ જ્ઞાનિ માટે છે નિદિધ્યાસ દ્વારા છેલ્લી ત્રણ બૃમિકામા વૃત્તિ સ્થિર કરવા માટે સન્યાગ પરમમાધનરૂપ છે તેમજ આત્મપ્રાપ્તિમા શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ મુખ્ય સાધન છે એ પ્રકારે ક્રમશઃ કથન કર્યું છે

ષોડશાધ્યાયમા બૃહદારણ્યકોપનિષત ના ચતુર્થાધ્યાયના પચમ બ્રાહ્મણના વિષયનું કથન કરેલું છે તેમા દ્વંધ્યાગાર્થવેણુરૂપી અને અધૈનિકુમારના સવાદદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાને 'મધુવિદ્યા'નું સ્વરૂપ આપી પગમ મધુસ્વરૂપ આત્મા છે માટે સર્વથા 'આત્મા' જાતવ્ય છે એમ કહીને યુક્ત્યંતરથી આત્મજ્ઞાનના વિષયનું કથન કરેલું છે

સપ્તદશાધ્યાયમા બૃહદારણ્યકોપનિષત ના પચમાધ્યાયાન્તર્ગત યાજ્ઞવલ્કયમુનિ, અને આદ્યેલાદિ ઋષિઓના શાસ્ત્રાર્થ કથનદ્વારા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરી આત્મતત્ત્વનું સમ્યક્ જ્ઞાન કથેલું છે

અષ્ટાદશાધ્યાયમા બૃહદારણ્યકોપનિષતના પઠાધ્યાયથી જનકરાજાને યાજ્ઞવલ્કયમુનિએ ઉપાસના અને તત્ત્વવિદ્યાનું પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કરી, બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે તે પ્રસંગનું વિસ્તરણ વર્ણન કરેલું છે

એકાદશાધ્યાયમા સામવેદગત તત્ત્વકારીયશાખ્યાન્તર્ગત કેનેપનિષતમા યજ્ઞ અને દેવતાઓના સત્ત્વથી વિરુદ્ધ યજ્ઞેત્ર બ્રહ્મવિદ્યાનું કથન કરેલું છે તેમા કેનેપિત્ત-એ

મન્ત્રથી બ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન તદ્વિવ્યક્તશિષ્યનો પ્રશ્ન છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે વાક્ય: કસ્યચિદ્વ્યાપ્ત ન ચાન્યાયેન પૃચ્છત: । જ્ઞાનવિદ્ય મેઘાવીજલવલ્લોકમાચરેત ॥ આ બ્રહ્મવિદ્યા 'પ્રશ્ન' કર્યાવિના વક્તવ્ય નથી. તેમ અન્યાયથી પૂછનારને પણ વક્તવ્ય નથી. માટે વિદ્યાનો જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનતા હોય તોપણ લોકમાં જડની જેમ આચરણ કરે. માટે કેનેવિત્ એ મન્ત્રથી પ્રશ્ન કર્યા છે. અને તે પ્રશ્નના સમાધાનદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે.

વિદ્યાધ્યાયમાં નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષત્ ના વિષયનું કથન કરેલું છે. તેમાં પ્રમખપતિ, દેવતાઓને મન્ત્રરસ પ્રચ્છત (ઠ) માર્ગથી જ્ઞાન અને ધ્યાનના ક્રમપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં ઠ એ બ્રહ્મનો વાયક છે. અથવા ઠ એ બ્રહ્મનું પ્રતીક છે. માટે ઠ ના ધ્યાનથી આત્મધ્યાન સિદ્ધ થાય છે. અને ઠ ના જ્ઞાનથી આત્મજ્ઞાનસિદ્ધ થાય છે. એ પ્રકારે અપ્રતિમ સુક્તિઓથી ઉપદેશ કરેલો છે.

મદ્યપિ આ મન્ત્રમાં અનેકથા: વિષયો છે તેનું પ્રસ્તાવનામાં સર્વાંશો વર્ણન કરવું અસંભવિત છે. તથાપિ ક્રમશઃ દિગ્દર્શન માત્ર કરેલું છે. વેદાન્તના વિષયને આરૂઢતાત કરવામાં આ મન્ત્ર અપ્રતિમ છે એ નિર્વિવાદ છે.

કેવળ ઉપનિષત્ના વિષયોનું મહામુનિ વિદ્યારૂપે સરલભાષામાં સંક્ષેપતઃ કથન કરી, વેદાન્તજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલો છે. તેમાં શ્રીયુત રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર યોગ્યે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી વેદાન્તજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓને અપ્રતિમ ઉપકાર કરેલો છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ વિરાધયા ન શોમન્તે પંક્તિ વક્તિતા છતાં એ ન્યાય છે. તો પરમધર્મવતાર નામદાર ક્ષિપ્તી નરેશ પોતાની પરમ ઔદાર્યના બતાવી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે સદાયતા આપી છે તેથી સમસ્ત ભારતવાસી વેદાન્તજ્ઞાસુઓ તેઓ નામદારશ્રીના અતિ ઉપકારી છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેઓ નામદારશ્રીનું નિરંતર કલ્યાણ કરતાં થાઓ એ શુભેચ્છાપૂર્વક હું મારાં સાક્ષાદ અંતઃકરણથી આશીર્વાચન સમર્પું છું. અને પુનઃ પુનઃ આવાં કાર્યો તેઓ નામદારશ્રીના વરદહરને અદોનિશ થવા કરે છે અને વિશેષતઃ થાઓ એ પ્રાર્થનાપૂર્વક વિરમું છું.

આ ગ્રંથના ભાષાંતરકર્તા રા. રા. મોતીલાલભાઈએ પોતાનું જીવન વેદાંતમય કરી લોક-સેવાયે સમર્પિત કરેલું છે. જેના પ્રત્યક્ષ પુરાવારૂપે શ્રી શંકરાનંદીગીતા, શ્રી ઉપદેશસ્તાહુશ્રી, શ્રી ભક્તિરસાયણ, વિગેરે ટટલાક ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને વિશેષમાં આરે વેદની મંદિતાનું ભાષાંતર પણ મહાન પરિશ્રમે તૈયાર કરેલું છે. તેઓનું તે કાર્ય અનિ પ્રશંસનીય હોઈ પરમ ધન્યવાદને યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને માટે મનનીય છે. તેમાં સરલતાથી વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું સમ્પદ્દર્શન કરાવેલું છે. તો જ્ઞાસુઓ તેનો લાભ લઈ ભાષાંતરકર્તાનો પરિશ્રમ અવશ્ય સક્ષ કરશે એમ હું પ્રમું છું. ॥ ઠ ત્ સ્ત ॥

વિશેષ વિજ્ઞાપન—

દોપદુષ્ટમિદમિત્યવજ્ઞયાદાતુમિચ્છત ન જાતુ સાધવઃ ।

શૈવલં કિલ્લ વિદ્યાય કેવલં નિર્મલં કિમ્ ન ધીયતે જલમ્ ।

લી. સૌજન્યવસંવદ.

વે. આ. ગુરુથી કૃષ્ણલાલજી ભગવાનજી
જામનગર ધીગુરુધાન (વાઠિયાવાડ) જ્ઞાનપીઠ.

ॐ

केटलायक अभिप्रायो

(१)

पोरवंदर

९-१०-३१

निरैक्षि मयाऽधिपोरवन्दरनगरं चातुर्मास्यं विदधानेन विश्वविश्रुत कीर्तिक श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः सुप्रसिद्ध कतिपयोपनिषदा तात्पर्यावलम्बनेन प्रणीतस्य श्लोकात्मकस्य 'अनुभूतिप्रकाश' मिधग्रन्थस्य विद्वज्जनसमादृतस्य श्री मोतीलाल रविशङ्कर घोडा बी. ए. एल.एल. बी. महाशयेन विरचिताऽतिविशदविषयविमर्शभासुरा गुर्जरभाषामयी व्याख्या स्वल्पकलेवरापीयं व्याख्या मूलार्थं साधु योजयन्ती परिमितप्रज्ञैरपि सुबोधा हृदयङ्गमा जिज्ञासुजनताया महान्तमुपकारमाधातुं प्रभवतीतिनाशतोऽप्यतिशयोक्तिः । अन्वयबुबोधयिषया श्लोकेष्वङ्गान्यधायिपत, टिप्पण्यामुपयोगि श्रुति वचोनिचयोऽपिन्यवेपीत्यादयो बहवो भव्यनव्यप्रकारा अत्र वेविद्यन्ते । बहुषु स्थलेषु मया समनोऽवधानं दृष्टा तेनेत्थङ्कारं सम्मन्ये व्याख्येय सर्वाङ्गीणसौष्ठवशालिनी समजनीति । व्याख्याकारमहोदयेनेदृशीमृत्कृष्टां व्याख्या विधाय बहूपाकारि जिज्ञासुवृन्दम् । नैकविधभाषावैदुष्यभूषितस्य व्याख्यातानेकविधोत्तमोत्तमग्रन्थरत्ननिकरस्यास्य व्याख्याकर्तुर्महाशयस्य भाषासारत्ये विषमविषयविशदीकरणे च परिपक्वानुभवः प्रशंसनीयः । आशासे एतमेवान्यान्योपयोगि ग्रन्थानपि व्याख्याय चिरन्तनग्रन्थचिन्तनसत्त्वे घस्मरेऽस्मिन् विकराले कलिऋलेऽप्यप्रचुरप्रचारायावृन्दारकभारत्याः प्रचारे साहायकमाचरिष्यति व्याख्याकारमहोदय इति सम्मनुते (श्रीअनुभूतिप्रकाश) ॥

पूज्यपाद श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीताया 'उपदेशसाहस्र्या' गद्यभागस्य श्री मोतीलाल रविशङ्कर घोडा बी. ए. एल. एल. बी महाशयेन विरचिता गुर्जरभाषामयी व्याख्या व्यलोकिसावधानमनसा मया । न केवलमुपदेशसाहस्र्या अयमनुवादोऽस्ति अपि तु अस्या उपरि सुप्रसिद्धायाः श्री रामतीर्थरचिताया पदयोजनिकाख्याया व्याख्याया अपि प्रत्यक्षानुवादो विहितः, विवरणमपि विदुषामपि मनस्तोषकरं वरीवृत्त्यते, सर्वथा प्रशंसनीयोऽयमनुवादोऽनुवादोपयोगिनिखिलगुणगणमण्डनमण्डितो यत इति सम्मन्यते (श्रीउपदेशग्रंथावलि) ॥

अस्ति सुविदितमेव गीर्वाणयाणीप्रणयिनामद्वैतसिद्धान्तजीवातुभूताद्वैतसिद्ध्यादिग्रन्थप्रणयनेनाखण्डभूमण्डलमण्डनायमानयशोभि. स्वामिमधुसूदनसरस्वतीमहानुभावैरचितंविद्व-

दृन्दे बहुमानतामवाप्तं रसायनं धार्ष्ट्यादिरोगजालयेव प्रसृमरदुर्वारसंसारव्याघ्रेपसारकं
 'भक्तिरसायनं' नाम ग्रन्थरत्नम् । पूर्वन्तु दुर्लभतममिदं नाममात्रत एव श्रुति-
 पथमागच्छति स्म, तदनुकृतिपथविद्वज्जनैरन्विश्य समेषां सौलभ्याय प्रकाशितम्,
 तथापि निःशोकादिद्रं जिज्ञासूनां स्वान्तसन्तोषायनालममत्, अस्थोपर्य्यधयावकेनापिकस्या
 श्रिदपि भाषायां व्याख्या न निरमायि, अथ भक्तिलक्षणस्वरूपादिकमनेकप्रमाणैर्वहु
 विधोपपत्तिभिश्च सामीचीन्त्येन न्यरूपीति टीकामन्तरा व्युत्पन्नानामपिदुर्ज्ञेयमासीत् । परन्तु
 साग्रतं परोपचिकीर्षेकव्रतधृतमानसेन महोयसायासेन श्री मोतीलाल रविशङ्कर षोडा
 बी. ए. एल. एल. बी महाशयेन जीर्णदुर्ग (जूनागढ) वास्तव्येन सहृदयहृदयहृषा सरल
 सरलया सरण्या प्रत्येकमौलाक्षरयोजनपरा सर्वैरहस्यकपाटोद्घाटनपटीयसी गुर्जरभाषा-
 मयी टीका प्राणायि, टीकयाऽनया सर्वस्या जिज्ञासुजनताया महोयानुपकारः समपादि ।
 व्याख्या हि महाशयेन, भाषासारव्ये भावाविष्करणशैत्यामन्यापेक्षितसर्वविधसौकर्य्य
 सम्पादने चायं व्याख्याकारः सकलश्रमोऽजनिष्ट, एतदर्थं लेखकमहोदयः परः शतधन्यवाद
 पात्रतामर्हतीति विद्वांसति मे चेतः । मन्मतेन टीकेयमव्युत्तमास्तीत्यत्र न संशीतिरीप-
 दपि । तर्ककर्कशाविचारसम्यञ्चितप्रमाणसमुदयोदयपुरःसरस्वर्गायिसुभाषयिभक्तितुषापिपासुभिः
 सर्वैर्जिज्ञासुभिरवश्यं सद्भाष्यं कण्ठे श्रवणयोश्च धार्य्यं व्याख्याशाणोलीढं ग्रन्थरत्न-
 मिदमितरभक्तिप्रतिपादकग्रन्थात् सर्वानतिशयानमिति सम्मन्यते (श्री भक्तिरसायनं) ॥

स्वामी भागवतानन्दो मन्डलीधरः शाली. काव्यसाङ्ख्ययोगन्यायवेदान्तादितीर्थः,
 वेदान्तवागीशः, हरिद्वार (कनखल) वास्तव्यः ।

(२)

(श्री अलवर-प्रतापगढ निवासी श्री रामस्वामी.)

Benares Cant.

32 Khajuri

At the Bungalow of B. Kalyandas

18-1-31

स्वस्ति नारायणाभिरुपस्तत्वानुसंस्मृतिम् । पुरस्कृत्य परप्रेम्णा प्रस्तुतं विनिवेशते ॥

प्रिय महाभागाः ! बहुतित्यः किल कालोऽतिगतः समासादिताया भवत्पत्रिकायाः परं

नायथावत् तदुत्तरं प्रतिपत्तुं पारितमिति दूयते चेतः । साग्रतन्तु भवद्भिरपायनीकृतमति

मनोरसं " भक्तिरसायन " निबन्धं सधन्यवादमुररीकृत्य वर्णदूतमिमं भवदन्तिके प्रेरितुं

कथञ्चिद् विहितार्थसरोऽस्मि । × × × ×

भवदीयामान्यातिमकोचतिमनिशामाशंसमानः—

भ. रामस्वामी

From the Kalyan Office
Gorakhpur
30-4-32

Dear Sir,

Your kind p. c of the 12th Feb was duly received... ..

Your both books "શ્રીમકિરસાયન" and "ઉપદેશસાહસ્રી" have been gone through and I conclude to say that these books have been proved a good production: as to the Rıgveda Ashtakas, I think those to be of Unique value

The next special issue of the Kalyan is going to be published in name of "Ishwaranka".....on this occasion I request your kind attention to prepare fine article for this issue

with kind regards,

Yours faithfully

(Sd) Hanumanprasad Poddar.

(૪)

Ratangar (Bikaner)

16-10-32.

ૐ

સન્માન્ય શ્રી મોતીલાલ સ્વીશંકર ઘોડા, નડીઆડ.

x x x x હું થોડાક દિવસ થયા જળતાયુપરિ-
વર્તનાર્ય અન્ને આવેલો છું. હજી બે મહીના અહીં રહેવાનું વિચાર છે. અનુભૂતિપ્રકાશ, ચલુવેદ,
સામવેદ છાપીને તૈયાર થાય ત્યારે તેમની પણ એક એક પ્રત V. P. થી મોકલાવજો.

આપ આવા ગ્રન્થોનું લાભાન્તર કરી બહુ સારો કામ કરી રહ્યા છો એને માટે
શુભરાતી જાણનારી જનતો આપની કૃતેસ યશે

લી.

હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર

કલ્યાણ સંપાદક.

Shri Rigveda Samhita Ashtak Parts I & II

by M. R. Ghoda

The samhita verses have been ably translated into Gujarati prose by Mr. Ghoda.

The two substantial volumes with their commentaries on each sukta at the end are sure to prove a good guide to those who do not know Vedic Sanskrit. The indices both at the beginning and the end add to the usefulness of the book. The author promised a comprehensive preface on the subject and readers will surely be looking forward to it.

(૧)

સાહિત્ય
ડિસેમ્બર ૧૯૩૨

x	x	x	x	x
x	x	x	x	x

ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન વેદ પદ્યમાં-સુક્તમાં છે. આ સુકતો મૂળ પદ્ય એવો પદ્યોદય અને અર્થ ભાષી મોનીશાસે આપ્યા છે, અને દરેક સુકત નીચે કેટલાક વિકટ શબ્દોના અર્થની યાદી મૂકી છે. આ અનુવાદ શ્રી ગાયત્રીચાર્યે કરેલા ભાષ્યને અનુસરે છે, તે અર્થનો ગોઠવ ઠીક કરે છે. ઋગ્વેદનું ગુજરાતી ભાષાંતર 'વેદાધિપ્રકાશ'માં કેટલુંક થયેલું પણ આનો પ્રથમ આ પહેલવારનો ગુજરાતીમાં આદ્યો ન્યેયો તેથી એનું મદદર સમજાવી.

x	x	x	x	x
x	x	x	x	x

એમણે પઠાવેલો પદ્યોદય અને તેથી વિરોધ એમણે ધટાવેલા અર્થ એ શ્રી ઉચ્ચિત અને ચોગ્ય છે.

x	x	x	x	x
x	x	x	x	x

આવા ધર્મચંદનું ભાષાંતર કરવાનું ભાષ્ય મોનીશાસે દાયકામાં લોધું, તે વૌદારા ભાષાંતર ખાતાએ તેમને સોંપ્યું તેથી જાનને જય મળી એવી જામને આ બે ભાગ નેમને ખાતી પડે છે.

(૭)

"લુહિપ્રકાશ"

ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ પા. ૩૮૪

'શ્રી ઋગ્વેદસાહિતાનો' ગુજરાતીમાં તરલુમો મદદર પડે એ એક આચાર્યકાંક મદદર મેઆપો નેમણે. અને આમ પુરી થતા એનું એ છે કે આચાર્ય પ્રાચીન અને પવિત્ર મંથના અનુવાદનું કાર્ય શ્રી મોનીશાસ રવિચંદર શ્યામ જેવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને દર્શને મળ્યું છે. આ પુસ્તકો સાવજનિક પુસ્તકાલયમાં મંદદવા નેવાં છે.

शुद्धिपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
धन्दिभ्योऽन	धन्दिभ्योऽना	१०	४
अत्यर्थानुसार	श्रुत्यर्थानुसार	१३	२८
पहोऽयाऽवपथ्या-ने	पहोऽयाऽवापथ्या-नयन-	२८	१३
अव्ययैत-न्यसाक्षिक	अव्ययैत-न्यसाक्षिक	"	२७
तिष्ठेत्प्रज्ञात्मना	तिष्ठेत्प्रज्ञात्मना	२६	२२
यज्ञेन	यज्ञेन	३०	२३
लय वडे	लय वडे	"	२६
प्राशुत्भता	प्राशुत्भता	४७	२४
भयथी द्विरप्यगर्ह	द्विरप्यगर्ह	४६	५
पक्षित	पक्षिना	५०	१२
विकाररूपना	विकाररूप वा	५१	६
'आनन्दस्व'	'आनन्दस्य'	५१	२३
अत्यार्थ	श्रुत्यार्थ	५५	११
तनोत्तरेण	तेनोत्तरेण	५७	३
मद्गस्ति	मद्गस्ति	५८	४
तदेवानुप्राविशत्	तदेवानुप्राविशत्	५६	२६
अभाव	भाव	६३	२८
पापमकरावमिपति	पापमकरत्वमिति	७०	२५
अन्तमक्षक	अक्षमक्षक	७१	२६
तपोऽप्यत्	तपोऽतप्यत्	७१	२७
ताकिंभतवाणानुं	ताकिंभतवाणानुं	७६	४
ते (भाटी तथा धजानो)	ते (भाटी तथा धजानो)	७७	११
विवेक्षा	विवेक्षा	७६	२६
निर्विकाराण्यु	निर्विकाराण्यु	८०	२५
शाखायवयै	शाखायवयै	८१	१४
तेज	तेजः	८५	७
कश्चकसंयुतम्	कश्चकसंयुतम्	८५	७
पृथिनुं	पृथिवीनुं	८८	३
नुत्थै	नुत्थै	८६	१४
तद्विदांस	तद्विदांस	८६	२३
यद्विदांस	यद्वद्विदांस	८६	२५
सूक्ष्मभांश	सूक्ष्मभांश	६०	१६
सो वाग्भवति	सा वाग्भवति	६०	२४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
०४ अत्यन्त	ने अत्यन्त	६१	२८
'स्वत्'	स्वप्	६३	२६
स्वप्नजागरयोः	स्वप्नजागरयोः	६४	१
स्वप्नपीतौ	स्वप्नपीतो	६४	२१
बभूव	बभूव	६९	२७
'तञ्'	तेञ्	१०२	१५
रथूक्षनी	आ रथूक्षनी	१०३	११
सर्वे	सर्वे	१०७	२४
असत्यानुबंधान्	सत्यानुबंधान्	१०८	२०
छिन्नांत	छिन्नांत	११७	२१
सर्वैः	सर्वैः	१३७	१८
मद्भव	मद्भव	१३६	१०
दृष्ट छायात्मा	दृष्टछायात्मा	१४०	१०
सालंकारा	सालंकारा	१४१	७
चोरव्याघ्रादयोमती	चोरव्याघ्रादयोमती	१४४	२३
साक्षिणं	साक्षिणं	१४७	१५
(यं ८-१२-२)	(छां० ८-१२-२)	१४६	२५
पुत्रपोतम	पुत्रपोतम	१५२	६
प्राहितदधि	प्राहितदधि	१५५	१०
अेक सो	अेक सो अेक	१६०	११
गुरुरभ्रुयया	गुरुरभ्रुयया	१६०	१८
शंभवे	शंभवे मानतां	१७३	१२
विभ्येद्रम	विभ्येद्रम	१७७	१०
तद्वयम	तद्वयमं	१८४	२१
तुष्टुमुद्यदरात्	तुष्टुमुद्यदरात्	१८७	७
भाष्य	भाष्य	१८८	७
स्थल	स्थलं	१८८	४
द्वौसप्रतिपद्यमानि	द्वौसप्रतिपद्यमानि	२००	१३
स्वप्नदक्	स्वप्नदक्	२०३	२
-विसप-	-विसप-	"	१७
करता	करता	२०६	२
पूरोक्ष	पूरोक्ष	२११	४
विपक्षाः	विपक्षाः	२१३	१७
द्विपक्षाः ७	द्विपक्षाः	२११	७
(५-१)	(१-२)	२२६	२७

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
त होवाच	त होवाच	२४७	२६
दृष्टिभेदाद्वयो	दृष्टिभेदाद्वयो	२५०	२
प्रौढ	प्रौढ	२५३	३
जनसमर्पवाहुल्याद्वाराणां	जनसमर्पवाहुल्याद्वाराणां ५	२५४	१२
व्याप्तुयाद्गु	व्याप्तुयाद्गु	२५५	२७
नि३पथ्य ३२ छे	नि३पथ्य ३२ छे	२५८	११
कौपीतकीशापोपनिषद्वि२थ्य	कौपीतकीशापोपनिषद्वि२थ्य	२५९	२५
स्विमूर्ध्न्यवस्थाप्य	स्वमूर्ध्न्यवस्थाप्य	२६१	११
य एषोवाहावह्ममेनो	य एषोवाहावह्ममेनो	२६७	२५
सायुज्यं सुपैति	सायुज्यमुपैति	२६०	२८
योगद्वैतविज्ञाने	योगद्वैतविज्ञाने	२६३	१२
नांशाभिमानी देव	नाशाभिमानी देव	२६५	१७
पितादिक	पितादिक	२६९	१०
हविर्भोक्ता	हविर्भोक्ता	३०१	१३
सामर्थ्यं	समर्थं	३०२	३
गुरं अने शिष्य	गुरं अने शिष्यने	३०२	७
आगम-शास्त्रम-	आगम-शास्त्र-	३०३	३
इ२	इ२	३०६	१४
होवाथी	होवाथी	३०७	१५
शरीर	शरीरं	३०९	१५
उत्तिष्ठति	उत्तिष्ठति	३१३	२७
बाह्याक्षविषयेष्वात्मरूप	बाह्याक्षविषयेष्वात्मरूप	३२५	१०
निरुद्धेन	निरुद्धेन	३२५	११
तद्य	तद्य	३२६	२०
देवाशुदाहरत्	देवाशुदाहरत्	३३२	१८
द्वयमीशानचिदात्मा	द्वयमीशानचिदात्मा	३३६	५
त्रैत्र वदी ७ सोम,	त्रैत्र सुदी ७ रवी, (अनुवादकना, भोस) पृष्ठ ७		२१

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीविद्यारण्यविरचित

अनुभूतिप्रकाश

प्रथम विभाग (अध्याय १-१२)

अध्याय १ लो

साध्याद्विषय व्याख्याननो अर्थबोध प्राप्त करवा असमर्थ जेवा सुमुमुक्षुना अर्थे आ ग्रन्थप्रयास छेः—

ऐतरेयेण^१ सम्प्रोक्ता^२ द्वितीयारण्यकान्तगा ।

ब्रह्मविद्या^३ सुविस्पष्टं^४ बालबोधाय^५ तन्यते ॥ १ ॥

अर्थः—ऐतरेयवडे इरीरीते कहेली तथा द्वितीय अरण्यकना अन्तभागगाभी जेवी ब्रह्मविद्यानो, साध्यादिनो अर्थोपदेश समजवाने असमर्थ जेवा सुमुमुक्षुना अर्थे इडी विस्पष्ट रीते विस्तार कराय छे. १

स्वगत, सन्नतीय तथा विन्नतीय बेदना निरासपूर्वक सुष्टिनी पूर्वे केवण आत्मानी अवस्थिति दशावे छेः—

आत्मैव^३ सृष्टेः^४ प्रागासीन्नामरूपविवर्जितः^{१०} ।

सोऽप्येक एव^{१७} नान्योऽस्ति^८ जडं चान्यन्न^{१२ ११ १३ १६ १४ १५ १७ १८} विद्यते ॥ २ ॥

अ०—सुष्टिनी पूर्वे 'आत्मा'ज्ज डतो. ते पणु अक ज, नाम तथा इथथी रडित. अन्य (आत्मा) विद्यमान नथी. वणी, अन्य जउ वस्तु विद्यमान नथी. २

मायाना प्रतियोगिक जेवा विन्नतीय बेदनी आशंकानो 'माया' छत्यादि वाक्यार्थवडे प्रतिषेध करे छेः—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

इति श्रुत्यन्तरे प्रोक्ता माया नान्यत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥

अ०—प्रकृतिने माया जे जालो तथा महेश्वर-परमात्माने जे मायाने अध्यक्ष-नियामक जालो जेम अन्यत्र श्रुत्यन्तर विषे वलुंवेळी माया परमार्थतः विद्यमान होती नथी. ३

माया निस्तत्त्वा होय तो व्यवहारसिद्धि हेम थाय आम आशंका परत्वे, ते निस्तत्त्वा होय तथापि, तेनी व्यवहार-योग्यता होय छे जेम 'निस्तत्त्वं' धृत्यादि वाक्यार्थवटे सद्धष्टांत निरूपण करे छे:—

निस्तत्त्वं व्यवहारार्हमनृतं बालयक्षवत् ।

बालो यक्षं प्रकल्प्यास्माद्भिर्भेति व्याघ्रतो यथा ॥ ४ ॥

अ०—स्वरूपतः निश्चायित जेसुं अज्ञान, जाणके कल्पेला यक्षनी चरे व्यवहारार्ह (होय छे). जाणक, यक्ष कल्पने जेम व्याघ्रधी छडीये (तेम) आधी छडीये छे. ४

सहिनी पूर्वे शुद्ध आत्मा जे अवस्थित होय छे जेम 'वस्तुतत्त्वं' धृत्यादि वाक्यार्थवटे उपसंहार करे छे:—

वस्तुतत्त्वं जडं किञ्चिन्नान्यदस्त्यात्मवस्तुनः ।

अद्वयानन्दरूपात्मा तदा सुप्ताविव स्थितः ॥ ५ ॥

अ०—आत्मवस्तुंशी भिन्न जेवी कांठ माया तथा तेनी कायदिक वस्तु, परमार्थ स्वरूपे (सती) छती नथी. त्यारे सुप्तुसिनी चरे, अद्वय तथा आनन्दरूप आत्मा अवस्थित होय छे. ५

सहिना अध्यारोपनु 'निस्तत्त्वं' धृत्यादि भाषी १७ श्लोक पर्यंत निरूपण करे छे:—

निस्तत्त्वापि जगद्भ्रान्ति माया निद्रैव कल्पयेत् ।

निर्विकारोऽप्यसावात्मा मायावृत्त्या व्यचारयत् ॥ ६ ॥

अ०—स्वरूपे असत्य होवा छती निद्रांनी चरे माया, जगद्भ्रान्तिनी प्रकल्पना करी शके छे. निर्विकार (छे) तथापि आ आत्माजे, मायावृत्तिपूर्वक लोकसृष्टिविषयके सद्धर्ष करी. ६

x द्विपद्युः ३ जगत्प्र-शांभान्तरविषे; ४ यक्ष-भूत, व्याघ्र. व्यवहारार्ह-कार्यक्षयक; ६ अध्यारोप-कल्पना.

હવે, લોક તથા લોકપાલક દેવતાની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સ વિચાર્યાંચિલાન્ લોકાન્ સૃષ્ટ્વા પાલકસૃષ્ટયે ।

૮ ૭ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨
કૃત્વા વિરાટનું છિદ્રેષ્વથ તદેવતા વ્યધાત્ ॥ ૭ ॥

અ૦—તેણે (પરમાત્માએ) સંકલ્પ કરી અગ્નિ લોકને સર્જી (અગ્નિ આદિ) લોકપાલકની સૃષ્ટિના અર્થે વિરાટ વપુ રચીને તે પછી (તેના) છિદ્રો વિષે તે દેવતાઓને સ્થાપ્યા. ૭

હવે, તે વૈરાટ વપુને ક્ષુધા તથા પિપાસાવડે યુક્ત કર્યાનું 'સમુદ્ર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

૩ ૫ ૪ ૨ ૬ ૧
સમુદ્રતુલ્યે દેહેઽસ્મિન્ દેવતાઃ પતિતાસ્તથા ।

૧૦ ૧૧ ૯ ૧૨ ૭ ૮
તં દેહં ક્ષુત્પિપાસાભ્યાં યોજયામાસ સ પ્રભુઃ ॥ ૮ ॥

અ૦—તે પ્રકારે (સ્થાપેલા) દેવતાઓ, સમુદ્રસદૃશ એવા આ (વૈરાટ) વપુ વિષે પડયા. (હવે) તે પરમાત્માએ, ક્ષુધા તથા પિપાસાવડે તે વપુને યુક્ત કર્યું. ૮
સૃષ્ટિનું તથા તે વિષે અગ્ન્યાદિક દેવતાઓને પ્રવેશાભ્યાનું 'મદ્ર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩
અન્નભોગાયાત્મદેહાન્ ગવાશ્વપુરુપાદિકાન્ ।

૪ ૬ ૫ ૭ ૬ ૮
સૃષ્ટ્વા પ્રવેશયત્તત્ર દેવતાસ્તા યથાયથમ્ ॥ ૯ ॥

અ૦—અન્નભોગાર્થે અસાધારણ દેહવાળાં ગાય અશ્વ તથા પુરુપાદિકને સર્જી તે (દેહો) વિષે તે (અગ્ન્યાદિક) દેવતાઓને યથાયતન પ્રવેશાભ્યા. ૯
હવે, પરમાત્માએ ક્ષુધા તથા પિપાસાને અગ્ન્યાદિક દેવતા વિષે પ્રવેશાભ્યાનું 'ઈશ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૬ ૪ ૫ ૬
ઈશાઽસાધારણં સ્થાનમપश्यન્ ક્ષુત્પિપાસયોઃ ।

૭ ૬ ૧૦ ૮ ૧૧
પ્રવેશયદેવતાસુ તદ્ભોગાત્તે ચ તૃપ્યતઃ ॥ ૧૦ ॥

અ૦—પરમાત્માએ, ક્ષુધા તથા પિપાસાનું અસાધારણ સ્થાન ન જોતાં-મળતાં (તેમને અગ્ન્યાદિક) દેવતા વિષે પ્રવેશાભ્યાં અને તે (દેવતાઓ)ના ભોગથી તે (ક્ષુધાપિપાસા) તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

अग्न्यादिक देवतायां, वागादिक धन्द्रियोवडे सन्ने अतने गृहणु करी न शक्या अने अपानवासुजे ते अतने अहंलु कर्यु तेनु 'अग्ने' इत्यादि वाक्याय'वडे निरूपणु करे छे:—

अग्ने^१ सृष्टे^२ भोक्तृवर्गो^३ हाजिघृक्षत्तदिन्द्रियैः^४ ।

तत्र^६ वागादयोऽज्ञाक्तास्तदपानो^{१० १२ ११} गृहीतवान्^{१३} ॥ ११ ॥

अ०—अत्र सन्तां, बोध्यावर्गे निश्चे ते (वागादिक) धन्द्रियोवडे तेने (अतने) गृहणु करवाणी धन्ना करी. तत्र, वागादिक अज्ञान यथां. (किन्तु) अपानवासुजे तेने गृहणु कर्यु. ११

हवे, परमात्माजे हेइ विषे एवइपे प्रवेश कथानु 'जीवामाये' इत्यादि वाक्याय'वडे निरूपणु करे छे:—

जीवाभावे^२ वृथा^४ सर्वमित्यालोच्य^५ परेश्वरः^६ ।

शिरोमध्यं^७ विदार्यात्र^८ प्राविशज्जीवरूपतः^{१०} ॥ १२ ॥

अ०—परमात्माजे, एवना अभावे सर्व वृथा (छे) ज्येष्ठ विश्वरीने अस्तकनो मध्यभाग विदारी, अत्र (दिक्विषे) एवस्वरूपे प्रवेश कथो. १२

'एव'पदार्थनु 'प्राणानां' इत्यादिक वाक्याय'वडे निरूपणु करे छे:—

प्राणानां^१ धारकः^२ कर्ता^३ चेतनो^४ जीव उच्यते ।

आनखाग्रमहंकारश्चिद्रूप्यात्तश्चेतनोऽभवत् ॥ १३ ॥

अ०—प्राणानो धराधनार, इत्याग्रपद तथा ज्ञानादिमान शेष ते 'एव' कहेवाय छे. नभना अग्रभाग विषे रहित ज्येष्ठ चेतनयस'पक्ष अहंकार चेतन-वदप यथो. १३

हवे 'अहंकार' पदार्थनु वर्जुन करवा अन्तःकरणना लागेनु 'अन्तःकरण भागो' इत्यादि वाक्याय'वडे निरूपणु करे छे:—

अन्तःकरणभागो^{११} द्वावहंकारो^{११} मनस्तथा^{१०} ।

वृक्षस्य^२ मूलमग्रं^३ च^४ यथा^५ भागो^६ तथेद्वयताम्^{१३} ॥ १४ ॥

x निरूपणु ११ बोध्यावर्गे-अग्न्यादिक देवता; तत्र-ते अमनवृद्धय करवायो; १२ सर्वे-सोऽहंकारादिक इति; १३ इत्याग्र-प्राणविधान;

અ૦—એમ વૃક્ષના મૂળ તથા અગ્ર એમ બે ભાગ છે તેમ, 'અહંકાર' અને 'મન' તે બે અન્ત કરણના ભાગ છે એમ જાણો ૧૪

હવે, 'ચિદ્વિષ્વપ્રતિબિંબાભ્યાં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'અહંકાર' તથા 'મન' નું નિરૂપણ કરે છે —

ચિદ્વિ^૧સ્વપ્રતિ^૨બિંબા^૩ભ્યાં^૪ યુક્તો^૫ઽહંકાર^૬ એવં^૭ તુ ।

ચેતના^૮ પ્રાણમૃત્તસ્ય^૯ હૃદ્વિષ્ઠં^{૧૦} કરણં^{૧૧} મનઃ^{૧૨} ॥ ૧૫ ॥

અ૦—ચિદ્રૂપ બિંબ તથા ચિત્પ્રતિબિંબવડે જ યુક્ત એવો 'અહંકાર' જ ચેતનારૂપ (છે) તે (ચેતના) પ્રાણને ધારણ કરાવનાર જીવરૂપ (છે) હૃદયનિષ્ઠ એલુ મન, તે જીવનુ સાધન (છે) ૧૫

હવે, 'તસ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'સંસાર'નું નિરૂપણ કરે છે.—

તસ્ય^૧ હૃત્કણ્ઠનેત્રે^૨ષુ^૩ પ્રચારવશતો^૪ ભવેત્ ।

સુષ્ણિઃ^૫ સ્વપ્નો^૬ જાગરશ્ચ^૭ સૌંડ્યં^૮ સંસાર^૯ ઈરિતઃ^{૧૦} ॥ ૧૬ ॥

અ૦—તે (જીવાગ્ર્ય સાભાસ હૃદય વા મન)ના (યથાક્રમે) હૃદય, કઠ તથા નેત્રને વિષે પ્રચારવશથી સુષુષ્ણિ, સ્વપ્ન અને જાગર અવસ્થા થાય તે આ (અવસ્થાવિશેષને જીવનો) 'સંસાર' કહેલો છે ૧૬

હવે, 'પ્રય માવસયાઘ્ન્ય સ્વપ્ના' અર્થ—ત્રણ સ્થાન છે (તેમાં) ત્રણ સ્વપ્નો છે, (બે ૨-૩-૧૨) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું 'સ્વપ્ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્નઃ^૧ સ્વકાલ^૨ એવાસ્તિ^{૩-૪} નાન્યદા^૫ સ્વપ્નજાગરૌ^૬ ।

તથૈ^{૭-૧૦}વેતિ^{૧૧} સ્વપ્નસામ્યાત્રયઃ^{૧૨} સ્વપ્ના^{૧૩} ઉદીરિતાઃ^{૧૪} ॥ ૧૭ ॥

અ૦—સ્વપ્ન સ્વ(સ્વપ્ન) કાલે જ હોય છે અન્યદા ન (હોય). સુષુષ્ણિ તથા જાગર (અવસ્થા) તેજ પ્રકારે હોય છે. એમ સ્વપ્નસાદસ્થને લીધે ત્રણે (અવસ્થા)ને 'સ્વપ્ન'રૂપે (શ્રુતિવિષે) બોધેલ છે ૧૭

પૃતાનુવાદ કરીને હવે ચંદ્રિના 'અપવાદ'નું અધ્યારોપ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

અધ્યારોપો^૧ માયિકો^૨ઽયમુક્તો^૩ઽથાસાવપોહ્યતે^૪ ।

અધ્યારોપા^૫પવાદા^૬ભ્યાં^૭ નિષ્પ્રપન્નં^૮ પ્રપન્નં^૯ચ્યતે^{૧૦} ॥ ૧૮ ॥

x ટિપ્પણ ૧૫ ચેતના-ચિદ્વિષ્ઠા શુદ્ધિ, ૧૭ અન્યદા-સુષુષ્ણિ તથા જાગરના સમય વિષે

અ૦—આ માયિક અધ્યારોપનું નિરૂપણ કર્યું હવે, આનો અપવાદ કરે છે. (કારણકે) નિષ્પ્રપંચ (તત્ત્વ) અધ્યારોપ તથા અપવાદના યોગે વાગ્યવહાર યોગ્ય કરાય છે. ૧૮

‘સ જાતો મૂતાન્યમિચ્છેહ્યત્ અર્થઃ તે સંસારી થયો છતો, ભૂતોને સર્વ ભણીથી (વિચેકવડે) ભણતો હવો’, (વેતઃ ૧-૩-૧૩) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું ‘સ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ^૧ સંસારી^૨શ્વરો^૩ જાત^૪ ઈશ્વરાનુગ્રહાત્પુનઃ^૫ ।

પૃથિવ્યાદીનિ^૬ મૂતાનિ^૭ યથાશાસ્ત્રં^૮ વ્યચારયત્ ॥ ૧૯ ॥

અ૦—તે ઇશ્વરે સંસારીરૂપે ઉત્પન્ન (સતા), ઇશ્વરના અનુગ્રહથી પૃથિવી પ્રભૃતિ ભૂતપદાર્થો સંબંધી પુનરપિ યથાશાસ્ત્ર વિચાર કર્યો. ૧૯

‘વિચાર’નું સ્થાન શ્લોકવડે (૨૦-૩૫) ‘પરમાત્મનઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પરમાત્મન^૧ ઉત્પન્ન^૨ જગદાત્મૈવ^૩ નેતરત્ ।

મૃદો^૪ જાતો^૫ ઘટો^૬ યદ્વન્મૃદ્વસ્ત્વેવ^૭ તથેક્ષ્યતામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ૦—પરમાત્મા યદું ઉત્પન્ન થયલ (આ) જગત્ ‘આત્મા’જ છે. જે પ્રમાણે મૃત્તિકા થકો ઉત્પન્ન થયલ ઘટ, મૃત્તિકા જ છે તે પ્રમાણે આ ભણવું. ૨૦ દષ્ટાન્તનું વિવરણ કરી, જગત્ના સ્વકારણ પરત્વે પ્રકટિપતપણાનું ‘ઘટ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘટઃ^૧ શરાવ^૨ ઇત્યાદિવિકારાણાં^૩ મૃદઃ^૪ પૃથક્ ।

તત્ત્વં^૫ નાસ્તિ^૬ પ્રતીતે^૭ તુ^૮ નામરૂપે^૯ પ્રકલ્પિતે ॥ ૨૧ ॥

અ૦—ઘટો, શરાવ ઇત્યાદિ (માટીના) વિકારોનું માટીથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી. પ્રતીત થતાં નામ તથા રૂપ પ્રકલ્પિત જ છે. ૨૧

હવે, તે કલ્પનાનું જ ‘પ્રતિવિમ્બમ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવિમ્બમ્^૧ નીરાયુપાધિવશતો^૨ યથા^૩ ।

સંન્નિવેશોપાધિતો^૪ ઝ્યં^૫ તથા^૬ કુસ્માદિવિમ્બમઃ^૭ ॥ ૨૨ ॥

× ટિપ્પણ: ૧૮ શ્વાનુવાદ-સિદ્ધાપદોક્તન; પૂર્વરાવર્તન. ૨૦ ઘટ-પદો; મૃત્તિકા-માટી. આ શ્લોકમાં અનુમાન-પ્રયોગ કરેલો છે. ૨૧ શરાવ-ગોડીયું.

અ૦—જે પ્રમાણે જળ તથા દર્પણ ઇત્યાદિ ઉપાધિમુળે^૧ મુખ-પ્રતિબિમ્બનો ભ્રમ (થાય છે) તે પ્રમાણે, સન્નિવેશ રૂપ ઉપાધિ^૨ 'બલ યગ્રી (મૃદ પરત્વે) કુમ્ભાદિકનો વિભ્રમ (થાય છે). ૨૨

મૃદના જ્ઞાનવડે ઘટવિભ્રમ નિવૃત્ત થાય એમ આશંકા પરત્વે, આકાર-વિશેષ રૂપી ઉપાધિની નિવૃત્તિવડે જ તેવો વિભ્રમ દૂર થાય તેથી, મૃદાદિજ્ઞાનવાનને પણ ઘટાદિ પદાર્થો બાસે છે એમ 'આન્તિઃ'^૩ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

આન્તિઃ^૩ સોપાધિકોપાધિનિવૃત્ત્યૈવ^૪ નિવર્તતે^૫ ।

ન^૬ બોધાત્તેન^૭ ભાસન્તે^૮ જાનતોઽપિ^૯ ઘટાદયઃ^{૧૦} ॥ ૨૩ ॥

અ૦—સોપાધિક આન્તિ, ઉપાધિની નિવૃત્તિવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. (સત્ય વસ્તુના) જ્ઞાનવડે (તે નિવૃત્ત થાય) નહીં. તેથી કરીને (માટીના સત્ય સ્વરૂપના) બાણનારને પણ ઘટાદિક પદાર્થો બાસે છે. ૨૩

'હવે, વેશિષિક મતના 'ધાર્યકારણભેદનું' 'પ્રયક્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે:—

પૃથગ્દ્રવ્યસ્વરૂપઃ^૧ સન્^૨ સમવેતો^૩ ઘટો^૪ મૃદિ^૫ ।

इत्याहुस्ताकिंकास्तज्जु^૬ न द्वैगुण्यप्रसंगतः^૭ ॥ ૨૪ ॥

અ૦—ઘટ લિપ્ત દ્રવ્યરૂપ સતો, મૃત્તિકા વિષે નિત્યસંબદ્ધ છે એમ તાંકિકો કહે છે. (પણ) તે, (દ્રવ્ય) રૂપટ હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેથી યુક્ત નથી. ૨૪

ધાર્યકારણનો ભેદ સ્વીકારીએ તો દ્વૈગુણ્યપ્રસંગ બાધકરૂપે પ્રાપ્ત થાય એમ ઉપર કહ્યું તેને જ 'મૃદ્ભારાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સ્પષ્ટીભૂત કરે છે:—

मृद्भाराद्^૧ घटभाराच्च^૨ गुरुत्वं^૩ द्विगुणं^૪ भवेत्^૫ ।

तथालंकारकर्ता^૬ स्यात्कृती^૭ हेमादिद्वद्धितः^૮ ॥ ૨૫ ॥

અ૦—મૃત્તિકાના ભારથી તથા ઘટના ભારથી (મૃત્તિકાનું) વજન બેગુણું થાય. તેમ (સતે) સુવર્ણાદિકની વૃદ્ધિને લીધે અલંકાર કરનાર કૃતકૃત્ય થાય. ૨૫
પૃથક્ રચનાને લીધે ઘટ મૃત્તિકાથી 'લિપ્ત છે એમ કહેવું યુક્ત નથી એમ 'ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૨૨ સન્નિવેશ-પૃથક્ રચના; ૨૫ દ્વૈગુણ્યપ્રસંગ-રૂપટતાનો પ્રસંગ; બેગુણું-રૂપટ.

ન સન્નિવેશમાત્રેણ પૃથગ્દ્રવ્યત્વસમ્મતઃ ।

શયનોત્થાનગમનૈ ન પુત્રે વહુપુત્રતા ॥ ૨૬ ॥

અન્—નિરાળા આકારમુળે—લિપ્ત રચનાને લઇને—તે દ્રવ્ય લિપ્ત હોવાનો સંભવ હોતો નથી. શયન કરવું, ઊઠવું, તથા નમન કરવું (તે ક્રિયાઓ) વડે પુત્ર પરત્વે અહુપુત્રતા સંભવતી નથી. ૨૬

હવે 'તસ્માત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તસ્માત્કાર્ય ન વસ્તુ સ્યાત્કારણવ્યતિરેકતઃ ।

કિંતુ કારણ એવૈતદનૃતં ભાસતે મૃષા ॥ ૨૭ ॥

અન્—તેથી કારણથી પૃથક્ એવું (ઘટાદિ) કાર્ય (પરમાર્થ) વસ્તુરૂપે ન હોય. કિંતુ, કારણ પરત્વે જ તે મિથ્યા વ્યર્થરૂપે ભાસે છે. ૨૭

જલાકરણ આદિ ક્રિયાકારિત્વને લીધે અનુમાનપૂર્વક ઘટાદિકની પરમાર્થ-સત્તા હોય એમ આશંકા પરત્વે 'અર્થક્રિયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન-કથન કરે છે:—

અર્થક્રિયાનૃતેऽપ્યસ્તિ સ્થાણૌ ચોરભયેક્ષણાત્ ।

તતોऽનૃતા ઘટાદ્યાઃ સ્યુર્માન્તુ કુર્વન્તુ વા ક્રિયામ્ ॥૨૮॥

અન્—અર્થક્રિયા, સ્થાણ પરત્વે ચોરભય એવામાં આવે છે તેથી મિથ્યા પદાર્થ પરત્વે પણ હોય છે. તેથી, ઘટાદિક પદાર્થો ભલે ભાસે વા ક્રિયા કરે (તથાપિ) તે મિથ્યા હોય છે. ૨૮

સોપાધિક પ્રાંતિ ઉપાધિની નિવૃત્તિ વડેજ નિવૃત્ત થાય એમ ઉપર (૨૩) કહ્યું તેને ઘટાદિપ્રાંતિ પરત્વે 'સન્નિવેશોપાધિહાને' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઘટાવે છે:—

સન્નિવેશોપાધિહાને ગચ્છત્યેવ ઘટાદિધીઃ ।

વિવેકિનાં તુ વસ્તુત્વં ઘટાદીનાં નિવર્તતે ॥ ૨૯ ॥

અન્—રચનારૂપ ઉપાધિનો નાશ થયે (અવિવેકી પુરુષોની પણ) 'આ ઘટ, (આ વસ્તુ)' ઇત્યાદિ ભુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. વિવેકીઓને જ (ઘટાદિકનું ભાન થાય તથાપિ) ઘટાદિકની વસ્તુત્વભુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. ૨૯

ટિપ્પણ: ૨૬ અહુપુત્રતા—અનેક પુત્રોહોવાપણ; ૨૮ જલાકરણ—જલ ભરીને આણું; ક્રિયાકારિત્વ—ક્રિયાકરવાપણ; સ્થાણ—સ્તંભ. ૨૯ વસ્તુત્વભુદ્ધિ—સત્યત્વભુદ્ધિ.

અહીં, “ યથા સૌમ્યેકેન મૃત્તિપણ્દેન સર્વમૃત્તમયં વિજ્ઞાત સ્યાદ ઘાઘાર-
મ્મણં ઘિકારો નામઘેયં મૃત્તિકેત્યેઘ સત્યં અર્થે—હે પ્રિયદર્શન ! જેમ એક
માટીના પિંડવડે (માટીના પિંડા જ્ઞાત થયે) સર્વ માટીના કાર્ય વિજ્ઞાત થાય
છે, વાણીનો વિષય જે કાર્ય તે તો નામમાત્ર છે સત્ય નથી ” (છાં ૬-૧-૪)
ઇતિ શ્રુતિનુ ‘ઘટ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અર્થત પઠન કરે છે—

^૧ ઘટઃ ^૨ શરાવ ^{૩+૪} ઇત્યેવં ^{૬+૭+૮} વાચૈવારમ્બ્યતે ^૫ વૃથા ।

^{૯+૧૦+૧૧} મૃત્તિકેત્યેવ ^{૧૨} સત્યં ^{૧૩ ૧૪ ૧૫} સ્યાન્ન ^{૧૬} તુ ^{૧૮} સત્યં ^{૧૯} ઘટાદિકમ્ ॥ ૩૦ ॥

અ૦—‘ ઘટ,’ ‘ શરાવ,’ આ પ્રકારે વ્યર્થ (પદાર્થ) વાણીવડે જ
બોલાય છે મૃત્તિકા ઇતિમાત્ર સત્ય (પદાર્થ) હોય છે. ઘટાદિક સત્ય
ન હોય. ૩૦

દ્દશાન્તસિદ્ધ અર્થને ‘પર્વ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દાષાંતિક પરત્વે
ચેાળે છે.—

^{૧+૨} ઇવમાત્મન ^૩ ઉત્પન્નં ^{૪+૫+૬} પૃથિવ્યાદ્યપિ ^૭ નાત્મનઃ ।

^૮ પૃથગ્ ^{૯ ૧૧} વસ્ત્વસ્તિ ^{૧૨+૧૩+૧૪} કિન્ત્વાત્મન્યારોપાત્પ્રતિભાસતે ॥ ૩૧ ॥

અ૦—ઉક્ત પ્રકારે આત્મા થકી ઉત્પન્ન એવુ પૃથિવી આદિ (જગત)
પણુ આત્મતત્ત્વ થકી ભિન્ન વસ્તુરૂપે નથી કિન્તુ, આત્માપરત્વે આરોપને
લીધે તે સર્વ ભાસે છે ૩૧

આરોપને લીધે મિથ્યાવસ્તુ ભાસે છે તેનુ ‘સદ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

^૨ સદ્ ^૩ વસ્તુ ^{૪+૫} હ્યાત્મનસ્તત્ત્વં ^{૬+૭} તસ્મિન્મૂમ્યાદિકલ્પનાત્ ।

^૮ પૃથિવ્યાદીનિ ^{૯+૧૦} સન્તીતિ ^{૧૨} ભાસતે ^{૧૧} તન્નાદિન્દ્રિયૈઃ ॥ ૩૨ ॥

અ૦—કારણ કે ‘સત્’ વસ્તુ, આત્માના (પૃથિવી આદિનુ) તત્ત્વ છે
(એથી) તે વિષે ભૂમિ આદિની કલ્પનાને લીધે, ‘ પૃથિવી આદિ (ભૂતો)
છે ’ એવુ ભાન (ચક્ષુ આદિ) તે તે ઇન્દ્રિયોવડે થાય છે ૩૨

નિરનિરાળી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યોગે ‘ પૃથિવી આદિ ભૂતો છે ’ એવી પ્રતીતિ
થાય છે તેથી, તે ઇન્દ્રિયોના નિશાધાર્થ ‘ યોગ ’ની આવશ્યકતા છે એમ
‘ ઇન્દ્રિયોપાધિકા ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

* ટિપ્પણુ ૩૧ આરોપ-મિથ્યા કલ્પના

ઇન્દ્રિયોપાધિકા^૧ આન્તિરક્ષરોધાન્ન^૨ માસતે^૩ ।

ઇત્યેતદ્વિદાદીકર્તુ^{૬+૭+૮} યોગો^{૧૦} વેદેપુ^૯ વર્ણયતે^{૧૧} ॥ ૩૩ ॥

અ૦—અહીં આદિ ઇન્દ્રિયોના ઉપાધિમુળે હોનારી આંતિ, ઇન્દ્રિયોના નિરોધને લીધે ભાસે નહીં એમ તે સ્પષ્ટ કરવા, વેદો વિષે ‘યોગ’નું વર્ણન કરાય છે. ૩૩

પરંતુ:—

સદાત્મનઃ^૧ પૃથગ્ભૂતમસદ્^૨ ભૂમ્યાદિ^૪ તેન તત્^૩ ।

ભાત્વક્ષેઃ^૬ કાર્યકૃદ્રસ્તુ^{૧૦} મિથ્યૈવ^{૧૨+૧૩} સ્યાદ્^{૧૪} ઘટાદિવત્^{૧૧} ॥ ૩૪ ॥

અ૦—ત્રિકાલાબાધ્ય એવા આત્મા થકી પૃથગ્ભૂત એવું ભૂમ્યાદિ (જગત) અસત્ય (હોય છે). તેમણે તે (જગત) ઇન્દ્રિયોના યોગે બલે ભાસે વા કાર્ય કરનાર હો (તથાપિ) તે ઘટાદિની પેરે મિથ્યા જ છે. ૩૪

હવે, ‘કિમિદાન્યં ઘાવદિવત્ અર્થઃ—અહિં (આ જગતમાં) [બ્રહ્મથી] ભિન્ન શું કહીશ’ (પ્રત ૧-૩-૧૩) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું ‘ઈદમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઈદમ્ગ્વિવેકદૃષ્ટ્યેદં^૧ જગદાત્મૈવ^૨ નૈતરત્^{૪+૫} ।

एवं^૬ સત્યાત્મનો^{૧૦}ન્યાકિં^{૧૧} વક્તુમસ્તીતિ^{૧૪} શક્યતે^{૧૨-૧૩} ॥ ૩૫ ॥

અ૦—આ પ્રકારની વિચારબુદ્ધિ વડે આ ‘જગત્’ આત્માજ (છે) બીજું કંઈ નહીં. એમ સતે, આત્મનાત્વથી ભિન્ન શબ્દાર્થ છે એમ કહી શકાશે ? ૩૫

હવે, અધુના પણ સુષ્ટિદશા વિષે ‘અદ્વયાનન્દરૂપાત્મા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે આત્માની અદ્વયાત્મતાને તે ન્યાયે દર્શાવે છે:—

अद्वयानन्दरूपात्मा^૧ સૃષ્ટેઃ^૩ પૂર્વમમૂદ્^૪ યથા^૫ ।

તથૈવાયાપિ^૬ સંપન્નો^{૧૧+૧૨} બુદ્ધ્યા^{૧૩} સમ્યક્^{૧૪} વિવેચિતઃ^{૧૦} ॥ ૩૬ ॥

અ૦—અદ્વય તથા આનન્દરૂપ ‘આત્મા’ સુષ્ટિની પૂર્વે જેવો હતો તેવો

x ટિપ્પણ: ૩૮ ત્રિકાલાબાધ્ય-અહીં કાગમાં જેનો બાધ (વિનાશ) ન થાય તેવો; વક્તુ એ બલે વસ્તુ. અને શક્યતે એ બલે શક્યતે એમ પણ પાડ છે.

७ बुद्धिवडे इति शीते विवेचन कथो (सतो) अधुना सृष्टिदशा विषे पञ्च सिद्ध छे. ३६

इवे, 'स पतमेव पुरुषं ब्रह्म तततमपश्यत्' अर्थः—ते [७व] आ (शरीरमां प्रवेश पाभेक्षो) पुत्रपञ्च व्यापकतम अक्ष (छे अेम) जेतो इतो. (पें १-३ -१३) आ सुत्यर्थं 'इत्थं' धत्यादि वाक्यार्थवडे निरूपणु करे छेः—

^१ इत्थं ^२ सर्वात्मकं ^३ ब्रह्म ^४ विविच्य ^{५+६+७} पुनरप्यसौ ।

^{८+९} एतमेव ^{१०+११} स्वमात्मानं ^{१२} ब्रह्मत्वेन ^{१३} व्यलोकयत् ॥ ३७ ॥

अ०—उक्त प्रकारे सर्वात्मक अक्षने निरूप्य करी, पुनरपि आ (७वे), आ ७ (शरीर-प्रविष्ट) स्वयं (साक्षात्) आत्माने अक्षस्वरूपे जेतो. ३७

निरूप्य अहंकारात्मक ' ७व ' मिथ्या होवाथी ते ७वतुं अक्षस्वरूपे होवानुं गान अम ७ होय अेम आशंका परत्वे ' अहंकारश्च ' धत्यादि वाक्यार्थवडे समाधान-कथन करे छेः—

^{१+२} अहंकारश्च ^३ चिच्छाया ^४ मिथ्या ^५ भूम्यादिवत्ततः ।

^६ चिदात्मकोऽवशिष्टोऽयं ^७ जीवो ^८ ब्रह्मैव ^९ नेतरः ॥ ३८ ॥

अ०—अहंकार अने चितप्रतिबिम्ब, भूमि (जग) धत्यादि प्रमाणु मिथ्या छे तेथी, अवशिष्ट रहलेलो अेवो आ चिदात्मक ' ७व ' अक्ष ७ छे धतर नही. ३८

^१ यथाशास्त्रं ^२ विविच्येत्यं ^३ प्रत्यगृष्ट्या ^४ चिदात्मनः

^५ साक्षाच्चकार ^६ ब्रह्मत्वं ^७ जीवः ^८ शान्त्यादिसंयुतः ॥ ३९ ॥

अ०—शम तथा दमादि साधनवडे संपन्न अेवा ' ७वे ' पूर्वोक्त प्रकारे यथाशास्त्र विवेचन करी, अंतर्हृद्या चितस्वरूप आत्माना अक्षत्वेनो साक्षात्कार कथो. ३९

इवे, 'इदमदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह्यै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवा' अर्थः—(जेथी परमात्माने 'आ' अेम अपरोक्ष जणुया) तेथी (परमात्मानुं) ईदंद्र नाम (कहेवायुं. लोकमां धंश्चरनुं) ईदंद्र नाम प्रसिद्ध छे. ते ईदंद्र छतां (अक्षवेत्ताजो तेमने) परोक्षवडे 'ई-द्र' अेम कहे छे, केमके पूज्यो परोक्षप्रिय जेवा (छे), (पें. २-४-१४) धति सुत्यर्थं 'इदं' धत्यादि वाक्यार्थवडे निरूपणु करे छेः—

૧-૨-૩ ૪+૫ ૬
 इदमित्यपरोक्षेण ददर्शति विवक्षया ।

इन्द्रनामाऽमूज्ज्ञानी वैयाकरणदृष्टितः ॥ ૪૦ ॥

અ૦—‘આ’ એમ અપરોક્ષ રીતીએ બોલે એમ કહેવાની ઇચ્છાને લઇને વैयाकरणની દષ્ટીએ જ્ઞાની (જીવાત્મા) ‘ઈન્દ્ર’ નામનો થયો. ૪૦

૪+૫ ૬+૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
 तमिन्द्र इत्याहुरन्ये नाम्नः पारोक्ष्यसिद्धये ।

पूज्यस्य देवपित्रादेः परोक्षं नाम हि प्रियम् ॥ ૪૧ ॥

અ૦—પીતૃના કેટલાયક, નામના પરોક્ષપણાની સિદ્ધયર્થે તે (જ્ઞાની જીવ) ને ‘ઇન્દ્ર’ એમ કહે છે. કેમકે, પૂજ્ય એવા દેવ તથા પિત્રાદિને પરોક્ષ નામ નિશ્ચે પ્રિય હોય છે. ૪૧

હવે, આ અખંડેકરત્વ ધ્રુવવિદ્યાની ‘પરમેશ્વરરૂપત્વાત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે સમાપ્તિ કરે છે:—

परमेश्वररूपत्वाद्पीन्द्रत्वमिहोचितम् ।

समाप्ता ब्रह्मविद्येयमुत्तमस्याधिकारिणः ॥ ૪૨ ॥

અ૦—(જ્ઞાની જીવાત્મા) બ્રહ્મથી અભિન્ન પરમેશ્વર રૂપે હોય છે તથાપિ, (તેનું) અંહી ‘ઇન્દ્રત્વ’ ઉચિત છે. ઉત્તમ અધિકારીની આ ‘ધ્રુવવિદ્યા’ સમાપ્ત થઇ. ૪૨

સૃષ્ટિ પૂર્વે એક આત્માજ હોતો, સૃષ્ટિદશામાં પણ તે એકજ છે અને તે બ્રહ્મરૂપ છે એ રીતનો ઉપર કહેલ બોધ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય તેને યાય, અને વૈરાગ્ય જન્માદિકના દોષદર્શનથી યાય તેથી, પ્રથમ ‘જન્મવિપયક’ જ્ઞાનિનું ‘ચિરક્ષય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે:—

चिरक्तस्योक्तबोधः स्याद्वैराग्यं दोषदर्शनात् ।

जन्मैव प्रथमो दोषस्तद्विभक्ता निरूप्यते ॥ ૪૩ ॥

અ૦—ચિરક્ત (પુરૂષ) ને ઉક્ત બોધ યાય, વૈરાગ્ય દોષદર્શનથી (યાય); ‘જન્મ’ પ્રથમ દોષ છે એથી તેની ખીલત્વાનું નિરૂપણ કરાય છે. ૪૩

x ટિપ્પણ: ૪૦ જ્ઞાની-આત્માનું અભવ જાણનાર;

x ટિપ્પણ: ૪૩ ખીલત્વા-ત્રાસ.

‘પુરુષે હવા અયમાદિનો ગર્ભો ભવતિ । યદેતદ્રેતસ્તદેતત્સર્વેભ્યોઽન્નેભ્ય-
સ્તેજસ્સંભૂતમાત્મન્યેવાત્માનં વિભર્તિ તદાદા સ્ત્રિયાં સિચત્યથૈનજ્ઞનયતિ તદસ્ય
પ્રથમ જન્મ અર્થઃ—પુરૂષમાં જે આ વીર્ય (છે તે રૂપે) પ્રસિદ્ધ આ [સંસારી],
પ્રથમ ગર્ભ થાય છે. તે આ (વીર્ય) સર્વ અવયવોથી સારરૂપ [ઉપજેતું છે,
તે] સારરૂપ ને શરીરમાં જ ધારણ કરે છે. તેને જ્યારે સ્ત્રીમાં સિચે છે ત્યારે
એને જન્મ આપે છે, તે આનો પહેલો જન્મ (છે), ઇતિ શ્રુતિનું ‘સ્વર્ગાદ્રા’
ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨+૩} ^{૪+૫} ^૬ ^૭
સ્વર્ગાદ્રા નરકાદ્યાં વૃષ્ટિદ્વારાઽન્નસંસ્થિતઃ ।

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫
પ્રવિદ્ય પિતરં તત્ર ગર્ભો ભવતિ રેતાસિ ॥ ૪૪ ॥

અ૦—આ (‘જીવ’) સ્વર્ગમાંથી વા નરકમાંથી વૃષ્ટિદ્વારા (મીઠિ તથા
યવાદિ) અન્નને વિષે સંસ્થિત (હોય છે તેથી ખાધેલા અન્નદ્વારા) પિતા(ના
શરીર)ને વિષે પ્રવેશ કરી ત્યાં વીર્ય વિષે ગર્ભરૂપ થાય છે. ૪૪

^{૬+૫} ^૧ ^૨ ^૩
તદ્રેતઃ પિતૃદેહસ્થં સર્વાંગેભ્યઃ સમુસ્થિતમ્ ।

^૧ ^૨ ^૩ ^{૪+૫} ^૬ ^૭
પિતુઃ સ્વદેહો ગર્ભાલ્યદેહશ્ચેતિ વપુર્દયમ્ ॥ ૪૫ ॥

અ૦—પિતાના દેહ વિષે રહેલ સર્વ અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ એવું
તે વીર્ય, (પિતાના શરીર વિષે ગર્ભરૂપ થાય છે). પિતાનો સ્વદેહ એને ગર્ભ-
સંજ્ઞક દેહ એમ જે શરીર (થાય છે). ૪૫

હવે, ત્રણ જન્મો મધ્યે ‘પ્રથમ’ જન્મનું ‘સ્ત્રિયાં’ ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ ^૪ ^{૫+૬} ^૭ ^૮
સ્ત્રિયાં સિચ્ચતિ તદ્રેતસ્તપુત્રોત્પાદનં પિતુઃ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
પુત્રરૂપેણ તજન્મ પિતુરાયં સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥

અ૦—તે વીર્ય સ્ત્રીને વિષે સિચે છે, તે (સેચન) પિતાનું પુત્રોત્પાદન
તે, પિતાનો પુત્રસ્વરૂપે પ્રથમ સ્વયંકૃત જન્મ (છે). ૪૬

હવે, તે વીર્યનો વિકાસ શી રીતે થાય છે તેનું ‘તત્ત્ત્રિયા આત્મમૂયં
ગચ્છન્તિ’ ઈત્યાદિથી લઇ ‘તદસ્ય દ્વિતીયં જન્મ અર્થઃ—તે (વીર્ય) સ્ત્રીના શરીર
સાથે અલિન થાય છે. ‘તે આ (જીવ)નો બીજો જન્મ’ (વેત૦ ૨-૨-૨-૩)
ઇતિ અત્યથાનુસાર ‘યોપિદ્યમોનિ’ ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

યોપિદ્યોનિ^૨ પ્રવિદ્યાય^૩ યોપિદ્ગર્ભે^૪ સ્ફુટીભવેત્ ।

યોપિદ્ગર્ભે^૧ પુટ્ટો^૨સો^૩ તદ્દેહને^૪કતાં^૫ વ્રજેત્ ॥ ૪૭ ॥

અ૦—આ (પિતા) સ્ત્રીની યોનિને વિષે પ્રવેશીને સ્ત્રીના ગર્ભને વિષે સ્પષ્ટ-વ્યક્ત થાય છે. તે, સ્ત્રી (એ લોબન કરેલ અન્નપાન)ના રસ (વીર્ય) વડે પુષ્ટ (સતો) તેના દેહ સાથે એકતાને પામે છે. ૪૭

બન્નેના દેહો એકતાને પામે છે તેથી સ્ત્રી ગર્ભને નાશ કરતી નથી તેનું 'અન્યથા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અન્યથૈનાં^૧ સ્ત્રિયં^૨ હન્યાદ્^૩ ગુલ્મવ્યાધિવદાન્તરઃ^૪ ।

સ્વાંગવન્ન^૧ હિનસ્ત્યેનાં^૨ ગર્ભ^૩ રક્ષતિ^૪ સા તતઃ^૫ ॥ ૪૮ ॥

અ૦—(કેમકે) બન્નેના દેહ એકતાને પામે નહિ તો આંતર (ગર્ભ), ગુલ્માદિક વ્યાધિની પેરે આ સ્ત્રીનો ઘાત કરે (તેથી તે ગર્ભ), યોતાનાં અંગની પેરે તેનો ઘાત કરતો નથી તેથી, તેણી (આ) ગર્ભનું રક્ષણ કરે છે. ૪૮

તે ગર્ભદ્વારા ભાર્યા તથા પતિ પરસ્પર કેમ તથા શું ઉપકાર કરે છે તેનું 'ગર્મરૂપં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ગર્મરૂપં^૧ ભર્તૃદેહં^૨ યતઃ^૩ સા પાલયત્યતઃ^૪ ।

સા^૧પિ^૨ ભર્ત્રા^૩ પાલનીયા^૪ તદિદ્રાન્નાદિવસ્તુભિઃ ॥૪૯॥

અ૦—કેમકે ગર્ભરૂપ ભર્તૃદેહનું પાલન કરે છે એથી, ભર્તાવડે પણ તે, તે તે ઇષ્ટ એવી અન્નાદિક વસ્તુઓ વડે પાલન કરવાયોગ્ય છે. ૪૯

માતપિતા ઉભય પુત્રના ઉપર ઉપકાર કરનારાં છે તેનું 'ગર્મ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ગર્ભો^૧ વિષ્મૂઝયોઃ^૨ સ્થિત્વા^૩ દશમે^૪ માસિ^૫ જાયતે ।

પિતા^૧ સ્વાત્મધિયા^૨ પુત્રં^૩ સંસ્કરોતિ^૪ યથાવિધિ ॥ ૫૦ ॥

અ૦—ગર્ભ, (નવ માસ પર્યંત) વિષ્ણુ અને મૂત્રને વિષે રહીને દશમે માસે જન્મે છે. પિતા (તે) પુત્રને આ મ્હારો જ આત્મા છે એવી ભુદ્ધિએ યથાશાસ્ત્ર (ભતેષ્યાદિકર્મવડે) સંસ્કારયુક્ત કરે છે. ૫૦

હવે, "દ્વિતીય" જન્મનો 'પિતૃઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

પિતુર્દ્વિતીયં તજ્જન્મ પુત્રરૂપેણ સંસ્થિતમ્ ।

સ્વોદરાત્ દારજઠરાદપિ જન્મદ્વયં ક્રમાત્ ॥ ૫૧ ॥

અ૦—તે પુત્રસ્વરૂપે હોયું (તે) પિતાનો દ્વિતીય જન્મ (છે). પોતાના (ભત્રાના) ઉદર થકી (અને) સ્ત્રીના ઉદર થકી (એમ) ક્રમેં બે જન્મ (હોય છે). ૫૨

જન્મની વૈરાગ્ય-હેતુતાનું 'પતિઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પતિર્જાયાં વિશત્યાદૌ ગર્ભો ભૂત્વા સ્વમાતરમ્ ।

જાયૈવ માતા સંપન્નેત્યહો સંસારકષ્ટતા ॥ ૫૨ ॥

અ૦—પ્રથમ પતિ ગર્ભરૂપ થઈ પોતાની માતા રૂપ ભાર્યાને વિષે પ્રવેશ કરે છે. (એ રીતે) ભાર્યા જ માતારૂપે સિદ્ધ થાય છે એમ અહો ! સંસારની કષ્ટતા (છે). ૫૨

હવે, "સોઽસ્વાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ" અર્થઃ—આ (પિતા)નું તે આ (પુત્રરૂપ શરીર પુણ્યકર્મો માટે, ઇતિથી માંડી "તદસ્ય તૃતીય જન્મ" અર્થઃ—તે આનો (પુત્રનો) ત્રીજો જન્મ (છે), (પે૦ ૨-૨-૪) ઇત્યન્ત શ્રુત્યર્થનું 'લૌકિકં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

લૌકિકં વૈદિકં સર્વં પુત્રૈઽવસ્થાપ્ય તત્પિતા ।

મૃતૌ દેહાન્તરે પિત્રૌરન્યયોર્વિશતિ સ્વયમ્ ॥ ૫૩ ॥

અ૦—તેનો પિતા, લૌકિક (તથા) વૈદિક સર્વ (કર્મ) પુત્રને વિષે અવસ્થાપી-સોંપી-અન્ય માતૃપિતાના અન્યદેહ વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૫૩

બે જન્મનો અનુવાદ કરી "તૃતીય" જન્મનો 'પુત્રરૂપેણ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

પુત્રરૂપેણ યજ્જન્મદ્વયં પૂર્વમુદીરિતમ્ ।

તદપેક્ષં તૃતીયં તજ્જન્મ સ્યાદ્ દેહધારિણઃ ॥ ૫૪ ॥

અ૦—પૂર્વે પુત્રસ્વરૂપેં બે બે જન્મ કહ્યા તેની અપેક્ષાએં દેહ ધારણ કરનાર (જીવ)નો તે જન્મ ત્રીજો થાય છે. ૫૪

હવે, “તય આવસયા” (પેત૦ ૧-૩-૧૨) આ શ્રુતિસ્થ “અવસય” પદના બીજા અર્થનું ‘સ્વોદરં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સપ્રયોજન નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વોદરં^૧ દારજઠરં^૨ તથા^૩ પિત્રન્તરોદરમ્^૪ ।

ત્રય આવસયા^૫ ઇત્યં^૬ જન્તોઃ^૭ સર્વસ્ય^૮ જન્મને^૯ ॥ ૫૫ ॥

અ-પોતાનું ઉદર, સ્ત્રીનું ઉદર, તે પ્રમાણે બીજાં માળાપતું ઉદર એમ પ્રત્યેક જન્તુના જન્મનાં ત્રણ સ્થાન (છે). ૫૫

હવે, ચોરાશી લાખ યોનિ મધ્યે ઉત્તમાધમરૂપ જન્મપ્રાપ્તિનો ઉપસંહાર કરીને, ઉપર કહેલ ‘જન્મ’ની દુષ્ટતા તથા રોગાદિકદુષ્ટતા, વેરાગ્યની હેતુ બૂત છે તથા તે જીવનો તત્ત્વસાક્ષાત્કારદ્વારા મોક્ષ થાય છે તેનું ‘જન્માનિ’ ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

જન્માનિ^૧ યોનિલક્ષાણાં^૨ જન્તુશ્ચતુરશીતિપુ ।

ઉત્તમાધમરૂપાણિ^૩ પ્રાપ્નોત્યેવં^૪ પુનઃ^૫ પુનઃ^૬ ॥ ૫૬ ॥

દુષ્ટત્વં^૧ જન્મનઃ^૨ પ્રોક્તં^૩ સ્પષ્ટં^૪ રોગાદિદુષ્ટતા ।

વિરક્તો^૧ બુદ્ધતત્ત્વસ્તુ^૨ મુચ્યતે^૩ વામદૈવવત્ ॥ ૫૭ ॥

અ-એ રીતે, પ્રત્યેક પ્રાણી ચોરાશી લક્ષ યોનિ મધ્યે ઉત્તમ અને અધમ જન્મને પુનઃ પુનઃ પામે છે. ૫૬

જન્મનું દુષ્ટત્વ કહ્યું. રોગાદિક દુષ્ટતા સ્પષ્ટ (છે). આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલ વિરક્ત (પુરૂષ), વામદેવની પેરે સુકળ થાય છે. ૫૭

હવે, “ ગર્ભેતુ સમન્વેષામયેદ અર્થ:-ગર્ભમાં જ (સ્થિત) છતાં હું આ (વાણી તથા અગ્નિ આદિક), દેવોના સર્વ જન્મો અનુક્રમે જાણતો હતો ” ઇત્યાદિથી માંડી, “ વામદેવ પશુમુષાચ અર્થ:-વામદેવ એમ બોલ્યા, ” ઇત્યન્ત શ્રુતિ (પેત૦ ૩-૩-૫) ના અર્થનું ‘ પૂર્વજન્મનિ ’ ઇત્યાદિક સાડાચાર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

પૂર્વજન્મનિ^૧ બોધેન^૨ સ્વમુક્તિં^૩ ચાત્રવીદ્વાં ।

ગર્ભસ્થો^૧ વામદૈવોઽયં^૨ પ્રતિવન્ધવિવર્જિતઃ ॥ ૫૮ ॥

अ० आ गर्भशाथी वामदेवे प्रतिबन्धरहित (सता), पूर्व जन्मने विषे (प्राप्ता थयेत) साक्षात्कारने लघने ऋयावडे निजमुक्तिनुं निरूपण करुं. प८ उपर कथु तेनुं ज 'जन्मन्यतोते' धत्यादि जे प्रतीकवडे स्पष्टीकरण करे छे:-

जन्मन्यतीते वेदान्तं श्रुत्वाऽप्येष न बुद्धवान् ।

बलिना प्रतिबद्धत्वात् कर्मणां जन्महेतुना ॥ ५९ ॥

गर्भे प्रविश्य तत्कर्म विनष्टं प्रतिबन्धकम् ।

नवमे मासे संस्मृत्य श्रवणं प्रतिबुद्धवान् ॥ ६० ॥

अ० पूर्व जन्ममां वेदान्तनुं श्रवणु करीने पणु आ (वामदेवे) उत्तर जन्मना हेतुबुद्ध अेवा भलाढय कर्मना योगे प्रतिबद्धपणुने लीधे तन्वने लक्षेनुं नडी. प८

गर्भे विषे प्रवेश करीने ते प्रतिबंधक कर्म विनष्ट थयुं. (तेथी) नवमे मासे श्रवणुनुं स्मरणु करीने (वामदेव) ज्ञानी थया. ६०

हवे, "स पवं विद्वानस्माच्छरीरभेदावूर्ध्वउत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वा-
न्कामानाप्त्याऽमृतः समभवत्" अर्थः—जेम न्दणुनार ते आ शरीरना वेद
(विनाश)थी विध्वं (परमात्मरूप) (थया छता संसारथी) नीकणीने आ
स्वर्ग लोकमां सर्व कामोने पापीने अमृत थता हुवा (पेत २ ६. ४)"
धति श्रुतिना तात्पर्यनी विषयभूता अेवी वामदेवनी श्रवणुमुक्तिनुं, ' विद्वान् '
धत्यादि वाक्यार्थ वडे निरूपणु करे छे:-

विद्वान् भूत्वा समुत्पन्नो जीवन्मुक्तोऽभवत्तदा ।

शरीरमात्मनो भिन्नं मिथ्यैवेत्यवगच्छति ॥ ६१ ॥

अ० ते वेजाअे, ज्ञानी थधने उत्पन्न थयला अेवा ते श्रवणुमुक्त थया.
आत्माथी भिन्न अेवुं शरीर मिथ्या ज छे (जेम ते) लक्षे छे. ६१

इयन्तं कालमेतस्मिन् भ्रान्त्या देहे निर्मग्नवान् ।

बोधेन देहादुत्क्रम्योत्कृष्टोऽभूज्जीवितां त्यजन् ॥ ६२ ॥

× टिप्पणु: ६० प्रविश्य ने अेही प्रविश्य पाह पणु छे,

અં આટલો કાળ (સાક્ષાત્કારની પૂર્વે) અવિધાને લઈ (તે) આ દેહને વિષે નિમગ્ન (હોય તેવા) રહ્યા. (અવિધાના વિનાશ કરનાર) સાક્ષાત્કાર વડે દેહ થકી ઉદ્દગત થઈ (તે) (દેહાત્મતાભિમાન તણ) જીવતાનો ત્યાગ કરતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ થયા. ૬૨

પૂર્વોક્તા વિષયનું જ ' જીવત્વે ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવત્વેऽપગતે તસ્ય શિષ્યતે પરમાત્મતા ।

સં એવં સ્વર્ગતુલ્યોઽભૂદિન્દ્રિયાવિષયત્વતઃ ॥ ૬૩ ॥

અં (ચેતનાત્માના) ' જીવત્વ ' નો બાધ થતાં તેની પરમાત્મતા અવશિષ્ટ રહે છે. ઇન્દ્રિયનો અવિષય થતાં તે જ સ્વર્ગસદૃશ થયા. ૬૩

ઇન્દ્રિયનો અવિષય થાય તે આનન્દરૂપ પરમાત્માની પરોક્ષતા થાય આમ આશંકાનો ' પરોક્ષોઽપિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

પરોક્ષોઽપિ વિમૂઢાનાં વિદ્વદ્ગિરવલોક્યતે ।

સર્વેઽપિ વિષયાનન્દાઃ પ્રાપ્તા દૃષ્ટે નિજાત્માનિ ॥ ૬૪ ॥

અં તે વિમૂઢાને પરોક્ષ હોય તથાપિ વિદ્વાનો વડે તે અવલોકાય છે. નિજાત્માનો સાક્ષાત્કાર સતે, સર્વેય વિષયાનન્દો પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૪

એજ વિષયને ' આત્માનન્દસમુદ્રસ્ય ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપપાદન કરે છે:—

આત્માનન્દસમુદ્રસ્ય વિપ્રુપો વિષયોત્થિતાઃ ।

આત્મન્યન્તર્ભવન્ત્યન્તે સમુદ્રે વિન્દવો યથા ॥ ૬૫ ॥

અં (સગાદિ) વિષયસંપર્ક આદિવડે આવિર્ભાવને પામેલા આત્માનન્દરૂપી સમુદ્રનાં ણિંદુઓ, જેમ સમુદ્રને વિષે ણિંદુઓ અંતર્ભૂત થાય તેમ તે (બોગદ-પુણ્ય કર્મનો ઉપરામ સતે), આત્માને વિષે અંતર્ભૂત થાય છે. ૬૫

જે આત્મા આનન્દાત્મક છે તે સગાદિ વિષયાનન્દની ઇચ્છા ન થાય એમ આશંકા પરત્વે ' આત્મનિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન-કથન કરે છે:—

આત્મન્યાનન્દમજ્ઞાત્વા વિષયેષુ સ્વચિન્ત્રમાત્ ।

વાહ્યમિચ્છતિ તદ્દામાર્હીરાત્મન્યુપશામ્યતિ ॥ ૬૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૬૪ વિમૂઢ-સ્પૃહાદિવાળા, ઉત્તરાર્થવડે સ્વર્ગપુલ્કવનું ઉપપાદન કરે છે.

x ટિપ્પણ: ૬૬ સદ્-કુલની માળા.

અં (પુરૂષ) આત્મવિષયક ભ્રમને લીધે આત્મ-સ્વરૂપની અંદર રહેલ આનન્દને ન જાણીને વિષયો મધ્યે ખહાર હોનાર આનંદની ઇચ્છા કરે છે. (અને) તે (વિષયાનન્દ)ના લાભ થકી આત્માને વિષે જ બુદ્ધિ લીન થાય છે (અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ આનન્દને અનુભવે છે.) ૬૬ .

આત્માનન્દ^૧ં ક્ષણં^૨ મુક્ત્વા^૩ પુનર્ભ્રાન્ત્યા^૪ વહિર્વ્રજેત્^૫ ।

વિવેકિધીનિજાનન્દં^{૧૨} મુક્તે^{૧૩} તત્સ્થૈવ^{૧૦+૧૧} સર્વદા^૯ ॥ ૬૭ ॥

અં (આત્મા મધ્યે અવસ્થિત થઇ) આત્માનન્દને ક્ષણભર લોગવી (મુખ) ભ્રાન્તિને લઇ (અવિવેકિ-બુદ્ધિ) પુનઃ ખહાર જાય છે. (આદ્ય વિષયોની કામના કરે છે.) વિવેકયુક્ત બુદ્ધિ, સર્વદા આત્મા મધ્યે સ્થિત હોઇને નિજાનન્દનો અનુભવ કરે છે. ૬૭

નિજાનન્દના ઓધપ્રકારતુ ' વિષયે ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણુ કરે છે:-

વિષયે^૧ દુઃસ્વજાતં^૨ યત્તદ્વીક્ષ્યાપક્ષપાતતઃ^૪ ।

શક્યો^૬ ચોક્ષું^૭ નિજાનન્દો^{૧૧} બુદ્ધ્યન્તે^{૧૨} હિ વિવેકિનઃ^{૧૦} ॥ ૬૮ ॥

અં વિષય સંપાદન કરવા આદિમા જે દુ.ખરાશિ રહેલો છે તેનો લાપક્ષપાત વિચાર કરીને સ્વરૂપભૂત આનન્દ જાણવો શક્ય છે. કેમકે, વિવેકી તેને જાણે છે. ૬૮

આત્માનન્દ પામીને-આનન્દાત્મક આત્માનો અનુભવ કરીને-વામદેવ અમર થયા એમ કહેલું અચુક્ત છે, કેમકે તેનું પણ મરણશ્રવણુ છે આમ આશંકા પરત્વે, ' વામદેવ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દેહાદિનો વિયોગ તે મરણુ કહેવાય, આત્માનો વિનાશ તે મરણુ નહિ એમ સમાધાન કરે છે:-

વામદેવો^૧ ઽખિલાનન્દાના^૩ પ્વાત્મન્યમૃતો^૪ ઽમ્ભવત્ ।

દેહપ્રાણવિયોગાઠ્યા^{૧૦} મૃતિશ્ચિદ્વસ્તુનો^{૧૧} ન હિ^{૧૨} ॥ ૬૯ ॥

અં વામદેવ આત્મસ્વરૂપ મધ્યે હોનાર સર્વ આનન્દોને પામીને અમર થયા. કારણુ કે, દેહ અને પ્રાણુનો વિયોગ હોનાર નામક મરણુ ચિદાત્માને હોતું નથી. ૬૯

* ટિપ્પણુ ૬૮ ઉત્તરાર્થવડે, આત્માના આનન્દરૂપત્વ પરત્વે વિવેકીના અનુભવનું પ્રમાણુ કહે છે.

હવે, (એતરેય ઉપનિષદના) ત્રીજા અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાથી વૈરાગ્ય તથા મુમુક્ષાસંપન્ન પુરૂષને આત્મબોધ સિદ્ધ થાય છે એવા પૂજિત વિચારનું 'ઈત્યં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:—

ઈત્યં^૧ સંસારદુષ્ટત્વં^૨ પુરુષાર્થં^૪ ચ^૩ વૌધતઃ^૫ ।

શ્રુત્વા^૬ વિરક્તા^૭ વૌધાર્થં^૮ મીમાંસન્તે^૯ મુમુક્ષવઃ^{૧૦} ॥ ૭૦ ॥

અ૦—આ પ્રમાણે સંસારના દોષયુક્તપણાને અને જ્ઞાનથી પુરૂષાર્થને-
મોક્ષને-બાળીને વિરક્ત મુમુક્ષો, બોધાર્થ વિચાર કરે છે. ૭૦

“કોડયમાત્મેતિ વયમુપાસ્મહે અર્થઃ—(જે આત્માની) આ આત્મા છે એમ આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ (તે આત્મા) કયો? (પેલ ૩. ૫. ૧.) ઇતિ વાક્યનું 'અહં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહં^૫ પશ્યામ્યહં^૬ વચ્મીત્યાત્માનં^૭ સર્વદા^૮ વયમ્ ।^૯

ઉપાસ્મહે^{૧૦} યોગિવન્દ્યં^{૧૧} કોડસૌ^{૧૨} મૂર્ધ્નિ^{૧૩} પ્રવિષ્ટવાન્ ॥ ૭૧ ॥

અ૦ (જે) યોગીવંધ આત્માની સર્વ સમયે અમે 'હું' જોઉં છું, હું જોઉં છું' એ પ્રકારે ઉપાસના કરીએ છીએ (અને જે) મસ્તક (લેદીને કાર્યકરણસંઘાત)ને વિષે પ્રવેશેલો તે કયો (છે)? ૭૧

હવે “કતરઃ સ આત્મા અર્થઃ—તે આત્મા (એમાંથી) કયો?” (પેલ. ૩. ૩. ૧.) ઇતિ વાક્યના તાત્પર્યનું 'માયાલો' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

માયાવી^૨ શુદ્ધચિદ્રાત્મા^૩ કતરઃ^૪ સ્થિતિઃ^૫ પુરા^૬ ।

બુમુત્સન્તે^૭ દ્વયોસ્તત્ત્વં^૮ જીવાત્મપરમાત્મનોઃ^૯ ॥ ૭૨ ॥

અ૦ આત્મા કયો? માયાશબ્દ કે શુદ્ધચેતન્ય; સ્થિતિની પૂર્વે (તે મધ્યે) કયો (-હતો) (એમ) (મુમુક્ષુઓ) એમ જવાબ તથા પરમાત્માનું તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા કરે છે. ૭૨

હવે, “યેન યા પશ્યતિ યેન યા શૃણોતિ અર્થઃ—(તેમાં) જે વડે જુવે છે, જે વડે સાંભળે છે,” (પેલ ૩. ૫. ૧.) ત્યાંથી માંડી “મજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ મયન્તિ અર્થઃ—પ્રજ્ઞાનનાં નામો થાય છે” (પેલ ૩. ૫. ૨.)

धृत्यन्त श्रुतिना तात्पर्यं तु श्लोक ७२-९६ पर्यंत 'जीवस्य' धृत्यादि वाक्यार्थ-
वडे निरूपणु करे छे:-

जीवस्य^१ चेतनत्वेन^२ चैतन्यं^४ चिन्त्यतामिदम्^३ ।

चक्षुरादिविशिष्टं^{१०} तच्छुद्धं^{१२} वा तत्त्वमस्य^{११} किम्^७ ॥ ७३ ॥

अ० एवना चेतनत्वमुणे आ चैतन्यं चिंतन करे। शुं आनुं ते तत्त्व
यक्षुप्रकृति (धन्दिरोवडे विशिष्ट (छ) के शुद्ध (छ) ? ७३

पांच ज्ञानेन्द्रिय तथा तेना विषयेनुं 'चक्षु' धृत्यादि वाक्यार्थ वडे
निरूपणु करे छे:-

चक्षुःश्रोत्रे^१ घ्राणजिह्वे^२ त्वक्च^४ धीन्द्रियपञ्चकम्^३ ।

रूपशब्दो^१ गन्धरसौ^७ स्पर्शश्च^८ विषयाः^{११} क्रमात्^{१०} ॥ ७४ ॥

अ० यक्षु तथा श्रोत्र, घ्राण तथा त्वक् च अने त्वया (ज्येम आ)
ज्ञानेन्द्रिय पंचक (छ). (तेभज) रूप अने शब्द, गन्ध तथा रस अने स्पर्श
(ज्येम ज्ञानेन्द्रिय पंचकना) क्रमतः (पांच) विषयो (छ) ७४

कर्मेन्द्रिये^१ तथा तेनी क्रियानुं 'वाक्पाणिपादपायूपस्थाः'^२ धृत्यादि
वाक्यार्थवडे निरूपणु करे छे:-

वाक्पाणिपादपायूपस्थाः^१ कर्मेन्द्रियपञ्चकम्^२ ।

भाषणादानगमनविसर्गानन्दकाः^३ क्रियाः^४ ॥ ७५ ॥

अ० वाक्, हस्तपाद, पायु अने उपस्थ, पांच कर्मेन्द्रिय (छ) भाषणु,
गृहणु, गमन, त्याग अने आनन्द (तेनी) पांच क्रिया (छ) ७५

ज्ञान तथा क्रियाशक्तिरूप ज्ञानेन्द्रिय तथा कर्मेन्द्रियनां दश गोलकनुं
'गोलकानि' धृत्यादि वाक्यार्थवडे निरूपणु करे छे:-

गोलकानि^४ दशैतेषामक्षयादीनि^३ स्फुटानि^५ हि ।

ज्ञानक्रियाशक्तिरूपमिन्द्रियं^६ गोलकस्थितम्^७ ॥ ७६ ॥

अ० आ (धन्दिरोनां) आंभ (दृष्टुं धृत्यादि) दश गोलकके स्पष्ट
(छ) ज्ञान तथा क्रिया शक्तिरूप धन्दि (पोत पोताना नियत) गोलकने
विषे (रहे छे) ७६

પ્રાણોનો તેમના વિલાગ તથા સ્થાનપૂર્વક પોતાના નામ વડે 'પ્રાણઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ક્રમથી નિર્દેશ કરે છે:—

^૧ પ્રા^૨ણો^૪પા^૩નઃ^૧ સમા^૨નશ્ચો^૩દા^૪નવ્યા^૫ના^૬૦ ચ વાય^૭વઃ^૮ ।

^{૧૦} હૃ^{૧૨}દ્ગુ^{૧૧}દે ના^{૧૨}મિક^{૧૩}ણ^{૧૪}ઠૌ^{૧૫} ચ દે^{૧૬}હૃ^{૧૭}શ્ચે^{૧૮}પુ^{૧૯} વસન્તિ^{૨૦} તે ॥ ૭૭ ॥

અં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન (પાંચ) વાયુ (છે). તે હૃદય, ગુના, નાભિ, ઠંઠ અને દેહ, આ (સ્થાનો)ને વિષે રહે છે. ૭

પ્રાણાદિના વ્યાપારનું 'શ્વાસ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શ્વા^૨સાધો^૩ગતિ^૪વૃ^૫ત્તી^૬ દ્વૈ^૭ વપુ^૮ણ્ય^૯ન્નસમી^{૧૦}કૃ^{૧૧}તિઃ^{૧૨} ।

^૧ઉ^૨દ્ગારા^૩દિ^૪દે^૫હવલં^૬ પ^૭ચ્ચ^૮ વાયુ^૯ક્રિયા^{૧૦} ઇ^{૧૧}માઃ^{૧૨} ॥ ૭૮ ॥

અં શ્વાસ અને અધોગતિ આ બે વૃત્તિ, શરીરને વિષે અત્રનું સમીકરણ, ઓઠકાર આદિ (અને) દેહલક્ષણ, આ પાંચ વાયુની ક્રિયા (છે). ૭૮

શુદ્ધિ તથા મનનું તેના અધિદાન તથા વ્યાપારપૂર્વક 'અહંકર્તા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧અ^૨હંકર્તા^૩ વપુ^૪ર્વ્યા^૫પ્ય^૬ જ^૭ડં^૮ ચેત^૯નતાં^{૧૦} નયે^{૧૧}ત્ ।

^૧મનો^૨ન્ત^૩હૃ^૪દય^૫વસ્થાય^૬ વૃ^૭ત્તીઃ^૮ કા^૯મા^{૧૦}દિકાઃ^{૧૧} સ^{૧૨}જે^{૧૩}ત્ ॥ ૭૯ ॥

અં અહંકાર, જડ શરીરને વ્યાસ થઈ ચેતનતા આણે છે. મન, હૃદય વિષે રહીને કામાદિક વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૯

હરે, સિંગ દેહના શબ્દાર્થનું કથન કરી સંસાર તથા તેના મોક્ષનું 'જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ' તથા 'અજ્ઞાનકલ્પિતઃ' ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧જ્ઞા^૨નેન્દ્રિયા^૩ણિ^૪ પ^૫ચ્ચા^૬ત્ર^૭ તથા^૮ કર્મે^૯ન્દ્રિયા^{૧૦}ણ્યપિ^{૧૧} ।

^૧વા^૨યવઃ^૩ પ^૪ચ્ચ^૫ કર્તા^૬ ચ મનઃ^૭ સસ^૮દશં^૯ સ્મૃ^{૧૦}તમ્ ॥ ૮૦ ॥

અં અહીં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ વાયુ, અહંકર્તા, અને સત્તરનું મન એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. ૮૦

^૧સૌ^૨ંડયં^૩ સસ^૪દશસ્તો^૫મો^૬ લિ^૭દ્ગદે^૮હઃ^૯ સ્વયો^{૧૦}નિ^{૧૧}પુ^{૧૨} ।

^૧સર્વા^૨ંસુ^૩ સંસ^૪રત્યસ્ય^૫ વિના^૬શો^૭ મો^૮ક્ષ^૯ ઉચ્ય^{૧૦}તે ॥ ૮૧ ॥

અં તે આ સતર ભૂતપરિણામનો સઘ (તે) દ્વિગદેહ (છે) (તે) ૭૧
 ઇવ યોનિઓ મધ્યે સસરે છે આ (દ્વિગ દેહ)નો વિનાશ તેને મોક્ષ કહે છે ૮૧

અજ્ઞાનકલ્પિતો દેહસ્તત્ત્વજ્ઞાનેન નશ્યતિ ।

જ્ઞાનોત્પત્તિર્વિચારેણ તસ્માદાત્મા વિચાર્યતે ॥ ૮૨ ॥

અં દેહ અજ્ઞાનવડે કલ્પિત (છે) (એથી) તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે નાશ
 પામે છે જ્ઞાનોદય (વિચાર વડે (થાય છે) (તેથી) આત્માનો (શ્રુતિવડે)
 વિચાર કરાય છે ૮૨

‘યેન ઘા પશ્યતિ અર્થ - કે જે વડે જુવે છે’ (પત. ૩. ૫ ૧) આમ
 શ્રુતિના અર્થજુ ‘યેન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે -

યેન પશ્યત્યસાવાત્મા યઃ પશ્યતિ સ વા ભવેત્ ।

દ્રષ્ટા પશ્યતિ વોધેન ચાક્ષુષેણ તયોસ્તુ કઃ ॥ ૮૩ ॥

અં જેના યોગે (રૂપાદિને) જુવે તે આ આત્મા ? કે જે જુવે છે
 તે આત્મા ? હોય દ્રષ્ટા ચાક્ષુષ યોગવડે જુવે છે તે (દ્રષ્ટા તથા યોધ)
 મધ્યે કોણ (આત્મા) ? ૮૩

ઉક્તાર્થનો જ ‘યેન ઘા જ્ઞાનોત્તિ’ ઇત્યાદિ પર્યાયો પરત્વે, ‘જ્ઞાનોત્તિ’
 ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અતિદેશ કરે છે -

જ્ઞાનોત્તિ યેન યઃ શ્રોતા તયોરિત્યાદિ યોજ્યતામ્ ।

ચૈતન્યમસ્તિ કરણે કર્તરીત્યત્ર ચિન્ત્યતે ॥ ૮૪ ॥

અં જે શ્રોતા જે (શ્રોત્ર) વડે સાભળે છે તે મધ્યે (આત્મા કોણ ?)
 ઇત્યાદિ યોજના કરવી (ચક્ષુરાદિ) કરણ મધ્યે ચૈતન્ય છે કે (સાભાસ
 અહ કારાદિ રૂપ) કર્તા મધ્યે ચૈતન્ય છે ? એમ અહીં (યેન ઘા પશ્યતિ ઇત્યાદિ
 પર્યાય પરત્વે) વિચાર કરેલો છે ૮૪

કારણ -

વહૂનિ કરણાન્યેષુ વોધા દૃષ્ટ્યાદિનામકાઃ ।

વહવઃ કર્તૃવાહુલ્યમપિ દ્રૂપ્રાદિભેદતઃ ॥ ૮૫ ॥

× ટિપ્પણ ૮૧ સંસરે છે-જન્મ મરણને પામે છે

× ટિપ્પણ ૮૫ આહુલ્ય-અતેકપણ.

અં ઇન્દ્રિયો પુબ્ધય (છે) તે દ્વારા હોનાર દષ્ટિ (શ્રુતિમાતિ) પ્રભૂતિ
બોધ અને દ્રષ્ટા [શ્રોતા] ઇત્યાદિ લેહમુળે કર્તાનું બાહુલ્ય (છે). ૮૫

બાહ્યકરણ તથા કર્તાનો લેહ આ પ્રમાણે ભલે હોય તથાપિ, શરીરની
અંદરના કરણુ તથા કર્તાના લેહનું શું પ્રમાણ ? આ આશંકા પરત્વે,
'યદેતદ્દૃઢય મનચેતત્ અર્થઃ-એ આ હૃદયને મન (છે તે) ઇત્યાદિથી
લઇને 'કામોષણઃ' અર્થઃ-કામ(ને) વશ, ' (પેલ ૩. ૫. ૨.) ઇતિ પર્યતની
શ્રુતિના તાત્પર્યનું ' કરણાનાં ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

કરણાનાં ચ કર્તાનાં ભેદઃ સ્યાચ્છુરાદિકે ।

વાહ્યે યથા તથૈવાન્તઃ શરીરોપ્યવગમ્યતામ્ ॥ ૮૬ ॥

અં એ પ્રમાણે બાહ્ય ચક્ષુઃ પ્રભૂતિ ઇન્દ્રિયો અને કર્તાઓનો લેહ (હોય)
તેજ પ્રમાણે શરીરની અંદર પણ (છે એમ) જાણવું. ૮૬

'યદેતદ્દૃઢય' ઇતિ શ્રુતિરથ 'હૃદય' શબ્દાર્થનું નિરૂપણ કરી 'કર્ણુદ-
પાધિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કર્તાકરણનો ભેદ કહે છે-

કર્ણુપાધિરહંકારો વાચ્યો હૃદયશબ્દતઃ ।

કરણં સ્યાન્મનસ્તસ્ય સંજ્ઞાનાદ્યાસ્તુ વૃત્તયઃ ॥ ૮૭ ॥

અં કર્તા જેની ઉપાધિ છે તે 'અહંકાર'નું 'હૃદય' શબ્દવડે નિરૂપણ
થાય છે. તેનું સાધન 'મન' છે અને 'સંજ્ઞાન' આદિ [તેની] વૃત્તિઓ
(હોય છે). ૮૭

સર્વ કર્તા તથા કરણુમધ્યે ચૈતન્ય લિન્ન લિન્ન દેખાય છે તો તે મધ્યે
કોણ આત્મા એમ સંશયની ચોચતાનું 'તત્ર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
નિરૂપણ કરે છે:-

તત્ર સર્વત્ર ચૈતન્યં લક્ષ્યતે હિ પૃથક્ પૃથક્ ।

एवं सति बहुष्वेषु कः स्यादात्मति संशयः ॥ ८८ ॥

અં તે સર્વ કર્તાકરણુ મધ્યે ચૈતન્ય પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થાય છે તે
પ્રસિદ્ધ છે એમ હોવાથી, આ અનેક પ્રકારનાં ચૈતન્ય મધ્યે આત્મા કોણ
હોય એમ સંશય (થાય છે). ૮૮

x ૮૫ કરણુ-ઇન્દ્રિય.

x ઠિપણુ: ૮૭ કર્તા-આવાસના સ્વરૂપનો પ્રયોગક અહંકાર.

હવે, 'સર્વાણ્યેઐતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાન્તિ અર્થઃ—આ સર્વે જ પ્રજ્ઞાનનાં નામો (થાય છે)' (પેત. ૩. ૫. ૨) એમ આ ઉપરના સંશયના નિર્ણય કરનાર વાક્યનું 'પ્રજ્ઞાન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

^૪ પ્રજ્ઞાનમ^૩કં સર્વે^૧ષુ યત્સ^૨ આત્મ^૫તિ^{૬+૭} નિર્ણયઃ^૮ ।

^{૧૧} પ્રકૃષ્ટં^{૧૦} નિરુપાધિ^{૧૨}ત્વાચ્ચૈતન્યં^૯ યત્તદીક્ષ્યતામ્ ॥ ૮૯ ॥

અં ઉપર કહેલા સર્વ ભાવપદાર્થ મધ્યે જે એક 'પ્રજ્ઞાન' તે 'આત્મા' એમ નિર્ણય (છે.) જે, ઉપાધિરહિતપણાને લીધે પ્રકૃષ્ટ ચૈતન્ય હોય છે, તેને ('આત્મતત્ત્વ') એમ જાણો. ૮૯

નિરૂપાધિક ચૈતન્ય તે આત્મા છે, અને અહંકારાદિ આત્માની ઉપાધિઓ છે અને તેને વિષે ચિત્પ્રતિબિમ્બ સંક્રમણ કરે છે તેથી તે (અહંકારાદિ) ચૈતન્યરૂપ થાય છે એમ 'અહંકારઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ અહંકારો^૨ મનો^૪ વાહ્યં^૫ કરણં^૩ ચાપ્યુપાધયઃ^{૬+૭} ।

^૮ તેષુ^૯ સર્વે^{૧૨}ષુ ચિચ્છાયા^{૧૧} સંક્રાન્તા^{૧૩} ચૈતના^{૧૦}ન્યતઃ ॥ ૯૦ ॥

અં અહંકાર, મન અને (શ્રોત્રાદિ) બાહ્ય ઇન્દ્રિય પણ ઉપાધિ (છે.) તે સર્વ (ઉપાધિ) મધ્યે ધીજા (તત્ત્વ) થકી પ્રાપ્ત એવી ચૈતન્યની છાયા (આભાસ), તે 'ચૈતના' (હોય છે.) ૯૦

અહંકારાદિ મધ્યે મુખ્ય ચૈતન્ય ન હોવાથી તે (અહંકારાદિ)નું 'આત્મત્ત્વ' પણ અમુખ્ય હોય છે તેનું યુક્તિપૂર્વક 'ન મુખ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ ન મુખ્યં^૩ તેષુ^૧ ચૈતન્યમાત્મત્વસ્યા^૫પ્યમુખ્યતા^૬ ।

^૯ સુષુપ્તૌ^{૧૦} તાનિ^{૧૪} લુપ્યન્તે^{૧૧} નત્વાત્મા^{૧૨} તત્ર^{૧૩} લુપ્યન્તે^{૧૫} ॥ ૯૧ ॥

અં તે ઉપાધિ મધ્યે, 'મુખ્ય' ચૈતન્ય નથી. (એથી તેમના) આત્મત્વની પણ 'અમુખ્યતા' (હોય છે.) (કેમકે) તે (અહંકારાદિક) સુષુપ્તિ મધ્યે હુમ થાય છે પણ તે અવસ્થાને વિષે 'આત્મા' હુમ થતો નથી. ૯૧

× ટિપ્પણ: ૮૯ ઉત્તરાર્થ શ્લોક વડે 'પ્રજ્ઞાન' પદાર્થનું અવપવાર્થ-કથનપૂર્વક વિવરણ કરેલું છે.

‘પ્રજ્ઞાન’ની જે મુખ્ય આત્મતા હોય છે એમ ‘પ્રજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞાનં નિરૂપાધિત્વાન્નિત્યં તદ્દ્યોપમાસકમ્ ।

પ્રજ્ઞાનસ્યાત્મતા તસ્માન્મુખ્યા નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૨ ॥

મં તે ઉપાધિનો લોપ ભાસવનાર ‘પ્રજ્ઞાન’ નિરૂપાધિક હોવાથી નિત્ય છે. તેથી પ્રજ્ઞાનની આત્મતા ‘મુખ્ય’ (છે.) બીજા કોઈની મુખ્ય હોતી નથી. ૯૨

‘દ્રષ્ટા’ ‘શ્રોતા’ પ્રભૂતિ શબ્દો લક્ષણવડે કરીને મુખ્ય આત્માના બોધક છે એમ ‘દ્રષ્ટાદ્યાઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દ્રષ્ટાયા અપિ દ્રષ્ટ્યાદ્યાઃ શબ્દાઃ મુખ્યાત્મવસ્તુનઃ ।

નામાન્યુપાધિમાલમ્બ્ય તસ્માદાત્મોપલક્ષકાઃ ॥ ૧૩ ॥

અં દ્રષ્ટા, (શ્રોતા તથા મનન કરનાર) ઇત્યાદિ અને દ્રષ્ટિ (શ્રુતિ, મનન) ઇત્યાદિ શબ્દો, મુખ્ય આત્માની ઉપાધિનો આશ્રય કરીને (પ્રવૃત્ત થનાર) નામો (છે). તેથી, તે (તે શબ્દો) આત્માના ઉપલક્ષક (છે). ૯૩

તે શબ્દોના ઉપલક્ષકપણાનું ‘યથૈકસ્યૈવ’ તથા ‘ઉપલક્ષ્ય’ ઇતિ એ શ્લોકોવડે દર્શાવવાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

યથૈકસ્યૈવ સમ્બન્ધવિશેષોપાધિનાઽવિલાઃ ।

પુત્રપ્રાત્રાદયઃ શબ્દા નામત્વેનોપલક્ષકાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉપલક્ષ્યન્તુ હસ્તાદિયુક્તમેકં વપુસ્તથા ।

ચેતનૈઃ કર્તૃકરણૈઃ પ્રજ્ઞાનમુપલક્ષ્યતે ॥ ૧૫ ॥

મં જે પ્રમાણે પુત્ર, પ્રાતા, (પિતા) ઇત્યાદિ સર્વ શબ્દો, નિરનિરાજા સંબંધના ઉપાધિમુખે કરીને એકજ પુરૂષનાં નામરૂપે ઉપલક્ષક (હોય છે) પણ તેનું ઉપલક્ષ્ય હસ્તાદિવડે યુક્ત એલું એક (જ) શરીર (હોય છે) તે પ્રમાણે ચેતનયુક્ત કર્તા વા ઇન્દ્રિયોવડે ‘પ્રજ્ઞાન’ ઉપલક્ષિત (હોય છે). ૯૪-૯૫

ભવના ‘વાસ્તવ’ સ્વરૂપનું ‘પ્રજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૯૨ લોપ-અભાવ; ભાસવનાર-પ્રકાશક.

× ટિપ્પણ: ૯૪ ઉપલક્ષક-બોધક; ઉપલક્ષ્ય-બોધ.

^૩ પ્રજ્ઞાનં ^૬ કતૃદેહાદિસાક્ષિભૂતં ^૨ યદસ્તિ ^૧ તત્ ^૫ ।

જીવસ્ય ^૬ વાસ્તવં ^૭ રૂપમિત્યેવં ^૮ નિર્ણયો ^{૯+૧૦} ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

અં જે કર્તા તથા દેહ ઇત્યાદિનું સાક્ષિભૂત પ્રજ્ઞાન છે તે, જીવનું 'વાસ્તવ' સ્વરૂપ છે એમ નિર્ણય થાય છે. ૯૬

'પપ વ્રહ્મૈષ ઇન્દ્ર.' અર્થઃ—આ હિરણ્યગર્ભા, આ ઇન્દ્રે, ઇત્યાદિ પ્રભૃતિ 'વ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા' અર્થઃ—વ્રજ્ઞા આશ્રય (છે) ઇત્યન્ત (પિત. ૩. ૬. ૩.) શ્રુતિતાત્પર્યનું 'વ્રજ્ઞાનં' ઇત્યાદિ નવ શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે. તેમાં જીવના વાસ્તવરૂપ પ્રજ્ઞાનની પ્રકાશમતા સિદ્ધ કરવા, વ્રજ્ઞાનના સર્વત્ર સદ્ભાવનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ પ્રજ્ઞાનં ^૨ સ્વશરીરેઽસ્તિ ^૩ તથા ^૪ દેહાન્તરેષ્વપિ ^૫ ।

બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ ^૬ તસ્ય ^૭ સ્યાત્પરમાત્મતા ॥ ૧૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) વ્રજ્ઞાન સ્વશરીર મધ્યે હોય છે તે પ્રમાણે તે બ્રહ્મા પ્રભૃતિ સ્થાવર પર્યંત (સર્વ દેહોને વિષે) પણ (છે). તેનું વાસ્તવરૂપ પરમાત્મત્વ છે. ૯૭ તે વ્રજ્ઞાનનું બ્રહ્મત્વ (પરમાત્મત્વ) શી રીતે છે તેનું 'વ્રજ્ઞાનસ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દક્ષાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ પ્રજ્ઞાનસ્યાસ્ય ^૧ જીવત્વં ^૫ પ્રાણધારણતો ^૪ યથા ^૬ ।

જગત્સૃષ્ટ્યાદિહેતુત્વાદ્બ્રહ્મત્વં ^૭ ચ ^૮ તથૈવ્યતામ્ ॥ ૧૮ ॥

અં આ વ્રજ્ઞાનનું, પ્રાણ ધારણ કરવાથી જેમ 'જીવપાણુ' (હોય છે) તેમ વળી, જગતની ઉત્પત્તિ કરવાપણુ આદિ નિમિત્તમુળે 'બ્રહ્મપાણુ' પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૮ હવે, 'જગત્' પદનો અર્થ કહી 'વ્રજ્ઞાનેત્રં' પદનો અર્થનું 'સ્થાવર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ સ્થાવરં ^૩ જંગમં ^૪ સર્વં ^૫ જગદિત્યભિધીયતે ।

^{૧૧} તસ્ય ^{૧૨} પ્રજ્ઞૈવ ^{૧૩} નેત્રં ^{૧૦} સ્યાત્સૃષ્ટ્યાદિનયનાદસૌ ॥ ૧૯ ॥

અં સર્વ સ્થાવર અને જંગમ તેને 'જગત' એમ કહેવાય છે. આ 'વ્રજ્ઞા'જ સૃષ્ટિ (સ્થિતિ) ઇત્યાદિના નિર્માણપણુને લીધે નિર્માણકર્તા હોય છે. ૯૯

* ટિપ્પણુ: ૯૬ કર્તા—સાભાસાશુદ્ધિ.

* ટિપ્પણુ: ૯૮ આ શ્લોકમાં 'જીવત્વ' તથા 'બ્રહ્મત્વ'ની પ્રયોજક બંને ઉપાધિનું નિરૂપણ કરેલું છે

‘ પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતમ્ ’ અર્થ:-પ્રજ્ઞાનમાં સ્થિત (છે) (પેત. ૩-૫-૩) ઇતિ વાક્યાર્થનું ‘ પ્રજ્ઞાને ’ ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રજ્ઞાનં શુદ્ધચિદ્રૂપમાસીદ્યત્સ્ટપિતઃ પુરા ।

તસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતં સર્વે માયયોત્પાદિતત્વતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અં સૃષ્ટિની પૂર્વે જે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ ‘ પ્રજ્ઞાન ’ હતું તે મધ્યે સર્વ, માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી પ્રતિષ્ઠિત (છે). ૧૦૦

હવે, ‘ પ્રજ્ઞાનેત્રો લોકઃ ’ અર્થ:-લોક પ્રજ્ઞારૂપ નેત્રવાળો (છે) (પેત. ૩-૫-૩) ઇતિ વાક્યાર્થવડે નેત્રત્વનું નિરૂપણ કરે છે:-

ઉત્પત્તિસ્થિતિકાલેઽસૌ લોકઃ પ્રજ્ઞાનનેત્રકઃ ।

નેત્રત્વં વ્યવહારસ્ય સુખાદેર્નયનાદ્ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિકાળે આ લોક પ્રજ્ઞાનનેત્રક (હોય છે). સુખાદિના પર્યાયાડવાપણા-ને નયન-લીધે (તે) વ્યવહારનું ‘ નેત્રત્વ ’ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧ ‘ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા ’ (પેત. ૩-૫-૩) આ વાક્યાર્થનું ‘ લયે ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

લયે પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા સ્યાત્તત્ર સર્વસ્ય સંહૃતેઃ ।

સૃષ્ટિસ્થિતિલયા ઇત્યં શ્રુતાઃ પ્રજ્ઞાનહેતુકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અં લય મધ્યે પ્રજ્ઞાનને વિષે સર્વ (જગત્)નો ઉપસંહાર હોય છે તેથી ‘ પ્રજ્ઞા ’ (સર્વની) પ્રતિષ્ઠા છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય (શ્રુતિમાં) પ્રજ્ઞાનહેતુક કહેલાં છે. ૧૦૨

સૃષ્ટિ આદિ પ્રજ્ઞાનનેત્રક છે એમ કહ્યું ત્યાં સાક્ષી કેાણુ ? એમ આશંકા ધરત્વે, જીવચૈતન્ય તેનું સાક્ષી છે એમ ‘ સ્વપ્ન ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વપ્નસૃષ્ટિસ્થિતિલયા જીવચૈતન્યસાક્ષિકાઃ ।

નિર્જીવસ્તંભકુચ્યાદૌ સ્વપ્નસૃષ્ટયાદયો ન હિ ॥ ૧૦૩ ॥

* ટિપ્પણુ: ૧૦૨ પ્રતિષ્ઠા-આપ્રય.

* ટિપ્પણુ: ૧૦૩ જીવચૈતન્યસાક્ષિક-જીવપ્રતાનહેતુક; અવ, જીવઃ સ્વપ્નસૃષ્ટયાદિકર્તા તત્સાક્ષિત્વાત યત્રેવં તત્રેવં યથા સ્વપ્નાદિ ન વાયં તથા એમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

અં સ્વપ્નની સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જીવચૈતન્ય-સાક્ષિક (હોય છે). કારણ, નિર્જીવ સ્તમ્ભ તથા ભીંત ઇત્યાદિ મધ્યે સ્વપ્નસૃષ્ટિ આદિ હોતાં નથી. ૧૦૩

એ રીતે, જગત્ની સૃષ્ટિ આદિના પ્રહ્લસાક્ષિપણાતુ 'જગત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્સૃષ્ટિસ્થિતિલયા બ્રહ્મચૈતન્યસાક્ષિકાઃ ।

બ્રહ્મચૈતન્યરહિતે વન્ધ્યાપુત્રે ન સન્તિ તે ॥ ૧૦૪ ॥

અં જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પ્રહ્લચૈતન્ય-સાક્ષિક (છે). તે પ્રહ્લચૈતન્યન્ય વન્ધ્યાપુત્રને વિષે હોતાં નથી. ૧૦૪

સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારીને 'યેન યા પશ્યતિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે જે સંદેહ થયલો તેને વિચારત: જે પ્રકારનો આત્મતત્ત્વ પરત્વે નિર્ણય થયો તેનું 'જગત્' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્સૃષ્ટ્યાચ્ચાધિષ્ઠાનં શુદ્ધચૈતન્યમદ્વયમ્ ।

પરમાત્મસ્વરૂપં સ્યાદિતિ તસ્યાત્ર નિર્ણયઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અં જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિનું અધિષ્ઠાનરૂપ અદ્વય શુદ્ધચૈતન્ય, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એમ તે (અધિકારી)ને અહીં નિર્ણય (થાય છે). ૧૦૫

અહીં લગી 'પ્રહ્લ' તથા 'અજ્ઞાન' પદાર્થનું સંશોધન કરી, હવે 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' અર્થ:—પ્રજ્ઞાન પ્રહ્લ (છે) (વેત ૦ ૩-૫-૩) ઇતિ મહાવાક્યના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

યત્પ્રજ્ઞાનં સ્વાત્મરૂપં તદ્બ્રહ્મતિ વિબુધ્યતામ્ ।

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ વિજ્ઞાય તિષ્ઠત્ત્વહ્યાત્મના સદા ॥ ૧૦૬ ॥

અં જે સ્વ-આત્મરૂપ 'પ્રજ્ઞાન' તે પ્રહ્લ (છે) એમ બાણી. પ્રજ્ઞાન પ્રહ્લ (સર્વંચાપી) (છે એમ) બાણી સદા પ્રહ્લરૂપે ૨૯. ૧૦૬

જ્ઞાનક્રમનું 'જીવન્નેય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨+૩ ૫ ૬ ૭ ૪
 જીવન્નેવ સ્થિતપ્રજ્ઞો મુક્તઃ સ્યાદ્વામદેવવત્ ।

૧૨ ૧૦+૧૧ ૮ ૯ ૧ ૧૩+૧૪+૧૫
 મ્રિયતાં યત્ર તત્રાસ્ય વપુઃ સોઽયં ન જાયતે ॥ ૧૦૭ ॥

અં તે જીવતાં જ વામદેવ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને મુક્ત થાય છે. આનું શરીર જ્યાં ત્યાં મરે (મૃત્યુ તે (પુનઃ) જન્મતો નથી. ૧૦૭

ઐતરેય ઉપનિષદના વ્યાખ્યાનનો 'વિતરય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:-

૧ ૫ ૩ ૨ ૪
 ઐતરેયબ્રહ્મવિદ્યાં વ્યાખ્યાતાં સંગ્રહાદિમામ્ ।

૧ ૭ ૧
 સુસ્થિરામનુગૃહ્ણાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અં વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર, સંગ્રહયતઃ વ્યાખ્યાન કરેલ આ 'બ્રહ્મવિદ્યા' સુસ્થિર કરનારો અનુગૃહ્ણ કરો (અર્થાત સુસ્થિર હો). ૧૦૮

ઇતિ ઐતરેય ઉપનિષદ્વિવરણનામકે પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૦૭ 'મૃતઃ સમમવત્' (એવ ૩-૫-૪) એમ કહેલું છે તે સ્થિત પ્રજ્ઞને મરણ કેમ હોય? આ શીકાનું ઉત્તરાર્થ શ્લોક વડે સમાધાન કરેલું છે.

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૦૮ ઉપસંહાર-સમાપ્તિ; વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર-વિદ્યારણ્ય મુનિના ગુરુ.

अध्याय २ जो

इवे, तैत्तिरिय उपनिषद्गत 'ब्रह्मवह्नी'ना व्याख्याननो 'ब्रह्मवह्नीयां'
धत्यादि वाक्यार्थवडे आरल करे छे-

ब्रह्मवह्नीयां^२ ब्रह्मविद्यां^३ तित्तिरिः^४ प्राह^५ यामिमाम् ।

वक्ष्ये^६ सुखावबोधाय^७ क्रीडन्त्वत्र^८ मुमुक्षुवः^९ ॥ १ ॥

अ० तित्तिरिमुनिञ्चे ब्रह्मवह्नी (नामना अध्याय)ने विषे ले आ
'ब्रह्मविद्या' निरूपण करेली तेनु (शुशासुञ्चोने) अनायासे ज्ञान सिद्ध
थाय ते अर्थ (हु) व्याख्यान करे छु अने (व्याख्यान वा ब्रह्मविद्या) विषे
मुमुक्षुओ रमण करे १

कर्मकाण्डान्तर (कर्मथी शुशासा उत्पन्न यता) उपनिषद् (ज्ञानकाण्ड)नो
आरल थाय छे अम 'दर्शादि' धत्यादि वाक्यार्थवडे निरूपण करे छे -

दर्शादिपितृमेधान्तैः^१ कर्माभिर्वहुजन्मसु ।

अनुष्ठितैर्विविदिषा^२ जायतेऽन्तिमजन्मनि ॥ २ ॥

अ० अनेक जन्मो मध्ये अनुष्ठान करेला दर्शप्रभृति पितृमेध पर्यंत
कर्मोना योगे छेवटना जन्म मध्ये 'विविदिषा' उत्पन्न थाय छे २

त्रीणा, छद्वा, सातमा तथा आठमा अनुवाक मध्ये कहेली उपासनावडे
विविदिषानन्तर चित्तेकाग्र्यरूप इल सिद्ध थाय अम तत 'धत्यादि वाक्यार्थ-
वडे निरूपण करे छे-

ततो योगं^३ समभ्यस्य^४ संहितोपासनादिभिः ।

एकाग्र्ये^५ साधितेऽथास्य^६ विद्यां^७ सूत्रयति^८ श्रुतिः^९ ॥ ३ ॥

अ० तदनन्तर संहितोपासना आदिना योगे 'योग'नो ३डो अभ्यास

x टिपण्यु १ उपनिषद्ना २-३ अभ्यासनु व्याख्यान आ अभ्यासमा करे छे, २
विविदिषा-शुशासा, लुओ 'तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यशेन दानेन तपसाऽज्ञासाकेन (वृ
४-४-२२) अर्थ -दिने ते आ (उपनिषद्मा प्रतिपादन करेवा पुर्य) ने (नित्यना
स्वाभ्यास रूप) वेदानुवचनवडे, यज्ञवडे, (द्रव्ययज्ञ वडे तथा ज्ञानयज्ञ वडे) (ब्रह्मयुगा)
दानवडे (ने इलेमजाना त्याग रूप नाश नहि करनार लय वडे नल्लुदाने छे

x टिपण्यु ३ लुओ 'ब्रह्मविद्याप्रोक्ति पर अर्थ -आत्मवेदा परब्रह्मने प्राप्त थाय छे, '
(ती० २-१)

કરીને ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ (સતે) હવે 'શ્રુતિ' આ એકાગ્રચિત્ત સંબંધી પ્રહ્લણાનનો સૂત્રપૂર્વક યોધ કરે છે. ૩

સૂત્રની પૂર્વે શાન્તિમંત્રના પાઠના પ્રયોજનનું 'સૂત્રાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ સૂત્રાત્પૂર્વે ^૩ શાન્તિમંત્રો ^૪ જપાયાત્રો ^૫ પર્વણિતઃ ।

^૭ જપેન ^{૧૧} વિદ્યા ^{૧૦} દ્વેષાદ્યાઃ ^{૧૨} શામ્યન્તિ ^૬ મનસિ ^૮ સ્થિતાઃ ॥ ૪ ॥

અં (આ અધ્યાયના) સૂત્રની પૂર્વે શાન્તિમંત્ર જપાર્થ વર્ણન કરેલો છે. (તેના) જપ વડે મન મધ્યે રહેલા દ્વેષાદિક દોષો (વિદ્યો) શાંત થાય છે. ૪

'બ્રહ્મવિદ્યામોતિ પરં' ઇતિ શ્રુતિ મધ્યે 'સૂત્ર' શબ્દના પ્રયોજને 'બ્રહ્મવિત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપપાદન કરે છે:-

^૧ બ્રહ્મવિત્પરમેતીતિ ^૩ સૂત્રં ^૫ સર્વાર્થસૂચનાત્ ।

^૭ જ્ઞેયં ^૮ જ્ઞાનં ^{૧૦} ફલં ^{૯+૧૧} ચેતિ ^{૧૨+૧૩} સર્વેઽર્થાઃ ^{૧૪} સૂચિતા ^{૧૪} ઇહ ॥ ૫ ॥

અં 'પ્રહ્લવેતા પ્રહ્લને પ્રાપ્ત થાય છે' આ વાક્ય મધ્યે સર્વ અર્થ સૂચવેલો હોવાથી (તે વાક્ય) 'સૂત્ર'રૂપ છે. જ્ઞેય, જ્ઞાન અને ફલ આ સર્વ અર્થ આ વાક્ય મધ્યે સૂચવેલ હોય છે. ૫

ઉક્ત 'જ્ઞેય', 'જ્ઞાન' તથા 'ફલ'નાં યથોદેશ સ્વરૂપનું 'જ્ઞેયં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ જ્ઞેયં ^૩ બ્રહ્મ ^૪ તદીયા ^૫ ધીજ્ઞાનં ^૬ સ્યાદ્બ્રહ્મતા ^૭ ફલમ્ ।

^૮ સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપાયામૃચ્યેતદ્વિશદીકૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અં પ્રહ્લ 'જ્ઞેય' છે. તેના સાક્ષાત્કારરૂપ માનસવૃત્તિ તે 'જ્ઞાન' છે. (સાક્ષાત્કાર કરનાર હોવાની) પ્રહ્લાત્મતાપ્રાપ્તિ તે 'ફલ' છે. (પૂર્વોક્ત) સૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ ઋચ્યાને વિષે આતું સ્વપ્રીકરણ કરેલું છે. ૬

'પ્રહ્લ'ના સ્વરૂપલક્ષણનું 'જ્ઞાતવ્યં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ જ્ઞાતવ્યં ^૩ બ્રહ્મ ^૪ યત્તત્કિમિતિ ^૫ ચેત્તસ્ય ^૬ લક્ષણમ્ ।

^{૧૧} સત્યં ^{૧૨} જ્ઞાનમનન્તં ^{૧૩} યત્તદ્બ્રહ્મત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૭ ॥

× ટિપ્પણ્યુ: ૪ શાન્તિમંત્ર-૩૬ સહનાવવતુ ઇત્યાદિ.

× ટિપ્પણ્યુ: ૫ અર્થ=પ્રતિપાદવિષય; ૬ ભુઓ 'ઈત્યં જ્ઞાનમનન્તે બ્રહ્મ યો વેદ નિહિત

ગુણ્યાં પરમે બ્યોમન્ । ઓડશ્રુવેતર્વાન્કમાન્ ઇહ બ્રહ્મણા વિપચિતા' ॥ (તી. ૨-૧)

અં જે બહુવાચીય છે તે 'બ્રહ્મ' શું (છે) એમ કહે તો તેનું લક્ષણ (સાંભળ). જે સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત તે 'બ્રહ્મ' (છે) એમ સમજ. ૭

ત્રિકાલવડે અબાધ્યત્વાદિરૂપ સત્યત્વ તે બ્રહ્મનું લક્ષણ છે એમ કહેતાં તેની આકાશાદિ પરત્વે અતિવ્યાપ્તિ થાય એમ શંકા પરત્વે 'આકાશાદિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે:-

આકાશાદિ જગત્સ્વમનૂતં માયિકત્વતઃ ।

નાનૃતં વ્રહ્મ તેનૈતત્સત્યમિત્યભિધીયતે ॥ ૮ ॥

જાં આકાશ (વાયુ) ઇત્યાદિ (ભૂત અને ભૂતકાર્યરૂપ) સર્વ જગત્ માયિકપણાને લીધે મિથ્યા (છે) પણ 'બ્રહ્મ' માયિક નથી તેને લઇને આ 'સત્ય' છે એમ કહેવાય છે. ૮

હવે, બ્રહ્મના 'જ્ઞાન' રૂપ લક્ષણ પરત્વે અવ્યાપ્તિ આદિકની આ શંકાનો 'જગજ્ઞં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિવેધ કરે છે:-

જગજ્ઞં સ્વતઃસ્ફૂર્તિરાહિત્યાદ્વ્રહ્મ તુ સ્વયમ્ ।

સ્ફુરતીત્યજ્ઞં તેન જ્ઞાનમિત્યભિધીયતે ॥ ૯ ॥

અં—જગત્ સ્વયંપ્રકાશ શૂન્ય હોવાથી જડ છે. પણ 'બ્રહ્મ' સ્વતઃ સ્ફુરે છે. એમ (તે) અજડ-સથેતન (છે) તેને લઇને (તે) 'જ્ઞાન' રૂપ એમ કહેવાય છે. ૯

હવે, 'બ્રહ્મ' દેશ કાલ તથા વસ્તુના પરિચેદથી રહિત છે (અનન્ત) એમ લક્ષણ કહેવું તેનું 'જ્ઞં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

જ્ઞં ઘટાદ્યન્તવત્સ્યાદેશકાલાદિવસ્તુભિઃ ।

ન દેશાદિકૃતોઽન્તોઽસ્ય વ્રહ્માનન્તં તતઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અં—ઘટ (પટ) આદિ જડ પદાર્થ દેશ તથા કાલાદિ વસ્તુને લઇને અન્તવાન હોય. આ (બ્રહ્મ) નો દેશાદિમુળે હોનાર અન્ત નથી તેથી 'બ્રહ્મ' ને 'અનન્ત' કહેવું છે. ૧૦

'બ્રહ્મ' પરિચિદ્મ કેમ નથી તેનું 'દેશકાલાદિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

દેશ^૧કાલાદ્યન્યવસ્તુત્રયં^૨ માયાવિજૃમ્ભિત્તમ્^૩ ।

બ્રહ્મ^૪ સત્યં^૫ માયિકૈસ્તૈઃ^૬ પરિચ્છિન્નં^૭ કથં^૮ ભવેત્^૯ ॥ ૧૧ ॥

અ૦—દેશ તથા કાલાદિક (૭) પ્રદાલિત વસ્તુત્રય (૯) તે માયામુજે વિકાસ પામેલ (હોય છે.) ‘પ્રભ’ ‘સત્ય’ (૯) (તે) તે માયિક વસ્તુઓ વડે પરિચ્છિન્ન કેમ હોય ? ૧૧

‘સત્ય’ આદિ પદો અખંડ ‘પ્રભ’નાં લક્ષક છે, વાચક નહિ એમ ‘જડા’ ઇત્યાદિ આર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જડાનૃતપરિચ્છિન્નવ્યાવૃત્તૈવ^૧ પદત્રયમ્^૨ ।

લક્ષકં^૩ સ્યાદસ્વખણ્ડસ્ય^૪ યત્તદ્વહ્યતિ^૫ વુધ્યતામ્^૬ ॥ ૧૨ ॥

અ૦—(સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત આ) ત્રણ પદ, મિથ્યા જેડ અને પરિચ્છિન્ન (અખંચની) વ્યાવૃત્તિ કરીને જ અખંડ (વસ્તુ)નાં લક્ષક (હોય છે.) (એ રીતે) જે (અખંડ) (તત્ત્વ) તે ‘પ્રભ’ (છે) એમ જાણવું. ૧૨

હવે, આકાંક્ષાપ્રદર્શનપૂર્વક ‘યો વેદ નિહિત ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમ્નિ અર્થઃ—પરમ આકાશમાં (પુષ્કિરૂપ) ગુહ્યામાં (સ્થિત) પ્રહાને જે જાણે છે’ (તૈ૦ ૨. ૧) ઇતિ ઋગ્-શના વ્યાખ્યાનનો ‘તાદૃગ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે આરંભ કરે છે:—

તાદૃગ્^૧ બ્રહ્મ^૨ કથં^૩ વિદ્યાદિતિ^૪ ચેદમ્ભીયતે^૫ ।

ગુહ્યાયાં^૬ પરમે^૭ વ્યોમ્નિ^૮ સ્થિતં^૯ બ્રહ્મ^{૧૦} તુ^{૧૧} વેદ^{૧૨} યઃ^{૧૩} ॥ ૧૩ ॥

અ૦—પણ તેવું ‘પ્રભ’ શી રીતે જણાય એમ વિચારે તે કહીએ છીએ. ગુહ્યાને વિષે પરમ આકાશ મધ્યે સ્થિત એવા પ્રહાને જે જાણે. ૧૩

હવે ‘ગુહ્યા’ પદના અર્થપૂર્વક યચ્ચકોશવું ‘વેદાત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહાદમ્બ્યન્તરઃ^૧ પ્રાણઃ^૨ પ્રાણાદમ્બ્યન્તરં^૩ મનઃ^૪ ।

તતઃ^૫ કર્તા^૬ તતો^૭ ભોક્તા^૮ ગુહ્યા^૯ સૈયં^{૧૦} પરંપરા^{૧૧} ॥ ૧૪ ॥

અ૦—દેહની અંદર પ્રાણ, પ્રાણની અંદર મન, તેની અંદર કર્તા, તેની અંદર લોકતા. તે આ પરંપરા 'ગુહા' (છે). ૧૪

'વ્યોમ પરમ' પદના અર્થતું 'પદ્મ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પञ्चकोशगुहायां यदज्ञानं कारणं स्थितम् ।

तव्योम परमं तस्मिन्निगूढं ब्रह्म तिष्ठति ॥ ૧૫ ॥

અ૦—(તે) પંચકોશાત્મક ગુહાને વિષે જે કારણભૂત અજ્ઞાન સ્થિત (છે) તે પરમ વ્યોમ (છે). તેને વિષે બ્રહ્મ ગુપ્ત રહે છે. ૧૫

તે ગુહાને વિષે તો જીવચૈતન્ય ગુપ્ત રહેલ છે બ્રહ્મચૈતન્ય નહીં એમ આશંકા પરત્વે 'જીવચૈતન્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે શંકા-પરિહાર કરે છે:—

जीवचैतन्यमेवात्र निगूढमिति चेत्तदा ।

तस्यैव ब्रह्मतां विद्याजीवत्वभ्रान्तिहानये ॥ ૧૬ ॥

અ૦—આ ગુહાને વિષે જીવચૈતન્ય જ ગુપ્ત રહેલું છે એમ હોય તો જીવપ્રાણની ભ્રાન્તિનો ત્યાગ થાય તે માટે તેની જ બ્રહ્મતા (છે) એમ બલ્લો. ૧૬

જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને લીધે ઉજા જ્ઞાન સંપદાદિ રૂપ ઉપાસના રૂપ જ થાય પણ ચથાર્થજ્ઞાન રૂપ ન થાય એમ આશંકાનો, તે બન્નેનો ઔપાધિક ભેદ છે તથાપિ તેમનો સ્વરૂપપૂર્વક અભેદ છે એમ 'સ્વતઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

स्वतो ब्रह्मैव चैतन्यं जीवत्वं प्राणधारणात् ।

कोशतादात्म्यविभ्रान्त्या भात्यस्य प्राणधारणम् ॥૧૭॥

અ૦—ચૈતન્ય સ્વભાવતઃ વ્યાપક જ-અખંડ (છે) (પણ) પ્રાણુ-ધારણુને લીધે (તેને) જીવત્વ (પ્રાપ્ત થાય છે). કોશગત પ્રાણુધારકત્વના સાથે તાદાત્મ્યના ભ્રમને લીધે આ (ચૈતન્ય)નું પ્રાણુધારણુ બાસે છે. ૧૭

x ટિપ્પણુ: ૧૪ કર્તા-વિજ્ઞાનમય (કાર), લોકતા-આનંદમય, પ્રાણુ-પ્રાણમય, દેહ-અલમય, મન-મનોમય (કાર)

x ટિપ્પણુ: ૧૫ વ્યોમ-આકાશ.

x ટિપ્પણુ: ૧૬ જીવે ચૈતન્ય એમ પણ પાઠ છે.

x ટિપ્પણુ: ૧૭ પ્રાણુધારણુ તે જીવની ઉપાધિ છે.

પંચકોશ તથા શુભના ભેદના સાક્ષાત્કાર વડે જ્યારે તે તાદાત્મ્યબ્રમ
નિવૃત્ત થાય ત્યારે આનો પ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થાય અન્યથા નહીં એમ 'વક્ત્યમાણ'
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ' વડે નિરૂપણ કરે છે:—

વક્ત્યમાણવિવેકેન તત્તાદાત્મ્યમપોહ્યતે ।

બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિસ્સ્વીદ્ભ્રમ્બોધેનૈવ ન ચાન્યથા ॥ ૧૮ ॥

અ૦—તે. કોશતાદાત્મ્ય આગળ ઉપર ઠહેવાવાતા વિવેકના યોગે નિવે-
ધાય છે. પણ પ્રહ્મસાક્ષાત્કાર આ પ્રકારના બોધ વડે જ થાય. અને અન્ય
પ્રકારે થાય નહીં. ૧૮

કારણવિવેકના યોગે અન્તર્મુખ થયત પુરૂષની શુદ્ધિ અનાત્મપદાર્થનો
પરિહાર કરી આત્માને સાક્ષાત્ જાણે એમ 'વાઘં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ'વડે
નિરૂપણ કરે છે:—

વાઘં જગત્પશ્ચકોશાંશ્વાર્પોહ્યાન્તર્મુલાસ્ય ધીઃ ।

બ્રહ્મ સાક્ષાત્કરોત્યેવ સર્વોપાધિવિવર્જિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

અ૦—આ (વિવેકી પુરૂષ)ની અન્તર્મુખ થયલી શુદ્ધિ, (પંચકોશથી
અતિરિક્ત સદૃશ્ય-દનાદિક) બાહ્ય જગત્ અને પાંચકોશોનો અપવાદ કરીને
સર્વ ઉપાધિથી રહિત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે જ. ૧૯

એથી 'અન્તઃ દષ્ટિ'ની આવશ્યકતા કેમ હોય છે તેનું 'સોપાધ્યેવ'
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ'વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સોપાધ્યેવ વહિર્દષ્ટયા ભાતિ બ્રહ્મ ન તાવતા ।

અપૈતિ જીવતા તસ્માદન્તદૃષ્ટ્યૈવ વુધ્યતામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ૦—અહિર્મુખ દષ્ટિ વડે સોપાધિયુક્ત પ્રહ્મ જ લાસે છે. (પણ)
તેટલા વડે (સવિશેષ પ્રહ્મલાનવડે) શુભત્વ જાય નહીં. તેથી, અન્તદૃષ્ટિ
વડે (ચૈતન્યાત્માને) જાણો. ૨૦

જગજ્ઞાનાત્મિક અને જગત્સત્યત્વજ્ઞાનાત્મિક અહિર્મુખ દષ્ટિનો બાધ
'વિવેક' તથા 'યોગ' વડે સિદ્ધ થાય એમ 'વહિર્દષ્ટિઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ'
વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x દિપ્પણુ: ૧૮ બોધ-પંચકોશ તથા શુભના ભેદનો સાક્ષાત્કાર.

x દિપ્પણુ: ૨૦ અન્તદષ્ટિ-નિર્વિશેષ પ્રહ્મલાન.

વહિર્દૈષ્ટિર્જગદ્જ્ઞાનં તસ્ય સત્યત્વધીરપિ ।

વિવેકાસત્યતાઽપૈતિ જગદ્જ્ઞાનં તુ યોગતઃ ॥ ૨૧ ॥

અ૦—જગતનુ જ્ઞાન અને તેની સત્યત્વબુદ્ધિ તે 'બહિર્દૈષ્ટિ' (છે) વિવેકમુખે (જગતની) 'સત્યતા' બાધ પામે છે અને (ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રૂપ) યોગને લઈ જગતનુ 'જ્ઞાન' બાધ પામે છે ૨૧

બહિર્દૈષ્ટિનો બાધ થયે, અન્તર્દૈષ્ટિવડે જે શુદ્ધાને વિષે રહેલ ગૂઢ છુવ ચૈતન્ય દેખાય તે 'બ્રહ્મ' છે એમ સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ 'વહિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

વહિર્દૈષ્ટાવપેતાયામન્તર્દૈષ્ટ્યા યદીક્ષ્યતે ।

નિગૂઢં જીવચૈતન્યં તદ્બ્રહ્મતિ પ્રપશ્યતિ ॥૨૨ ॥

અ૦—બહિર્દૈષ્ટિ નિવૃત્ત (સતે) અન્તર્દૈષ્ટિ વડે જે અત્યંત ગૂઢ છુવ ચૈતન્ય દેખાય છે તે બ્રહ્મ-વ્યાપક છે એમ યોગી વા વિવેકી પુરૂષ સાક્ષાત્ જાણે છે ૨૨

પ્રત્યગલિપ્ત બ્રહ્મ અવિદ્યાનને પણ નિત્યપ્રાપ્ત હોવાથી વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનનો વિશેષ ન હોય આમ આશકાનો વિદ્યાનને સર્વ કામની એક સમયે પ્રાપ્તિ થાય છે આ વિશેષ છે એમ 'દષ્ટે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે.—

દૃષ્ટે તસ્મિન્પરપ્રાપ્ત્યા ત્રિદુષોઽતિશયોઽજ્ઞ કઃ ।

ઙ્ઙતિ ચૈત્યુગપત્સર્વકામાસિરધિકા ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અ૦—તેનુ દર્શન-સાક્ષાત્કાર (સતે) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય એટલે અહીં વિદ્યાનને કંઈ અધિકતા હોય એમ કહે તો, એક કાળમા સર્વ કામોની પ્રાપ્તિ (તેને) થાય તે અધિકતા થાય છે. ૨૩

વિષયાનન્દ અને બ્રહ્માનન્દ લિપ્ત હોવાથી વિદ્યાનને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય એમ કેમ કહેવાય? આમ આશકાનો 'તસ્યંયાનન્દન્ય સર્વાણિ મૃતાનિ માયામુપજીવન્તિ' અર્થ—તે (બ્રહ્માનન્દ) ના, મર્વં ભૂતો લેશ માત્રા રૂપે છે 'ઇતિ શ્રુતિ અનુસાર 'વામ્યન્તે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

x ટિપ્પણ ૨૧ જ્ઞાન-જ્ઞાનનુ મત્યત્વબુદ્ધિ-જગત્ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ, વિવેક-વિચાર, યોગ-સમાધિ

x ટિપ્પણ ૨૨ 'ભુઓ છોટસુત મર્વંચત્તન્દ' અર્થ—તે મર્વંભોગને એક માત્રમા ભોગવે છે' (તે. ૨-૧)

કામ્યન્તે વિપયાનન્દાઃ નિઃખિલૈઃ પ્રાણિભિઃ સદા ।

વ્રહ્માનન્દસ્ય તે સર્વે લેશાં ઇત્યપરા શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

અ૦—સર્વ પ્રાણિઓ વડે વિપયાનન્દની સદા કામના કરાય છે. તે સર્વે બ્રહ્માનન્દના લેશમાત્રા (છે) એમ અન્ય શ્રુતિ કહે છે. ૨૪

વિપયાનન્દત્વને વિષે બ્રહ્મ નિત્ય સંનિહિત હોવાથી સગાદિ વિષય પરત્વે કામના કેમ થાય છે? આમ શંકાનો, 'આનન્દહેતવઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પરિહાર કરે છે:—

આનન્દહેતવો વાહ્યા વિપયા ઇતિ વિભ્રમાત્ ।

કામ્યન્તે વહિર્દૃષ્ટ્યા વિપયાન્પ્રાણિનોઽખિલાઃ ॥ ૨૫ ॥

અ૦—બ્રહ્મ વિપયો આનન્દના હેતુ છે એમ કામને લીધે સર્વ પ્રાણિ બહિર્દૃષ્ટિએ વિપયોની કામના કરે છે. ૨૫

વિપયાનન્દ બ્રમજન્ય હોય તો તેની પુનરેચ્છા કેમ સંભવે તેનું 'અમીષ્ટ વિષયે લલ્લ્લે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અમીષ્ટવિષયે લલ્લ્લે ધીઃ પ્રત્યાવૃત્ય હૃદ્ગતમ્ ।

વ્રહ્માનન્દં ક્ષણં ભુક્ત્વા વાહ્યં કામ્યતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

અ૦—અત્યંત ઈષ્ટવિષય પ્રાપ્ત (સતે) બુદ્ધિવૃત્તિ અન્તર્મુખ થઈ હૃદયગત બ્રહ્માનન્દ ક્ષણબર લોગવી પુનરપિ (બીજા) બ્રહ્મ વિષયની કામના કરે છે. ૨૬

વિપયાનન્દ વસ્તુતઃ બ્રહ્માનન્દથી ભિન્ન નથી એટલે પૂછું છે તથાપિ સ્ખલિકતાને લીધે શ્રુતિને વિષે 'માત્રા' પદ વડે લેશતાનો ઉપચાર-પ્રયોગ કરેલો છે એમ 'ક્ષણિકત્વાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

ક્ષણિકત્વાલ્લેશતાસ્ય પૂર્ણસ્યાઽપ્યુપચર્યતે ।

વિપયાનન્દતા આન્ત્યા વ્રહ્માનન્દો હિ વસ્તુતઃ ॥ ૨૭ ॥

અ૦—પરીપૂર્ણ હોવા છતાં આની સ્ખલિકતા ને લીધે (બ્રહ્માનન્દની) લેશતા ગૌણવૃત્તિને લઈ પ્રાપ્ત થાય છે. (તેની) આન્તિને લઈ વિપયાનન્દતા છે. વસ્તુતઃ તે બ્રહ્માનન્દ જ છે. ૨૭

* ટિપ્પણ: ૨૫ બુદ્ધિ વિષયે હૃદયગતં ચલદ્રોશ્યાપશ્યાતતઃ (જા ૧-૬૮) તંનિહિત-સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપેત. ૨૭ ઉપચાર-પ્રયોગ-મિથ્યાપ્રયોગ.

‘સોડ્યન્તુ તે સર્વાન્કામાન્’ આ શ્રુતિ વડે વિદ્યાની અવિદ્યા પરત્વે પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ રૂપ જે અધિકતા કહેલી તેનો ‘અન્તર્દૃષ્ટયા’ ઇત્યાદિ જે શ્લોકો વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

અન્તર્દૃષ્ટયા^૩ વિવેકી^૨ તુ^૧ બ્રહ્માનન્દં^૪ સદેક્ષતે^{૫+૬} ।

અન્તર્ભવન્તિ^{૧૧} ક્ષણિકાઃ^{૧૦} સર્વે^૬ તસ્મિન્નિરન્તરે^{૭+૮} ॥ ૨૮ ॥

અ૦—પરન્તુ વિવેકી અન્તર્દૃષ્ટયા પ્રજ્ઞાનન્દનો સહ આક્ષાત્કાર કરે છે. તે નિરન્તર (આનન્દ)ને વિષે સર્વેક્ષણિક (આનન્દો) અન્તર્ભૂત હોય છે. ૨૮

તત્ત્વવિદ્બ્રહ્મરૂપેણ^૧ સર્વાન્કામાન્^૨ સહાન્તુ^{૩+૪} તે ।^{૫+૬}

ઈત્યેષોડ્શિતશયો^{૭+૮} બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપં^૯ ફલં^{૧૧} શ્રુતમ્^{૧૦} ॥ ૨૯ ॥

અ૦—તત્ત્વવેદા સર્વ કામોને સહ-એકઠા ભોગવે છે એમ આ પ્રકારનો વિશેષ તે, શ્રુતિને વિષે કહેલ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિરૂપ રૂપ છે. ૨૯

હવે, ‘તસ્માદ્વાપતસ્માદાત્મન આકાશ સમ્ભૂત અર્થઃ’—પ્રસિદ્ધ તે આત્મ-રૂપ (પ્રજ્ઞ) થી આકાશ ઉપજ્યુ’ (તૈ. ૨-૧) તે ઇત્યાદિ અન્ય વડે તે પ્રજ્ઞનું ‘અનન્તત્વ’ સિદ્ધ કરવા તે જગતનું કારણ છે એમ ‘સૂત્ર’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપાયામૃચ્યનન્તમિતીરિતમ્^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫} ।

તદાનન્ત્યપ્રસિદ્ધયર્થ^૬ જગત્કારણતોચ્યતે^૭ ॥ ૩૦ ॥

અ૦—સૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ ઋચાને વિષે ‘અનન્ત’ એમ કહેલું છે તે આનન્ત્યની ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ થાય તે અર્થે (પ્રજ્ઞમાં) જગત્કારણતાનું નિરૂપણ કરાય છે. ૩૦

‘તસ્માત્’ ઇતિપ્રભૃતિ ‘સમ્ભૂત’ ઇત્યન્ત શ્રુતિભાગનું ‘યત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

× ટિપ્પણ—૨૮ નિરન્તર-સદાતન, સૈન્ધવધનની પેરે આનન્દેકરમ અજ્ઞાનન્દને પેરે, ‘વિવેકી સદેક્ષતે’ એમ કહ્યું તેનું ઉત્તરાર્ધવડે નિરન્તર કથનપૂર્વક યુક્તિ પ્રતિપાદન કરે છે.

× ટિપ્પણ—૩૦ ‘મદ્ભવિદાસોત્તિ પર’ ‘સત્ય જ્ઞાનમનન્ત મદ્ભ’ ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનરૂપ ઋચા છે જગત્કારણતા—જગત્લા કારણરૂપે હોવાપણ

૫ ૬ ૭ ૧ ૨
 યત્સત્યં^૫ બ્રહ્મ^૬ કોશાલ્યગુહ્યાયાં^૭ વ્યોમનામકે^૧ ।

૪ ૩ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
 અજ્ઞાને^૪ કારણે^૩ ગૂઢં^૮ તસ્માદાકાશં^૯ ઉત્તતઃ^{૧૦} ॥ ૩૧ ॥

અ૦—કોશસંજ્ઞક શુદ્ધાને વિષે (સ્થિત) વ્યોમસંજ્ઞક કારણમૂલ અજ્ઞાન-
 અવ્યાકૃત તત્ત્વને વિષે જે સત્ય પ્રક્રમ ગૂઢ છે તે થકી આકાશ ઉપચયું. ૩૧
 આકાશાદ્યાયુઃ ઇતિ પ્રભૂતિ 'અન્નાત્પુરુષઃ' (તૈ. ૨-૬) ઇત્યન્ત શ્રવ્યાર્થતું
 'સ્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૪
 સ્વંવાચવશિજલોલ્યોપચ્યન્નદેહેપુ^૪ કારણમ્ ।

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 પૂર્વે^૩ પૂર્વે^૪ ભવેત્કાર્યં^૫ પરં^૬ પરમિતીલ્યતામ્^૭ ॥ ૩૨ ॥

અ૦—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, જ્યોત્ષ્ણ, અન્ન અને દેહને
 વિષે પહેલું પહેલું કારણ છે (અને) તે પાછળતું પાછળતું (તેનું) કાર્ય છે
 એમ બાણી. ૩૨

આ પ્રમાણે પ્રક્રમ થકી આકાશાદિની સૃષ્ટિને લીધે નિર્વિશેષ પ્રક્રમની અસિદ્ધિ
 થાય એમ આશંકાનો, 'ઈન્દ્રઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પરિહાર કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
 ઇન્દ્રો^૧ માયામિરભવદ્ગુરુરૂપ^૨ ઇતિ^૩ શ્રુતેઃ^૪

૧૦ ૮ ૯ ૧૧
 આસન્માયિકરૂપાણિ^{૧૦} સ્વાદીનિ^૮ બ્રહ્મગાનિ^૯ હિં ॥ ૩૩ ॥

અ૦—'ઇન્દ્ર માયાના યોગે બહુરૂપ થયો' આ શ્રુતિને લીધે, પ્રક્રમ
 મધ્યે જ આકાશાદિ માયિક રૂપે થયાં. ૩૩

શ્રુત્યન્તરને વિષે પ્રક્રમી 'શક્તિ' એમ પદપ્રયોગ કરેલો છે તે માયા-
 વાચક છે એમ 'પરાસ્પ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૪ ૩ ૫+૬ ૭
 પરાસ્ય^૨ શક્તિવિવિધેત્યેવં^૧ શ્રુત્યન્તરેરણાત્ ।^૪

૧૦ ૮ ૯ ૧૨ ૧૧ ૧૪ ૧૩
 વિવિધા^{૧૦} બ્રહ્મણઃ^૮ શક્તિઃ^૯ સા ચ^{૧૨} માયાનૃતત્ત્વતઃ^{૧૧} ॥ ૩૪ ॥

અ૦—તે (ઇન્દ્ર)ની શક્તિ સર્વગ્રહ અને નાના પ્રકારની છે એમ
 અન્ય શ્રુતિને વિષે કહેલું છે તેથી પ્રક્રમી તે શક્તિ નાના પ્રકારની છે. અને
 તે અસત્ય હોવાથી 'માયા' રૂપ છે. ૩૪

તે પ્રક્રમી 'શક્તિ' અસત્યરૂપ કેમ છે તેના હેતુને 'સત્યસ્ય'
 ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સિદ્ધ કરે છે:—

^૧ સત્યસ્ય ^૨ બ્રહ્મરૂપત્વાચ્છક્તેરનૃતતાંચિતા । ^{૪+૫}

^૭ નિસ્તત્ત્વા ^૮ માસતે ^૬ યાઽસૌ ^૯ માયા ^{૧૧} સ્યાદિન્દ્રજાલવત્ ॥ ૩૫ ॥ ^{૧૨} ^{૧૦}

અં સત્ય બ્રહ્મરૂપ હોય છે તેથી શક્તિનું મિથ્યાપણું યોગ્ય છે. જે તત્ત્વરહિત હોવા (છતાં) ભાસે તે ઇન્દ્રજાલ પ્રમાણે માયા હોય. ૩૫

માયાશક્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે તેથી તે તેનાં કાર્યરૂપ આકાશાદિ નામરૂપ પરત્વે અન્યોન્ય-વૈભવત્વની પ્રયોજક હોય છે એમ 'માયાયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ માયાયા ^૨ વિવિધત્વેન ^૩ તસ્યાઃ ^૪ કાર્યેષુ ^૫ સ્વાદિષુ ।

^૬ નામરૂપેષ્વનેકત્ત્વં ^૭ માત્યન્યોન્યવિલક્ષણમ્ ॥ ૩૬ ॥

અં માયાનું વિવિધપણું હોય છે તેને લઈને તેના કાર્ય રૂપી આકાશાદિ નામરૂપ તે મધ્યે પરસ્પર વિલક્ષણ એવું અનેકપણું ભાસે છે. ૩૬

સર્વાધિજ્ઞાન બ્રહ્મનો જ 'સત્યત્વ' ધર્મ આકાશાદિને વિષે (સર્વત્ર) અનુવૃત્ત છે એમ 'માતિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ માતિ સર્વેષુ ^૨ સત્યત્વમેકં ^૩ યદ્ ^૪ બ્રહ્મગં ^૫ હિ ^૬ તત્ ।

^૭ સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વાત્ ^૮ તત્સર્વત્રાનુગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥ ^{૧૦} ^{૧૧+૧૨}

અં જે એક 'સત્યત્વ' સર્વ કાર્યો મધ્યે ભાસે છે તે બ્રહ્મ મધ્યેનું જ હોય. સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વ હોવાથી તે (સત્યત્વ) સર્વ જગત્તે અનુવૃત્ત હોય છે. ૩૭

કલ્પિત આકાશાદિ કાર્યને વિષે અધિજ્ઞાન બ્રહ્મના ધર્મ અનુવૃત્ત હોય છે તેનું દ્વંદ્વવત્ત્વ 'સર્પધાગ' તથા 'ગ્યોમાઘા' એમ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ સર્પધારાદ્ગણ્ડમાલા ^૨ રજ્જ્વાં ^૩ યાઃ ^૪ પરિકલ્પિતાઃ ।

^૫ ઇતાસુ ^૬ રજ્જુગં ^૭ દૈર્ઘ્યં ^૮ સર્વાસ્વનુગતં ^{૧૦} યથા ॥ ૩૮ ॥ ^૯

× ટિપ્પણ્ય-૩૫ બ્રહ્મરૂપિતમાયામંવિનુમદંતિ નિમ્નત્ત્વે સતિ પ્રતીયમાનતાત્ત્વ ઇન્દ્રજાલવત્ એમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

ટિપ્પણ્ય-૩૬ વિવિધપણું-અનેકત્વ; વિભક્તિપણું; અનેકપણું-વિલક્ષણપણું. અન્યોન્ય-વૈભવત્વ-પરસ્પર વિભક્તિપણું.

× ટિપ્પણ્ય-૩૭ સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વ-સર્વ જગત્તા અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનું ધર્મપણું.

અં રવન્મુને ઠેકાણે સર્વ, પાણીની ધારા-રેલો, લાકડી તથા કુંભની માળા (ઈત્યાદિ) જેની જેની કલ્પના-બ્રમ થાય તે તે સર્વ મધ્યે રવન્મુરથ દીર્ઘતા જે પ્રમાણે અનુવૃત્ત હોય છે તે પ્રમાણે—૩૮

વ્યોમાઘ્યા^૧ દેહપર્યન્તાઃ^૨ સત્યે^૩ વ્રહ્મણિ^૪ કલ્પિતાઃ ।

સર્વે^૬ષ્વનુગતં^૭ વ્રહ્મ^૮ સત્યત્વં^૯ તસ્ય^{૧૦} સુસ્થિતમ્^{૧૧} ॥ ૩૯ ॥

અં—(તે પ્રમાણે) આકાશથી માંડી દેહપર્યંત (સર્વ ભૂતપદાર્થ), સત્ય બ્રહ્મ મધ્યે કલ્પેલા છે. (તેને લઈને) સર્વ મધ્યે બ્રહ્મ અનુવૃત્ત છે. તે (બ્રહ્મ)નું 'સત્યત્વ' (તે સર્વમધ્યે) ફરી રીતે સ્થિત છે. ૩૯

આ પ્રમાણે આકાશાદિ ભૂતપદાર્થો બ્રહ્મને વિષે આરોપિત જ છે એમ 'અધ્યારોપ' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'આરોપ'નો ઉપસંહાર કરે છે:—

અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં^૧ નિષ્પ્રપચ્ચં^૨ પ્રપચ્ચયતે ।

इति न्याय्येन देहान्त आरोपः खादिरीरितः ॥ ४० ॥

અં 'અધ્યારોપ' અને 'અપવાદ', તેના યોગે પ્રપચ્ચરહિત વસ્તુનો પ્રપચ્ચ કરાય છે. આ ન્યાયયે આકાશથી માંડી દેહપર્યંત 'આરોપ'નું નિષ્પષ્ટ કરેલું છે. ૪૦

આ પ્રમાણે શુદ્ધ પરબ્રહ્મને ઠેકાણે આચામુળે આરોપ કેવીરીતે હોય છે તેનું, બ્રહ્મજ્ઞાન સિદ્ધ કરવા નિષ્પષ્ટ કરી તે (આરોપ)ના 'અપવાદ'ની 'અપાપવાદઃ' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

अथापवादो जगतः कथ्यते ब्रह्मबुद्धये ।

तत्रादौ पुत्रमित्रादिनुत्पै देहात्मतोच्यते ॥ ४१ ॥

અં તે પછી બ્રહ્મજ્ઞાન અર્થે જગત્તા 'અપવાદ'નું કથન કરાય છે. તેમાં આરંભમાં પુત્ર તથા મિત્રાદિકના નિરસન અર્થે દેહ જ આત્મા છે એમ કહેવાય છે. ૪૧

‘आत्मा वै पुत्रनामासीत्’ આ લૌકિક વિબ્રમનો અનુવાદ કરનારી

× ટિપ્પણ: ૩૯-અહીં અનુમાન પ્રયોગ કરેલ છે. અનુવૃત્ત-અનુરૂત.

× ટિપ્પણ: ૪૦-આરોપિત-કલ્પિત.

× ટિપ્પણ: ૪૧ પ્રપચ્ચ-વિલાસ; જગત્નો વિકાસ; ભુઓ 'શ વા એવ પુત્રોડખરતનયઃ' અર્થે-પ્રસિદ્ધને આ પુત્રવ અબના રસનો વિકાર (છે). (તે. ૨-૧.) ।

શ્રુતિ પરત્વે 'આત્મતા' કેમ પ્રસક્ત થયલી તે લૌકિક વિભ્રમનું 'આત્મા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે તથા યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા^૩ વૈ^૨ પુત્રનામા^૧સીત્યે^૪વમાત્મત્વ^૫વિભ્રમઃ^૬ ।

લૌકિકો^{૧૧}ઽનૂચતે^૭ પુત્રે^{૧૦} શ્રુત્યા^{૧૩+૧૨} યુક્તિશ્ચ^{૧૪} વિચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

અં તું 'પુત્રસંસક આત્મા છે' આ પ્રકારના પુત્ર પરત્વે 'લૌકિક' આત્મત્વના વિભ્રમનો શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે અને તે વિષયક યુક્તિ પણ છે. ૪૨ 'સાકલ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'યુક્તિ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

સાકલ્યં^૨ પુત્રભાર્યા^૧દેવૈ^૪કલ્યં^૩ ચાત્મનીક્ષતે^૫ ।

इत्याह^૭ ભાપ્યકૃત્તેન^૮ પુત્રે^{૧૦}ઽસ્તિ^{૧૧} સ્વાત્મતાભ્રમઃ^{૧૨} ॥ ૪૩ ॥

અં (પુરૂષ) પુત્ર, ભાર્યાદિકના સાકલ્ય અને વૈકલ્યને પોતાને ઠેકાણે જુવે છે એમ ભાષ્યકારે કહેલું છે; તેને લઇને પુત્રને ઠેકાણે સ્વાત્મતા-ભ્રમ હોય છે. ૪૩

'પુત્રાત્મતા' અધ્યસ્ત છે તે સંબંધમાં એતરેય મુનિના વચનનું 'મઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સૌ^૨ઽસ્યાયમાત્મા^૧ પુણ્યે^{૩+૪}ભ્યઃ^૫ પ્રતિધીયત^૬ इत्यदઃ^{૭+૮} ।

वचो^૯ વક્ત્યૈ^{૧૧}તરેયો^{૧૦}ઽસ્તઃ^{૧૨} સ્વાત્મતાભ્રમ^{૧૩} एव^{૧૪} हि^{૧૫} ॥ ૪૪ ॥

અં 'આનો તે આ પુત્રરૂપ આત્મા પુણ્યકર્મો કરાવવા સારૂ પ્રતિનિધિરૂપે' નીમાય' છે એવું આ વચન એતરેય બોલે છે એથી (તે) સ્વાત્મતાનો ભ્રમ જ છે. ૪૪ અને તે ભ્રમનું નિરસન કરવા અર્થે જ આ દેહાત્મતાનો ઉપદેશ કરેલો છે એમ 'एव' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

एवं^૧ व्युदासितुं^૨ देहस्यै^{૪+૫}વાત્મત્વમિ^૬होच्यते^૭ ।

यो^૯ देहो^{૧૦}ઽન્નમયઃ^{૧૧+૧૨+૧૩} સૌજ્યમે^{૧૪+૧૫}વાત્માન્યો^{૧૬} न^{૧૭} कश्चन^{૧૮} ॥ ૪૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૪૨ 'અનૂચતે' ને ઠેકાણે 'જુદ્ધે' એમ પણ પાઠ છે. અહીં પુત્રમાર્ગદિઃ આત્મા મગ્નિનુર્હતિ ભદ્રપ્રતીતિવિષયત્વાત્ ચ્ચતિરેકે પદ્યદિક્ત્વ આમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

× ટિપ્પણ: ૪૩ સાકલ્ય-સુખ; વૈકલ્ય-દુઃખ; સ્વાત્મતાભ્રમ-પોતાના આત્માના હોવાપણાનો ભ્રમ.

× ટિપ્પણ: ૪૪ અધ્યસ્ત-રૂપિત.

૦ આ (વિભ્રમ) નિરસન કરવા અર્થે આ (ઉપનિષદ)ને વિષે દેહની જ આત્મતા કહેલી છે. જે અન્નમય દેહ તે જ આ આત્મા છે. અન્ય કોઈ નથી. ૪૫
પુત્રાદિપરત્વે 'આત્મતા' કહેલી તે ગૌણી છે મુખ્યા નહીં એમ 'મદીયઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:--

^૧મદીયઃ ^૨પુત્રભાર્યાદિરિતિ ^૩ભેદાવભાસનાત્ ।

^{૧૦}ગૌણી ^{૧૧}સ્યાદાત્મતા ^૬પુત્રે ^૮મૃત્યાદૌ ^૯સિંહતા ^૫યથા ॥ ૪૫ ॥

અં ભારે પુત્ર, ભારી ભાર્યા, ઇત્યાદિ પ્રકારે ભેદભાનને લીધે જે પ્રમાણે ભૂત્યાદિને વિષે સિંહત્વ તે પ્રમાણે પુત્રને વિષે આત્મત્વ ગૌણુ છે. ૪૫

પુત્રાદિને વિષેની સ્વાત્મતાની વાસના દેહાત્મતાના ધ્યાનવડે નિવૃત્ત થાય એમ 'પૂર્વવાસનયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:--

^૧પૂર્વવાસનયા ^૨પુત્રે ^૩સ્વાત્મતા ^૪ભાતિ ^{૫+૬}ચેત્પુનઃ ।

^૭તદ્વાસનાપનુર્યર્થે ^૮દેહાત્મત્વમુપાસ્યતામ્ ॥ ૪૭ ॥

અં પૂર્વવાસનામુળે^૭ પુત્રને વિષે સ્વાત્મતા પુનઃ ભાસે તે તે (પૂર્વ વાસના)નો નાશ કરવા અર્થે દેહાત્મતા ની ઉપાસના કરે. ૪૭

તે દેહનું કેવી રીતે ઉપાસન કરવું તેનું 'શિરઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:--

^૧શિરઃ ^૨પક્ષૌ ^૩મધ્યપુચ્છે ^૪ઈતિ ^૫દેહસ્ય ^૬પક્ષિતામ્ ।

^૭ધ્યાત્વા ^૮તન્નિષ્ટતાં ^૯પ્રાપ્ય ^{૧૦}ત્યજેત્પુત્રાત્માશ્રુતિમ્ ॥ ૪૮ ॥

અં મસ્તક, બે પાંખ, દેહનો મધ્યભાગ અને પુચ્છ આ પ્રકારે દેહના પક્ષિપણનું ધ્યાન કરી તન્નિષ્ટતાને પામી પુત્રાત્મતા-શ્રુતિનો ત્યાગ કરવે. ૪૮

પુત્ર આત્મારૂપ કેમ નથી તે સંબંધી યુક્તિનું 'ધો' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:--

^૧ધીર્મનુપ્યૌઽહમિત્યસ્તિ ^૨પુત્રોઽહમિતિ ^૩નાસ્તિ ^૪ધીઃ ।

^૫વિકારોઽસ્તિ ^૬પરિવ્રાજો ^૭ન ^૮પુત્રસુખદુઃસ્વયોઃ ॥ ૪૯ ॥

x ટિપ્પણ: ૪૭ ઉપાસના-ચિન્તન.

x ટિપ્પણ: ૪૮ પુત્રાત્મતાશ્રુતિ-પુત્રને આત્મારૂપે નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ.

અં હું મનુષ્ય (હું) એમ યુદ્ધિ (પ્રત્યેક મનુષ્યની) હોય છે. હું પુત્ર હું એમ યુદ્ધિ ન હોય. (તેથી જ) પુત્રના સુખ તથા દુઃખપરત્વે કાંઈ સંન્યાસ-વિકાર હોતો નથી. ૪૯

હવે, “અન્નાદ્દે પ્રજા પ્રજાયન્તે અર્થઃ—અન્નથી પ્રસિદ્ધ એ કોઈ પૃથ્વીને આશરે રહેલી પ્રજાઓ (છે તે) ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિથી માંડી “તસ્માદન્નં તદ્દુચ્યતે” અર્થઃ—તેથી તે અન્ન કહેવાય છે” (તૈ. ૨-૨) ઇત્યન્ત શ્રુતિવડે વ્યાખ્યાત દેહનું કારણભૂત ‘અન્ન’ તેની ઉપાસનાના ફળનું ‘અન્નજઃ’ ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અન્નજો દેહ એવાત્મા તદન્નં બ્રહ્મવુદ્ધિતઃ ।

ઉપાસ્ય સર્વમપ્યન્નં સ્વાર્મીઘં લભતે પુમાન્ ॥ ૫૦ ॥

અં (એથી) અન્ન થકો ઉત્પન્ન હોનાર દેહ જ આત્મા (છે). તે અન્નની પ્રહ્લુદ્ધિથી ઉપાસના કરીને, પુરૂષ પોતાને અત્યંત ઇષ્ટ એવું સર્વેય અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૦

હવે, “તસ્માદ્વાપતસ્માદન્નરસમયાદન્યોઽન્તરઆત્માપ્રાણમયઃ અર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે આ અન્નરસમયથી અન્ય અંતર આત્મા પ્રાણમય (છે)” (તૈ. ૨-૨) ઇતિ શ્રુતિપૂર્વક પ્રાણાત્મતાની ઉપાસનાનું ‘વિવેકાદ્વા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે વિધાન કરે છે:—

વિવેકોદ્વા ધ્યાનતો વાં પુત્રાદ્યાત્મત્વનિહુતૌ ।

તથા દેહાત્મતાં ત્યક્ત્વા પ્રાણાત્મત્વં વિચિન્ત્યતામ્ ॥ ૫૧ ॥

અં વિવેક થકી વા ધ્યાન થકી પુત્રાદિકની આત્મતાનું નિરસન (સતે) તે જ ન્યાયે દેહાત્મતાનો ત્યાગ કરી ‘પ્રાણાત્મતા’નું ચિન્તન કરે. ૫૧
દેહાત્મત્વયુદ્ધિનો અલાવ સિદ્ધ કરનાર ‘વિચાર’નું ‘ન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ન દેહસ્વાત્મતા યુક્તા પૂર્વજન્મન્યભાવતઃ ।

પુરાત્મા દેહદં કર્મ કૃત્વા પ્રાપ્નોત્યદો વપુઃ ॥ ૫૨ ॥

અં પૂર્વજન્મને વિષે દેહનો અલાવ હોવાથી (તેની) ‘આત્મતા’ યુક્ત નથી. (તેથી) આત્મા, પૂર્વે (આ) દેહ દેનાર કર્મ કરી આ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૨

‘આયુઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અનુમાનપૂર્વક પ્રાણની જીવાત્મતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આયુર્મરણયોર્હેતૌ પ્રાણે જીવાત્મતોચિતા ।

સ્થિતે પ્રાણે ભવત્યાયુઃ પ્રાણાપાયે તુ હીયતે ॥ ૫૩ ॥

અં (એથી) જીવિત અને મરણનો હેતુભૂત પ્રાણ, તેને વિષે જીવાત્મતા ઉચિત છે. પ્રાણ હોય ત્યારે જીવિત હોય અને પ્રાણનો નાશ થયે તે ક્ષીણ થાય છે. ૫૩

પ્રાણાત્મતાની ઉપાસનાના ફલાન્તરનું ‘દેહાત્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહાત્મવાસનાનુચ્ચૈ પ્રાણાત્મત્વમુપાસ્યતામ્ ।

પ્રાણો વ્રહ્મેત્યુપાસીનઃ સર્વમાયુઃ સમન્નુતે ॥ ૫૪ ॥

અં (દેહાત્મતા નાશ થયા પછી) ‘પ્રાણાત્મતા’ની ઉપાસના કરે. ‘પ્રાણ પ્રહ્મ છે’ એમ ઉપાસના કરનાર પુરૂષ સર્વ આયુષ્યનો અનુભવ કરે છે. ૫૪ પ્રાણમયને ઠેકાણે પક્ષિનાં પાંચ અવયવની કલ્પના કરતાં, પ્રાણમય આત્માનાં પાંચ અવયવોનું ‘પ્રાણઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણોપાનઃ સમાનશ્ચોદાનવ્યાનો ચ વૃત્તયઃ ।

પ્તાસુ પૂર્વવત્પક્ષમૂર્ધાદીન્ પરિકલ્પયેત્ ॥ ૫૫ ॥

અં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન તે (પ્રાણની) વૃત્તિઓ (છે). તે મધ્યે પૂર્વ (અન્નમય)ની પેરે પક્ષિની પાંખ, મસ્તક ઇત્યાદિની સર્વ પ્રકારે કલ્પના કરવી. ૫૫

પાંચ વૃત્તિઓની ક્રિયા-ફલનું ‘શ્વાસ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વાસોઽધોગમનં કૃત્સ્ને દેહેઽન્નસ્ય સમીકૃતિઃ ।

ઉદારાદિર્વલં દેહે ક્રિયાસ્તાસાં ક્રમાદિમાઃ ॥ ૫૬ ॥

અં શ્વાસ, અધોગમન, સર્વ શરીરમધ્યે અન્નનું સમીકરણ, ઓડકાર આદિ, શરીરમધ્યે ખસ, એમ આ ક્રમપૂર્વક તે (વૃત્તિ)ની ક્રિયાઓ (છે). ૫૬

x ૫૪ પ્રાણાત્મના-પ્રાણનું આત્મારૂપે હોવાપણું.

વૃત્તિસંઘનું ધ્યાન કરી દેહાત્મવાસનાનો ત્યાગ કરી મનાત્મતાનો વિચાર કરી પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવો એમ 'વૃત્તિસંઘ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વૃ^૧ત્તિસંઘ^૨ પ્રા^૩ણમય^૪ ધ્યા^૫ત્વા દેહાત્મવાસનામ્ ।

સંત્યજ્યાથ^૬ પ્રા^૭ણમયે^૮ ત્યજે^૯દેહવદાત્મતામ્ ॥ ૫૭ ॥

અં પ્રાણાદિ ક્રિયાસમુદાયાત્મક વૃત્તિસમુદાયનું (આત્મસ્વરૂપે) ધ્યાન કરીને દેહાત્મવાસનાનો છેક ત્યાગ કરી, દેહ પ્રમાણે પ્રાણમય મધ્યે આત્મતાનો (વિચારપૂર્વક) ત્યાગ કરવો. ૫૭

પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવા મનાત્મતાનો વિચાર કરવો તેનું 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રા^૧ણો નાત્મા^{૨+૪} જડત્વેન^૩ ચેતનસ્યાત્મતા^૫ચિતા^{૬+૭} ।

મનસ્તુ^૮ ચેતનત્વેન^૯ સર્વસ્ય^{૧૦} પ્રતિભાસનાત્^{૧૧} ॥ ૫૮ ॥

અં જડપણને લઇને પ્રાણ આત્મા હોઇ શકે નહીં. (કારણ) ચેતનની જ આત્મતા હોવી ઉચિત છે. પણ 'મન' ચેતનરૂપ હોવાને લઇ સર્વને વ્યક્ત કરી પ્રકાશન કરનાર હોય છે તે હેતુએ તે (આત્મા હોવાને યોગ્ય છે.) ૫૮

'મન' સર્વ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરનાર કેમ હોય છે તેનું 'વક્ત્ર.' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વક્ત્રુ^૧રાયક્ષસાપેક્ષ^૨ મનો^૩ વાહ્યાર્થભાસકમ્ ।

નિરપેક્ષે^૪ન મનસા^૫ સુખાદ્યન્તરભાસનમ્ ॥ ૫૯ ॥

અં—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવાળું 'મન' બાહ્ય વિષયોનું પ્રકાશન કરનાર છે. (ચક્ષુ આદિની) અપેક્ષારહિત મન, તેવડે સુખાદિ આંતર વિષયોનું પ્રકાશન (કરાય છે.) ૫૯

આ રીતે મનની આત્મતાનો નિશ્ચય કરી, પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવા 'મનાત્મતા' ની ઉપાસના કરવી એમ 'આત્મત્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૫૮ બુએ " તસ્માદ્વા એતસ્માદપ્રાણમવાદ્ । અન્યોડન્તર આત્મા મનોમયઃ " ઇત્યાદિથી " ભવવાનિરતઃ પુત્તે પ્રતિષ્ઠા " પર્વત અર્થ—પ્રસિદ્ધ તે આ પ્રાણમયથી જિત (તેની) અંદર (કરિપત) આત્મા મનોમય છે: (અયર્વાએ અને અંબિરાએ નિવેશા મનેને બાહ્યજ્ઞાને વિષય કરનારી મનોવૃત્તિ જ) પુત્ત છે, તે) આધાર છે' (સૌ. ૨-૨).

આત્મત્વં મનસો વુદ્ધવા ત્યક્તું પ્રાણાત્મવાસનામ્ ।

ઉપાસીત મનસ્તચ્ચ વૃત્યાસ્ત્યાવયવૈચ્યુતમ્ ॥ ૬૦ ॥

અ૦-મનની આત્મતાનો નિશ્ચય કરીને પ્રાણાત્મવાસનાનો ત્યાગ કરવા મનની ઉપાસના કરવી. અને તે (મન) વૃત્તિસંસૃક અવયવોવડે યુક્ત (છે). ૬૦

હવે, તે મનની વૃત્તિરૂપ અવયવોનો નામનિર્દેશ કરી તે મધ્યે કથી વૃત્તિને વિષે પક્ષિના કયા અવયવની કલ્પના કરવી તેવું 'યજુઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે નિરૂપણ કરે છે:—

યજુરાયાશ્ચતુર્વેદા આદેશસ્તદ્વતો વિધિઃ ।

તદ્ભાસકે મનોવૃત્તિપચ્ચકે પક્ષિકલ્પના ॥ ૬૧ ॥

અ૦-ચતુર્વેદ આદિ ચાર વેદ અને આદેશ એટલે તે (વેદ) વિષે રહેલો વિધિ (એમ) તે (પાંચ) ને પ્રકાશિત કરનાર પાંચ મનોવૃત્તિ પરત્વે પક્ષિના અવયવની કલ્પના કરવી. ૬૧

મન જ પ્રહ્લ છે એમ સમજવા કયું વિશેષ કારણ છે તેવું 'અવાઙ્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અવાઙ્મનસગમ્યસ્ય બ્રહ્મણોઽપ્યવૌધને ।

શક્તં ભવેન્મનસ્તચ્ચ મનો બ્રહ્મૈતિ કલ્પના ॥ ૬૨ ॥

અ૦-વાણી અને મન તેના વિષય ન હોનાર પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મન સમર્થ છે. અને તે મન પ્રહ્લ છે એમ કલ્પના (કરવી). ૬૨

પ્રહ્લ મનોગમ્ય નથી તો મન જ પ્રહ્લ સાક્ષાત્કાર કરવાને શી રીતે શક્તિમાન હોય આ આશંકાનો 'ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

ન બ્રહ્મણિ મનોજન્યસ્ફૂર્તિસ્તસ્માદગમ્યતા ।

મનસ્યન્તમુખે નૈચ્યેદવિદ્યા તેન શક્તિતા ॥ ૬૩ ॥

અ૦-પ્રહ્લ મધ્યે મનોજન્યસ્ફૂર્તિ નથી. તેથી (પ્રહ્લ) મનોગમ્ય નથી. (પરંતુ) તે મન અન્તમુખ હોતાં અવિદ્યા નાશ પામે છે. તેને લઈને (તેવું) પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું સામર્થ્ય (સંભવે છે). ૬૩

હવે, 'તસ્માદ્વા પતસ્માન્મનોમયાદન્યોઽન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય પ્રસિદ્ધ તે આ મનોમયથી લિન્ન (તેની) અતર (કલ્પિત) આત્મા વિજ્ઞાનમય (નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિવાળો) (છે)' ઇત્યાદિથી માંડી, "મદ્ પુષ્કં પ્રતિષ્ઠા અર્થા.- મયથી હિરણ્યગર્ભ પુષ્ક (છે, ને તે) આધાર (છે)" ઇત્યન્ત (તૈ ૨-૬) શ્રુતિનુ 'પ્રાણાત્મ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણુ કરે છે:-

પ્રાણાત્મવાસનાનાશે મનસોઽપ્યાત્મતાં ત્યજેત્ ।

કર્તૃરાત્મત્વમુચિતં મનોઽન્તઃકરણં સ્વલુ ॥ ૬૪ ॥

અં (એ રીતે) પ્રાણુ જ આત્મા છે એ રીતની વાસનાનો કાય (સતે) મનની આત્મતાનો પણ ત્યાગ કરવો. (કારણ) કર્તાનુ આત્મત્વ હોયુ તે ઉચિત છે. મન તો ખરેખર અન્તઃકરણુ છે. ૬૪

હવે 'વિજ્ઞાન' ના સ્વરૂપનુ 'અહં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણુ કરે છે

અહં કર્તૃત્યદો જ્ઞાનં વિશિષ્ટં યસ્ય ભાસકમ્ ।

તત્કર્તૃરૂપં વિજ્ઞાનમાત્મત્વેનાવગમ્યતામ્ ॥ ૬૫ ॥

અં 'હું' કર્તા છું 'એણુ આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, જેણુ' ભાસક (હોય) તે કર્તૃરૂપ વિજ્ઞાનને આત્મા રૂપે જાણુ. ૬૫

'વિજ્ઞાન' આત્મા છે એમ 'અહંક્રિયતે' ઇત્યાદિ તથા 'તેન' એમ બે શ્લોકોવડે સુક્તિપૂર્વક નિરૂપણુ કરે છે:-

અહંક્રિયત્ત્વેત્યેપોઽહંકારાહ્યઃ સ વિગ્રહે ।

આનવાગ્રમભિવ્યાપ્ય સ્થિતો જાગરણે સ્ફુટઃ ॥ ૬૬ ॥

અં (જે મુખે) 'હું' એમ કસાય છે તે આ અહંકાર (છે) તે શરીર મધ્યે નખશિખાન્ત સર્વતઃ વ્યાપી જાગરાવસ્થા વિષે વ્યક્ત થઇ રહેલો છે. ૬૬

તેન ચેતનવદ્દેહો ભાતિ સુતૌ તુ તલ્હયાત્ ।

ભવેત્કાષ્ટસમો દેહસ્તેનાહંકાર આત્મતા ॥ ૬૭ ॥

અં તે મુખે દેહ ચેતન જેવો ભાસે છે. પણ મુખુષ્ઠિ વિષે તે

x ટિપ્પણુ ૬૫ વિશિષ્ટ-અવિકલ્પક, ભાસક-વિાવક, ગાપક, સ્યક. વિજ્ઞાન-અદાાર.

(અર્હંકાર) ના લયને લીધે દેહ કાક સરખો થાય છે. તેથી અર્હંકાર પરવે આત્મતા (છે). ૬૭

મન આત્મા નથી તે સંબંધમાં એક કારણ કહી, વિજ્ઞાનાત્મ્યની ઉપાસનાનું 'મરીય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે વિધાન કરે છે:-

મરીયં મન ઇલ્યુક્તેરાત્મનઃ કરણં મનઃ ।

इत्यात्मानं विविच्याथ तमुपासीत पक्षिवत् ॥ ६८ ॥

અં 'મહારે મન' એમ ઉક્તિ હોય છે તેથી મન આત્માનું સાધન (છે) એમ આત્માને મનથી પૃથક્ ઢોવાનું જાણી તે પછી તેની પક્ષિની પ્રમાણે ઉપાસના કરવી. ૬૮

વિજ્ઞાનમય કોશનાં શ્રદ્ધાદિ પાંચ અવયવોના સ્વરૂપનું તથા તે મધ્યે પક્ષિત મસ્તકાદિના આરોપનું 'શ્રદ્ધાદ્યાઃ' તથા 'યથાર્થભાષણં' ઇત્યાદિ બે શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:-

શ્રદ્ધાદ્યાઃ પચ્ચ તત્રસ્થાઃ કલ્પ્યા મૂર્હાદિરૂપતઃ ।

શ્રદ્ધાસ્તિવ્યમૃતં વુદ્ધૌ યથાવસ્ત્વનુચિન્તનમ્ ॥ ૬૯ ॥

યથાર્થભાષણં સત્યં યોગ એકાગ્રતા ધિયઃ ।

મહસ્તુ યોગજં જ્ઞાનં ચિન્ત્યાઃ શ્રદ્ધાદયોઽધિલાઃ ॥ ૭૦ ॥

અં તે (વિજ્ઞાનમય) કોશ મધ્યે શ્રદ્ધાદિક પાંચ અવયવ પક્ષિના મસ્તકાદિ રૂપે કલ્પવાં. આસ્તિક્ય તેજ શ્રદ્ધા, ચિન્તને વિષે વસ્તુ જેવી હોય તેવું જ ચિન્તન કરવું તે કાલ, યથાર્થભાષણ તે સત્ય, છુદ્ધિની એકાગ્રતા તે યોગ, અને યોગજન્યજ્ઞાન તે મહા; એમ શ્રદ્ધાદિક સર્વ જાણવાં. ૬૯-૭૦

હવે 'વિજ્ઞાનમય કોશ' ની ઉપાસનાના ક્ષણનું 'લૌકિકં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

લૌકિકે વૈદિકે કર્તૃવિજ્ઞાનં બ્રહ્મ વેત્તિ ચેત્ ।

ત્યજેદામરણં નૌ ચેદ્ બ્રહ્મલોકે સુખં વ્રજેત્ ॥ ૭૧ ॥

અં—લૌકિક અને વૈદિક (કાર્યો) મધ્યે 'કર્તૃ-વિજ્ઞાન' પ્રથમ છે

x ટિપ્પણ: ૬૮ મનો ન જાત્મા મરીયત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્ કુટારાદિવદ્ એમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

એમ (અધિકારી)-નત્તે ઉપાસના કરે અને મરણ પર્થત તેનો ત્યાગ કરે નહીં તો પ્રહલોક મધ્યે અનાયાસે જાય. ૭૧

હવે, “ તસ્માદ્વા પતસ્માદન્યોઽન્તર આત્માન્દમયઃ અર્થઃ પ્રસિદ્ધ તે આ વિજ્ઞાનમયથી સિદ્ધ (તેની) અંતર (કલિપત) આત્મા “ આનંદમય ” (ત્રિયાદિ આનંદના વિકારરૂપના ઘણા આનંદવાળો) (છે) ” ઇત્યાદિથી માંડી, “ બ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા । અર્થઃ પ્રહ્લ યુષ્ઠ, પ્રતિક્ષા (છે), ” (તૈ. ૨. ૫.) ઇત્યન્ત શ્રુતિનું ‘ વિજ્ઞાન ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:-

વિજ્ઞાનધ્યાનતો નૃચ્યન્મનસ્યાત્મત્વવાસના ।

વિજ્ઞાનાત્મત્વમપ્યેય ત્યજેચ્છોકયુતત્વતઃ ॥ ૭૨ ॥

અં ‘ વિજ્ઞાનમય ’ કોશના ધ્યાનથી મન મધ્યે મન આત્મા છે એવી વાસના હોય છે તે નાશ પામે. (તે પછી) (ઉપાસકે) વિજ્ઞાનાત્મત્વનો પણ શોક યુક્તાતાને લઇને ત્યાગ કરવો. ૭૨

‘ તરતિ શોકમાત્મવિત્ અર્થઃ-આત્મવેત્તા શોકને તરે છે ’ (છાં. ૭-૨-૩) ઇતિ શ્રુતિનું અવલબન કરી વિજ્ઞાનાત્મત્વના ત્યાગ કરવાના હેતુનું ‘ શોક ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

શોકં તરત્યાત્મવોધાદિતિ શ્રુત્યન્તરે જગૌ ।

શોકસાગરમસ્રોઽયં કર્તા તસ્યાત્મતા ન હિ ॥ ૭૩ ॥

અં આત્મવોધ યકી (મનુષ્ય) શોકને તરે છે એમ અન્ય શ્રુતિ મધ્યે કહેલું છે. આ કર્તા શોકસાગર મધ્યે નિમગ્ન છે (એથી) તેની આત્મતા સંભવે જ નહીં. ૭૨

નિરૂપાધિક પ્રેમના વિષયપણાને લઇને આત્મા મધ્યે આનન્દાત્મપદ્મ હોવાનું બને તેથી આનન્દની આત્મતા હોવાનું ઉચિત છે એમ ‘ આનન્દસ્ય ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સિદ્ધ કરે છે:-

આનન્દસ્યાત્મતા યુક્તા સૌઽત્રાસ્તિ પ્રીતિર્દર્શનાત્ ।

સદાભૂયાસમેવૈતિ નિત્યં પ્રેમાત્મનાદિચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

× ટિપ્પણ: ૭૨ વિજ્ઞાનમયો નાત્ના સાકારવાર વ્યતિરેકે આનન્દમયવર એમ અર્થો અનુ-
માન પ્રયોગ છે. વિજ્ઞાનાત્મત્વ-અહંકારનું આત્મારૂપે હોવાપણું.

જાન આનન્દની આત્મતા હોય તે સચુક્તિ ક છે. આત્મા પરત્વે પ્રીતિ જોવામાં આવે છે તેથી તે આનન્દમયકોશ મધ્યે છે. 'હું' સદા હોઈ' જોવા પ્રેમ આત્મા પરત્વે જોવામાં આવે છે. ૭૪

જો આમ હોય તો ચૈતન્યને દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે? એમ આશંકાનો, બુદ્ધિગત શોકનો આત્મા પરત્વે આરોપ કરાય છે એમ 'આનન્દેકસ્વભાવઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

આનન્દૈકસ્વભાવોઽપિ કર્તૃવિજ્ઞાનસંગમાત્ ।

નિજાનન્દં તિરસ્કૃત્ય કદાચિચ્છોકમાપ્નુયાત્ ॥ ૭૫ ॥

જાન (આત્મા) કેવળ આનન્દસ્વરૂપ છે તથાપિ કર્તૃવિજ્ઞાનના તાદાત્મ્યધ્યાસને લીધે પોતાના સ્વાભાવિક આનન્દનો તિરસ્કાર કરી કોઈવાર શોકને પામે છે. ૭૫

શોકના બુદ્ધિગતપણાને અનવય તથા વ્યતિરેકપૂર્વક 'સમાધિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સિદ્ધ કરે છે:—

સમાધિસુતિમૂર્છાસુ વિજ્ઞાનસ્ય લયે સતિ ।

નિત્યાનન્દસ્વરૂપેઽસ્મિન્ચ્છોકોઽપ્યોઽપિ ન વીક્ષ્યતે ॥ ૭૬ ॥

જાન—સમાધિ, નિદ્રા અને મૂર્છા આ અવસ્થા મધ્યે વિજ્ઞાનનો લય સતે, આ નિત્ય આનન્દસ્વરૂપ (આત્મા) મધ્યે શોકો પણ શોક અનુભવતો નથી. ૭૬

બુદ્ધિનો લય હોય એટલે મૂર્છાદિ મધ્યે આનન્દનો સફળાવ કેમ હોય આ આશંકાનો, અજ્ઞાન છે તેજ આનન્દાકારવૃત્તિ પરત્વે ઝરણ છે એમ 'મૂર્છાસુપ્તવોઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

મૂર્છાસુપ્ત્યોર્થદજ્ઞાનં ભાતિ તત્કારણં ધિયઃ ।

કારણે બુદ્ધિવૃત્તૌ ચ સ્વાનન્દઃ પ્રતિવિમ્બવતિ ॥ ૭૭ ॥

જાન મૂર્છાવસ્થા અને સુષુપ્ત્યવસ્થા મધ્યે જે અજ્ઞાન ભાસે છે તે આનન્દાકારવૃત્તિનું કારણ છે. (મૂર્છા તથા સુષુપ્ત્યવસ્થાને વિષે) ઝરણ મધ્યે તથા (બ્રહ્માદિ અવસ્થાને વિષે) બુદ્ધિવૃત્તિમધ્યે નિજાનન્દ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ૭૭

પ્રતિબિંબિત નિજાનન્દ રાજસધીવૃત્તિ મધ્યે દુઃખ રૂપ અને સાત્વિક

મધ્યે સુખ રૂપ થાય છે અને તે ધીસુખ ત્રણ પ્રકારનું છે એમ 'દુઃખં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે:-

દુઃખં^૨ રાજસધીવૃત્તૌ^૧ સાત્વિકયાં^૩ તત્સુખં^૪ ભવેત્^૫ ।

પ્રિયં^૬ મોદઃ^૭ પ્રમોદશ્ચ^{૧૦}ત્યુચ્યતે^૯ ધીસુખં^{૧૧} ત્રિધા^{૧૪} ॥ ૭૮ ॥

અં રાજસ બુદ્ધિવૃત્તિ મધ્યે (પ્રતિબિમ્બિત નિબનન્દ) દુઃખ રૂપ થાય તે સાત્વિક વૃત્તિ મધ્યે આત્મસુખ રૂપ થાય પ્રિય મોદ અને પ્રમોદ એમ બુદ્ધિવૃત્તિજન્ય સુખ ત્રણ પ્રકારનાં (કહેલા છે) ૭૮

તે ત્રણ સુખ ઠયારે ઉત્પન્ન થાય તેનું તથા ખીજા બે સુખનું ' રૂપસ્ય ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે:-

રૂપસ્ય^૧ દર્શનાલ્લાભાન્નોગાચ્ચ^૨ સ્યુઃ^૩ પ્રિયાદયઃ^૪ ।

તે ત્રયઃ^૬ કારણાનન્દ^{૧૦} આત્માનન્દશ્ચ^{૧૨} પઞ્ચ^{૧૪} તે ॥ ૭૯ ॥

અં ઇદવસ્તુના દર્શનથી, લાભથી અને ભોગથી પ્રિયાદિક (આનન્દ) થાય છે. તે ત્રણ આનન્દ, કારણાનન્દ અને આત્માનન્દ એમ તે પાંચ (આનન્દ છે). ૭૯

' આનન્દમય ' જે પ્રિયાદિ અવયવો તે મધ્યે પશિના અવયવોની કદવના કરી તે આનન્દમય કોશની ઉપાસના કરવાનું પશિણઃ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે -

પશિણોઽવયવાઃ^૨ પઞ્ચ^૪ મૂર્ધાઢ્યાસ્તેષુ^૫ કલ્પિતાઃ^૬ ।

આનન્દમયો^૮ કોશોઽયમુપાસ્યઃ^૯ પૂર્વકોશવત્^{૧૦} ॥ ૮૦ ॥

અં તે પ્રિયાદિ આનન્દો મધ્યે પશિના મસ્તકાદિ પાંચ અવયવોની કદવના કરેલી છે આ ' આનન્દમય ' કોશ પૂર્વકોશ પ્રમાણે (પ્રકાશદેયા) ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ૮૦

તે કોશો શાથી ઉત્પન્ન થયલા અને તે પરસ્પર કયા સબધે રહેલા છે. તેનું ' મન્ન ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવટે નિરૂપણ કરે છે.-

x ટિપ્પણ ૭૮ " તત્સપ્રિયમેવ તિર અર્થ-તેનું પ્રિય જ (ઇદિ વસ્તુના દર્શનથી ઉપજેલું સુખ જ) ' સિર ' (સં ૨-૫) ઇત્યાદિ બુદ્ધિ, ધીસુખ-બુદ્ધિવૃત્તિજન્ય સુખ.

અન્નપ્રાણમનોવિજ્ઞાનનન્દેર્જનિતા ઇમે ।

કોશાસ્તેપુ ક્રમેણ સ્યુરુત્તરોત્તરમાન્તરાઃ ॥ ૮૧ ॥

અં આ કોશો, અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન અને આનન્દમયકોશી ઉત્પત્ત થયલા તે મધ્યે ક્રમપૂર્વક ઉત્તરોત્તર આન્તર હોય છે. ૮૧

વિજ્ઞાનકોશના ન્યાયે અહીં આનન્દમય કોશની ઉપાસનાનું ફલ કદપ્યું એમ 'વિજ્ઞાનકોશન્યાયેન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વિજ્ઞાનકોશન્યાયેન ફલમુદ્ગાયિતામિહ ।

તદુપાસ્તિફલં ચાર્થાત્તત્ત્વવાધફલં ભવેત્ ॥ ૮૨ ॥

અં અહીં (આનન્દમય કોશ પરત્વે ઉપાસનાનું) ફલ વિજ્ઞાનકોશના ન્યાયે કદપી લેવું; અને અર્થપૂર્વક આનન્દમયની ઉપાસનાનું ફલ તે તત્ત્વ-બોધનું ફલ થાય.

આનન્દમયની ઉપાસનાના ફલનું શ્રી વિદ્યારણ્ય 'આનન્દ' ઇત્યાદિ વડે સ્વતઃ નિરૂપણ કરે છે.

આનન્દં બ્રહ્મ વિજ્ઞાય ત્યજેદામરણં ન ચેત્ ।

શરીરે પાપ્મનો હિત્વા સર્વાન્કામાનવાપ્નુયાત્ ॥ ૮૩ ॥

અં આનન્દમય (કોશ) બ્રહ્મ છે એમ જાણી મરણપર્યંત તેનો ત્યાગ કરે નહીં તો શરીર મધ્યે સર્વાયો હોય (ઉપાસક) સર્વ લોભ્યવિષયને પ્રાપ્ત કરે. ૮૩

'બ્રહ્મ પુષ્ટે પ્રતિષ્ઠા' આ શ્રુતિમાં કહેલું 'બ્રહ્મ' તેજ આનન્દમયનો પાંચમો અવયવ છે, અને તેજ નિબનન્દ છે એમ 'આનન્દમયકોશી' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

આનન્દમયકોશેઽસ્મિન્પૃષ્ઠમાવયવઃ શ્રુતઃ ।

બ્રહ્મશબ્દેન તદ્ બ્રહ્મ સ્વાત્માનન્દ ઇતીક્ષ્યતામ્ ॥ ૮૪ ॥

અં આ આનન્દમયકોશ મધ્યે (જે) બ્રહ્મશબ્દ વડે પાંચમા (પુરુષ) અવયવનું શ્રુતિને વિષે કથન કરેલું છે તે બ્રહ્મ સ્વાત્માનન્દ છે એમ જાણો. ૮૪

ઉપાસના વડે સર્વાપક્ષયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ થયે બ્રહ્મદર્શન થાય અને બ્રહ્મબોધથી સર્વકામામિ થાય એમ 'ઉપાસનાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^{૩+૪}
 ઉપાસનાચિત્તશુદ્ધૌ^૧ બ્રહ્મતત્ત્વમવેક્ષતે ।

^૫ ^૬ ^૭
 ગુહાહિતબ્રહ્મવૌધાત્સર્વકામાસિરીરિતા ॥ ૮૫ ॥

અં ઉપાસના થકી ચિત્તશુદ્ધિ (સતે) (ઉપાસકે) બ્રહ્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે; કૌશલપરંપરા રૂપ શુદ્ધા મધ્યે હોનાર બ્રહ્મના જ્ઞાન થકી સર્વકામનાની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહેલું છે. ૮૫

“ અસન્નેય સ મયતિ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્ અસ્તિ ઘટેતિ ચેત્ વેદ સન્ત-
 મેનં તત્તો યિદુઃ અર્થઃ—જો (આનન્દમય રૂપ) બ્રહ્મ અસત્ છે એમ જાણે છે
 (તો) તે (યુરૂપાર્થથી બ્રહ્મ થઈ) અસાધુજન-દુર્જનજન થાય છે, (ને) જો બ્રહ્મ છે
 એમ જાણે છે (તો) તેથી આને (એમ જાણનારને) [સત્પુરૂષો] સન્માર્ગમાં
 રહેલો જાણે છે.” (તૈં ૨-૬) એમ શ્રત્યર્થના વ્યાખ્યાનનું ‘ગુહાહિત’ ઇત્યાદિ
 વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭
 ગુહાહિતં બ્રહ્મ ચત્તત્ત્વ્યં જ્ઞાનામિતિ શ્રુતમ્ ।

^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪}
 તસ્ય જ્ઞાનસ્ય દૃશ્યાસ્તે કોશાઃ સર્વે જગત્તથા ॥ ૮૬ ॥

અં શુદ્ધાને વિષે હોનાર બ્રહ્મ તે સત્ય અને જ્ઞાનરૂપ છે એમ શ્રુતિમાં
 કહેલું છે. તે જ્ઞાનના તે કોશો દૃશ્ય રૂપ છે. તેજ પ્રમાણે સર્વજગત્ (તેનું)
 દૃશ્ય છે. ૮૬

મૂઠ અને વિદ્યાનું પુરૂષની જગત્ તથા બ્રહ્મવિષયક બુદ્ધિનું ‘જગત્’
 ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮
 જગત્કોશાશ્ચ દૃશ્યત્વાત્સન્તિ બ્રહ્મ ન દૃશ્યતે ।

^૯ ^{૧૦+૧૧+૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫}
 અતો નાસ્તીત્યાહ મૂઠસ્તત્સત્તાં વક્તિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૮૭ ॥

અં જગત્ અને કૌશ દૃશ્યસ્વરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે, બ્રહ્મ દેખાતું
 નથી એથી (તે) નથી એમ મૂઠ કહે છે. (તથાપિ) બુદ્ધિમાન તેની સત્તા
 હોવાનું કહે છે. ૮૭

બ્રહ્મ નથી એમ કહેનાર પ્રત્યે ‘બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિવડે વાધાદિનિ કહે છે:-

^૧ ^{૨+૩} ^{૪+૫} ^{૬+૭}
 બ્રહ્મ નાસ્તીતિ ચેદ્દેદ સ્વયમેવ ભવેદસત્ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭} ^{૧૮}
 કોશાત્મતા દૂષિતા ચેન્નાન્ય આત્માસ્તિ તન્મતે ॥ ૮૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૬ બુદ્ધિમાનો વેદ નિહિતે જ્ઞાનનું તથા ‘તત્ત્વ્યં જ્ઞાનમવનનું’.

અં પ્રહ્લ નથી એમ (કોઈ) જાણે તો સ્વતઃજ અસત્ (મિથ્યાશક્તિના શીંગડા સરખો) થાય. (કારણકે) કોશોની આત્મતા દૂષિત હોય એટલે તેના મતમાં બીજો આત્મા હોતો નથી. ૮૮

કોશાત્મતાના ખંડનનું 'આનન્દમયકોશેઽપિ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે—

આનન્દમયકોશેઽપિ^૧ પ્રિયાયા^૨ નશ્વરાસ્ત્રયઃ^૩ ।

અજ્ઞાનં^૪ ચ જ્ઞાનનાશ્યં^૫ ન બ્રહ્માંગીકરોત્યસૌ^૬ ॥૮૯॥

અં આનન્દમયકોશ મધ્યે પશુ પ્રિયાદિ ત્રણ (અવયવ) વિનાશશીલ (હોય છે) અને અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામવાને યોગ્ય છે [અને] આ પ્રહ્લને અંગિકાર કરતો નથી (એથી આ અસત્-મિથ્યા-થાય) ૮૯

'પ્રહ્લ છે' એમ જાણે તો શું થાય તેનું 'અસ્તિ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

અસ્તિ^૧ બ્રહ્મોત્તિ^૨ ચેદ્દ^૩ સ્વયમેવાત્ર^૪ સંભવેત્ ।

અદૃશ્યસ્યાપિ^૫ સત્તા^૬ સ્યાત્સ્વપ્રકાશત્વસંભવાત્ ॥૯૦॥

અં 'પ્રહ્લ છે' એમ જો જાણે તો (ઉપાસક) સ્વતઃજ સંભવે. (પ્રહ્લની) સ્વપ્રકાશતાના સંભવને લીધે અદૃશ્ય (પ્રહ્લ)ની પશુ સત્તા સંભવે. ૯૦

ગૌણુ મિથ્યા તથા મુખ્ય આત્માનું વિવેચન કરેલું તેનો 'ગૌણાત્મા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:-

ગૌણાત્મા^૧ પુત્રભાર્યાદિર્મિથ્યાત્માન્નમયાદિકઃ ।

બ્રહ્માનન્દો^૨ મુખ્ય આત્મા^૩ કર્મેણૈતે^૪ વિવેચિતાઃ ॥૯૧॥

અં-પુત્રભાર્યાદિક તે ગૌણુ આત્મા રૂપ છે. અન્નમયાદિક તે મિથ્યાત્મા રૂપ છે, અને પ્રહ્લાનન્દ તે મુખ્ય આત્મા રૂપ છે. તે પ્રમાણે આ (ત્રણ આત્મા) કર્મે કરીને પૃથક્ કરી દર્શાવેલા છે. ૯૧

“તસ્યૈવ પથ શારીર આત્મા યઃ પૂર્વસ્ય અર્થઃ જે (આ વિજ્ઞાનમય છે) આ જ તે પૂર્વના શરીર વિષે રહેલો (આત્મા) છે.” (તૈ૦ ૨-૧) ઇતિ દ્રુત્ય-ન્વય, ઉત્તરાત્માનો વિવેક કરતાં પૂર્વાત્મા દેહતાને પામે એમ દેહિદેહમાવતું 'ઉત્તરાત્મવિવેકે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

ઉત્તરાત્મવિવેકેઽસ્ય^૧ પૂર્વાત્મા^૩ દેહતાં^૪ વ્રજેત્^૫ ।

તનો^{૬+૭}ત્તરેણ^૬ પૂર્વસ્ય^૬ પૂર્ણત્વાદો^{૧૦}દેહતા ॥ ૧૨ ॥

અં ઉત્તરાત્માનો વિવેક કરતા અર્થાત્ તેને પૃથક્પણે બાણતા, પૂર્વ આત્મા (તેની) દેહતાને પામે તે ઉત્તર (પછીના કોશાત્મા) વડે પૂર્વ આત્મા પરિપૂર્ણ હોવાથી (તે બે મધ્યે) દેહિદેહભાવ (સભવે છે) ૯૨

ઉપર કહેલ દેહિદેહભાવને પ્રકૃત વિષય પરત્વે, ' સત્યેવ ' ઇત્યાદિવડે ચોળે છે -

સત્યેવં^૧ નિશ્ચિલં^૨ પૂર્વ^૫ શરીરં^૬ દ્યન્તિમાત્મનઃ^૭ ।

બ્રહ્માનન્દસ્તુ^૮ શારીરઃ^૯ પૂર્વસ્યાત્મેતિ^{૧૦} નિર્ણયઃ^{૧૧} ॥ ૧૩ ॥

અં એમ સતે (અર્થાત્ પૂર્વપૂર્વ કોશના શરીર પરત્વે ઉત્તરોત્તર કોશ આત્મારૂપે હોવાનું સિદ્ધ સતે) ઉપવટના (મુખ્ય) આનન્દાત્માની પૂર્વના સર્વ શરીરરૂપ છે, અને બ્રહ્માનન્દ પૂર્વ સર્વનો શારીર આત્મારૂપ છે, એમ નિર્ણય થયો ૯૩

હવે, તે આનન્દાત્મ તરવના જ્ઞાનના સાધનનું " અચાતોઽનુપ્રપ્ત્વા ।
 યત્તવિદ્વાનમુ લોક પ્રેત્ય કથન ગચ્છતિ ૩ । આદો વિદ્વાનમુ લોક પ્રેત્ય કથિ
 ત્સમન્વુતા ૩ ૩ ॥ અર્થ હવે (શિષ્યના આ પ્રશ્નો છે -) શુ કોઈ અવિદ્વાન પણ
 (અહિથી) મરણ પામીને આ (બ્રહ્મરૂપ) લોકને પામે છે (વા નથી પામતો)
 [અથવા] શુ કોઈ વિદ્વાન પણ (અહિથી) મરણ પામીને આ (બ્રહ્મરૂપ)
 લોકને પામે છે (વા નથી પામતો) ' તે ૨-૬ ઇત્યુકત યુત્યન્વય ' ઘષણ ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે -

શ્રવણં^૧ મનનં^૩ ચોર્મૈ^૨ તત્ત્વજ્ઞાનસ્ય^૪ સાધને ।

ઉક્તનિર્ણયપર્યન્તં^૬ વિજ્ઞાનં^૭ શ્રવણાન્નૈવેત્^૮ ॥ ૧૪ ॥

અં ' શ્રવણુ ' અને ' મનન ' (એમ) ઉભય તરવજ્ઞાનના સાધન (છે)
 શ્રવણથી ઉપત નિર્ણયપર્યંત વિજ્ઞાન યાય છે ૯૪

બુદ્ધિદોષ વડે ઉત્પન્ન એવા વણ સદેહની ' મનન ' વડે નિવૃત્તિ યાય
 છે એમ ' અય ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે -

અથ સ્વબુદ્ધિદોષેણ^૧ ચતઃ^૨ સંદેહસંભવઃ^૪ ।

અતોઽસૌ^૫ મનનં^૬ કુર્યાત્સંદેહાઃ^૭ સ્યુત્ત્રયોઽસ્ય^૮ હિ ॥ ૧૫ ॥

અં પશુ જે અર્થે પોતાના બુદ્ધિદોષને લઈ સંદેહ સંભવે છે તે અર્થે આ અધિકારીએ મનન કરવું. આને ત્રણ પ્રકારના સંદેહ થાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. ૯૫ તે ત્રણ સંદેહ કયા તેના સ્વરૂપનું 'બ્રહ્મસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

૧ ૨ ૪ ૩+૫+૬ ૭ ૮ ૯ ૧૧ ૧૦
 બ્રહ્માસ્તિ નો વૈત્યેકઃ સ્યાદજ્ઞાની મુચ્યતે ન વા ।

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૪+૧૬+૧૭ ૧૯+૨૦
 તત્ત્વવિન્મુચ્યતે નો વૈત્યપરો સંશયાવુભો ॥ ૧૬ ॥

અં 'બ્રહ્મ છે કે નહીં' એમ એક સંદેહ (છે); 'અજ્ઞાની મુક્ત થાય છે કે નહીં,' 'તત્ત્વવેત્તા મુક્ત થાય છે કે નહીં,' એમ ખીજા બે સંશય (થાય) છે. ૯૬ હવે અઠ્ઠાવીશ શ્લોક વિષે બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, પહેલો નાસ્તિક પક્ષ મૂઠપુરૂષ ગૃહણ કરે એમ 'યદસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

૧ ૨ ૩ ૪
 યદસ્તિ નામરૂપાભ્યાં વ્યાપ્તં તદ્વિદ્યાદિકમ્ ।

૮ ૭ ૯+૧૦+૧૨ ૧૧
 બ્રહ્મ નિર્નામરૂપત્વાન્નાસ્તીત્યાહ વિમૂઢધીઃ ॥ ૧૭ ॥

અં જે નામ અને રૂપ વડે વ્યાપ્ત છે તે આકાશાદિક છે. નામ અને રૂપથી રહિત હોવાથી બ્રહ્મ હોતું નથી એમ મૂઠબુદ્ધિપુરૂષ કહે છે. ૯૭

વિવેકી પુરૂષ અસ્તિપક્ષને ગૃહણ કરે છે એમ 'વિવેકી' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

૧ ૨ ૩ ૪
 વિવેકી બ્રહ્મણઃ સત્તાં સૃષ્ટિકામાદિહેતુભિઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
 સાધયન્ બહુધા મૂઢં વૌધયેન્મોહનુત્તયે ॥ ૧૮ ॥

અં વિવેકી પુરૂષે સૃષ્ટિવિષયક કામના ઇત્યાદિ હેતુ-ઉપપત્તિ-વડે બ્રહ્મની સત્તા બહુ પ્રકારે સિદ્ધ કરી, મોહના નિવારણાર્થ મૂઢને બોધ કરવો. ૯૮

"સોડકામયત મહુસ્વાં પ્રજાયેયં અર્થઃ-તેણે કામના કરી હું અનેકરૂપે થાઉં, અધિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું," ઇતિ શ્રુતિનું વિવરણ કરી, કામપૂર્વકસાધ્યા બ્રહ્મસિદ્ધિનું 'અકામયત' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

૧ ૨ ૩ ૪
 અકામયત સૃષ્ટ્યાદૌ પરમાત્મા સ્વમાયયા ।

૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 બહુસ્યામહમેવાતઃ પ્રજાયેયેતિ કામના ॥ ૧૯ ॥

અં પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં પોતાની માયાના ચોગે કામના કરી. 'હું જ બહુરૂપે થાઉં,' 'તે અર્થે' અધિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે' એ રીતની (તેની) કામના (હોય છે.) ૯૯

સૃષ્ટિ પરત્વે, બ્રહ્મનાં ઉપાદાનત્વ તથા નિમિત્તત્વનું 'સ્વસ્થૈવ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વસ્થૈવ વહુધા ચોક્તેરુપાદાનં મૃદાદિવત્ ।

તથા કામયિતૃત્વેન નિમિત્તત્વં કુલાલવત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અં અને તે (બ્રહ્મ), 'સ્વતઃ જ બહુ પ્રકારનો થાય છે' એમ ઉક્તિને લીધે, મૃત્તિકા આદિ પ્રમાણે (સૃષ્ટિનું) ઉપાદાન કારણ (છે). તેજ પ્રમાણે કામના કરવાપણાને લઈ કુલાલ પ્રમાણે (તેનું) નિમિત્તત્વ (છે). ૧૦૦

બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે તથાપિ 'માયા'ને લઈ ઉપાદાનત્વ અને નિમિત્તત્વ ધર્મ તે (બ્રહ્મ)ને વિષે ઘટાવેલા છે એમ 'નિર્ધર્મકે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

નિર્ધર્મકેષ્ટ્યાત્મતત્ત્વે નિમિત્તત્વં સ્વમાયયા ।

ઉપાદાનત્વસહિતં માયાં દુર્ઘટકારિણી ॥ ૧૦૧ ॥

અં સર્વધર્મરહિત આત્મતત્ત્વને વિષે પોતાના માયાશુભે ઉપાદાનત્વ સહવર્તમાન નિમિત્તત્વ (સંભવે છે) [કારણ] માયા દુર્ઘટ વાત કરનારી (છે). ૧૦૧

માયાનું દુર્ઘટકારિત્વ અસિદ્ધ નથી એમ 'અસંભાવ્યં' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અસંભાવ્યં ન માયાયામુપાલમ્ભં ન સાઝ્ઠ્ઠિતિ ।

તતો વેદો યથા વ્રૂતે સૃષ્ટિરેવા તથેષ્યતામ્ ॥ ૧૦૨ ॥

અં માયાને વિષે (તે) અસંભાવ્ય નથી. તે (માયા) નિંદાને પાત્ર નથી તેથી વેદ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ ઇષ્ટ હો. ૧૦૨

હવે, 'સ તપોડત્તપ્યત' ઇત્યાદિથી માંડી, 'યદિદં ક્વિચ' ઇત્યન્ત શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવા 'તસ્મૃષ્ટા તદેવાતુમાવિશત્' ઇત્યુક્ત શ્રુતિનું (તૈં ૨-૬) 'સૃજ્યમ્' ઇત્યાદિવડે વિવરણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૦૦ આ શ્લોકવડે વેશેષિકાદિ મતનું અવેદિકપણું સૂચવે છે.

કામિત્વમાલોચકત્વં સપૃત્વં ચ પ્રવેષ્ટતા ।

ભોગ્યાકારશ્ચ પૈર્ચૈતે બ્રહ્મસદ્ભાવહેતવઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અં કામિત્વ-કામના કરવાપણુ, આલોચન-ઇક્ષણ કરવાપણુ, સન્જનાર-પણુ, અને પ્રવેશકરવાપણુ અને લોગ્યાકાર, આ પાચ પ્રહ્મના અસ્તિત્વના હેતુરૂપ છે ૧૦૭

હવે કામિત્વાદિક ધર્મનું 'સદ્રૂપ' તથા પ્રવેષ્ટવાત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે —

સદ્રૂપઃ પરમાત્મા સ્યાત્કામિત્વાત્સ્વર્ગકામિવત્ ।

આલોચનાન્મન્ત્રિવત્સન્સપૃત્વાચ્ચ કુલાલવત્ ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રવેષ્ટવાત્સપવત્સન્ ભોગ્યત્વાચ્ચોદનાદિવત્ ।

નાનુમાનેરેવ કિંતુ વિદ્વત્પ્રત્યક્ષતોઽપિ સન્ ॥ ૧૦૯ ॥

અં પરમાત્મા સદ્રૂપ છે, કારણ તે કામનાવાનું છે સ્વર્ગની કામના કરનારા પ્રમાણે તે વિચાર કરે છે એટલે મત્રિ પ્રમાણે સતો તથા જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી કુલારની પેઠે વિદ્યમાન છે ૧૦૮

પ્રવેશ કરનાર હોવાથી તે સર્પ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે અને તે લોગ્યરૂપ હોવાથી ભાત આદિ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે તે કેવળ અનુમાને વડે સિદ્ધ થાય છે એમ નહીં કિન્તુ, વિદ્વાનના અનુભવથી પણ તે (પ્રહ્મ) વિદ્યમાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૦૯

તત્સત્યમિત્યાચક્ષતે (તેં ૨-૬) આ શ્રુતિ અનુસાર, પ્રહ્મ જ જગત્ સ્વરૂપે જ્ઞાન્તિને લઇને ભાસે છે તેથી સર્વ પ્રહ્મ છે એમ વિદ્વદ્વાક્યનું 'યત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે —

યત્સત્યં બ્રહ્મ પૂર્વોક્તં તદેવ જગદાત્મના ।

માતિ શ્રાન્ત્યા તતઃ સર્વં બ્રહ્મત્યાચક્ષતે વૃથાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અં જે પૂર્વોક્ત 'સત્ય' રૂપ પ્રહ્મ તેજ જ્ઞાન્તિને લઇને જગત્સ્વરૂપે ભાસે છે તેથી, વિદ્વાન 'સર્વ પ્રહ્મ' છે એમ કહે છે ૧૧૦

જ્ઞાન્તિને લઇને જગત્ પ્રહ્મને વિષે કહિયત છે એમ 'સર્પ' ઇત્યાદિવડે સદ્ધાત નિરૂપણુ કરે છે —

સર્પધારાદિકા ભ્રાન્ત્યા કલ્પિતા તત્ત્વદર્શને ।

૧+૩ ૪ ૮ ૧૧+૧૨ ૬ ૧૦
રજ્જુરવે યથા તદ્વદ્ બ્રહ્મૈવ સર્કલં જગત્ ॥ ૧૧૧ ॥

અં ભ્રાંતિને લઇને કલ્પેલા સર્પ તથા (પાણીની) ધારા આદિ, તત્ત્વકષિ
યતાં જે પ્રમાણે રજ્જુ જ છે તે પ્રમાણે સર્કલ જગત્ બ્રહ્મ જ છે. ૧૧૧

નામરૂપ યુક્ત હોવાથી 'જગત્' સત્ય છે અને નામરૂપનો અભાવ
હોવાથી 'બ્રહ્મ' તેમ નથી એમ પૂર્વપક્ષનો મત સમીચીન નથી કેમકે, જગતને
વિષે બ્રહ્મનું 'સત્ત્વ' અનુવૃત્ત હોય છે એમ 'નામરૂપયુત્તરવેન' ઇત્યાદિ વડે
નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫+૬ ૭
નામરૂપયુત્તરવેન જગત્સદ્બ્રહ્મ નેતિ યત્ ।

૮ ૬+૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩
પૂર્વપક્ષિમતં તન્ન બ્રહ્મસત્ત્વં તદીક્ષ્યતામ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અં જગત્ નામરૂપવડે યુક્ત હોવાને લઇને 'સત્ય' છે પણ બ્રહ્મ
(તેમ) વિદ્યમાન નથી એમ પૂર્વપક્ષિમત તે (ચોચ) નથી. તે બ્રહ્મનું જ
'સત્ત્વ' છે એમ બણેા. ૧૧૨

વ્યોમાદિ જગતને વિષે બ્રહ્મસત્ત્વ અનુવૃત્ત છે એમ 'રજ્જુદૈર્ઘ્યં' ઇત્યાદિ
વડે સહસ્રાંત નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪
રજ્જુદૈર્ઘ્યં યથા સર્પધારાદિષ્વનુગચ્છતિ ।

૫ ૭
બ્રહ્મસત્ત્વં તથા વ્યોમવાચ્વાદિષ્વનુગચ્છતિ ॥ ૧૧૩ ॥

અં જે પ્રમાણે સર્પ, પાણીની ધારા ઇત્યાદિ (શ્વમ) મધ્યે રજ્જુનું
દૈર્ઘ્યપણું અનુવૃત્ત હોય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું સત્ત્વ આકાશ તથા વાયુ ઇત્યાદિક
મધ્યે અનુવૃત્ત હોય છે. ૧૧૩

હવે, બ્રહ્મની ઉપાદાનકારણુતા પ્રમાણુભૂત હોવાનું સિદ્ધ કરવા, "અસત્ત્વા
દ્દમમ્બ્રાસીતતો વૈ સદ્જાવત તદાત્માનં સ્વયં કુરત" અર્થ:—આ (જગત)
'અસત્' (નામરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ) હતું, તે (બ્રહ્મ)થી પ્રસિદ્ધ
'સત્' (નામરૂપાત્મક જગત) ઇત્યન્ન ચયું, તે (બ્રહ્મ) પોતે પોતાને સ્વયં
હયું" (સૌ ૨-૭) ઇતિ સ્મૃતિનું 'અસદેવેદમમે' ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૧૨ જુઓ શ્લોક ૬૭;

x ટિપ્પણ: ૧૧૩ દૈર્ઘ્યપણું—લંબાઇ; સત્ત્વ—સત્તા.

^{૫+૬} ૧ ^૪ ૭ ^૨ ૩
અસદ્વેદમયેઽમૂઢ્નામરૂપાત્મકં જગત્ ।

^૯ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૩+૧૪} ^{૧૨}
પથ્થાત્તુ બ્રહ્મણા સૃષ્ટં સદ્મૂઢ્બ્રહ્મસત્વતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અં આ નામરૂપાત્મક જગત્ આગળ (સૃષ્ટિની પૂર્વે) 'અસત્ય' જ હતું.
પથ્થ પછી પ્રભવડે ઉત્પન્ન કરેલ (તે), પ્રદ્ધની સત્તાને લીધે 'સત્ય'રૂપ થયું. ૧૧૪
પ્રદ્ધ જગદાકારે પરિણમે તેા તેના (પ્રદ્ધના) અવિકારીપણાને આધ આરે
આ આશંકા 'તદ્બ્રહ્માત્માન' ઇત્યાદિવડે પરિકાર કરે છે:—

^૧ ^૩ ^{૫+૬} ^૪ ^૨
તદ્બ્રહ્માત્માનમેવેમં સચ્ચિદાનન્દલક્ષણમ્ ।

^{૧૧} ^{૧૦} ^{૭+૮} ^૯
અકાર્પીજગદાકારં સ્વયમેવ સ્વમાયયા ॥ ૧૧૫ ॥

અં તે સચ્ચિદાનન્દ લક્ષણ પ્રદ્ધે આ આત્માને-પોતાને જ પોતે જ
પોતાની માયાવડે જગદાકાર કર્યું. ૧૧૫

પ્રદ્ધ જગદાકાર થયું તે, પ્રત્યેક વસ્તુ વિષે અવભાસતા પ્રદ્ધના
'અસ્તિ', 'ભાતિ' અને 'પ્રિય' એમ ત્રણ ધર્મોથી સિદ્ધ છે એમ
'અસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^{૪+૫} ^૬ ^૭
અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં ચૈતિ પ્રતિવસ્ત્વવભાસતે ।

^૮ ^૯ ^{૧૧} ^{૧૦} ^{૧૩} ^{૧૨}
ત ણ્તે સચ્ચિદાનન્દા બ્રહ્મગા ભાન્તિ વસ્તુપુ ॥ ૧૧૬ ॥

અં 'છે', 'ભાસે છે', અને 'પ્રિય'રૂપ એમ (ત્રણ ધર્મ) પ્રત્યેક વસ્તુ
મધ્યે અવભાસે છે. તે આ પ્રદ્ધ મધ્યેના સત્-ચિત્-આનન્દ (ધર્મો) વસ્તુ
મધ્યે ભાસે છે. ૧૧૬

શ્લોક ૧૦૬ માં નિર્દેશ કરેલ 'સત્' તથા 'ત્યત્'ના અભાવનું 'નામરૂપે'
ઇત્યાદિ વડે દિગ્દર્શન કરે છે:—

^૨ ^૩ ^૪
નામરૂપે ઘટાદીનાં પ્રાગભાવયુતે તતઃ ।

^૬ ^૭ ^૮ ^{૯+૧૦} ^{૧૧}
અભાવત્વં ચ ભાવત્વં પર્યાયેણીક્ષ્યતે તયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અં (જે કારણે) ઘટાદિ પદાર્થનાં નામ અને રૂપ પ્રાગભાવવડે યુક્ત હોય છે તે
કારણે તેમનું અભાવપણું તથા ભાવપણું કમપૂર્વક અનુભવાય છે. ૧૧૭

ભાવત્વ અને અભાવત્વ નામરૂપના ધર્મ, નેથી એમ 'આગમાપાયિ'
ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

‘રસ દેવાય લક્ષ્મણન્દો ભવતિ’ અર્થ.—આ (પુરૂષ) પ્રસિદ્ધ રસને જ પામીને આનન્દી થાય છે (તૈ૦ ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘મૂઢસ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે.—

મૂઢસ્ય મધુરાદિઃ સ્યાદ્રસો વ્રહ્મ વિવેકિનઃ ।

મધુરાદિભુગાનન્દી વ્રહ્મવિચ્છ તથા સુખી ॥ ૧૨૨ ॥

અં મૂઢને મધુરાદિ રસ હોય અને વિવેકીને વ્રહ્મ (રસ હોય) મધુરા દિકના લોગ લોગવનારને (જે પ્રમાણે) આનન્દ થાય તે પ્રમાણે વ્રહ્મવેતા પણ સુખી (થાય છે) ૧૨૨

કો દેવાન્યાત્ક પ્રાણ્યાત્ અર્થઃ જો [હૃદયરૂપ] આકાશમા આ (વ્રહ્મરૂપ) આનન્દ ન હોય (તો) કોણ અપાનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રશ્નાસક્રિયા) કરે અને કોણ પ્રાણનરૂપ ચેષ્ટા (શ્વાસક્રિયા કરે ?) (તૈ૦ ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘વ્રહ્માનન્દો’ ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

વ્રહ્માનન્દો ન ચેદત્ર દેહં કો નામ ચેષ્ટયેત્ ।

પ્રાણાક્ષાણાં ચેષ્ટકત્વં ન તત્ર કરણત્વતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અં કાર્યકરણસઘાત રૂપ દેહને વિષે વ્રહ્માનન્દ ન હોય તો ત્હેને ખરેખર કોણ ચેષ્ટાયુક્ત કરે ? ત્યા, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયાદિકનું સાધનપણું હોય છે એટલે ચેષ્ટકત્વ સભવે નહીં ૧૨૩

‘વપ દેવાનન્દયતિ અર્થ’—પ્રસિદ્ધ આ(પરમાત્મા જ લોકને પુરયાનુસાર) આનન્દ કરાવે છે’ (તૈ૦ ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘ન’ ઇત્યાદિવડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

ન કેવલં ચેષ્ટકત્વં વિષયાનન્દહેતુતા ।

અપ્યલ્પવિષયાન્ લઘ્વા સ્વાનન્દે મંજ્જતિ ક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અં તે (વ્રહ્માનન્દ)નું કેવળ ચેષ્ટકપણું હોય એમ નહીં (કિન્તુ) વિષયાનન્દનું હેતુપણું (પણ હોય છે) [કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણ] અલ્પ વિષયોને (પણ) પામીને સ્વાનન્દમધ્યે ક્ષણભર મજ થાય છે ૧૨૪

શ્લોક ૬૬ માં કહેલા ત્રણ સદેહો મધ્યે ‘વ્રહ્મ છે કે નહીં’ એમ પ્રથમ સદેહ નિવૃત્ત કરી, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના મુક્તિ-વિષયક વિચારનું ‘વિષયાનન્દ પર્યંતે’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

‘રસ દોષાય લઘ્વાનન્દી ભવતિ’ અર્થ:-આ (પુરૂપ) પ્રસિદ્ધ રસને જ પામીને આનન્દી થાય છે (તૈં ૨-૭) આ શુતિનું ‘મૃદસ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ મૂઢસ્ય ^૨ મધુરાદિઃ ^૪ સ્યાદ્રસો ^૩ બ્રહ્મ ^૬ વિવેકિનઃ ^૫ ।

^૭ મધુરાદિભુગાનન્દી ^૮ બ્રહ્મવિચ્છ ^૯ તથા ^{૧૦} સુખી ^{૧૨} ॥ ૧૨૨ ॥

અં મૂઢને મધુરાદિ રસ હોય અને વિવેકીને બ્રહ્મ (રસ હોય). મધુરાદિકના લોગ લોગવનારને (જે પ્રમાણે) આનન્દ થાય તે પ્રમાણે બ્રહ્મવેત્તા પણ સુખી થાય છે.) ૧૨૨

જો દોષાન્યાત્કઃ પ્રાણ્યાત્ અર્થઃ જો [હૃદયરૂપ] આકાશમાં આ (બ્રહ્મરૂપ) આનન્દ ન હોય (તો) કોણ અપાનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા) કરે અને કોણ પ્રાણનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા કરે ?) (તૈં ૨-૭) આ શુતિનું ‘બ્રહ્માનન્દો’ ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

^૨ બ્રહ્માનન્દો ^૩ ન ^૪ ચેદત્ર ^૫ દેહ ^૬ કો ^૭ નામ ^૮ ચેષ્ટયેત્ ।

^{૧૦} પ્રાણાક્ષાણાં ^{૧૨} ચેષ્ટકત્વં ^{૧૩} ન ^{૧૪} તત્ર ^{૧૫} કરણત્વતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અં કાર્યકરણસંઘાત રૂપ દેહને વિષે બ્રહ્માનન્દ ન હોય તો તેને ખરેખર કોણ ચેષ્ટામુક્ત કરે ? ત્યાં, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયાદિકનું સાધનપણું હોય છે એટલે ચેષ્ટકત્વ સંભવે નહીં. ૧૨૩

‘વપ દોષાનન્દયતિ અર્થઃ-પ્રસિદ્ધ આ(પરમાત્મા જ લોકને પુણ્યાનુસાર) આનન્દ કરાવે છે’ (તૈં ૨-૭) આ શુતિનું ‘ન’ ઇત્યાદિવડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

^૩ ન ^૪ કેવલં ^૫ ચેષ્ટકત્વં ^૬ વિષયાનન્દહેતુતા ।

^૮ અપ્યલ્પવિષયાન્ ^૯ લઘ્વા ^{૧૦} સ્વાનન્દે ^{૧૧} મજ્જતિ ^{૧૨} ક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અં તે (બ્રહ્માનન્દ)નું કેવળ ચેષ્ટકપણું હોય એમ નહીં (કિન્તુ) વિષયાનન્દનું હેતુપણું (પણ હોય છે). [કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણ] અલ્પ વિષયોને (પણ) પામીને સ્વાનન્દમધ્યે’ ક્ષણભર મગ્ન થાય છે. ૧૨૪

શ્લોક ૯૬ માં કહેલા ત્રણ સંદેહો મધ્યે ‘બ્રહ્મ છે કે નહીં’ એમ પ્રથમ સંદેહ નિવૃત્ત કરી, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના મુક્તિ-વિષયક વિચારનું ‘વિષયાનન્દ પર્યન્તેઃ’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

* ટિપ્પણ: ૧૨૩ ચેષ્ટકત્વ-વિચારણાપણું.

વિપયાનન્દપર્યન્તૈઃ કામસ્ટપ્ટયાદિહેતુભિઃ ।

વ્રહ્મસત્વે સ્થિતે મુક્તિશ્ચિન્ત્યતે વિદ્વદ્ગ્જયોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અં વિપયાનન્દપર્યન્તના કામના, સ્ટપ્ટ ઇત્યાદિ હેતુઓવડે પ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં (અતઃ પરં) વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ના મુક્તિવિષયનો વિચાર કરાય છે. ૧૨૫

વિદ્વાન્ મુક્ત થાય છે તો અસ પશુ મુક્ત થાય છે અને અસ બદ્ધ થાય છે તો વિદ્વાન્ પશુ બદ્ધ થાય છે એમ શંકાનો 'વિદ્વાન્' ઇત્યાદિવડે અનુવાદ કરે છે:—

વિદ્વાન્વ્રહ્મેતિ મુક્તશ્ચત્ મુચ્યતાજ્ઞોઽપ્યભિજ્ઞવત્ ।

વ્રહ્મરૂપોઽપિ વદ્ધશ્ચેદ્ગ્જોઽભિજ્ઞોઽપિ વદ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

અં વિદ્વાન્ પ્રહ્મરૂપ છે તેથી તે મુક્ત થાય છે એમ કહે તો અસ પશુ અભિજ્ઞની પેરે મુક્ત થાય; અસ પ્રહ્મરૂપ છતાં બદ્ધ હોય તો વિદ્વાન્ પશુ બદ્ધ હોય. ૧૨૬

પૂર્વોક્ત સંદેહનું 'મૈવ' ઇત્યાદિ વડે સમાધાન કરે છે:—

મૈવ વ્રહ્માત્મૈક્યબોધ એવૈકો મોક્ષકારણમ્ ।

એક્યદર્શી મુચ્યતેઽતો ભેદદર્શી ન મુચ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

અં એમ મ હો. (કેમકે) કેવળ પ્રહ્માત્મૈક્યબોધ મોક્ષનું કારણ છે. એથી એક્યદર્શી મુક્ત થાય અને ભેદદર્શી મુક્ત થાય નહીં. ૧૨૭

આ જ વિષય સંબંધમાં 'કુર્વાકારે' ઇત્યાદિ વડે દ્વંદ્વાંતકચન કરે છે:—

કુર્વાકારે સમેઽપ્યસ્મિશ્ચોરદર્શી વિભેતિ હિ ।

સ્થાણુદર્શી નિર્ભયોઽતસ્તત્ત્વબોધઃ પ્રયાજકઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અં (સ્થાણુ અને ચોરનો) ભિદ્વં આકાર સમાન છે તથાપિ, આને વિષે ચોર સમજનાર બહીવે છે. સ્થાણુ સમજનાર નિભય હોય છે) એથી, તત્ત્વબોધ (નિભયપણાનું) કારણ છે. ૧૨૮

આ વિષયને દેવતાઓના દ્વંદ્વાંતપૂર્વક 'જાતે' ઇત્યાદિ વડે સ્પષ્ટીભૂત કરે છે:—

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૨૭ પ્રહ્માત્મૈક્યબોધ-સદ્ધ તથા આત્મા એક હોવાનું ગાન.

જ્ઞાતેઽપિ કર્મકાણ્ડાર્થે વેદાન્તાથમજાનતઃ ।

જન્માદિભીર્ભવત્યેવ વાચ્વાદીનાં યથા તથા ॥ ૧૨૯ ॥

અં કર્મકાણ્ડનો અર્થ બહુલ હોય તથાપિ વેદાન્તનો અર્થ સાક્ષાત્ ન બહુનારને જે પ્રમાણે વાયુ આદિ (દેવો)ને (તે પ્રમાણે) જન્મ (મરણ) આદિની ભીતિ નિશ્ચે થાય છે ૧૨૯

આત્માના અજ્ઞાનને ક્ષીણ દેવતાઓને પણ ભય થાય છે એમ 'વાયુ' ઇત્યાદિ વડે પુન નિરૂપણ કરે છે:—

વાયુઃ સૂર્યો વહ્નિરિન્દ્રો મૃત્યુશ્રાતીતજન્મનિ ।

ધર્મજ્ઞા અપ્યતત્ત્વજ્ઞા ઇદાની વિભ્યતીશ્વરાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અં વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને મૃત્યુ પૂર્વજન્મ મધ્યે ધર્મજ્ઞ હતા તથાપિ તત્ત્વજ્ઞ નહોતા એટલે (તેઓ) અધુના ઇશ્વરથી ખડીયે છે ૧૩૦

હવે, 'મેષાઽનન્દસ્ય મીમાસા મવતિ અર્થ'—(તે પ્રશ્નના) આનન્દનો તે આ સૂક્ષ્મ વિચાર થાય છે" (તૈં ૨-૮) ઇત્યાદિ શ્રુતિનુ 'જ્ઞાનો' ઇત્યાદિ વડે અવતરણ કરે છે:—

જ્ઞાની કામાનેતિ સર્વાન્ "રસો વૈ સ" ઇતિ શ્રુતમ્ ।

બ્રહ્માનન્દં સ્ફુટીકર્તુ મીમાંસાઽનન્દગોચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

અં 'જ્ઞાની સર્વ કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે,' (અને) 'તે નિશ્ચે રસ રૂપ છે,'—એમ શ્રુતિમા કહેલું છે (એથી હવે) બ્રહ્માનન્દનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા આનન્દ-વિષયક મીમાસા કહેવાય છે ૧૩૧

પૂર્ણ માનુષાનન્દ અને દેવાનન્દની અવધિના સ્વરૂપનુ 'સમ્પૂર્ણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સમ્પૂર્ણો માનુષાનન્દઃ સાર્વભૌમે ગુણૈર્યુતે ।

હિરણ્યગર્ભે સમ્પૂર્ણો દેવાનન્દોઽવધી હિ તૌ ॥ ૧૩૨ ॥

અં સર્વગુણયુક્ત સાર્વભૌમ મધ્યે માનુષાનન્દ મ પૂર્ણ (છે) [તે પ્રમાણે] હિરણ્યગર્ભ મધ્યે દેવાનન્દ સ પૂર્ણ (હોય છે) તે બે (આનન્દ) બે અવધિ રૂપ જ (છે) ૧૩૨

x ટિપ્પણ ૧૨૯ છુઓ 'મીમાસાઽત વવતે અર્થ'—આ (પ્રશ્ન)ના ભયવડે વાયુ વાય છે', (તૈં ૨-૮)

નિષ્કામ આત્મજ્ઞાનીને સર્વકામાસિ થાય છે એમ 'મધ્યસ્થે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

મધ્યસ્થે^૧ પૂર્વપુણ્યાનામુત્કર્પાદ્વિધૃતે^૨ સુખમ્^૪ ।

સર્વેપાં^{૭+૮} યત્સુખં^{૯+૧૦} તત્તુ^{૧૧} નિષ્કામે^{૧૨} જ્ઞાનિનીપ્યતે^{૧૩} ॥ ૧૩૩ ॥

અં (મનુષ્ય તથા દેવની) મધ્યમાં હોનાર ગંધર્વાદિક મધ્યે પૂર્વપુણ્યના ઉત્કર્ષને લીધે સુખ વધે છે. (પણ) તે સર્વેયનું જે સુખ તે તો નિષ્કામ જ્ઞાની પુરૂષ મધ્યે (હોય છે) એમ શ્રુતિ કહે છે. ૧૩૩

હવે, સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ તેજ પૂર્વોક્ત 'રસ' છે એમ કહી તે એક છે એમ "સ યદ્ધાયં પુરુષે યદ્ધાસાવાદિત્યે સ યકઃ અર્થઃ—તે જે આ પુરૂષ વિષે (છે,) ને જે આ સૂચ્ય વિષે (છે) તે એક (છે) " (તૈં ૨-૮) આ શ્રુત્યન્વય 'સર્વકામાસિઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વકામાસિરેપાથ^૩ રસાહ્યાનન્દ^૪ ઉચ્યતે^૫ ।

અધ્યાત્મમધિભૂતં^૭ ચાધિદૈવં^૮ ચૈક^{૧૧} એવ^{૧૦} સઃ^{૧૨} ॥ ૧૩૪ ॥

અં એથી, આ સર્વકામનાની પ્રાપ્તિ તે 'રસાહ્ય' આનન્દ છે એમ કહેવાય છે. તે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ આનન્દ એક જ (છે). ૧૩૪

તેથી જ, નિષ્કામ પુરૂષનો આનન્દ ગન્ધર્વાદિ સર્વ પુણ્યવાનના આનન્દ જેવો હોય છે એમ 'સર્વે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વે^૧ સ્વસ્વપદે^૨ તૃપ્તાઃ^૩ કામયન્તે^૪ ન તત્પદમ્^૫ ।

જ્ઞાની તુ^૭ દોષદષ્ટચાત્ર^૮ નિષ્કામસ્તૈઃ^{૧૧} સમસ્તતઃ^{૧૨} ॥ ૧૩૫ ॥

અં (ગન્ધર્વાદિ) સર્વ પોતપોતાના સ્થાને તૃપ્ત (હોય છે) (તેથી તેઓ) તત્પદની કામના કરતા નથી પણ જ્ઞાની તે વિષયો મધ્યે દોષદષ્ટિ કરી નિષ્કામ (થાય છે) તેથી તે તેમના સરખો છે. ૧૩૫

હવે, ઉપર (શ્લો. ૧૩૪) આધ્યાત્મિક આદિ આનન્દ એક જ છે એમ કહ્યું તેનું દર્શાવવાપૂર્વક 'યુગુત્સો' ઇત્યાદિ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૩૪ જિજ્ઞાસુને અધ્યાત્મ, બહારથી માંડી શ્યાવરાંત પ્રાણીને અધિભૂત અને દેવોને અધિદૈવ આનન્દ થાય છે.

^૧ બુ^૨ભુ^૪ત્સૌ^૫ પુ^૬રુ^૭પે^૮ન્યે^૯ષુ^{૧૦} મનુ^{૧૧}ષ્યે^{૧૨}ષુ^{૧૩} ચ^{૧૪} યો^{૧૫}ઽસ્તિ^{૧૬} યઃ ।

આ^{૧૭}દિ^{૧૮}ત્યે^{૧૯} ચા^{૨૦}ન્ય^{૨૧}દે^{૨૨}વે^{૨૩}ષુ^{૨૪} સ^{૨૫} આ^{૨૬}નન્દો^{૨૭} ન^{૨૮} ભિ^{૨૯}ચ્ચ^{૩૦}તે ॥ ૧૩૬ ॥

અં છતાંસુ પુરૂષો મધ્યે અને અન્ય પુરૂષો મધ્યે જે (આનન્દ) હોય, તે જે સૂર્ય અને અન્ય દેવો મધ્યે આનન્દ હોય તે ભિન્ન નથી ૨૩૬ પરપ્રેમાસ્પદત્વ લક્ષણુ સર્વ વિષે એક જ હોય છે તેથી આનન્દ ભિન્ન નથી એમ 'પરપ્રેમાસ્પદત્વસ્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે —

^૧ પર^૨પ્રે^૩મા^૪સ્પ^૫દ^૬ત્વ^૭સ્ય^૮ લ^૯ક્ષ^{૧૦}ણ^{૧૧}સ્યૈ^{૧૨}ક^{૧૩}રૂ^{૧૪}પ^{૧૫}તઃ ।

લ^{૧૬}ક્ષ^{૧૭}યા^{૧૮}નન્દો^{૧૯} ન^{૨૦} ભિ^{૨૧}ન્નઃ^{૨૨} સ્વા^{૨૩}દ^{૨૪}સ્વ^{૨૫}ખ^{૨૬}ઙ્ક^{૨૭}ૈ^{૨૮}ક^{૨૯}ર^{૩૦}સો^{૩૧} હ્ય^{૩૨}તઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અં 'પરમ પ્રેમનુ આસ્પદત્વ,' આ લક્ષણુ (તણુ આનન્દ મધ્યે) એકરૂપ હોવાથી આનન્દ ભિન્ન ન હોય એથી, તે આનન્દ નિશ્ચે, અખડ એકરસ (છે) ૧૩૭ આ રીતે, આનન્દ એક જ છે એમ બાણી શાળી અખડૈકરસ સ્વાનન્દ વિષે જ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એમ 'પર્વ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે.—

^૧ ઇ^૨વં^૩ વિ^૪દ્વા^૫ન્^૬ સ્વ^૭પુ^૮ત્રા^૯દેઃ^{૧૦} કો^{૧૧}શ^{૧૨}પ^{૧૩}દ્વા^{૧૪}ત્પ્ર^{૧૫}ક^{૧૬}લ્પિ^{૧૭}તા^{૧૮}ત્ ।

વ્યુ^{૧૯}ત્થા^{૨૦}યા^{૨૧}સ્વ^{૨૨}ખ^{૨૩}ઙ્ક^{૨૪}ૈ^{૨૫}ક^{૨૬}ર^{૨૭}સે^{૨૮} સ્વા^{૨૯}નન્દે^{૩૦} પ્ર^{૩૧}તિ^{૩૨}તિ^{૩૩}ષ્ઠિ^{૩૪}તિ ॥ ૧૩૮ ॥

અં એ પ્રમાણે બાણનાર, સ્વપુત્રાદિક કોશપદ્ધૃ શકો નિવૃત્ત થઈ, અખડૈ કરસ 'આત્માનન્દ' મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ૧૩૮

મુખ્ય બ્રહ્માનન્દ અમર્થાદ છે એમ (શ્લોક ૧૪૦) નિરૂપણુ કરવા સારૂ, સાર્વભૌમાદિક આનન્દ તે, બ્રહ્માનન્દનો લેશમાત્ર છે એમ 'સાર્વભૌમાદિકાનન્દા' ઇત્યાદિ વડે કહે છે —

સાર્^૧વ્ભૌ^૨મા^૩દિકા^૪નન્દાઃ^૫ પૂ^૬ર્વે^૭ભ્યઃ^૮ શ^૯ત^{૧૦}સં^{૧૧}સ્થ^{૧૨}ય^{૧૩}યા ।

પર^{૧૪}ઽધિકા^{૧૫}સ્તૈ^{૧૬} તુ^{૧૭} લે^{૧૮}શા^{૧૯} ત્ર^{૨૦}હ્મા^{૨૧}નન્દ^{૨૨}સ્ય^{૨૩} વિ^{૨૪}ન્દુ^{૨૫}વ^{૨૬}ત્ ॥ ૧૩૯ ॥

અં સાર્વભૌમાદિક આનન્દ, પૂર્વના કરતા પાછળના (આનન્દ) શતપટ અધિક (હોય છે) પરતુ, તે બ્રહ્માનન્દના ણિદુ સરખા લેશમાત્ર (છે) ૧૩૯

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ આનન્દો વ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન વિમેતિ કુતઘનેતિ” અર્થ.—જેથી મન સહિત વાણીઓ નહિ ગ્રાપ્ત થઈને પાછી ફરે છે, (તે) બ્રહ્મને બાણનાર કોઈથી પણ કશય પામતો નથી”, (તૈં ૨-૪) આ શ્રુતિનુ 'સસ્માત્' ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

^૧ તસ્માદિયત્તા ^૩ નૈવાસ્ય ^{૭+૮} વક્તું ^૪ ધ્યાતું ^૬ ચ ^૫ શક્યતે ।

^{૧૪} 'નં વિભેત્યેવ ^{૧૫+૧૬} તં ^{૧૦} વિદ્વાન્ ^{૧૧} જન્મહૃતોઃ ^{૧૩} કૃતશ્ચન ॥ ૧૪૦ ॥

અં તેથી, આ (પ્રધ્યાન-દ)ની ઈચ્છાનું વર્ણન કે ચિંતન કરવું શક્ય જ ન હોય. તે (આત્મા)ને જાણનાર કોઈ પણ જન્મ(મરણ) નિમિત્ત પડીતો જ નથી. ૧૪૦

ધર્મ અને અધર્મ ભીતિનાં કારણ છે તે પ્રત્યેક અનાત્મજને અતિશય સંતાપે, પરંતુ વિદ્વાને તે કાંઈ કરી શકે નહીં એમ 'પુણ્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ પુણ્યં ^{૩+૪} નાકરવં ^૨ કસ્માત્પાપં ^૬ તુ ^૫ કૃતવાન્કુતઃ ।

^૯ ઇતિ ^{૧૧} ચિન્તા ^{૧૩} તપત્યજ્ઞં ^{૧૨} જ્ઞાનિનં ^{૧૪} ન ^{૧૫} તપત્યસૌ ॥ ૧૪૧ ॥

અં (મેં) પુણ્ય શા માટે કર્યાં નહીં અને પાપ શાથી કર્યાં? એમ આ ચિન્તા અસને તાપ દે છે, જ્ઞાનીને તાપ દેતી નથી. ૧૪૧

વિદ્વાને પુણ્યપાપ સંતાપ કાં દેતા નથી તેનું 'તાપકરવં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ તાપકત્વં ^૧ તયોર્વિદ્વાનુપેક્ષાનુષ્ટિતત્વયોઃ ।

^૬ આત્માનં ^૭ પ્રીણયન્ ^૫ વૌધાત્સુહૃદીકુરુતે ^૯ ધિર્યમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

અં તે (ધર્મ અને અધર્મ)ની (કર્મે) ઉપેક્ષા અને અનુદાન તે પરત્વે તાપકપણું હોય છે એમ વિદ્વાન-જાણનાર આત્મજ્ઞાન થકી પોતાને તૃપ્ત-ખલચુકા કરીને બુદ્ધિને અતિશય દદ કરે છે. ૧૪૨

હવે, દેહેન્દ્રિયકૃત પુણ્યપાપને આત્મતથા ભેતો સર્વાત્મતા ગાતો જીવન્મુક્ત યાય એમ ભૃગુવક્ત્રીના સારાંશનું 'દેહેન્દ્રિયકૃતે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૪૦ ઇયતા-આટલો હોવાપણું; માપ.

x ટિપ્પણ: ૧૪૧ જુઓ એવં હ વાવ ન તપતિ ક્ષિમં સાપુ નાકરવમ્ । ક્ષિમં પાપમકરા વમિવતિ અર્થ-શા માટે મેં ગુણ (કર્મ) ન કર્યું, શા માટે મેં પાપ કર્યું એમ એને નિશ્ચય હિરેગ કરાવતાં નથી. " (તી ૨-૧)

x ટિપ્પણ: ૧૪૨ જુઓ-સ વ એવં વિદ્વાનેતે આત્માનં સ્પૃણુતે । ઉમેલેવેવ એતે આત્માનં સ્પૃણુતે । સ એવં વેદ । અર્થ-જે એમ જાણનાર (છે) તે એ (બંને)ને આત્મભાવે જુવે છે; જે એમ જાણે છે આજ એ જાણેને આત્મભાવે જુવે છે (તી ૨-૧) ।

દેહેન્દ્રિયકૃતે^૧ પુણ્યપાપૈ^૨ ચાત્મતયા^૩ સદા^૪ ।

પश्यन्^૭ સર્વાત્મતાં^{૧૦} સ્વસ્ય^૯ ગાયન્^{૧૧} સામ્નાવતિષ્ઠતે^૮ ॥ ૧૪૩ ॥

અં દેહ તથા ઇન્દ્રિય વડે કરેલાં પુણ્ય અને પાપને સદા આત્મરૂપે ભેતો (તે) સામવડે પોતાની સર્વાત્મતા ગાતો રહે છે. ૧૪૩

હવે, અહમન્નમહમન્ન (તૈં ૩-૧૦) ઇત્યાદિ સામનો અર્થતઃ ઉદ્ભવ્ય કરી સર્વાત્મતા-ગાયનના સ્વરૂપનું 'અહમન્ન' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહમન્ન^૧ તથાન્નાદઃ^૨ શ્લોકકૃચ્ચતરોઽપ્યહમ્ ।

इति^{૧૦} સર્વાત્મતાં^{૧૧} ગાયન્^{૧૨} જીવન્મુક્ત^{૧૩} ઇતીયતે^{૧૪+૧૫} ॥ ૧૪૪ ॥

અં 'હુ' અન્ન (હુ)' 'હુ' અન્નાદ (હુ,)' 'હુ' શ્લોક કરનાર તેમજ ઇતર (હુ)' આ રીતે સર્વાત્મતાનું ગાયન કરનાર એવો તે જીવન્મુક્ત છે એમ કહેવાય છે. ૧૪૪

જીવન્મુક્ત્યવસાના પ્રદ્ધવિધાનું અંતરંગ સાધન વિચાર તેજ એક છે અને તે વડે ભૃગુએ પ્રદ્ધને બાણ્યું એમ કહી ભૃગુવહીના સારાંશને 'જીવન્મુક્ત્યવસાનાયાઃ' ઇત્યાદિ વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

जीवन्मुक्त्यवसानाया^૧ विद्याया^૨ मुख्यसाधनम् ।

विचारो^૫ ब्रह्मणस्तेन^૪ भृगुर्ब्रह्मावबुद्धवान् ॥ ૧૪૫ ॥

અં જીવન્મુક્તિ પરત્વે પર્યાવસાન પામનાર વિધાનું મુખ્ય સાધન પ્રદ્ધને વિચાર છે. તે વડે ભૃગુએ પ્રદ્ધને બાણેહું. ૧૪૫

હવે, સંન્યાસરૂપી આત્મજ્ઞાનનું સાધન તેજ સર્વોત્તમ 'તપ' છે એમ 'સત્યં' ઇત્યાદિ વડે કહે છે:—

सत्यं^૧ तपो^૨ दमः^૩ शान्तिर्दानं^૪ धर्मः^૫ प्रजाग्नयः^૬ ।

अग्निहोत्रं^૬ यागयोगौ^{૧૦} न्यासश्चैतैर्वુ^{૧૨} मुत्सताम् ॥ ૧૪૬ ॥

અં સત્ય, (યથાર્થ બાપણ) (ઉપવાસાદિ) તપ, (બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું) દમન, ચિત્તનું સમાધાન, (સત્પાત્રને) દાન, ધર્મ, પ્રજ્ઞ, (ગાહપત્યાદિ)

* ટિપ્પણ્યુ: ૧૪૩ સર્વાત્મતા-સર્વતા આત્મારૂપે હોવાપણ્યુ: ૧૪૪ અન્નાદ-અન્નામહક.
* ટિપ્પણ્યુ: ૧૪૬ નારાયણોપનિષદના ૬૨ મા અનુવાદમાં આત્મતાનની સાધન જન્માવેલાં છે તે જુઓ; જુઓ ત તપોઽપ્યત (તૈં ૩-૨).

અભિ, અભિહોત્ર, (દર્શપૌર્ણમાસાદિ) યાગ, ધ્યાન અને ત્યાગ (સંન્યાસ) આ વડે આત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરવી. ૧૪૬

ન્યાસોઽધિકં તપો ન્યાસી યુજીતાત્માનમોમિતિ ।

યોગિનસ્તસ્ય દેહાંશા યાગાંગૈરશ્ચિલૈઃ સમાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

અં ન્યાસ તે ઉત્તમ તપ (છે) [તેથી] સંન્યાસી પુરૂપે પોતાના ચિત્તને 'ઓમ્' એમ કહી એકાગ્ર કરવું અર્થાત્ 'ઓમ્' કહી આત્માનું અનુસંધાન કરવું. તે યોગીના દેહના અંશો સર્વ યાગાંગનાં સરખા (છે). ૧૪૭

અહોરાત્રાદિકાલાસ્તુ સમા દર્શાદિયાગકૈઃ ।

જીવનં સત્રતુલ્યં સ્યાન્મુચ્યતે યોગિસેવકઃ ॥ ૧૪૮ ॥

અં અને અહોરાત્રાદિક કાલ દર્શાદિ યાગ સરખા (છે). તેનું જીવન સત્ર સરખું (છે). તે યોગીની સેવા કરનાર મુક્ત થાય છે. ૧૪૮

ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયન મધ્યે મરણ પામે તે યોગીની શી ગતિ થાય તેનું 'સ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ ચોત્તરાયણે પ્રૈત આદિત્યં પ્રાપ્ય મુચ્યતે ।

અયને દક્ષિણે પ્રૈતશ્ચન્દ્રં પ્રાપ્ય ન મુચ્યતે ॥ ૧૪૯ ॥

અં અને તે ઉત્તરાયણ વિષે મરેલ આદિત્યને પામી મુક્ત થાય છે, દક્ષિણ અયન વિષે મરેલ ચન્દ્રલોકને પામી મુક્ત થાય નહીં. ૧૪૯

હવે, તૈત્તિરિક વિદ્યાપ્રકાશને 'તૈત્તિરીયકવિદ્યાયા.' ઇત્યાદિ વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તૈત્તિરીયકવિદ્યાયાઃ પ્રકાશનોપસેવિતઃ ।

વુમુત્સૂનનુગૃહ્ણાતું વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અં તૈત્તિરિકવિદ્યાના વ્યાખ્યાન વડે ઉપાસના કરાયલા વિદ્યાતીર્થ-મહેશ્વર જણાવું ઉપર અનુચલ કરો. ૧૫૦

ઇતિ તૈત્તિરીયક વિદ્યાપ્રકાશ નામક દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

—

अध्याय ३ जो

इवे, छान्दोग्य उपनिषदनुं व्याख्यान करवा श्वेतकेतुञ्जे आर्षि थकी ळे प्रह्वविधा प्राप्त करी तेने अनायासे ढोध थाय ते अर्थे 'छान्दोग्ये' धत्यादि वडे प्रतिज्ञा करे छे:—

छान्दोग्ये श्वेतकेतुर्यामारुणेर्लब्धवानिमाम् ।

ब्रह्मविद्यां संग्रहेण वक्ष्येऽहं सुखवोधये ॥ १ ॥

अ० छान्दोग्य मध्ये श्वेतकेतुञ्जे ळे आर्षि थकी प्राप्त करी (ते) आ प्रह्वविधानुं, अनायासे ढोध सिद्ध थाय ते अर्थे हुं 'संग्रहपूर्वक व्याख्यान करे छुं' १

वेदनुं अध्ययन करी श्वेतकेतु गर्वपूर्वक पराङ्मुख यतां तेने आत्मा-भिमुख करवा, शुद्धे अतिविस्मयपूर्वक उपदेश कथानुं 'वेदानधीत्य' धत्यादि वडे निरूपण करे छे:—

वेदानधीत्य गर्वेण श्वेतकेतुः पराङ्मुखः ।

आसीत्प्रत्यङ्मुखीकर्तुं गुरुराहातिविस्मयम् ॥ २ ॥

अ० वेदनुं अध्ययन करीने पादिडत्यना अलिमानने लधने श्वेतकेतु अनात्मनिष्ठ थयलो. (तेने) आत्मनिष्ठ करवा शुद्ध अत्यन्त विस्मयपूर्वक कडे छे. २ शुद्धे अतिविस्मयपूर्वक ळे वाक्योपदेश करेलो तेनुं 'पकतत्त्वे' धत्यादि वडे निरूपण करे छे:—

एकतत्त्वे श्रुते सर्वमश्रुतं च श्रुतं भवेत् ।

अमतं च मतं तद्वदविज्ञातं च बुध्यते ॥ ३ ॥

अ० (ॳ) अेक तत्त्वोपदेशनुं श्रवण कर्थे सर्व नखिं सांलणेनुं सांलणेनु थाय छे अने नखि तर्क करेनुं तर्क करेनुं (थाय छे) ने नखि निश्चय करेनु निश्चय करेनुं थाय छे. ३

× टिप्पण्यु. १ णुओा सर्वान्वेदानधीत्य महामना अर्थे: सर्व वेदनुं अध्ययन करीने मोटा माननारेो प्रत्यादिथी मांडी, 'कयं नु मगव: स चादेशो भवति अर्थ: हे लगवन्' केवी रीते ते आदेश थाय छे" (छां. ६-१-२-३);

× टिप्पण्यु: ३ णुओा 'श्वेतकेतो वनु सोम्येद महामना' धत्यादिथी मांडी, 'भविज्ञात विज्ञात' (छां. ६-१-३);

એક વસ્તુના જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞાન કેમ સિદ્ધ થાય છે તે 'ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

નગ્વેદજ્ઞાનમાત્રેણ યજુર્વેદાદિ બુદ્ધ્યતે ।

તસ્માદેકાર્થિયા સર્વ જ્ઞાનં સ્યાદિત્યલૌકિકમ્ ॥ ૪ ॥

અં કેવળ જગ્વેદના જ્ઞાનવડે યજુર્વેદાદિનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી, એક વસ્તુના જ્ઞાન વડે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય એમ કહેવું અદષ્ટચર છે. ૪
"યથા સૌમ્યેકેન મૃતિપણ્ડેન સર્વમુંમયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ અર્થ:-"હે પ્રિયદર્શન ! જેમ એક માટીના પિંડા વડે (માટીના પિંડો જાત થયે) સર્વ માટીનાં કાર્ય વિજ્ઞાત થાય છે" ઇત્યાદિથી માંડી, "પર્વ સૌમ્ય સ આદેશો મળતિ અર્થ:- હે સૌમ્ય ! એવી રીતે તે ઉપદેશ થાય છે," ઇત્યન્ત (છાં. ૬-૧-૪-૬-૧-૬) શ્રુત્યન્વય, પૂર્વોક્ત શંકાનું 'મૈવં' ઇત્યાદિ ૨૧ શ્લોક (૫-૨૬) વડે સમાધાન કરે છે:-

મૈવં મૃદ્ધેમલોહેપુ લૌકિકેષ્વસ્ય દર્શનાત્ ।

મૃદાદિજ્ઞાનતઃ સર્વં મૃન્મયં જ્ઞાયતે સ્ફુટમ્ ॥ ૫ ॥

અં (તું કહે છે) તેમ અલૌકિક-અદષ્ટચર વાત નથી. લૌકિક એવાં માટી, સુવણ્ણ વથા લોહા વિષે આ (જ્ઞાન)નું દર્શન હોય છે તેથી, માટી આદિ પદાર્થના જ્ઞાન થકી સર્વ માટીમય પદાર્થોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. ૫

મૃદાઘટાશરાવાદ્યા વિકારાસ્તત્તદાકૃતિઃ ।

મૃદ્ઘોધાદ્ બુદ્ધ્યતે નૈતિ યદુચ્યેત ન બુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૬ ॥

અં ઘટો શરાવ આદિક પદાર્થો માટીના વિકાર (હોય છે). તે તે પ્રતાદિક આકૃતિનું જ્ઞાન માટીના ઘોધવડે થતું નથી એમ જે કહે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો. ૬

આકૃતિ રૂપ આધેય ભાગના જ્ઞાનથી આધારરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય એમ ઉદાહરણપૂર્વક 'આકૃત્યાધારભાગઃ' તથા 'આધારભાગમાવેડપિ' ઇત્યાદિ બે શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:-

આકૃત્યાધારભાગો યો ઘટસ્યાસૌ તુ બુદ્ધ્યતે ।

આધારો મૃત્તિકાઽધેય આકારશ્ચોભયં ઘટઃ ॥ ૭ ॥

અં ઘડાનો જે આકારના આધારરૂપ ભાગ (તે) તે ('આ ઘડો') એમ સાત થાય છે. માટી આધારરૂપ, આકાર આધેયરૂપ અને ઘડો ઉભયાત્મક છે). ૭

આધારભાગમાત્રેઽપિ જ્ઞાતે જ્ઞાતૌ ઘટૌ ભવેત્ ।

ગોપુચ્છમાત્રસંસ્પર્શાદ્ગોસ્પર્શત્રિતપૂર્ત્તિવત્ ॥ ૮ ॥

અં આધારભાગ માત્રનું જ્ઞાન થયે, ગાયના પુછડાના સ્પર્શથી ગોસ્પર્શ મતની પૂર્તિ થાય તે પ્રમાણે ઘડો સાત થાય. ૮

આકારનું જ્ઞાન થયે ઘડાનું જ્ઞાન થાય એમ 'આકૃતેઃ' ઇત્યાદિ વડે ક્ષવિતનું નિરૂપણ કરે છે:—

આકૃતેર્યદ્વદજ્ઞાને ઘટાજ્ઞાનં ત્વયોચ્યતે ।

તદ્વદાધારવોધેન ઘટૌ બુદ્ધઃ કૃતૌ ન હિ ॥ ૯ ॥

અં જે પ્રમાણે આકારનું અજ્ઞાન હોય તો, તું એમ કહે છે કે ઘડાનું અજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણે આધારરૂપ પદાર્થના જ્ઞાનવડે ઘડો શાથી સાતજ ન હોય ? ૯

આકાર અને આધારરૂપ પદાર્થનાં અવયવો સરખાં હોય છે એમ 'આકૃત્યાધારયોઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આકૃત્યાધારયોસ્તુલ્યં ભાગત્વં ન મૃદં વિના ।

કેવલાકૃતિમાત્રઃ સન્ ઘટઃ ક્વાપિ સમીક્ષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અં આકાર તથા આધારરૂપ પદાર્થનું ભાગત્વ સરખું (હોય છે). માટી વિના કેવળ આકારમાત્ર સતો એવો ઘડો કયાયે પણ અનુભવાતો નથી. ૧૦

માટી તથા ઘડો ભિન્ન દ્રવ્યો છે અને તેનિત્યસંબદ્ધ છે એમ તાકિંક મતનું 'મૃદૂપાત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

મૃદૂપાત્કારણદ્રવ્યાત્કાર્યદ્રવ્યં ઘટાદિકમ્ ।

અન્યત્તસમવેતં હિ મૃદીતિ પ્રાહ તાર્કિકઃ ॥ ૧૧ ॥

× ટિપ્પણુ ૧૦ આકાર-આધેયભાગ; ભાગત્વ-પદાવયવતા.

× ટિપ્પણુ: ૧૨ વધા સ્વસ્નાદિજ્ઞત્વેના પ્રતીયમાનો ઘટઃ સ્વસ્નાદિમો ન મતિ અર્થ - જે પ્રમાણે પોતાથી ભિન્ન સ્વરૂપે અપ્રતીત થતો ઘડો પોતાથી ભિન્ન ન હોય આમ યુક્તિ છે;

અં ઘડો વગેરે કાર્યપદાર્થ માટીરૂપ કારણપદાર્થ થકી લિન્ન (છે). તે નિશ્ચયે, માટી, વિષે, નિત્યસંબદ્ધ (છે) એમ તાર્કિક મતવાળો કહે છે. ૧૧ તાર્કિકમતવાળાનું કહેવું લોક-સમ્મત નથી એમ 'સ્વયુક્ત્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૫સ્વયુક્ત્યાઽસૌ ^{૧૦}તથા ^{૧૧}ઘૂટે ^{૧૨}નત્વેતલ્લોકસમ્મતમ્ ।

^{૧૩}ઘટે ^{૧૪}મૃદઃ ^{૧૫}પૃથગ્મૂતે ^{૧૬}કીદૃક્ ^{૧૭}તત્ત્વમુદીર્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥

અં આ. (તાર્કિક) તે પ્રમાણે કહે છે (પરંતુ) સ્વયુક્ત્યા તે લોકસિદ્ધ નથી; ઘડાને માટી થકી લિન્ન હોવાનું કહે (તો) કેવું તત્ત્વ હોય (તે) કહો. ૧૨ માટીથી લિન્નભૂત ઘડાનું તત્ત્વ તે શું વાણીવડે ઉચ્ચાર થાય તે અથવા, માટી વિના ઘડાને બુદ્ધો આણુવો તે એમ બે વિકલ્પો મધ્યે પ્રથમ વિકલ્પ નિસ્તત્ત્વ છે એમ 'વાચૈવારમ્બયતે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧૮}વાચૈવારમ્બયતે ^{૧૯}કિં ^{૨૦}વા ^{૨૧}પૃથગાનીયતે ^{૨૨}વદ્ ।

^{૨૩}વાચૈવારમ્બયતે ^{૨૪}તત્ત્વં ^{૨૫}કિચ્ચિન્ન ^{૨૬}સ્યાત્ ^{૨૭}ખપુપ્પવત્ ॥ ૧૩ ॥

અં વાણીવડે (માટીથી પૃથક્ ઘડાનું) નામોચ્ચારણ થાય છે તે (તેનું તત્ત્વ છે) કિંવા, તેને પૃથક્ આણીયે છીએ (તે તેનું તત્ત્વ છે) તે કહે. વાણીવડે નામોચ્ચારણ પરત્વે ગગનપુષ્પની પ્રમાણે કંઈ પણ તત્ત્વ ન હોય. ૧૩

પૂર્વોક્ત ઘડે ગગનપુષ્પની પ્રમાણે નિસ્તત્ત્વ હોય તે ઉદાહરણનું 'મૃગતૃષ્ણામ્બસિ' ઇત્યાદિ વડે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨૮}મૃગતૃષ્ણામ્બસિ ^{૨૯}સ્નાતઃ ^{૩૦}સ્વપુપ્પકૃતશેઝરઃ ।

^{૩૧}વન્ધ્યાપુત્રો ^{૩૨}ઇતિ ^{૩૩}પ્રોક્તો ^{૩૪}નિસ્તત્ત્વમખિલં ^{૩૫}સ્વલ્લુ ॥ ૧૪ ॥

અં મૃગજળ મધ્યે સ્નાન કરેલ ગગનકુસુમનો મુગટ પહેરેલ એમ વણવેલ વન્ધ્યાપુત્ર (આ) સર્વ, નિશ્ચયે નિસ્તત્ત્વરૂપ છે. ૧૪

માટી વિના ઘડાને દેશાન્તર લઈ જવાય છે એમ ખીલે વિકલ્પ દ્વિપિત છે એમ 'પૃથગાનયનં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૩૬}પૃથગાનયનં ^{૩૭}કર્તુ ^{૩૮}ધીમતામપિ ^{૩૯}ન ^{૪૦}શક્યતે ।

^{૪૧}અત્તોઽનૃતો ^{૪૨}ઘટો ^{૪૩}નૈવ ^{૪૪}સત્ય ^{૪૫}ઇત્યમ્યુપેયતામ્ ॥ ૧૫ ॥

અ૦ (ઘડાને) માટીથી બૂદો આણવાનું કરવું તે બુદ્ધિમાન વડે પણ શક્ય નથી. એથી ઘડો મિથ્યા (છે) સત્યરૂપ નથી જ એમ સમજવું. ૧૫

વેદાંતી તેને (ઘડાને) માટી વિષે આરોપિત હોવાનું કહે છે અને આરોપની પૂર્વે અને પશ્ચાત્ તેનો અભાવ હોય છે તેથી તે મિથ્યા છે એમ 'સમવાય' તથા 'આરોપાત્' ઇત્યાદિ એ શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૫૨ ૧૩ ૧૧
સમવાયસ્ત્વયા પ્રોક્ત આરોપં દ્રુમહૃ વયમ્ ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૦ ૧૧
સ્થાણાવારોપિતશ્ચૌરો યથા મૃદિઃ ઘટસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

૧ ૨ ૪ ૩ ૫+૬ ૭
આરોપાત્પૂર્વમૂર્ધ્વં ચ તદભાવાદસત્યતા ।

૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨+૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૪ ૧૭
આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ॥ ૧૭ ॥

અ૦ તે (માટી તથા ઘડાનો) સમવાય-સંબંધ હોવાનું કહ્યું. જે પ્રમાણે સ્થાણુ મધ્યે ચોરની કલ્પના થાય તે પ્રમાણે માટી મધ્યે ઘડાની કલ્પના થાય એમ અને "આરોપ" હોવાનું કહીએ છીએ. ૧૬

આરોપની પૂર્વે તથા પાછળ તે (ઘડા)નો અભાવ હોવાથી તે અસત્ય છે. આદિમાં અને અન્તમાં જે ન હોય તે વર્તમાન (કાળ) માં પણ તે પ્રમાણે જ (અસત્ય) હોય છે. ૧૭

માટી તેજ કેવળ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય છે અને ઘડો સત્યાનૃતાત્મક છે એમ 'કાલત્રયાનુગઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૫ ૪ ૬ ૭
કાલત્રયાનુગઃ સ્થાણુઃ સત્યો મૃચ્ચ તથૈક્ષ્યતામ્ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨+૧૩
સત્યાનૃતે ચ મિથુનીકૃત્ય કુમ્ભ ઇતીયતે ॥ ૧૮ ॥

અ૦ ત્રણે કાળ મધ્યે હોનાર સ્થાણુ સત્યસ્વરૂપ (છે) અને માટી તેજ પ્રમાણે (છે) એમ સમજવું. અને સત્ય તથા મિથ્યાનું ભેદકું કરીને (આ) 'ઘડો' એમ ઉચ્ચારણ થાય છે. ૧૮

ઘડા તથા માટીનો વાચક શબ્દ તેની પ્રતીતિ તથા કાર્ય પૃથક્ હોય છે અને ઘડા તથા માટીનો દ્વિવિધ વ્યવહાર વિદ્યમાન હોય છે તથાપિ વિવેકી સત્ય વસ્તુનું ગૃહણ કરે અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે એમ 'શબ્દપ્રત્યયકાર્યાણિ' 'દ્વિવિધવ્યવહારસ્ય' 'દક્ષો' ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x દ્વિપણ્ય: ૧૬ આરોપ-કલ્પના; ૧૮ ત્રિકાલાબાધિત-ત્રણે કાળમાં નાશ ન પામે તેનું; સત્યાનૃતાત્મક-સત્યાસત્યરૂપ.

શબ્દપ્રત્યયકાર્યાણિ સન્તિ મૃદ્ઘટયોઃ પૃથક્ ।

સ્થાળૌ ચૌરે ચ દૃષ્ટાણિ પૃથક્ તાણિ તથાઞ્ચ ચ ॥ ૧૯ ॥

અન્ (જે પ્રમાણે) માટી તથા ઘડાનાં શબ્દ, જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મક વ્યવહાર ભિન્ન હોય છે તેજ પ્રમાણે વળી અહીં સ્થાણુ અને ચૌર મધ્યે દેખાતાં-અનુભવાતાં-તે (શબ્દાઘટત્મક વ્યવહાર) ભિન્ન હોય છે. ૧૯

દ્વિવિધવ્યવહારસ્ય સદ્ભાવેઽપિ વિવેકિનઃ ।

સત્યાયાં મૃદિ તાત્પર્યં નાનૃતૈઽસ્તિ ઘટાદિકે ॥ ૨૦ ॥

અન્ જે પ્રકારના વ્યવહારનો સફલાવ હોય તથાપિ વિવેકી પુરૂપને સત્ય સ્વરૂપ માટી પરત્વે તાત્પર્ય (હોય છે). તે ઘટાદિકે મિથ્યા પદાર્થ પરત્વે હોતું નથી. પદાર્થના સત્ય તથા અનૃત ભાગ મધ્યે સત્ય ભાગ પ્રત્યે આદર કરવો યોગ્ય છે એમ 'દક્ષૌ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

દ્વિક્ષૌ રસોઽસ્ત્યૂર્જીર્ણં ચ રસં ગૃહ્ણાતિ બુદ્ધિમાન્ ।

નર્જીર્ણમેવં કુમ્ભેઽપિ મૃદ્ભાગે યુક્ત આદરઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્ શેરડી મધ્યે રસ અને રસરહિત સાંઠા (એમ જે) હોય છે. (તે મધ્યે) બુદ્ધિમાન પુરૂપ રસને ગૃહ્ણ કરે છે સાંઠાને નહીં એમ ઘડા મધ્યે પણ માટી ભાગ પરત્વે આદર કરવો યોગ્ય છે. ૨૧

ઉભયાત્મક ઘટાદિકે વિષે જે માટી આદિનો ભાગ હોય તેનો આદર કરવો એમ 'ચૌ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

યૈ ઘટાદિપુ મૃદ્ભાગા જ્ઞાતવ્યા આદરેણ તૈ ।

સર્વેઽપિ રાશિવિજ્ઞાનાદેવ જ્ઞાતા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૨ ॥

અન્ ઘડા આદિ પદાર્થો મધ્યે જે માટીનો ભાગ હોય તે આદરપૂર્વક દ્રષ્ટવ્ય (હોય છે) [ઝરણુ કે] [ઘટાદિક] સર્વે (વિકારો) પણ રાશિના (માટીના) વિજ્ઞાન થકી જ જ્ઞાત થાય છે. ૨૨

* ટિપ્પણુ ૨૦ દ્વિવિધ તે બદલે વિવિધ પાઠ યોગ્ય છે

* ટિપ્પણુ ૨૨ યથા સૌંદર્યકેન ચત્વિગ્ઢેન સર્વ મુન્યં વિજ્ઞાત ઈવાત્ આ યુતિના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે; ઉભયાત્મક-સત્યાનુનાત્મક

માટી એક હોય તથાપિ તેના ઉપાધિ વડે ભિન્ન આકારરૂપ સત્ય ભાગ આરોપિત હોય છે એમ 'મૃદઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મૃદ ^૨એવ્યે^૩પિ ^૪સર્વત્વમાકારૈસ્તદુપાધિભિઃ ।

^૫નિરૂપાધિકવિજ્ઞાનાત્સર્વોપહિતધીર્ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અ૦ માટીનું એકપણું હોય તથાપિ તેના ઉપાધિભૂત આકારો વડે (તેનું) સર્વત્વ (સિદ્ધ હોય છે). નિરૂપાધિક (માટી)ના વિજ્ઞાન થકી (ઘટાધાત્મક) સર્વ ઉપહિત (પદાર્થ)નું જ્ઞાન થાય. ૨૩

માટીનો દદાંત, લોહું તથા સુવર્ણાદિ પરત્વે 'કટકાદૌ' ઇત્યાદિ વડે ઘટાવે છે:—

^૧કટકાદૌ ^૨સત્યભાગા ^૩વુદ્ધા ^૪હેમાધિયા તથા ।

^૫કુઠારાદૌ ^૬સત્યભાગા ^૭બુદ્ધ્યન્તે ^૮લોહબુદ્ધિતઃ ॥ ૨૪ ॥

અ૦—(માટીના મૃદ્ભાગનું જે પ્રમાણે ઘટાદિ મધ્યે જ્ઞાન થાય છે) તે પ્રમાણે સુવર્ણના વિજ્ઞાન થકી કડાં આદિ (સુવર્ણના પદાર્થો મધ્યે) સુવર્ણના સત્ય ભાગનું જ્ઞાન થાય છે. લોહાના વિજ્ઞાન થકી કુહાડી આદિ મધ્યે (લોહાના) સત્ય ભાગનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૪

પ્રત્યેક કાર્યપદાર્થનું જ્ઞાન તેના ઉપાદાનના વિજ્ઞાન થકી સિદ્ધ થાય એમ અનેક દદાંત હોવાનું 'યચત્કાર્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૨+૩}યચત્કાર્ય ^૪તસ્ય ^૫તસ્ય ^૬ધીઃ ^૭સ્વોપાદાનબુદ્ધિતઃ ।

^૮ઈતિ ^૯વ્યાસિં ^{૧૦}વિવક્ષિત્વા ^{૧૧}દૃષ્ટાન્તા ^{૧૨}વહવઃ ^{૧૩}શ્રુતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અ૦ જે જે વિકારપદાર્થ હોય તે તે વિકાર પદાર્થનું જ્ઞાન તે (પદાર્થ)ના ઉપાદાન કારણના વિજ્ઞાન થકી (થાય છે) એમ વ્યાસિની વિવક્ષા પરત્વે અનેક ઉદાહરણો શ્રુતિ વિષે દર્શાવેલા છે. ૨૫

એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે 'અલૌકિક' છે એમ (શ્લો. ૪) ઉપર કહેલું તે ચોચ નથી એમ 'સર્વ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સર્વ ^૨જગદુપાદાને ^૩શ્રુતે ^૪સતિ ^૫ભવેચ્છુતમ્ ।

^૬મતે ^૭જ્ઞાતે ^૮મતં ^{૯+૧૦}જ્ઞાતમિત્યલૌકિકતા ^{૧૧}કુતઃ ॥ ૨૬ ॥

अ० जगतना उपादान कारणतुं श्रवणं यते सर्वं (पदार्थं) तुं श्रवणं कर्तुं
थाय. (तेतुं) मननं कथं मननं कर्तुं थाय (तेतुं) ज्ञानं यथे (सर्वतुं)
ज्ञानं भवतुं थाय ज्येष्ठं कथेतां अतीकिकता शाधी (होय ?) २६

श्रवणं तथा मननादिकं प्रत्येकं स्वतंत्रं होवातुं तथा ते क्वेनी रीते
सिद्धं थाय तेतुं 'श्रवणं' इत्यादि वडे निरूपणं करे छे:—

श्रवणं^१ गुरुशास्त्राभ्यां^२ मननं^३ तु स्वयुक्तिभिः ।

विज्ञानं^४ स्वानुभूत्येति^५ श्रवणादेरसंकरः ॥ २७ ॥

अ० श्रवणं गुरु तथा शास्त्र वडे अने मननं स्वयुक्ति वडे अने विज्ञानं
स्वानुभव वडे (सिद्धं थाय छे) ज्येष्ठं श्रवणादिकतुं 'असांकर्यं' होय छे. २७

पूर्वोक्तं ज्येष्ठं वडे श्वेतकेतुं आत्मानिमुषं यतां तेने 'सर्वोपादानं' तुं
'श्वेतकेतुः' इत्यादि वडे निरूपणं करे छे:—

श्वेतकेतुः^१ सर्वबोधमेकबोधेन^२ विद्वंसन् ।

प्रत्यङ्मुखोऽभवत्तस्मै^३ सर्वोपादानमीरितम् ॥ २८ ॥

अ० ज्येष्ठं वस्तुनां ज्ञानवडे सर्वं वस्तुतुं ज्ञानं सिद्धं थाय (ज्येष्ठं सिद्धांतं)
उपरं श्रद्धाशुक्लं यतां श्वेतकेतुं आत्मानिमुषं यथे. तेने 'सर्वोपादानं' ने
उपदेशं कथे. २८

इत्थे, "सदेष सोम्येदमग्रं भासीदेकमोपादितोयं" (छां. ६-२-१) आ
श्रुतितुं छे श्लोकावडे निरूपणं करतां, भाटी आदिनी पठे सृष्टिनी पूर्वं क्वेवण
'सत्' तत्त्व उपादानरूपे इतुं ज्येष्ठं 'इदं' तथा 'मृद्धेमलोहवस्तुनि' इत्यादि
श्लोकावडे निरूपणं करे छे:—

इदं^{१०} जगन्नामरूपयुक्तमथ^{११} सदीक्षयते ।

सृष्टेः^{१२} पुरा सद्वासीन्नामरूपविवर्जितम् ॥ २९ ॥

मृद्धेमलोहवस्तुनि^{१३} विकारोत्पत्तितः^{१४} पुरा ।

निर्विकाराण्युपादानमात्राण्यासन्^{१५} यथा तथा ॥ ३० ॥

× टिप्पण्यः २७ असांकर्य-स्वतंत्ररूपं होवापणुं; आ संभ्रमं ज्ञेयो "आत्मा वा
अरे इदं ज्येष्ठं धोतप्यः मन्तव्यः" ।

× टिप्पण्यः २८ सर्वोपादान-सर्वतां उपादानकारणरूपं होवापणुं. ज्येष्ठं-ज्येष्ठं सत्त्व
वस्तुनां अनुभव.

અં જે પ્રમાણે કાયોત્પત્તિની પૂર્વે માટી સુવર્ણ તથા લોહું નિર્વિકાર-
ઉપાદાનમાત્ર રૂપે હતાં તે પ્રમાણે નામરૂપયુક્ત આ જગત આજે
સત્યરૂપે દેખાય છે તે સૃષ્ટિની પૂર્વે નામ તથા રૂપથી રહિત સત્ય-
સ્વરૂપ જ હતું. ૨૯-૩૦

તે 'સત્' તત્ત્વ સ્વગતાદિ ત્રણે લેહથી રહિત છે એમ 'સ્વ' ઇત્યાદિ
વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વસજાતિવિજાત્યુત્થભેદત્રયવિવર્જનાત્ ।

૩ ૪ ૫ ૨ ૬+૭ ૮ ૯
૧કમેવાદ્વિતીયં તત્સદ્સ્તિસ્ત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૩૧ ॥

અં સ્વગત, સજાતીય અને વિજાતીય લેહના ત્યાગ થકી તે એક જ
અદ્વિતીય સત્ય વસ્તુ છે એમ સમજવું. ૩૧

વૃક્ષ, આદિ પરત્વે આ લેહત્રય સિદ્ધ હોવાનું 'વૃક્ષસ્ય' ઇત્યાદિ વડે
નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૧ ૫
વૃક્ષસ્ય સ્વગતો ભેદઃ શાસ્વાદ્યવયૈસ્તથા ।

૬ ૭ ૮
વૃક્ષાન્તરાત્સજાતીયો વિજાતીયઃ શિલાદિતઃ ॥ ૩૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે) શાખાદિક અવયવોને લઈ વૃક્ષનો સ્વગત લેહ છે
તેજ પ્રમાણે અન્યવૃક્ષ થકો સજાતીય (લેહ અને) શિલા આદિ થકી વિજા-
તીય (લેહ હોય છે). ૩૨

'સત્' તત્ત્વ સાવયવ નથી તેથી તે લેહત્રયરહિત એક અખંડરૂપ છે
એમ 'ન' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૭
ન સત્યવયવાઃ સન્તિ તેનૈકં સ્યાદક્ષણ્ડકમ્ ।

૮ ૯ ૧૧ ૧૦ ૧૨
જાત્યભાવાત્સજાતીયં વિજાતીયં ચ દુર્ભણમ્ ॥ ૩૩ ॥

અં 'સત્' તત્ત્વ સાવયવ હોતું નથી તેને લઈ (તે) એક અવયવ-
શૂન્ય છે. જાતિનો અભાવ હોવાથી સજાતીય અને વિજાતીય (લેહ)
દુર્ભંટ છે. ૩૩

સર્વલેહરહિત અખંડ-અવયવશૂન્ય હોય તે 'સત્' તત્ત્વ છે એમ
'ષકાદિભિઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

एकादिभिःपदैर्भेदत्रयमत्र निवार्यते ।

सर्वभेदविहीनं यदखण्डं तत्सदीक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

અ૦ અહીં એક (ભેવાદિત્રીય) આદિ પદોવડે (સ્વગતાદિ) લેહત્રયનું નિવારણ કરાય છે. જે સર્વભેદરહિત અખણ્ડરૂપ (છે) તે 'સત્' તત્ત્વ છે (એમ) સમજવું. ૩૪

સુષ્ટિની પૂર્વે કેવળ 'અસત્' (શૂન્ય) હતું એમ શૂન્યવાદિમતનો 'અસ્તીતિ' ઇત્યાદિ વડે અનુવાદ કરે છે:—

अस्तीति शब्दबुद्धी द्वे दृश्येते नामरूपयोः ।

तदभावात्पुरा सृष्टेः शून्यमाहुरवૈદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

અ૦ 'છે' એમ બે શબ્દબુદ્ધિ નામરૂપ પરત્વે બેવામાં આવે છે. તે (શબ્દબુદ્ધિ) નો અભાવ હોવાથી સુષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય (હોય છે) એમ) શૂન્ય-મતવાદીઓ કહે છે. ૩૫

પૂર્વોક્તમતનું 'નામરૂપાત્મક' તથા 'શૂન્યજશ્વે' ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે ઉદાહરણપૂર્વક ખંડન કરે છે:—

नामरूपात्मकं शून्यात्किलैतदुपपद्यते ।

तदयुक्तं न वन्द्यायाः पुत्रात्पुत्रान्तरोद्भवः ॥ ૩૬ ॥

शून्यजत्वे नाम शून्यं रूपं शून्यमितीदृशः ।

शून्यानुवेधो भासेत सद्बन्धस्त्रवभासते ॥ ૩૭ ॥

અ૦ ખરેખર, આ નામરૂપાત્મક (જગત) શૂન્ય થકું ઉત્પન્ન થાય તે અયોગ્ય (છે) કિમકે વાંઝણીના પુત્ર થકી અન્યપુત્રની ઉત્પત્તિ નહોય. ૩૭
શૂન્યથી બે (તે બન્નેની) ઉત્પત્તિ હોય તો નામ શૂન્યરૂપ (થાય), રૂપ શૂન્યરૂપ થાય એમ એ રીતની શૂન્યપ્રતીતિ ભાસે; (કિન્તુ) સત્પ્રતીતિ ભાસે છે. ૩૭

તેથી, સુષ્ટિની પૂર્વે એક અદ્વિતીય 'સત્' તત્ત્વ જ હતું એમ 'તત્.' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૩૪. અહીં 'સદેવ સોમ્યેદમ્મ જાણીદે ભેવાદિત્રીયમ્' આ વાક્યાર્થનો ઉપ-સંહાર કરેલો છે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
તતઃ સત્કારણં સત્તુ સર્વસૃષ્ટ્યર્થનૈક્ષત ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩+૧૪ ૧૫ ૧૬
વહુ સ્યામહમવાતઃ પ્રજાયેયેતિ માયયા ॥ ૩૮ ॥

અં તેથી 'સત્' તત્ત્વ કારણુ (છે) અને 'સત્' તત્ત્વે' સૃષ્ટ્યર્થં હું' એ અનેકરૂપ થાઉં એથી માયાવડે સૃષ્ટિ રચું એમ વિચાર કર્યો. ૩૮

આ માયિક સૃષ્ટિથી અદ્વૈત 'સત્' તત્ત્વની અસિદ્ધિ થતી નથી એમ 'વસ્તુતઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
વસ્તુતો વહુભાવશ્ચેદદ્વૈતં સદ્વિનશ્યતિ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
મામૂનાશ ઇતિ શ્રુત્યા પ્રકર્ષેણ જનિઃ શ્રુતા ॥ ૩૯ ॥

અં અનેકપણુ એ યથાર્થરૂપ હોય તો અદ્વૈત 'સત્' તત્ત્વની અસિદ્ધિ થાય (પરન્તુ) તેની અસિદ્ધિ ન થાય એમ શ્રુતિ તેણે માયાપૂર્વક ઉત્પત્તિનું નિરૂપણુ કરેલુ છે. ૩૯

માયાના સ્વરૂપનુ 'પ્રકર્ષ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે:—

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
પ્રકર્ષો નામ પૂર્વસ્માદાધિક્યમધિકા તુ યા ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩+૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
સા માયા ન સતી નાપિ શૂન્યા સ્યાદ્ દૂષિતત્વતઃ ॥૪૦॥

અં પૂર્વથી અધિક તેને 'પ્રકર્ષ' (કહે છે) અને તે પ્રકારની જે અધિક સ્વરૂપની માયા તે દૂષિતપણુને લીધે સત્યસ્વરૂપ ન હોય તેમજ શૂન્યસ્વરૂપ ન હોય. ૪૦

અનેકરૂપત્વ આ રીતે માયિક હોવાથી સત્યતત્ત્વના અદ્વિતીયપણુને બાધ આવતો નથી એમ 'માયયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે:—

૧ ૨ ૩+૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
માયયા વહુરૂપત્વે સદદ્વૈતં ન નશ્યતિ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
માયિકાનાં હિં રૂપાણાં દ્વિતીયત્વમસમ્ભવિ ॥ ૪૧ ॥

અં માયાના યોગે અનેકરૂપપણુ હોય છે એટલે 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વની અસિદ્ધિ થતી નથી કેમકે માયિકરૂપોનુ દ્વિતીયપણુ અસંભવે (છે). ૪૧

માયા અચિન્ત્યશક્તિવાળી છે એટલે પ્રહ્લ વિષે ઉપાહાન તથા નિમિત્તપણુ ઉભય દુર્ઘટ નથી એમ 'અચિન્ત્યશક્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણુ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
અચિન્ત્યશક્તિર્માયાઽતી દુર્ઘટં ઘટયત્યસૌ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
ઉપાદાનનિમિત્તત્વે કલ્પેતે સંતિ માયયા ॥ ૪૨ ॥

^૩ દૃષ્ટ્વા ^૬ ભૂયઃ, ^૧ ઇહોત્પન્નાસ્તેજોઽવન્નારવ્યદેવતાઃ ।

^૫ એકૈકાં ^૫ ત્રિવૃતં ^૬ તાસુ ^૧ કુર્વે ^૬ દેહાદિસ્ટપ્થયે ॥ ૫૦ ॥

અં આહી ઉત્પન્ન થયલા 'તેજ' 'જળ' અને 'અન્ન' સંસ્કૃત દેવતાને (જીવાભાવે) કરીને વ્યથાં જોઇને જીવસ્વરૂપે પ્રવેશ કરવા ઈક્ષિણા કરી એમ ૪૯ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ સાથે અન્વય કરવો). ૫૦

અથવા, દેહને વિષે ઉત્પન્ન થએલા તેભદ્રિક દેવતાઓને જોઇને (તે મધ્યે) એકેકને ત્રણગુણા કરે એમ દેહાદિક સૃષ્ટિના અર્થે પુનઃ તદ્વિપયક ઈક્ષિણુ કર્યું. ૫૦

'ત્રિવૃત્કરણુ' કેમ કરવું તેના પ્રકારનું 'તેજસ્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૫ તેજસ્યવન્નયોરંશાવલ્પૌ ^૩ પ્રક્ષિપ્ય ^૫ મિશ્રણાત્ ।

^૫ તેજસ્ત્રિવૃત્કૃતં ^૬ તદ્વદન્યયોરપિ ^{૨૦+૧૧} યોજ્યતામ્ ॥ ૫૧ ॥

અં જળ તથા અન્નના અદ્વપ-અદ્વપ અર્થે તેજ વિષે પ્રક્ષિપ્ત કરીને મિશ્રણ કરવા થકી 'તેજ' ત્રિપુટ થાય છે. તે પ્રમાણે બીજાઓ પરત્વે પણ થોડાંડાં. ૫૧
ત્રિપુટીકૃત તેભદ્રિક વડે પરમાત્માએ ('સત્'તત્વે) અંબદ્રિક ત્રણ શરીરા નિર્માણ કરી તે મધ્યે પ્રવેશ કર્યાનું 'તેજોઽવન્નૈઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૩ તેજોઽવન્નૈસ્ત્રિવૃત્કૃતૈરણ્ડજાદિવપૂષ્યયમ્ ।

^૫ નિર્માય ^૬ જીવરૂપેણ ^{૧૦} પ્રાવિશત્તેપુ ^૯ સર્વતઃ ॥ ૫૨ ॥

અં તેજ, જળ તથા અન્નના યોગે આંબદ્રિક ભૂતદેહોને નિર્માણ કરીને આ ('સત્' દેવતાએ) તે મધ્યે જીવસ્વરૂપે યોગેર-આનખાત્ર પ્રવેશ કર્યો. ૫૨

હવે, જીવના સ્વરૂપનું 'અહંકારસ્તુ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૩ અહંકારસ્તુ ^૧ ચૈતન્યસંયુક્તઃ ^૫ પ્રાણધારણાત્ ।

^૫ જીવઃ ^૬ સ્યાત્સર્વદેહૈપુ ^૯ વ્યાપ્નોત્યાપાદમસ્તકમ્ ॥ ૫૩ ॥

x ટિપ્પણ: ૫૦ જુઓ 'સારાં ત્રિવૃત્ત ત્રિવૃત્તમેકૈકાં કરવાણિ' ।

x ટિપ્પણ: ૫૧ જુઓ ત્રિવૃત્કરણુ-ત્રિપુટકરણુ.

x ટિપ્પણ: ૫૨ અણ્ડજ-ઉડામાંથી ઉત્પન્ન થનાર પક્ષિ આદિ.

અં અને ચૈતન્યસયુક્ત 'અહંકાર' પ્રાણધારણ કરવા થકી 'હ્રવ'રૂપ થાય છે (તે) સર્વ દેહોમધ્યે પગથી માથા સૂધી વ્યાપ્ત થાય છે ૫૩
સત્ તત્ત્વ મધ્યે સંસાર આરોપેલો છે તે 'આરોપ'ની નિવૃત્ત્યર્થ 'વિચાર' કરવો યોગ્ય છે એમ 'સદ્વસ્તુન્યેવ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સદ્વસ્તુન્યેવમારોપ્ય સંસારો માયયા કૃતઃ ।

અવિચારકૃતારોપનિવૃત્ત્યર્થ વિચાર્યતામ્ ॥ ૫૪ ॥

અં એ રીત્યે 'સત્' વસ્તુ-પ્રકાને વિષે 'આરોપ' કરીને માયા તેણે મંસાર રચેલો છે (તેથી) અવિચારકૃત 'આરોપ'ની નિવૃત્ત્યર્થ 'વિચાર' કરવો ઘટે છે ૫૪

હવે, ત્રિવૃત્તકરણ' ઇત્યાદિ વડે 'વિચાર'નું નિરૂપણ કરે છે —

ત્રિવૃત્તકરણમગ્ન્યાદૌ સ્પષ્ટં તાવદ્વિચારિણઃ ।

પ્રસિદ્ધે તૈજસેઽપ્યગ્નાવવન્નાંશાવવસ્થિતૌ ॥ ૫૫ ॥

અં 'વિચાર' કરનારને નિરૂક્ત અગ્નિ આદિ મધ્યે 'ત્રિવૃત્તકરણ' રૂપ (છે) પ્રસિદ્ધ તૈજસ અગ્નિ મધ્યે યજ્ઞ જળ તથા અત્તના અરો અવસ્થિત હોય છે ૫૫

અગ્નિની જ્વાળા મધ્યે લાલ આદિરૂપ ડોના હોય છે તેનું 'જ્વાલાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

જ્વાલાયાં રોહિતં રૂપં વહુલં તત્તુ તેજસઃ ।

કિંચિત્કુલમપામેતત્ કિંચિત્કૃણં તુ ભૂમિગમ્ ॥ ૫૬ ॥

× ટિપ્પણ ૫૪ આરોપ-કરૂપના ભુઓ 'અજ્ઞારોપાવવાદાઘ્યા નિષ્પ્રવય પ્રપચવતે' ।

× ટિપ્પણ ૫૫ 'યથા નુ સ્વલ્લ સોમ્યેમા તિલ્લોદેવતાલિવૃદ્ધિર્દેવા ભવતિ તન્મે વિજાનીહિ' અહીંથી માઠી, યદાગ્ને રોહિત રૂપ તેજસસ્વરૂપ ચક્ષુનલા તદપાં ચત્કૃણ્ય તદમસ્વાપાગદાગ્નેરમિત્વ તાના રમ્મણ વિકારો નામધેય ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્ત્વ" આ શ્રુતિપર્યતનુ વ્યાખ્યાન કરે છે અર્થ-હે સોમ્ય ! જેવી રીતે (શરીરથી અહાર) પ્રસિદ્ધ આ તણુ દેવતા એક એક ત્રિવૃત્ત ત્રિવૃત્ત થાય છે તે મારાથી વિરપષ્ટ જાણુ' (છા ૬-૨-૪) ત્રિવૃત્ત અગ્નિનું જે રાતું રૂપ (છે) તે (અનિવૃત્ત) તેજનું રૂપ (છે) જે ધોણુ (રૂપ છે) તે અનિવૃત્ત જળનું (રૂપ છે તે) જે કાણુ (રૂપ છે) તે (અનિવૃત્ત) પૃથ્વીનું રૂપ છે, તેથી હવે અગ્નિમાથી અગ્નિપણું ગયુ વાણીનો વિષય કાર્ય (અગ્નિ એવું નામ) નામ માત્ર [છે તેથી અગ્નિ એવું જ્ઞાન મિથ્યાજ છે,] તણુ રૂપોજ માત્ર સત્ય (છે) (છા ૬-૪-૧)

જાન જ્વાળા મધ્યે^૧ બહુ લાલરૂપ (છ) તે તેજસ્વંતું (રૂપ છે). કાંઈક ધોણું (રૂપ છે) તે જ્વાળતું (છ) અને કાંઈક ઠાણું તે પૃથિલું છે. ૫૬

પૂર્વોક્ત ભૂતગત ત્રણે^૨ રૂપનો વિવેક કરતાં ભૌતિક અગ્નિ 'નામમાત્ર' છે એમ 'રૂપયથે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

રૂપત્રયે^૨ ભૂતગતે^૧ વિવિક્તે^૩ ભૌતિકો^૪જ્વલ: ॥

કારણવ્યતિરેકેણ^૬ વાચૈવાર^૭ભ્યતે^૮ વૃથા^{૧૦} ॥ ૫૭ ॥

જાન (તેજ આદિ) પદાર્થગત ત્રણ રૂપને વિચારપૂર્વક^૫ પૃથક્ કરે તે ભૌતિક અગ્નિ 'નામમાત્ર' છે (એથી વાણીના ઉપાદાનત્વને લીધે) કારણલાભને લઈ મિથ્યા (છ). ૫૭

પ્રસિદ્ધ વાણુ તથા આકાશરૂપી સુષ્ટિને છોડી તેલહિ ત્રણ પદાર્થની સુષ્ટિ કેમ પૂર્વે પ્રતિપાદન કરેલી છે તેનું 'જગત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગતશ્ચાક્ષુપસ્યેત્યં^૩ મિથ્યાત્વં^૪ વક્તુમાદિતઃ^૫ ॥

તેજોઽવન્નત્રયસ્યાત્ર^૬ ચાક્ષુપસ્યોદિતા^૭ જનિઃ^{૧૦} ॥ ૫૮ ॥

જાન એ રીતે, આક્ષુષ જગતના મિથ્યાપણાનું નિરૂપણ કરવા અહીં (છાંદોગ્ય મધ્યે) આક્ષુષ તેજ જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિનું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે. ૫૮

એ રીતે, આદિત્યાદિક કાયા અગ્નિની પેરે મિથ્યા સ્વરૂપ છે એમ 'આદિત્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આદિત્યચન્દ્રવિદ્યુત્સુ^૨ મિથ્યાત્વં^૩ વહિવન્નયેત્^૪ ॥

ગૃહીત્વૈતાવતા^૫ વ્યાપ્તિં^૬ કાર્યમિથ્યાત્વમૂહાતામ્^૭ ॥ ૫૯ ॥

જાન અગ્નિની પેરે, આદિત્ય, ચંદ્ર અને વિદ્યુત પરત્વે મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરેલું. આટલાવડે વ્યાપ્તિ ગૃહણ કરીને કાર્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવું. ૫૯ તેલહિક કાર્યપદાર્થ મિથ્યા સિદ્ધ થતાં તેમનું કારણરૂપ 'સત્' એક જ 'સત્ય' છે એમ 'તેજોઽવપ્રાણ્યકાર્યાણાં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૫૯ બુઓ 'યદાદિત્યસ્ય સોદિતં સ્વ' ઇત્યાદિથી માંડી 'સત્ત્વં' પર્યંત; (છા. ૬-૪, ૨ થી ૬, ૨-૪), બ્યાપ્તિપદ-અર્થાર્ય તત્કારણવ્યતિરેકેણ વિરગ અર્થઃ-ને કાર્ય હોય તે કારણના અભાવે પ્રત્યક્ષ હોય.

તેજોઽવન્નારવ્યકાર્યાણાં મિથ્યાત્વે સ્યાત્સદ્વચ્ચમ્ ।

કારણં સત્યમેવાં તુ પૂર્વેવાં જ્ઞાનિનાં મતિઃ ॥ ૬૦ ॥

અં 'તેજઃ', 'જ્વળ' તથા 'અગ્નિ'સંજક કાર્યપદાર્થનું (એ રીતે) મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય એટલે 'સત્' અદ્વય હોવાનું સિદ્ધ થાય કિન્તુ, એમના કારણ રૂપ 'સત્' તત્ત્વ સત્ય છે [એમ] પૂર્વના બ્રહ્મવેત્તાઓનો મત છે. ૬૦

હવે, યદા તુ સલુ સોમ્યેમાઃ અર્થઃ-હે સોમ્ય ! જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ આ ત્રણ (દેવતા)....(છાં. ૬-૪-૭) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરતાં, અગ્નમશિતં ઇત્યાદિથી લઇ 'યોઽગ્નિષ્ઠઃ સા વાક્' (છાં. ૬-૫-૨-૩) અર્થઃ-અગ્નવાક્ષણ્ય કર્યું....'ને અત્યંત સૂક્ષ્મભાગ તે વાણી થાય છે ' ઇત્યન્ત શ્રુતિ વાક્યાનું સાર 'દૃશ્યે', 'યદન્નં' તથા 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે કથન કરતાં પ્રથમ ભૌતિકતા ક્યાં રહેલી છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

દૃશ્યે વાહ્યે ભૌતિકત્વમસ્તુ દેહે તુ નૌ તથા ।

इति मूढमतेनुत्स्यै देहे भौतिकतोच्यते ॥ ६१ ॥

અં બાહ્ય દૃશ્ય (જગત્) પરત્વે 'ભૌતિકપણું' ભલે હો પણ દેહ પરત્વે એ પ્રમાણે હોતું નથી એમ મૂઢપુરૂષના સિદ્ધાંતનું નિરસન કરવા દેહ પરત્વેની 'ભૌતિકતા'ની ઉક્તિ કરાય છે. ૬૧

લક્ષણ કરેલું અન્ન સ્થૂલ-સૂક્ષ્માદિ સ્વરૂપે શરીર મધ્યે કેવી રીતે પરિ-ણમી છે તેનું 'યદન્નં' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

यदन्नं पार्थिवं भुक्तं तद्धीमाँसपुरीषकैः ।

सूक्ष्ममध्यस्थूलभागैर्देहेऽस्मिन्परिणम्यते ॥ ६२ ॥

અં જે પાર્થિવ અન્ન લક્ષણ કરેલું હોય તે નિશ્ચે મન માંસ તથા વિદ્યા આદિ-

x ટિપ્પણ્યુ: ૬૦ 'एतद् स्म वै तद्विदांस वाहुः पूर्वं महाशाल महाश्रोत्रिया अर्थः-૩૫ અને (નિશ્ચકરણને) જાણનાર પૂર્વના પ્રસિદ્ધ મહાશુકરો (ને) મહાશ્રોત્રિયો' ઇત્યાદિથી માંડી, (છાં. ૬-૪-૫) 'यद्द्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विद्वान्चक्रुः अर्थः- (કીર્તિપાત્રથી આજ્ઞેલ વિલક્ષણ પક્ષી આદિક) જે અવિદ્યાત જેનું (પ્રતીન) યથું આ (પણ) આ (ત્રણ) દેવતાઓનોજ સમુદાય છે) એમ તેને જાણતા હવા.' (જાં. ૬-૪-૭) ઇત્યાદિ પર્યંત સંદર્ભતાત્પર્યંતું કથન કરેલું છે.

રૂપ સૂક્ષ્મ મધ્યમ તથા સ્થૂલ અંશના યોગે આ દેહ મધ્યે પરિણામને પામે છે. ૬૨

જળની પરિણતિ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું તથા; ઘૂતાદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી આદિનો ભેદ ઉપસ્થિત હોવાનું, 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણલોહિતમૂત્રાંશૌરપાં પરિણતિસ્ત્રિધા ।

વાદ્મજાસ્થિવિભેદઃ સ્યાત્ ઘૃતતૈલાદિતેજસઃ ॥ ૬૩ ॥

અં જળની પરિણતિ (સૂક્ષ્માદિક અંશના યોગે), પ્રાણ લોહી તથા મૂત્રસ્વરૂપે ત્રણ પ્રકારની (હોય છે). ઘી તથા તેલ આદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી મળ્લ તથા હાડકાંરૂપ વિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

પદાર્થના સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' સ્પષ્ટ હોય છે એમ 'સ્થૂલ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલે ચ મધ્યમે ભાગે કારણાનુગતિઃ સ્ફુટા ।

ધીપ્રાણવાક્ષુ સંદેહં દધિદદ્દાન્તત્તોઽનુદત્ ॥ ૬૪ ॥

અં—કારણનું અનુસ્યૂતપણું સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે સ્પષ્ટ (હોય છે). મન પ્રાણ તથા વાણી મધ્યે (સૂક્ષ્મમાંશ હોવાનો) સંદેહ દહીંના દદ્દાંતવડે નષ્ટ કરેલો છે. ૬૪

દહીંના દદ્દાંતવડે સૂક્ષ્માંશસિદ્ધિનું ' ઘૃતે ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘૃતે વિલીનો દધ્યંશોઽનુગતો ભાતિ ન સ્ફુટઃ ।

તથાપિ દધિકાર્યત્વં વિચતે સર્વસમ્મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૬૪ કારણાનુગતિ—કારણનું અનુસ્યૂતપણું; ભુખો ' દન્નઃ સોમ્ય સમ્પ્રાપ્તમાનસ્ય ચોડગિમા સ કર્ષ્યઃ સમુદીપતિ તત્તત્પિર્મિત્વતિ ॥૧॥ એવમેવતલ્લ સોમ્યાન્સ્યાર્યમાનસ્ય ચોડગિમા સ કર્ષ્યઃ સમુદીપતિ તન્મન્નો ભવતિ ॥૨॥ અર્વા સોમ્ય વીતમાનાર્વા ચોડગિમા સ કર્ષ્યઃ સમુદીપતિ સ પ્રાણો ભવતિ ॥૩॥ તેજસઃ સોમ્યાર્યમાનસ્ય ચોડગિમા સ કર્ષ્યઃ સમુદીપતિ સો વાગમવતિ અર્થઃ—હે સોમ્ય ! મથન કરેલા દહીંનો જે સૂક્ષ્મભાવ છે તે જીર્ણ (થયો છે તે) એકત્ર થઈ (માંખણભાવે) ઉપર ગમન કરે છે તે વી થાય છે. હે પ્રિયદર્શન ! એમજ નિશ્ચય લગણું કરેલા અનનો જે સૂક્ષ્મ ભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર ગમ્ય છે તે મન થાય છે. હે સોમ્ય ! પાન કરેલા જળનો જે સૂક્ષ્મભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર ગમ્ય છે તે પ્રાણ છે. હે પ્રિયદર્શન ! ખાધેલ તેજનો (વી આદિનો) જે સૂક્ષ્મભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર ગમ્ય તે વાણી થાય છે; (છાં. ૬-૬-૧-૪)

અં—ધી મધ્યે અનુવૃત્ત દહીંના અંશ શુભ ભાસે છે (પણ તે) સ્પષ્ટ (ભાસતો) નથી તથાપિ (તે ધી) દહીંના કાર્યરૂપે હોવાનું સર્વમાન્ય છે. ૬૫
અતીન્દ્રિયપણુને લીધે મન આદિ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' પ્રત્યક્ષપણે સ્પષ્ટ હોય નહિં એમ 'તથા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

તથા મનઃપ્રાણવાચાં ભવત્વન્નાદિકાર્યતા ।

અતીન્દ્રિયત્વાત્પ્રત્યક્ષાં કારણાનુગતિર્ન હિ ॥ ૬૬ ॥

અં તે પ્રમાણે મન પ્રાણ તથા વાણી અન્નાદિકના કાર્યરૂપે હોવાનું સિદ્ધ હો. (કેમકે) અતીન્દ્રિયપણુને લીધે (અન્નાદિક)ની 'કારણાનુગતિ' નિક્ષે પ્રત્યક્ષ હોતી નથી. ૬૬

'મન' નિત્યદ્રવ્ય છે તે અન્નનું કાર્ય ન હોય એવા 'તાકિંક' મતનું અંગારદષ્ટાંતદ્વારા 'નિત્યદ્રવ્ય' ઇત્યાદિ આર શ્લોકો વડે ખંડન કરે છે:—

નિત્યદ્રવ્યં મનો નાન્નકાર્યમિત્યાહ તાર્કિકઃ ।

સં ઇવોઽન્નારદષ્ટાંતદ્વારેણ પ્રતિબોધ્યતે ॥ ૬૭ ॥

અં મન નિત્યદ્રવ્ય (છે) (તે) અન્નનું કાર્ય નહોય એમ (જે) 'તાકિંક' કહે છે તે આ (પુરૂષ) અંગારાના ઉદાહરણવડે પ્રતિબોધિત થાય છે. ૬૭

અગ્નિના અંગારાનુ ઉદાહરણ દર્શાવી તેને સિદ્ધાંત પરત્વે 'યથા' ઇત્યાદિ વડે યોગે છે:—

યથા સ્વદ્યોતમાત્રઃ સ્યાદન્નારઃ કાષ્ટસંક્ષયે ।

કાષ્ટવૃત્તૌ જ્વલત્યગ્નિસ્તથા વિદ્યાત્મનોઽન્નયોઃ ॥ ૬૮ ॥

× ટિપ્પણુ: (૬૭-૭૦) 'પોઢશકલ સોમ્ય પુષ્પઃ પચ્ચદશાહ્નિ માર્શીઃ કામમપ્પ વિવાડડ-પોમય. પ્રાણો ન વિવતો વિચ્છેસ્વતે અર્થ-હે પ્રિયદર્શન ! સોળ કળારાજો પુરૂષ (છે, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો હોય તો) પંદર દિવસ ભોજન ન કરે. પ્રાણ જ્વલનું કાર્ય (છે તેથી જલ) નહિ પીનાર (તારો પ્રાણ) નીકળી જાય (માટે) ઇન્જા પ્રમાણે જલ પીને ' (છાં. ૬-૭-૧) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરીને " સદ્ પચ્ચ દશાહ્નિ નાશાડય અર્થઃ- (મનના અનમય પ્રાણુને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો) તે (સ્વેતકિતુ) પંદર દિવસ ભોજન ન કરતો હવો" (છાં. ૬-૭-૨) ઇત્યાદિથી સષ્ટ આ ખડની સમાપ્તિ પર્યંતના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરે છે.

કલા-આધેલા અન્નનો જ અત્યંત ચક્ષુષ ભાગ છે તે વડે ટલિ પામેલી મનની શક્તિ સોળ પ્રકારે વિભાગ પામીને તે પુરૂષની 'કલા' કહેવાય છે.

રૂપ સૂક્ષ્મ મધ્યમ તથા સ્થૂલ અંશના યોગે આ દેહ મધ્યે પરિણામને પામે છે. ૬૨

જળની પરિણતિ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું તથા ઘૂતાદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી આદિનો લેહ ઉપસ્થિત હોવાનું, 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણલોહિતમૂત્રાંશૌરપાં પરિણતિસ્ત્રિધા ।

વાડૂમજ્જાસ્થિવિભેદઃ સ્યાત્ ઘૃતતૈલાદિતેજસઃ ॥ ૬૩ ॥

અં જળની પરિણતિ (સૂક્ષ્માદિક અંશના યોગે) પ્રાણ લોહી તથા મૂત્રસ્વરૂપે ત્રણ પ્રકારની (હોય છે). ઘી તથા તેલ આદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી મળત તથા હાડકાંરૂપ વિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

પદાર્થના સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' સ્પષ્ટ હોય છે એમ 'સ્થૂલ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલે ચ મધ્યમે ભાગે કારણાનુગતિઃ સ્ફુટા ।

ધીપ્રાણવાધુ સંદેહં દધિદષ્ટાન્તતોઽનુદત્ ॥ ૬૪ ॥

અં—કારણનું અનુસ્યૂતપણું સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે સ્પષ્ટ (હોય છે). મન પ્રાણ તથા વાણી મધ્યે (સૂક્ષ્મમાંશ હોવાનો) સંદેહ હર્હીના દષ્ટાંતવડે નષ્ટ કરેલો છે. ૬૪

હર્હીના દષ્ટાંતવડે સૂક્ષ્માંશસિદ્ધિનું 'ઘૃતે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘૃતે વિલીનો દધ્યંશોઽનુગતો ભાતિ ન સ્ફુટઃ ।

તર્થાપિ દધિકાર્યત્વં વિદ્યતે સર્વસમ્મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

* ટિપ્પણ: ૬૪ કારણાનુગતિ—કારણનું અનુસ્યૂતપણું; જુઓ 'દહનઃ સોમ્ય સામ્યાન્મા-
નસ્ય ચોડગિમા સ કર્ણ્યઃ સમુદીપતિ તત્તર્પિર્ભવતિ ॥૧॥ એવમેષતલ ધોમ્યાતસ્યાર્યમાનસ્ય ચોડગિમા ચ
કર્ણ્યઃ સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥૨॥ અર્થો ધોમ્ય વીચમાનાનાં ચોડગિમા ચ કર્ણ્યે સમુદીપતિ સ પ્રાણો
ભવતિ ॥૩॥ તેજસઃ સોમ્યાત્યમાનસ્ય ચોડગિમા સ કર્ણ્યઃ સમુદીપતિ ઈો વાગ્ભવતિ અર્થઃ—દે સોમ્ય !
મથન કરેલા હર્હીના ને સૂક્ષ્મભાવ છે તે જીર્ણ (થયો છે તે) એકત્ર યષ્ઠ (માંખણાવે)
ઉપર મથન કરે છે તે ઘી થાય છે. દે પ્રિયદર્શન ! એમજ નિશ્ચય લખણ કરેલા અગ્નિ ને
સૂક્ષ્મ ભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો જનો) એકત્ર યષ્ઠ ઉપર ભય છે તે મન થાય છે. દે
સોમ્ય ! પાન કરેલા જળનો ને સૂક્ષ્મભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો જનો) એકત્ર યષ્ઠ ઉપર
ભય છે તે પ્રાણ છે. દે પ્રિયદર્શન ! આધિત તેજનો (ઘી આદિનો) ને સૂક્ષ્મભાવ (છે)
તે જીર્ણ (થયો જનો) એકત્ર યષ્ઠ ઉપર ભય તે વાણી થાય છે; (ઈ. ૬-૧-૧-૪)

અ૦—ઘી મધ્યે અનુવૃત્ત દહીંની અંશ શુભ ભાસે છે (પણ તે) સ્પષ્ટ (ભાસતો) નથી તથાપિ (તે ઘી) દહીંના કાર્યરૂપે હોવાનું સર્વાભાન્ય છે. ૬૫ અતીન્દ્રિયપણાને લીધે મન આદિ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' પ્રત્યક્ષપણે સ્પષ્ટ હોય નહિ એમ 'તથા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૩
તથા મનઃપ્રાણવાચાં ભવત્વન્નાદિકાર્યતા ।

૬ ૫ ૭ ૬ ૫
અતીન્દ્રિયત્વાત્પ્રત્યક્ષા કારણાનુગતિર્ન હિ ॥ ૬૬ ॥

અ૦ તે પ્રમાણે મન પ્રાણ તથા વાણી અન્નાદિકના કાર્યરૂપે હોવાનું સિદ્ધ હો. (કેમકે) અતીન્દ્રિયપણાને લીધે (અન્નાદિક)ની 'કારણાનુગતિ' નિશ્ચે પ્રત્યક્ષ હોતી નથી. ૬૬

'મન' નિત્યદ્રવ્ય છે તે અન્નનું કાર્ય ન હોય એવા 'તાકિંક' મતનું અંગારદષ્ટાંતદ્વારા 'નિત્યદ્રવ્ય' ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકો વડે ખંડન કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૭
નિત્યદ્રવ્યં મનો નાન્નકાર્યમિત્યાહ તાર્કિકઃ ।

૮ ૯ ૧૦
સ ણ્પોઽન્ગારદષ્ટાંતદ્વારેણ પ્રતિવોધ્યતે ॥ ૬૭ ॥

અ૦ મન નિત્યદ્રવ્ય (છે) (તે) અન્નનું કાર્ય નહોય એમ (જે) 'તાકિંક' કહે છે તે આ (પુરૂષ) અંગારાના ઉદાહરણવડે પ્રતિવોધિત થાય છે. ૬૭

અગ્નિના અંગારાનું ઉદાહરણ દર્શાવી તેને સિદ્ધાંત પરત્વે 'યથા' ઇત્યાદિ વડે ચોળે છે:—

૧ ૨ ૩
યથા સ્વયોત્માત્રઃ સ્યાદન્ગારઃ કાષ્ટસંક્ષયે ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
કાષ્ટવૃત્તૌ જ્વલત્યગ્નિસ્તથા વિદ્યાત્મનોઽન્નયોઃ ॥ ૬૮ ॥

* ટિપ્પણ: (૬૭-૭૦) 'યોદશકલઃ સોમ્ય પુણ્યઃ પચ્ચદશાહાનિ માસીઃ કામમયઃ પિવાઽઽ-પોમય. પ્રાણો ન વિવતો વિચ્છેસ્ત્યતે અર્ચઃ—હે પ્રિયદર્શન ! સોળ કળાવાળો પુરૂષ (છે, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો હોય તો) પંદર દિવસ ભોજન ન કર. પ્રાણ જ્વલનું કાર્ય (છે તેથી જલ) નહિ પીનાર (તારો પ્રાણ) નીકળી જાય (માટે) ઇચ્છા પ્રમાણે જલ પીજે' (છં. ૬-૭-૧) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરીને "સહ પચ દશાહાનિ નાશાઽય અર્ચઃ—(મનના અનમય પ્રાણને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો) તે (શ્વેતકેતુ) પંદર દિવસ ભોજન ન કરતો હવો" (છં. ૬-૭-૨) ઇત્યાદિથી લઈ આ ખડગી સમાપ્તિ પર્યંતના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરે છે. કલા-આધેક્ષા અત્નો ન અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે વડે વૃદ્ધિ પામેલી મનની શક્તિ સોળ પ્રકારે વિભાગ પામીને તે પુરૂષની 'કલા' કહેવાય છે.

અં જે પ્રમાણે અંગારા કાઠાભાવે આગીયા જેવડા થાય (અને) કાઠ હોય ત્યારે જ્વાળા સ્વરૂપે પ્રજ્વલિત હોય તે પ્રમાણે મન તથા અન્ત સંબંધમાં સમજવું. ૬૮

તેજ વિષયનું 'ત્યક્તે' ઇતિ વાક્યાર્થ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

ત્યક્તે^૧ન્ન^૨ પશ્ચદશસુ^૩ દિનેષુ^૪ ક્ષીયતે^૫ જનઃ^૬ ।

તેન^૭ સ્મરતું^૮ ન શક્તો^૯ઽભૂત^{૧૦} શ્વેતકેલુસસ^{૧૧} કિંચ્ચન^{૧૨} ॥ ૬૯ ॥

અં પંદર દિવસ પર્યંત અજનો ત્યાગ કર્યે' મન ક્ષીણ થાય છે. તેને લઇને તે શ્વેતકેલુ કાંઈ પણ સ્મરણ કરવાને શક્તિમાન નહોતો. ૬૯

એ રીતે, હવે મનના 'અજમયપણા'ને અન્વય-વ્યતિરેક પૂર્વક સિદ્ધ કરે છે:-

અન્ન^૩ન^૪ પુષ્ટ^૫ મનસિ^૬ વેદાન્^૭ સસ્માર^૮ તરક્ષણાત્^૯ ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં^{૧૦} મનો^{૧૧}ઽન્નમયમિવ્યતામ્^{૧૨} ॥ ૭૦ ॥

અં મન અંતઃવડે પુષ્ટ થતાં (તેને) વેદોનું તંત્રક્ષણે સ્મરણ થયું (તેથી) મન 'અજમય' (છે) એમ અન્વયવ્યતિરેક પૂર્વક ઇષ્ટ હો. ૭૦

'સત્' તત્વથી લિન્ન ભૂતસૃષ્ટિ નથી એમ પિષ્કિતાર્થનું 'ભૌતિકત્વે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

ભૌતિકત્વે^૩ઽસ્થિલસ્યૈવ^૪ સ્થિતે^૫ ભૂતાતિરેકતઃ^૬ ।

તન્નાસ્તિ^૭ તદ્દદ્ભૂતાનિ^૮ નૈવ^૯ સદ્યતિરેકતઃ^{૧૦} ॥ ૭૧ ॥

અં અખિલ (જગત)નું 'ભૌતિકપાત્રું' એ રીતે હોવાથી ભૂતપદાર્થથી અતિરિક્ત ભૌતિક પદાર્થ નથી તે પેરે 'સત્'થી લિન્ન ભૂતપદાર્થો હોવાંજ નથી. ૭૧

જગતનું કારણ અદ્વૈત 'સત્' છે એટલા જ્ઞાનમાત્રવડે જીવપણું નિવૃત્ત થાય નહિ એમ 'જગત' ઇત્યાદિ વડે કહે છે:-

જગતઃ^૧ કારણં^૨ યત્સદ્દ્વૈતં^૩ તદ્વિજ્ઞિવાન્^{૪+૫} ।

શ્વેતકેલુસ્તાવતાસ્ય^૬ જીવત્વં^૭ ન નિવર્તતે^૮ ॥ ૭૨ ॥

x ટિપ્પણ: ૭૨ જુઓ 'તદ્વાસ્ય વિજ્ઞાવિતિ (છાં. ૬-૫-૬); અર્થ:-મનના અન્તપણાને તે જાણતો હશે' તથા 'સ્વપ્રાન્તે મે સોમ્ય વિજ્ઞાનીહોતિ અર્થ:-હે સોમ્ય! મારા કહેવાથી મુપુષ્પિનો સારી રીતે નિશ્ચય કર' (છાં. ૬-૮-૧).

અં જગતનું કારણ એ 'સત્' અદ્વૈત (તત્ત્વ) તેનો સ્વેતકેતુ ને અનુભવ થયો. (કિન્તુ) તેટલા (જ્ઞાનમાત્ર વડે) આત્મ 'જીવપણુ' ટળતું નથી. ૭૨ આત્માના પ્રહારવજાન વડે 'જીવપણુ' ટળે એમ 'સ્વસ્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વસ્ય^૨ બ્રહ્મત્વવોધેન^૩ જીવત્ત્વમપગચ્છતિ^૩ ।

इत्यभिप्रेत्य^{૪+૫} तं^૭ शिष्यं^૮ पुनः^૯ प्रोत्साहयत्यसौ^{૧૦} ॥ ૭૩ ॥

અં 'જીવપણુ' આત્માના પ્રહારવજાના જ્ઞાનવડે ટળે છે એમ અભિપ્રાય કહી આ (ઉદાહરકે) તે શિષ્યને પુનઃ પ્રોત્સાહિત કરે છે. ૭૩

'સત્' તત્ત્વ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ સુષુપ્તિ મધ્યે સ્પષ્ટ જણાય છે એમ 'સ્વપ્નાવસાનં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

स्वप्नावसानं^૪ जानीहि^૫ मम^૬ व्याकुर्वतो^૭ मुखात् ।

स्वस्य^૬ स्वरूपं^૭ सत्त्वमिति^{૮+૯+૧૦} सुप्तौ^{૧૧} स्फुटं^{૧૨} खलु^{૧૩} ॥ ૭૪ ॥

અં યોધ કરનાર હું તેના સુષુપ્તિ (તું) સુષુપ્તિનો નિશ્ચય કર. આત્માનું સ્વરૂપ 'સત્' તત્ત્વ (છે) એમ સુષુપ્તિ મધ્યે નિશ્ચે સ્પષ્ટ (છે) ૭૪ હવે 'સ્વપિતિ' પદાર્થના તાત્પર્યનું 'યદા' તથા 'તિદન્ત' ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

यदा^૧ सुषुप्तिमाप्नोति^૨ पुमानेतं^૩ तदा^૪ जनाः ।

स्वपितीत्याहुरेतस्य^{૬+૭+૧૦} तात्पर्यं^{૧૧} प्रविचिन्स्यताम्^{૧૨} ॥ ૭૫ ॥

અં પુરૂષ જ્યારે સુષુપ્તિને પામે છે ત્યારે લોકો તે સુષુપ્તિમાન પુરૂષને તે સ્વપિતિ-સુવે-છે એમ કહે છે (તેથી) આ ('સ્વપિતિ' પદના) તાત્પર્યને છેક વિચારવું. ૭૫

પૂર્વોક્તપદ વસ્તુતત્ત્વનું અવબોધક છે એમ 'તિદન્ત' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

तिदन्तं^૪ पदमज्ञानां^૩ सुवन्तं^૧ तु^૬ विवेकिनाम्^૭ ।

स्यान्निद्राणस्य^૫ नामैतद्वस्तुतत्त्वावभासकम्^૨ ॥ ૭૬ ॥

x ટિપ્પણ ૭૫ તાત્પર્ય- 'સ્વપિતિ' શબ્દ શયનક્રમનો બોધક કે સ્વસ્વરૂપ બોધક છે તે, જુઓ "યત્રૈતસુષુપ્ત્ય સ્વપિતિ નામ અર્થ-જ્યારે પુરૂષ સુવે છે આ નામવાળો થાય છે ત્યારે..." (છાં ૬-૮-૧) ।

x ટિપ્પણ ૭૬ સ્વપિતિ-સ્વમ્+અપીતિ, સુવન્તમ્-સ્વ્ અન્તવાગુ પદ, તિદન્તમ્-'તિ' અન્તવાગુ પદ=અપીતિ.

અં અસ લોકોવટે પ્રચુક્રા શયન કરનાર પુરૂષતુ વાચક ('તિહન્ત')
પદ શયનકર્તાતું ધોષક હોય છે અને વિવેકીઓ વડે પ્રચુક્રા 'સુવન્ત' પદ
સ્વરૂપધોષક હોય છે આ-સ્વપિતિ-(પદ) નિશ્ચે તત્ત્વધોષક છે) ૭૬

સ્વપ્ન તથા જાગૃતમધ્યે 'જીવ' 'સત્' તત્ત્વથી લિન્ન જેવો પ્રતીત થાય
કિન્તુ સુષુપ્તિ મધ્યે તે 'સત્' તત્ત્વ સહ એકત્રિત થાય છે એમ 'સ્વપ્નજાગૃતયો'
ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સ્વપ્નજાગૃતયોર્જીવિઃ સત્ત્વાદ્વિભ્રવદ્ભવૈત્ ।

સુષુપ્તૌ સમ્યગ્કર્ત્વં યાતિ સદ્સ્તુનાં સહ ॥ ૭૭ ॥

અં 'જીવ' સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થા મધ્યે 'સત્' તત્ત્વથી લિન્ન જેવો
પ્રતીત થાય (તથાપિ) તે સુષુપ્તિ મધ્યે 'સત્' વસ્તુ સહ રૂઢી રીતે
એકપણાને પામે છે ૭૭

'પ્રાણુધારણુ'રૂપ ઉપાધિને લઇને આત્માને 'જીવભાવ' પ્રાપ્ત થાય છે કિન્તુ,
સ્વરૂપત તે 'સત્'રૂપ છે એમ 'સ્વપિતિ' પદથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે એમ
'લોકાત્મ' ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

જીવત્ત્વમાત્મનઃ પ્રાણધારણાન્ન સ્વભાવતઃ ।

સદ્સ્વપ્ત્વં સ્વતસ્તત્તુ સ્ફુટં સ્વપિતિનામતઃ ॥ ૭૮ ॥

અં પ્રાણુધારણુ કરે છે તે ઘડી આત્માને 'જીવભાવ' (પ્રાપ્ત થાય છે)
સ્વરૂપત ('જીવભાવ') ન (હોય) સદ્સ્વપ્તપણુ સ્વત સિદ્ધ છે) અને તે
'સ્વપિતિ' પદાર્થ વડે સ્પષ્ટ થાય છે) ૭૮

હવે, તે 'સ્વપિતિ' પદના અર્થેતુ સ્વપ્નપીતિ' ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે

સ્વપ્નપીતીતિ નામ્નોઽસ્ય નિરુક્તિરવગમ્યતામ્ ।

સ્વરૂપં વાસ્તવં સુષુપ્તૌ પ્રાપ્યમિત્યુદિતં ભવૈત્ ॥ ૭૯ ॥

x ટિપ્પણુ ૭૭ શુભોઃ ' સત્તા ચૌચ્ય તદા સ્મૃતી ગતિતિ અર્થ-અહમી સાધે હે
પ્રિયદશન । તે ત્યારે એકલાવને પામેલો થાય છે' (છા ૬-૮-૧)

x ટિપ્પણુ ૭૮-૭૯ શુભોઃ ' સ્વપ્નપીતૌ ભવતિ તસ્માદેત સ્વપિતી-વાચ્યતે સ્વપ્નપીતો
ભવતિ અર્થ- (જીવભાવનો પરિભાગ કરી) પોતાના (સદ્સ્વપ્ન) ને પામેલો થાય છે તેથી
આને સુષુ છે એમ (લૌકિક) જનો કહે છે (તે કરે) પોતાને જ (આત્મસ્વરૂપને જ)
પામેલો થાય છે" (છા ૬-૮-૧)

અં આ 'સ્વમપીતિ' નામનું તાત્પર્ય બલો યથાર્થ સ્વરૂપ સુષુપ્તિ મધ્યે પ્રાપ્ય (છે) એમ (તે 'સ્વમપીતિ') [૫૬ વડે] નિરૂક્ત થાય છે ૫૬

બ્રહ્મતાદિકે ત્રલો અવસ્થાઓ મનની ઉપાધિવડે જન્ય હોય છે અને તે આત્માને હોતી નથી એમ શકુનિના ઉદ્ઘાહરણપૂર્વક 'ઉપાધે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

^૨ ^૧ ^૩ ^૬ ^૫ ^૪
 ઉપાધેર્મનસો જાગ્રત્સુપ્ત્યવસ્થે હિ નાત્મનઃ ।

^૭ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^૬
 ઇત્યભિર્પ્રત્ય શકુનિદ્દષ્ટાન્તઃ પ્રોચ્યતે ધિયઃ ॥ ૮૦ ॥

અં મનની ઉપાધિ થકી બ્રહ્મત તથા સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થા (થાય છે). આત્માને તે (અવસ્થાઓ) નિશ્ચે હોય નહીં એમ અભિપ્રાયે મનનો 'શકુનિ-દ્દષ્ટાન્ત' કહેવાય છે. ૮૦

શકુનિ-બાજના ઉદ્ઘાહરણુ 'શકુનિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

^૩ ^૧ ^૨ ^૪ ^૭ ^૫ ^૬
 શકુનિઃ સૂત્રવદ્ધો યઃ સ ગચ્છન્ વિવિધા દિશઃ ।

^{૧૦} ^૮ ^૬ ^{૧૧} ^{૧૨}
 અલઘ્વાધારમાકાશે વન્ધનસ્થાનમાત્રજેત્ ॥ ૮૧ ॥

અં (ધાતકને) દોરડે બાધેલ જે બાજ પક્ષિ તે વિવિધ દિશા પ્રતિ બંધને આકાશ મધ્યે આશ્રય નહીં પામી (પોતાના) બન્ધનસ્થાનરૂપ (દોરડા) પ્રતિ આગમન કરે છે ૮૧

હવે, પૂર્વોક્ત કષ્ટાતને 'સત્ત્વે' ઇત્યાદિ વડે સિદ્ધાત પરત્વે થોળે છે:—

^૨ ^૧ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬
 સત્ત્વે માયયા વદ્ધં મનો જાગરણં વ્રજેત્ ।

^૮ ^૭ ^૬ ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૦}
 અલઘ્વા તત્ર વિશ્રાન્તિ સત્ત્વે લીયતે પુનઃ ॥ ૮૨ ॥

x ટિપ્પણ ૮૦ જુઓ " સ યથા શકુનિ પ્રવદ્ધો દિશ દિશ પતિત્વાડન્યત્રાડડવતનમલ્લ વ્યા વન્ધનમેવોપધયત એવમેવ સહ સોમ્ય તન્મનો દિશ દિશ પતિત્વાડન્યત્રાડડવતનમલ્લવ્યા પ્રાણ મેવોપધયતે પ્રાણવપનં હિ સોમ્ય મન અર્થ —એમ તે બાજ (પક્ષિ ધાતકના હાથમા રાખેના) દોરડાવડે બધાયેલો (હોષ મોકલે તથા માટે) પ્રત્યેક દિશા પ્રતિ ઉડીને (બધનથી) બીજે આશ્રય નહિ પામીને તે બધનનો જ આશ્રય કરે " એમજ હે સોમ્ય ! પ્રમિદ્ તે મન (મનોરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ) (અવિદ્યા, કામ અને કર્મવડે બ્રહ્મત અવરચામા સૂષુપ્ત દુ આદિરૂપ) પ્રત્યેક દિશાનો અનુભવ કરીને (બહથી) બીજે વિશ્રામસ્થાન નહીં પામીને બહનો જ આશ્રય કરે છે હે સોમ્ય ! બહરૂપ બધનવાગુ મન (જીવ) [છે] (જા ૧-૮-૨)

જાન માયાના ચૈત્તે 'સત્' તત્ત્વ પરત્વે બાંધેલ મન બગરણુ (આદિ) દશાને પામે (તથાપિ) [બગરણુદિ અવસ્થા] મધ્યે વિશ્રાંતિ ન પામતાં તે પુનઃ 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે લયને પામે છે. ૮૨

ગત્યાગતીરૂપ 'સંસાર' બિગ્નસ્થાનીય આત્મા મધ્યે કલ્પિત છે ઇત્યાદિતું 'આત્મચ્છાયાપિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મચ્છાયાપિ મનસા સદાગચ્છતિ ગચ્છતિ ।

ગત્યાગતી તુ સંસારઃ સ ચ સ્વાત્મનિ કલ્પિતઃ ॥ ૮૩ ॥

જાન આભાસ પણ (મુપુત્તિ મધ્યે) મન વડે સત્ત્વરૂપને પામે છે (અને) મન વડે બગરણુદિને પામે છે. અને (તે) ગમનાગમન સંસાર (છે) અને તે બિગ્નસ્થાનીય આત્મા વિષે કલ્પિત (છે). ૮૩

મુપુત્તિ મધ્યે મનોલય થતાં ચૈતન્યનાત્મા સ્વરૂપપૂર્વકે અવસ્થિત હોય છે એમ 'મનોલયે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

મનોલયેનુપાધિઃ સન્નાત્મા સંસારવર્જિતઃ ।

સ્વેન વાસ્તવરૂપેણ સુપુતાવવતિષ્ઠતે ॥ ૮૪ ॥

જાન મુપુત્તિ મધ્યે મનોલય થતાં આત્મા ઉપાધિરહિત સંસારવર્જિત સત્તે પોતાના યથાર્થસ્વરૂપપૂર્વકે અવસ્થિત હોય છે. ૮૪

આત્મબોધના 'દારેતુ' 'ચિચ્છાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

ચિચ્છાયા ચ વપુઃ સ્થૂલમિન્દ્રિયાણ્યાત્મવોધને ।

દ્વારાણીત્યાહ મન્ત્રાણ્યં રૂપં રૂપમિતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૮૫ ॥

જાન ચિચ્છાયા અને સ્થૂલ શરીર તથા ઇન્દ્રિયો આત્મબોધ યવાનાં દારે (છે) એમ 'રૂપં રૂપં' (પ્રત્યેક દેહપ્રતિ) ઇત્યાદિ આ મંત્ર સ્પષ્ટ છે. ૮૫

તે પ્રતિચ્છાયારૂપ થાય છે એમ 'દેહે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહે દેહે પ્રતિચ્છાયારૂપોઽમૃત્સ્વાત્મચુદ્ભવે ।

માયામિરિન્દ્રો વહુધા દેહોઽમૃત્સ્વાત્મચુદ્ભવે ॥ ૮૬ ॥

× ટિપ્પણ: ૮૩ વદાગચ્છતિ ને બદલે સદાગચ્છતિ પાઠ પણ છે.

× ટિપ્પણ: ૮૫ ભુવો સ્વ રૂપ પ્રતિરૂપો અમૃત આ મંત્રનું તાત્પર્ય છે. (કઠ. ૨-૫-૧૦)

× ટિપ્પણ: ૮૬ ભુવો 'ઇન્દ્રો માયામિ પુરુષ્વ ઇવતે' ।

અં સ્વાત્મબોધન અર્થે (તે) પ્રત્યેક દેહ-પરત્વે પ્રતિચ્છાયારૂપ થયા. સ્વાત્મબોધન અર્થે પરમાત્મા માયાના ચેત્તે અનેક દેહસ્વરૂપ થયા. ૮૬

ઇન્દ્રિય તથા મન આદિ સ્વાત્મભવબોધ થવામાં સહકારી હોવાનું તથા મનસહવર્તમાન 'ચિત્ત્ચાયાનો' સુપુત્રિ મધ્યે લય થવાથી 'આત્માવબોધ' થવાનું 'ઇન્દ્રિયાશ્ચ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયા^૪શ્ચાસ્તેન^૧ યુક્તાસ્તચ્ચ^૨ સ્વાત્માવબુદ્ધયે^૫ ।

છાયામાશ્રિત્ય^૮ તત્રાત્મા^૯ વોધિતઃ^{૧૧} સુક્ષિવર્ણનાત્^{૧૨} ॥ ૮૭ ॥

અં તે (મન) વડે ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વો જોડેલા છે તે અને તે (મન) (પરંપરયા) 'સ્વાત્મબોધ' સિદ્ધ કરવામાં [સહકારી કારણો હોય છે] ત્યાં (તે સ્થૂલ શરીર તથા ઇન્દ્રિય મધ્યે) છાયાનો આધય કરીને સુપુત્રિના વષ્ટુનથકી આત્માનો બોધ થાય છે. ૮૭

હવે, સ્થૂલદેહ દ્વારા 'સ્વાત્મભવબોધ' થવાનું 'અજ્ઞાનાયાપિપાસોક્ત્યા' ઇત્યાદિ કથ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અજ્ઞાનાયાપિપાસોક્ત્યા^૧ દેહમાશ્રિત્ય^૨ વોધ્યતે^૩ ।

અજ્ઞાનાયાપિપાસાસ્ત્યા^૫ દ્વયં^૬ સ્વપિતિનામવત્^૬ ॥ ૮૮ ॥

અં બૂખ તથા તરપનાં સ્વરૂપની ઉકિત વડે, (સ્થૂલ) દેહનો આશ્રય કરીને (આત્મા)નો બોધ થાય છે. 'બૂખ' 'તરપ' એ એ નામ 'સ્વપિતિ' નામની ચેરે (અજ્ઞ તથા વિવેકીવડે ભિન્નાર્થવાચક છે). ૮૮

'અજ્ઞાનાયા' શબ્દના ભિન્ન અર્થ હોવાનું 'અજ્ઞાનાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણુ ૮૭ "આત્માને રચિન વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ । મુદ્ધિ તુ સારથિ વિદ્ધિ મન પ્રમદમેવ ચ (કઠો. ૧. ૩ ૩.) અહીંથી માંડી ઇન્દ્રિયાણિદયાનાહુવિચચાસ્તેષુ ગોચરન્ । આલેન્દ્રિય મનોયુક્તં મોષટેત્યાહુર્મનીષિણ." (કઠ. ૧-૩-૪) પર્વત ભુઓ.

x ટિપ્પણુ: ૮૮ "અજ્ઞનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજ્ઞાનીઠીતિ ચત્રેતત્પુત્પોડશિષિપતિનામાડપ, એવ તદશિતં મયન્તે તદ્યયા જ્ઞાનાયોડશ્ચનાય પુસ્તાનવ હત્યેવ ત્વદપ બાચશતે અજ્ઞનાયેતિ । તન્નૈતદ્દુ ગમુત્પતિતે સોમ્ય વિજ્ઞાનીઠિ નેદમગૂલ મતિવ્યતીતિ અર્થઃ—હે સોમ્ય ! બૂખ તરપને (તેના સ્વરૂપને) આરા કથન થકી સારી રીતે બાણુ ક્ત્યા^૬ પુરૂપ ખાવાને ઇચ્છે છે, આ નામવાચે થાય છે, ત્યારે બાણુ કરેવા (કાણુ અગતે પીધેતુ) જલ જ લાઇ બાય છે. તેમા [દષ્ટાત કહેવાય છે:—] જેમ માથેને લાઇ જનાર ગોવાગ અશ્વોને લાઇ જનાર અથપાગ અને પુરૂપને લાઇ જનાર સેનાપતિ કહેવાય તેમ બાણુ કરેલ અન્નને લાઇ જનાર (જલને) ત્યારે

અશનાયા^૨ જનૈઃ^૧ પ્રોક્તા^૪ ક્ષુધા^૩ વસ્તુવિવેકેભિઃ^૫ ।

નયન્ત્યશિતમિત્યેવમપ્સુ^૬ નિર્વચનં^૭ ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥

અં સાધારણ લોકો 'અશનાયા'ને ક્ષુધા કહે છે વસ્તુનો વિવેક બાહુનારા પુરૂષો ('અશનાયા' શબ્દનો જલ પરત્વે પ્રયોગ કરે છે) ખાધેલ (અન્નને લઈ બધ છે એમ (યુતિકૃત) નિર્વચન છે ૮૯

યુતિકૃત નિર્વચનનું 'પોતા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

પીતા^૧ આપો^૩ જ્ઞાનં^૪ મુક્તં^૨ દ્રવીકૃત્ય^૫ નયન્ત્યતઃ^૬ ।

અશનાયૈતિશ્વદાક્તા^૧ વિષ્માસોત્પત્તિરન્નતઃ^૨ ॥ ૯૦ ॥

અં ખાધેલ જળ ખાધેલ અન્નને દ્રવીભૂત કરીને લઈ બધ છે એથી 'અશનાયા' એમ શબ્દોક્તિ (છે) વિષા તથા માસની ઉત્પત્તિ અન્ન યદી (થાય છે) ૯૦

અન્નાદિકતું 'મૂષા' શુ તેનું વિષ્માસદેહુરન્ન ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે -

વિષ્માસહેતુરન્નં^૨ યદેતસ્યોત્પાદકં^૪ જલમ્^૫ ।

જલસ્યોત્પાદકં^૬ તેજસ્તસ્ય^૭ ચોત્પાદકં^૮ ચ સત્ ॥ ૯૧ ॥

અં 'જલ' વિષા તથા માસનું હેતુભૂત જે અન્ન તેનું ઉત્પન્ન કરનાર (છે) અને 'તેજ' જલનું ઉત્પન્ન કરનાર અને 'સત્' તત્ત્વ તે (તેજ)નું ઉત્પન્ન કરનાર (છે) ૯૧

આ રીતે કાર્યકારણભાવાનુસાર 'અનુમાન' તથા 'વિશ્વાસ'પૂર્વક 'સત્' તત્ત્વ જગતનું પરમ મૂલકારણ હોવાનું 'અનુમાયાચ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે -

લોકિક જનો વડે અશનાયા' કહેવાય છે હે સોમ્ય ! ત્યાં (રસાદિવડે શરીર ઉપન્યુ છે તેથી તે કાર્ય છે) આ ઉત્પલ યપધા (શરીરરૂપ) મર્ચને બાધુ આ (કાર્ય) કારણરૂપિત નહીં હશે' (ણ ૬-૮-૩) તેમજ " ત્વઃ ક્વ મૂલ ત્વાદન્યગ્રાણદેરમેવ જનુ સોમ્યાએન શુનેનાપો મૂલમન્નિચ્છાદિ સોમ્ય શુને તેજોમૂલમન્નિચ્છ તેવધા સોમ્ય પુનેન સમૂલમન્નિચ્છ સન્નૂજા સોમ્યેના સર્વા પ્રજા સદાયત્તના સપ્રતિષ્ઠા અથ -ને (શરીર)નું અનર્થી બીજે કયા મૂલ હોય ? અન્ન જ મૂલ છે હે સોમ્ય ! એવી રીતે જ નિશ્ચય અનરૂપ કાર્યવડે જલ રૂપ મૂળને બાધુ. હે સોમ્ય ! જલરૂપ કાય વડે તેજરૂપ મૂળને બાધુ હે સોમ્ય ! તેજરૂપ કાર્ય વડે સદ્રૂપ મૂળને બાધુ હે સોમ્ય ! આ સર્વ પ્રજા સદ્રૂપ મૂળવાળી (સ્થિતિકાલમા) સદરૂપ આશ્રયવાળી ને (અનમા) સદ્રૂપ પરિરોધવાળી (છે) ણ ૬-૮-૪ જુઓ

અનુમાયાત્ર કાર્યેણ જ્ઞેયં તત્કારણં પરમ્ ।

સન્મૂલકારણં જ્ઞેયં સ્યાદ્વિશ્વાસોઽનુમાનતઃ ॥ ૧૨ ॥

અં અહીં કાર્યવડે અનુમાન કરીને તેનું પરમ કારણ જાણવા યોગ્ય (થાય છે). 'સત્' તત્ત્વરૂપી મૂલ કારણ 'વિશ્વાસ' અને 'અનુમાન' પૂર્વકે જાણવા યોગ્ય થાય છે. ૯૨

વિશ્વાદિક અન્નથી ઉત્પન્ન થાય એમ પૂર્વોક્ત કાર્યકારણભાવનું 'પુરીષાદ્યન્નકાર્ય' તથા 'ત્રીહાયન્ન' ઇત્યાદિ વડે અવયવ-વ્યતિરેકપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:

પુરીષાદ્યન્નકાર્યં સ્યાત્સત્યેવાન્નેઽસ્ય સત્ત્વતઃ ।

સત્યામેવ યથા કુન્મ્ભો મૃદિ દૃષ્ટો ન ચાન્યથા ॥ ૧૩ ॥

ત્રીહાયન્નં સતીષ્ણેવ દૃષ્ટમપ્સુ ન ચાન્યથા ।

આપશ્ચ સ્વેદરૂપાઃ સ્યુઃ સત્યેવોષ્ણે હિ તેજસિ ॥ ૧૪ ॥

અં જે પ્રમાણે માટી વિદ્યમાન હોય તે ઘડો દૃષ્ટ (થાય) અને અન્ય પ્રકારે નહીં (તે પ્રમાણે) આ ('સત્' તત્ત્વ)ની સત્તા થકી અન્ન છતે જ વિશ્વાદિક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય. ૯૩

જળ હોય તે જ ત્રીહિ આદિ અન્ન દૃષ્ટ (હોય) અને અન્યપ્રકારે ન હોય; તેમજ નિશ્ચે, ઉષ્ણ તેજ છતે જ સ્વેદરૂપ જળ ઉત્પન્ન થાય. ૯૪

'સત્' તત્ત્વનું અન્ય 'મૂળ' કલ્પનું યોગ્ય નથી કેમકે તેથી 'અનવસ્થા' હોય થાય એમ 'તેજઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

તેજશ્ચ ભાવરૂપત્વાત્સંભવેન્ન સતા વિના ।

સતસ્તૂપત્તિરાહિત્યાન્નાન્વેષ્યં કારણાન્તરમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં વળી, 'તેજ' ભાવરૂપ હોવાથી 'સત્' તત્ત્વ વિના (તેની) ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ અને 'સત્' તત્ત્વ ઉત્પત્તિરહિત હોય છે તેથી (તે 'સત્' તત્ત્વના) કારણાન્તરની અન્વેષણા કરવી યોગ્ય નથી. ૯૫

'સત્' તત્ત્વનું 'અદ્વય'પણું આગળ ઉપપાદન કર્યું છે જ એમ 'યથા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

યથા ભૂતાતિરેકેણ^૧ ભૌતિકં^૨ નૈવ વિચ્યતે^૩ ।

ભૂતાનિ^૪ ચ સતોઽન્યાનિ^૫ તથા^૬ નૈત્યુપપાદિતમ્^૭ ॥ ૧૬ ॥

અં બે પ્રમાણે 'ભૌતિક' (સદ્ધિ) ભૂતપદાર્થથી અતિરિક્ત ન જ વિદ્યમાન હોય તે પ્રમાણે વળી, ભૂતપદાર્થો 'સત્' તત્ત્વથી અતિરિક્ત ન જ હોય એમ આગળ ઉપપાદન કરેલું છે. ૯૬

સકલ દેહો 'સત્' તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષે જ સ્થિત હોય છે અને તે વિષે જ લય પામે છે એમ 'સત્' તત્ત્વ 'અદ્વય'રૂપ છે એમ 'સન્મૂલા.' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

સન્મૂલાઃ^૧ સકલા^૨ દેહા^૩ ઇદાની^૪ ચ સતિ^૫ સ્થિતાઃ^૬ ।

અન્તે સત્યવ^૭ લીયન્તે^૮ વિદ્યાત્સત્તત્ત્વમદ્વયમ્^૯ ॥ ૧૭ ॥

અં સકલ દેહો 'સત્યમૂલક' (છે) અને અધુના 'સત્' તત્ત્વ મધ્યેસ્થિત (છે) [અને] અન્તમાં 'સત્' વિષે જ લીન થાય છે (તેથી) 'સત્' ને અદ્વય બલ્યૂં. ૯૬

હવે 'અશનાયામુલ્લેને' ઇત્યાદિ વડે પિપાસામુખે આ 'સત્' તત્ત્વ વિષે બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવે છે:-

અશનાયામુલ્લેનેત્ય^૧ સત્તત્ત્વે^૨ ધીઃ^૩ પ્રવેશિતા^૪ ।

પિપાસામુલ્લેનોઽન્યાસ્મિન્^૫ સતિ^૬ ધીરવેતાર્યતૈ^૭ ॥ ૧૮ ॥

અં આ પ્રમાણે અશનાયામુખે બુદ્ધિનો 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે પ્રવેશ કરાવ્યો. આ 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે પિપાસામુખે પણ બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાય છે. ૯૮

હવે, 'અદ્યન્વેતિ', 'વીતં', 'જ્ઞામ્યાં', 'દેહિ' ઇત્યાદિ ચાર શ્લોક વડે તે પ્રકારના 'બુદ્ધિપ્રવેશ'નું નિરૂપણ કરે છે:-

અદ્યન્વેતિ^૧ પિપાસાયાઃ^૨ પચાયસ્તં^૩ ત્રિવેકિનઃ^૪ ।

અદકં^૫ નયતીત્યેવં^૬ તેજસ્યેવ^૭ પ્રયુજ્જતે^૮ ॥ ૧૯ ॥

અં 'અદક' ઇતિ પિપાસાનો પચાય (અપદ) [છે], ત્રિવેકી (પુરૂષો) તેના, 'અદકને લઇ બધ તે' એ રીતે 'તેજ' પરત્વેજ પ્રયોગ કરે છે. ૯૯

x ટિપ્પણ: ૯૬ બુદ્ધિ 'સન્મૂલા. લોમ્બમા પ્રજા શતાવત્તા. સત્યવિદ્યા.' ।

૧ પીતં ૨ જલં ૩ શરીરસ્થં ૪ તેજસા ૫ જીર્યતે ૬ તતઃ ।

૭ મૂત્રં ૮ રક્તં ૯ ચ ૧૦ નિષ્પન્નં ૧૧ દ્રવત્વાજ્જલજે ૧૨ ઉર્મે ॥ ૧૦૦ ॥

અં પીથેલ જળ શરીરસ્થ (સતું) તેજ વડે છુલ્લુ થાય છે તેથી મૂત્ર અને લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવપણાને લીધે તે ઉભય જલોત્પન્ન છે. ૧૦૦ પૂર્વોક્ત 'અનુમાનવ્યાસિ' સર્વત્ર યોજન કરવા અર્થે તેની અહીં પુનરોક્તિ કરેલી છે એમ 'તામ્યાં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ તામ્યામપો ૨ ઙ્નુર્માયન્તે ૩ તામિસ્તેજસ્તતસ્તુ ૪ સત્ ।

૫ વ્યાસિં ૬ ગૃહીત્વા ૭ સર્વત્ર ૮ યોજનાયોદિતં ૯ પુનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અં તે રક્તમૂત્રવડે (તેમનું) જળ 'મૂલ' હોવાનું અનુમાન થાય છે, જળ વડે તેજનું અને તે (તેજ) થકી તે ('સત્' તત્ત્વમૂલ હોવા)નું અનુમાન થાય છે (એમ) 'વ્યાસિ' ગૃહણ કરીને (તેનો) સર્વત્ર પ્રયોગ કરવા (અહીં) પુનરોક્તિ કરેલી છે. ૧૦૧

તે 'વ્યાસિ'નો સર્વત્ર પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું 'દેહે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ દેહે ૨ યૈઽવયવાઃ ૩ સન્તિ ૪ પદાર્થાઃ ૫ સન્તિ ૬ તૈ ૭ વહિઃ ।

૮ તેષુ ૯ સર્વેષુ ૧૦ સન્માત્રરૂપત્વમવધાર્યતામ્ ॥ ૧૦૨ ॥

અં દેહ વિષે જે અવયવો છે તે બાહ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મધ્યે 'સત્' તત્ત્વજ અનુસ્થૂત છે એવો નિશ્ચય કરવો. ૧૦૨

દેહ મધ્યે તથા દેહની બહાર ઉદેશીને 'આત્માવબોધ'નો ઉપદેશ કરવા પૂર્વે દેહાદિકની ભૌતિકતાનું નિરૂપણ કરી હવે ઇન્દ્રિયદ્વારા 'સત્' તત્ત્વનો બોધ કરવા મરણક્રમનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ભૌતિકત્વં ૨ પુરા ૩ પ્રોક્તં ૪ સદ્વક્તું ૫ દેહવાહ્યયોઃ ।

૬ ઇન્દ્રિયદ્વારતો ૭ વૌહું ૮ પ્રોચ્યતે ૯ મરણક્રમઃ ॥ ૧૦૩ ॥

* ટિપ્પણ: ૧૦૩ 'અસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્વ...દેવતાયામ્ અર્થ:—હે સોમ્ય! મરનાર આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે, વળી મન પ્રાણમાં લીન થાય છે, પ્રાણ તેજમાં, તેજ પરદેવતામાં લીન થાય છે' (હાં. ૬-૮-૯).

અં દેહ તથા યાદ્ય સુષ્ટિનો આશ્રય કરીને 'સત્' તત્ત્વનો બોધ કરવા પૂર્વે (સુષ્ટિના) 'ભૌતિકપણા'નો ઉપદેશ કર્યો. (હવે) ઇન્દ્રિયદ્વારા તે ('સત્')નો બોધ કરવા મરણક્રમનું નિરૂપણ કરાય છે. ૧૦૩

મરણ સમયે વાગાદિ વૃત્તિનો મન વિષે મનોવૃત્તિનો પ્રાણ વિષે ઇત્યાદિ 'લય' થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

ઘ્રિયમાણસ્ય વાગાદિવૃત્તિર્મનાસિ લીયતે ।

મનોવૃત્તેર્લયઃ પ્રાણે પ્રાણવૃત્તેસ્તુ તેજસિ ॥ ૧૦૪ ॥

અં મરનારની વાગાદિ વૃત્તિ મન મધ્યે' લય પામે છે; મનોવૃત્તિનો લય પ્રાણ વિષે અને પ્રાણવૃત્તિનો લય તેજ વિષે (થાય છે). ૧૦૪

પ્રાણવૃત્તિનો 'લય' તેજ વિષે કયા પ્રકારે થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વાસસ્યોપરતાવુષ્ણં સ્પૃષ્ટ્વા જીવનનિશ્ચયમ્ ।

કુર્વન્ત્યુષ્ણં તુ તત્તેજઃ સદ્વસ્તુનિ વિલીયતે ॥ ૧૦૫ ॥

અં પ્રાણ ઉપરામ પામતાં (મનુષ્યો) ઉષ્ણતાનો સ્પર્શ કરીને (મરનારો) જીવે છે કે નહિ એમ નિશ્ચય કરે છે. અને તે ઉષ્ણ 'તેજ' 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે વિલય પામે છે. ૧૦૫

'ચિન્મયા' દેહ તથા ઇન્દ્રિયદ્વારા જે 'વસ્તુ'નો ઉપર બોધ કર્યો તેજ (૧૦૬-૧૧૧) 'સૂક્ષ્મવસ્તુ' ('સત્' તત્ત્વ) આ જગતનું મૂલ છે એમ છ શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:—

છાયાદેહેન્દ્રિયદ્વારેઃ પદાર્થો યોઽત્ર વોધિતઃ ।

સ ઇપ્ત સર્વજગતોઽણિમા વસ્ત્વન્તરં ન તુ ॥ ૧૦૬ ॥

ચિન્મયા દેહ તથા ઇન્દ્રિયદ્વારા જે વસ્તુનો અહીં બોધ કર્યો તે આ 'સૂક્ષ્મ' સ્વરૂપ-સત્ તત્ત્વ સર્વ જગતનું (મૂલ છે) અને (પરમાણુ આદિ) અન્ય વસ્તુ (મૂલ) નથી. ૧૦૬

એકજ વસ્તુ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મસ્વરૂપે એમ બે પ્રકારે ભાસે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલત્વાણુત્વરૂપાભ્યાં વસ્ત્વેકં ભાસતે દ્વિધા ।

સ્થૂલમિન્દ્રિયગમ્યત્વાન્નામરૂપાત્મકં જગત્ ॥ ૧૦૭ ॥

અં સ્થૂલત્વ તથા સૂક્ષ્મત્વ રૂપોને લીધે એક વસ્તુ ને પ્રકારે ભાસે છે. નામરૂપાત્મક જગત ઇન્દ્રિયગમ્ય હોવાથી 'સ્થૂલ' (છે). ૧૦૭

અનિન્દ્રિયગમ્ય હોવાથી 'સત્' તત્ત્વ 'સૂક્ષ્મ' છે અને સ્થૂલચ્છદિ 'સદાત્મક' છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

સદદ્વૈતં ભવેત્સૂક્ષ્મમિન્દ્રિયાવિષયત્વતઃ ।

एतदात्मकतैवास्य स्थूलस्येतीह युज्यते ॥ ૧૦૮ ॥

અં ઇન્દ્રિયનું અવિષયભૂત હોય છે તેથી 'સત્' અદ્વૈત (તત્ત્વ) 'સૂક્ષ્મ' હોય. સ્થૂલની 'સદદ્વૈતાત્મકતા' જ છે એમ અહીં યુક્ત છે. ૧૦૮

અં વસ્તુનો પૂર્વોક્ત 'સૂક્ષ્મભાવ' તે જ 'સત્ય' છે અને 'સ્થૂલભાવ' 'ભાયાકલ્પિત' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अणुत्वं वस्तुनः प्रोक्तं यत्तत्सत्यमबाधनात् ।

स्थूलत्वं मायया क्लृप्तं ज्ञानेनैतस्य बाधनात् ॥ ૧૦૯ ॥

અં વસ્તુનું જે 'સૂક્ષ્મપાણુ' કહ્યું તેનો બાધ થતો નથી તેથી તે 'સત્ય' સ્વરૂપ (છે). 'સ્થૂલપાણુ' માયાવડે કલ્પિત (છે) કેમકે તેનો જ્ઞાનવડે બાધ (થાય છે). ૧૦૯

અબાધ્ય 'આત્મા' કલ્પિત હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अवाच्यो यः स एवात्मा सर्वस्य न तु कल्पितः ।

श्वेतकेतो यदद्वैतं तदसि त्वं न मानवः ॥ ૧૧૦ ॥

અં જે અબાધ્ય હોય છે તેજ સર્વનો 'આત્મા' (છે) અને તે કલ્પિત (હોતો નથી). હે શ્વેતકેતો ! જે અદ્વૈત છે તે તું છે. તું (સ્થૂલ દેહરૂપ) માનવી નથી. ૧૧૦

તું 'આહંકાર' કે 'બુદ્ધિ'રૂપ નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

विच्छायावानहंकारोऽधीते वेदचतुष्टयम् ।

त्वं तु साक्षरैव तस्यातः सदसि त्वं न चेतः ॥ ૧૧૧ ॥

× ટિપ્પણુ: ૧૦૮ સદદ્વૈતાત્મકતા—સત્ અદ્વૈત સ્વરૂપતા.

× ટિપ્પણુ: ૧૦૯ ભુગ્નો તત્ત્વો સ આત્મા તત્ત્વમસિ (ભા. ૬-૧-૪).

अ० चिच्छायासंपन्नं 'असत्'कारं चारे वेदितुं अध्ययनं करे छे.
 अने तू तेनो साक्षिण्ये (छ) व्येथी, तू 'सत्' तत्त्वरूप (छ) अन्यं नर्ही. १११
 स्वेतकेतुनी हृदयग्रंथी विवेकपूर्वकं लेदाथ तथापि बुद्धिदोष इप
 'संशय'तुं भाग्नं करवा तेहे पुनः पृच्छा करानुं निरूपणं करे छे—

भिन्नोऽमृद्भृदयग्रन्थिः श्वेतकेतोविवेकतः ।

धीदापं संशयं मार्ष्टुं भूयो ब्रूहीत्यवोचत ॥ ११२ ॥

अ० स्वेतकेतुनी हृदयग्रंथी विवेकने लीधे लेदाथ गध (तथापि) बुद्धि-
 दोषन्य 'संशय' सम्भूणो राणवा 'पुनः कडा' व्येभ (तेहे) विज्ञप्ति करी. ११२
 पूर्वोक्त 'संशय'तुं निरूपणं करे छे—

सता सम्पद्यते जीवः सुपुतावित्युदीरितम् ।

तथा चैत्सति सम्पन्नोऽहमित्यस्य कुतो न धीः ॥ ११३ ॥

अ सुपुति मध्ये 'एव' 'सत्' तत्त्व साधे संपन्न शाय छे. व्येभ कहुं ते
 प्रभावे' होय तो हुं सत्संपन्न छे व्येभ आ (एवने) बुद्धि शाधी न होय ११३
 'लेदाथरूपपूर्वकं आ' पूर्वोक्त शंकातुं निरसन करे छे—

नानावृक्षरसैक्येन सम्पन्ने मधुनि स्थितः ।

न बुध्यते रसोऽस्येति तथा सर्वलयान्न धीः ॥ ११४ ॥

अ० (ने प्रभावे) 'भिन्न' वृक्षाना रसना व्येकटांपणुने लध प्राप्त
 मधुलाव मध्ये' रडेहो रस आ असुक (वृक्ष)नो रस छे व्येभ न एषुय ते
 प्रभावे' सर्व'एवोपाधिना लयलावने लीधे तेतुं सान 'होतुं' नधी. ११४
 सुपुति मध्ये' एवनी उपाधिना लय शाय तथापि ते. उपाधिनी 'वीर-
 रूप धर्माधर्म'संस्कारलक्षण वासनानो लय शतो नधी तेथी ते धर्माधर्म'संस्कारि-
 पक्षित व्याप्रादिक हेह विधे पुनः न-ने छे व्येभ निरूपणं करे छे—

जीवोपाधिलयेऽप्यत्र तद्बीजस्यावशोपतः ।

तदुपाधिक एवास्मिन्देहेऽन्येद्युः प्रवर्तते ॥ ११५ ॥

- x टिप्पणः ११२ लुओ " मूल एव-या मयन् कितापयतु (सं. ६-९-२).
 ix टिप्पणः ११४ लुओ " यथा सोम्य मधु... तत्प्रयामह इति " (सं. ६-९-१-२).
 x टिप्पणः ११५ लुओ " त इह व्याप्तो... तत्त्वमसि भेतकतो " (सं. ६. ९. १-४)
 'प्रवर्तते' लवे 'प्रवृत्तते' व्येभ पाठान्तर छे.

અં સુપુષ્પિ મધ્યે જીવની ઉપાધિ-કાર્યકારણસંઘાત-નો લય થાય તથાપિ તે ઉપાધિનાં બીજ અવશિષ્ટ હોય છે તેથી તે (પૂર્વભાવિત) વાસનાબીજથી ઉપહિત આ (વ્યાગ્રાદિકના) દેહ વિષે જ પુનઃ જન્મ પ્રવર્તે છે. ૧૧૫

શિષ્યનું 'ચિત્તેકાગ્ર' સિદ્ધ થાય તે અર્થે શુદ્ધ પૂર્વોક્ત બોધનું પુનઃ નિરૂપણ કરે છે:—

ચિત્તૈકાગ્રયાય તત્ત્વૈકા પરિહાર્યા તુ વસ્તુપુ ।

૮+૬ ૭ ૧૦ ૧૨+૧૩+૧૪ ૧૧ ૬
પૂર્વોક્તમેવ તદ્વોદ્ધું તદેવાહ પુનર્ગુરુઃ ॥ ૧૧૬ ॥

અં કિન્તુ ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય તે અર્થે 'વસ્તુ' પરત્વે તે સંબંધી શંકાનો પરિહાર કરવો યોગ્ય છે (તેથી) શુદ્ધ તે પૂર્વોક્તનો જ બોધ કરવા તેનું તે જ કથન કરે છે. ૧૧૬

'પહ્લિકત'મન્યતા' તેજ અવિશ્વાસ તથા શંકાનું બીજ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણમન્યતયા તત્ત્વમવિશ્વસ્ય સ્વશંક્યા ।

૬ ૭ ૮ ૫ ૧૨ ૬ ૧૦ ૧૧
પુનઃ પુનરપૃચ્છત્તં પ્રત્યાહાસૌ પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અં 'પહ્લિકતમન્યતા'ને લઇને 'સત્' તત્ત્વ સંબંધમાં અવિશ્વાસ કરી આત્મવિષયક શંકાના યોગે (શિષ્યે) તે (શુદ્ધ) ને પુનઃ પુનઃ પૃચ્છા કરી (અને) આ (શુદ્ધ) તેનો પુનઃ પુનઃ પ્રત્યુત્તર દીધા. ૧૧૭

સુપુષ્પિમાંથી ભગરણુ દશામાં આવતાં જીવને 'સત્' તત્ત્વ ઘટી હું આંચો એ બુદ્ધિ કેમ ન હોય એમ પ્રશ્નોક્તિ કરે છે:—

સુપુષ્પૌ બુદ્ધ્યમાવેડપિ પુનર્જાગરણેડસ્તિ ધીઃ ।

૧૨ ૧૧ ૧૩ ૮ ૯ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૦
આગ્ચ્છં સત્ ઇત્યેવં તદા કસ્માન્ન વૈત્યસૌ ॥ ૧૧૮ ॥

અં સુપુષ્પિ મધ્યે બુદ્ધિનો અભાવ હોય તથાપિ, ભગરણુ દશા મધ્યે બુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત હોય છે એમ છે ત્યારે આ (જીવ) 'સત્' તત્ત્વ ઘટી હું આંચો એમ શાથી બાધ્યતો નથી ? ૧૧૮

સુપુષ્પિ મધ્યે જીવ સૂદ્રૂપને ભણ્યા વિના સદૈક્ય યામે છે તેથી તેને 'સત્'માંથી આંચાનું (સદ્વિષયક જ્ઞાનનું) વિરમરણુ હોય છે ઇત્યાદિ કહે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૧૬ કાર્યકારણસંઘાત-દેહ.

સુતૌ સદ્રૂપમજ્ઞાત્વા સદૈક્યં પ્રાપ્તવાંસ્તતઃ ।

સતૌ નાગમનં સ્માર્યમપામસ્મરણં યથા ॥ ૧૧૯ ॥

અં સુધુષિ મધ્યે સદ્રૂપને જાણ્યા વિના (તે) સદૈક્યને પ્રાપ્ત થએલો તેથી જો પ્રમાણે (સમુદ્રને મળનારી) નદીઓને (આ 'ગંગા' 'આ હું નર્મદા' એમ) [પોતાના સ્વરૂપનું] અસ્મરણ હોય તેમ 'સત્' તત્ત્વ થકી હું આંવ્યો છું એમ સ્મરણ રહેલું યોગ્ય નથી: ૧૧૯

હયાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે યોજો છે:—

ગંગાજલં પ્રવિશ્યાંઘૌ મેઘેનાકૃપ્ય સિચ્યતે ।

નાજ્ઞાતત્વાત્સ્મૃતિસ્તત્ર તદ્વદત્ર સ્મૃતિર્ન હિ ॥ ૧૨૦ ॥

અં ગંગાજળ સમુદ્ર વિષે પ્રવેશ કરીને (તે) મેઘવડે આકાંઈ સિંચાય ત્યાં (તેના પૂર્વ સ્વરૂપના) અજ્ઞાનને લીધે (ગંગાજળ હોવાની) સ્મૃતિ ન હોય તે પ્રમાણે અહીં સ્મૃતિ નિશ્ચે ન હોય. ૧૨૦

'વાસનાવશ'થી વ્યાઘ્રાદિક પુનઃ જન્મને પામે છે ઇત્યાદિ વિવક્ષાક્રિ કરે છે:—

વ્યાઘ્રાદિઃ સુત્ત એવાત્ર બુદ્ધ્યતે વાસનાવશાત્ ।

ન નષ્ટા વાસનેત્યેવં વિવાક્ષિત્વોચ્યતે પુનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અં 'વાસનાવશ'થી, સૂતેલો જ વ્યાઘ્રાદિ અહીં (આ જન્મમાં) જન્મત થાય છે. એ રીતે વાસના નષ્ટ થતી નથી એમ વિવક્ષાને લઇને પુનઃ ઉક્તિ કરાય છે. ૧૨૧.

'મૂય પલે મા મળયાન્ વિજ્ઞાપયતુ' (છાં. ૬-૧૦-૩) આ મંત્રના તાત્પર્યનું ત્રણ શ્લોકવડે વૃક્ષના ઉદાહરણપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવસ્ય નશ્વરસ્યૈક્યં ન નિત્યેન સતેતિ ચૈત્ ।

જીવો ન નશ્વરે જીવની નિત્ય 'સત્' તત્ત્વ સહ ઐક્યતા ન હોય એમ (કહે તો તે બુદ્ધા નથી). ક્યાંએ પણ જીવ નાશ પામતો નથી એમ (જીવપૂર્ણ) વૃક્ષની ચેરે વિચાર કરવો. ૧૨૨

અં નશ્વરે જીવની નિત્ય 'સત્' તત્ત્વ સહ ઐક્યતા ન હોય એમ (કહે તો તે બુદ્ધા નથી). ક્યાંએ પણ જીવ નાશ પામતો નથી એમ (જીવપૂર્ણ) વૃક્ષની ચેરે વિચાર કરવો. ૧૨૨

x ટિપ્પણ: ૧૧૯ સદૈક્ય-સત્' તત્ત્વ સાથે ઐક્યતા: ૧૨૧ વિવક્ષા-કહેવાની ઇચ્છા.

શાखां वृक्षे जीवपूर्णे जीवस्त्यजति यामसौ ।

शुष्येन्नान्या तथा जीवेऽपगते म्रियते वपुः ॥ १२३ ॥

અ૦ (ને પ્રમાણે) આ (જીવ) જીવપૂર્ણ વૃક્ષમધ્યે ને શાખાને ત્યાગ કરે (તે) સૂકાય ખીજ ના (સૂકાય) તે પ્રમાણે જીવ નીકળી ગયે 'શરીર' મરે છે. ૧૨૩ નામરૂપયુક્ત સ્થૂલદેહ નામરૂપરહિત સૂક્ષ્મ 'સત્' તત્ત્વ થકી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય તેનું વડના વૃક્ષની ઉત્પત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

नामरूपयुतं स्थूलं तद्धीनात्सदणोः कथम् ।

उत्पन्नमिति चेद्दीजाद्दटवृक्षवदीक्ष्यताम् ॥ १२४ ॥

અ૦ નામરૂપાત્મક સ્થૂલ(દેહ) સૂક્ષ્મ 'સત્' તત્ત્વ થકી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એમ (કહે) તો તેનો, ખીજ થકુ વડનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય (તે પ્રમાણે) વિચાર કરવો. ૧૨૪

પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત ન્યાય તથા શાસ્ત્રથી સિદ્ધ છે તેથી 'અન્તર્મુખ' યર્થ તેના ઉપર 'વિદ્યાસ' રાખવાનું કહે છે:—

न्यायागमाभ्यां सिद्धं च श्रद्धाहीनः पराङ्मुखः ।

न बुध्यते श्वेतकेतो श्रद्धस्वान्तर्मुखो भव ॥ १२५ ॥

અ૦ અને (તે) ન્યાય તથા શાસ્ત્રવડે સિદ્ધ છે. શ્રદ્ધારહિત તથા પરાંમુખ (પુરૂષ)ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહીં (તેથી) હે શ્વેતકેતો! (તું) 'શ્રદ્ધાયુક્ત' થા અને 'અન્તર્મુખ' હો. ૧૨૫

આ સર્વવ્યાપક 'સત્' તત્ત્વને સર્વ કોઈ કેમ ન જાણે અને મુમુક્ષુ તેને કેમ જાણે તેનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

तत्सर्वत्र स्थितं कस्मान्न सर्वे विदुरीदृशाम् ।

मुमुक्षुस्तु कथं वेत्तीत्यत्र दृष्टान्त उच्यते ॥ १२६ ॥

અ૦ આ રીતનું સર્વત્ર વ્યાપ્ત તે ('સત્' તત્ત્વ) તેને સર્વે કોઈ કેમ ન જાણે? અને મુમુક્ષુ (તેને) કેવી રીતે જાણે આ સંબંધમાં અહીં ઉદાહરણ કહેવાય છે. ૧૨૬

x ટિપ્પણ: ૧૨૩ જુઓ " જીવપેત...ન જીવો મ્રિયતે " (છાં. ૬-૧૧-૧)

x ટિપ્પણ: ૧૨૬ જુઓ " લવણ...ન નિમાલવસેઽત્રૈવ ક્ષિતિ " (છાં. ૬-૧૨-૧-૨);

ઉદાહરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

લવણસ્ય ઘને નીરે વિલીનં વૈત્તિ ન ત્વચ્ચા ।

જિહ્વયા વૈત્તિ તદ્વત્સદુપાયનેવ બુદ્ધ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

અં ઘાટા જળમધ્યે^૧ મીઠાના ગાંગડાને ત્વચ્ચાસ્પર્શવડે (તે) જાણે નહીં (કિન્તુ) જીહ્વા વડે (આખવાથી) જાણે તે પ્રમાણે 'સત્' તત્ત્વ 'ઉપાય-પૂર્વક' જ જાણી શકાય છે. ૧૨૭

તે 'સત્' તત્ત્વ ઇદ્રિયગમ્ય ન હોય તો કયા ઉપાયે જાણી શકાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

સત્તિ સર્વેન્દ્રિયાગમ્યે ક ઉપાય સં ંચ્યતે ।

ઉપાય ઉપદેશોઽત્ર ભવેદ્ગન્ધારમાર્ગવત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અં 'સત્' તત્ત્વ સર્વેન્દ્રિયો વડે અગમ્ય હોય એટલે (તેને જાણવાનો) કયો 'ઉપાય' (હોય) તે કહેવાય છે. આ વિષયમાં ગન્ધાર દેશના માર્ગની પેરે 'ઉપદેશ' ઉપાય (છે). ૧૨૮

કોઈ કૃપાળુ 'માર્ગદર્શક' હોય એમ કહી ઉદાહરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

ગન્ધારાયો વને નીતસ્તસ્કરૈર્વદ્ધનેત્રકઃ ।

તસ્ય વન્ધં વિમુચ્યાત્ર કૃપાલુમાર્ગમાદિશત્ ॥ ૧૨૯ ॥

અં તસ્કરણે નેત્રે ઘાટા આંધી જેને ગન્ધાર દેશથી વન મધ્યે લાવેલા તેનું અન્ધન વિમુક્ત કરીને આ (પુરૂષ) પરત્વે (કોઈ) કૃપાળુ પુરૂષે માર્ગ બતાવ્યો. ૧૨૯

દયાંતસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

તૈનાદિષ્ટમવિસ્મૃત્ય શ્રીમાન્ ગન્ધારમાતવાન્ ।

અવિદ્યયા વૃતં તત્ત્વં વૈત્ત્યેવમુપદેશતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અં (તે) શ્રીમાન્ પુરૂષ તે (કૃપાળુ માર્ગદર્શક) વડે દર્શાવેલો (માર્ગ) વિસ્મૃત ન કરી ગન્ધાર દેશને પ્રાપ્ત થયો. એ રીતે (અવિદ્યા) અવિદ્યાવડે ઠંકાયેલ તત્ત્વને 'ઉપદેશ' થકું જાણે છે. ૧૩૦

x ટિપ્પણ: ૧૨૮ જુઓ. "યવા સોમ્ય પુરુષ ગન્ધારેન્ધો...આચાર્યવાનુસ્તો વેદ" (છા. ૬-૧૪-૧-૨);

ज्ञानी पुत्रपुत्रे सञ्चित तथा आगामी क्रमेणो नाश तथा असंपर्क^१ होय
छे अटले प्रारब्धने भोगपूर्वक^२ क्षय यथां ते मुक्त थाय ज्येभ निरूपणु करे छे:-

अश्लेषनाशौ विदुषः सञ्चितागामिकर्मणोः ।

प्रारब्धे भोगसंक्षीणे मुच्यते न लु जायते ॥ १३१ ॥

अ० ज्ञानीने सञ्चित तथा आगामि क्रमेणो (ज्ञानवडे) नाश तथा असंपर्क^१
(होय छे) [तेथी] प्रारब्धने भोगपूर्वक^२ नाश (सते) [ति] मुक्त थाय छे
(किंतु पुनः) जन्मने पामतो नथी. १३१

मूढ तथा विवेकी पुत्रपुत्रां भरषु तो 'समान' होय ज्येभ निरूपणु करे छे:-

कीदृशीं मृतिरस्येति चेद्भागदिलयाद्यथा ।

मूढस्य तद्वद्देवास्य वैलक्षण्यं न किञ्चन ॥ १३२ ॥

अ० आ (विवेकी)नुं मृत्यु देवा प्रकारनुं होय ज्येभ (कहे तो) जे प्रमाणे^३
मूढ (पुत्रपु)नुं (मृत्यु) वाणी आदिना लयथी (थाय) ते प्रमाणे^३ ज आ (ज्ञानी)नुं
(थाय) [ते उलय मध्ये] कांछ (पणु) विलक्षणता न (होय). १३२

उपर प्रमाणे^३ उलयनां मृत्यु समान होय तथापि ओक मुक्त थाय जीने
नही ज्येभ विषमतानुं उदाहरणुपूर्वक^४ निरूपणु करे छे:-

समानायां मृतावैको मुक्तो नान्यः कुतो वद ।

सत्यानृताभिसन्धत्वं वैषम्यं ज्ञानिमूढयोः ॥ १३३ ॥

अ० (उलयनां) मृत्यु समान होय (तथापि) ओक मुक्त थाय [ज्येभ]
जीने नही (ज्येभ) [शाथी] ते कहे. ज्ञानी तथा मूढपुत्रपुनुं 'असत्यानुसंधान'
तथा 'असत्यनुसंधान' (ते ज) विषमतारूप (होय छे). १३३

पूर्वोक्त 'सत्यानुसंधान' तथा 'असत्यानुसंधान'नुं उदाहरणुपूर्वक^४
निरूपणु करे छे:-

तस्करातस्करौ चौर्यशङ्क्या तलरक्षकैः ।

गृहीतौ न कृतं चौर्यमित्याहुरुभावापि ॥ १३४ ॥

x टिप्पणुः १३१ लुओ " तस्य तावदेवचिरं...संपत्स्य इति " (ल. ६-१४-२).

x टिप्पणुः १३२ लुओ " पुत्रे सोम्योतोपतापिने...न जगताति " (ल. ६-१५-१-२).

x टिप्पणुः १३३ लुओ " पुण्य सोम्योत हस्तगृहीतं...न ददाते " (ल. ६-१६-१-२).

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 ઘૃહીતઃ પરશું તત્તૈ તૌ તૈયોસ્તસ્કરોઽનૃતમ્ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
 અભિસંધાય દગ્ધઃ સન્ હન્યતે તલરક્ષકૈઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અ૦ તલના રક્ષકોએ ચોરીના શકવડે ચોર તથા અચોર પુરૂષ એમ (બેને) પકડયા તે ઉભય પુરૂષે પણ 'અમે ચોરી કરી નથી' એમ કહ્યું. ૧૩૪ તે ઉભયે તપાવેલી ઠોહાડીને (હાયમાં) ગ્રહણ કરી, તે ઉભયમધ્યે જે ચોર હતો તે અસત્યનું અભિસંધાન કરતાં દગ્ધ સતો તલના રક્ષકોવડે હણાય છે. ૧૩૫

દષ્ટાંતસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધાંત પરત્વે ચોને છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 અતસ્કરઃ સત્યસન્ધો ન દગ્ધો મુચ્યતે ચ તૈઃ ।

૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
 અજ્ઞાન્યનૃતસન્ધોઽત્ર સત્યસન્ધસ્તુ તત્ત્વવિત્ ॥ ૧૩૬ ॥

અ૦ અને અ-ચોર પુરૂષ 'સત્યસંધ' (સતો) દગ્ધ થયો નહી (તેથી) તેઓ (તેને) મુક્ત કરે છે. અહીં, અજ્ઞાની (પુરૂષ) 'અસત્યસંધ' (હાય છે). [અને] તત્ત્વવેત્તા 'સત્યસંધ' (હાય છે). ૧૩૬

પુરૂષ યથાનુસંધાન બદ્ધ કે મુક્ત થાય એમ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 મર્ત્યોઽહમિતિ સન્ધાય મ્રિયતે જાયતે ચ સઃ ।

૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
 બ્રહ્માહમિતિ સન્ધાય મુચ્યતે ન ચ જાયતે ॥ ૧૩૭ ॥

અ૦ 'હું મર્ત્ય છું' એમ અનુસંધાન-અનુભવ-કરીને (મૃદ) મરણને તથા જન્મને પામે છે. (અને તત્ત્વવેત્તા) 'હું બ્રહ્મ છું' એમ અનુભવ કરીને મુક્ત થાય છે અને (પુનઃ) જન્મતો નથી. ૧૩૭

અનેક દષ્ટાંતો વડે ઉપદેશ કર્યાના 'પ્રયોજન'નું નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
 વુદ્ધિદોષં સમાધાતું દૃષ્ટાન્તાસ્તૈસ્તવાત્ર કિમ્ ।

૯ ૧૦+૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪
 ત્વં સદ્વત્યમિપ્રત્ય નવકૃત્વ ઉપાદિશત્ ॥ ૧૩૮ ॥

× દિપ્પણ: ૧૩૬ સત્યસંધ-સત્યને જાણનાર.

× દિપ્પણ: ૧૩૮ જુઓ " એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વર્થં ચ આત્મા તત્ત્વમસ્મિં શ્વેતકૃતો "

(છાં. ૬-૧૬-૨).

મં દષ્ટાંતો યુક્તિદોષને ટાળવા (ભલે સમર્થ હો) [તથાપિ] અહીં તે વડે તને શું (પ્રયોજન) ? ત્ (શ્વેતકેતુ) 'સત્' સ્વરૂપ જ છે એમ અભિ-પ્રાયથી (ઉદાહરકં) આરૂઢિએ નવ વાર ઉપદેશ કર્યો. ૧૩૮

શ્વેતકેતુએ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે 'મનન-પૂર્વક' સંશયોચ્છેદ થતાં 'સત્' 'અદ્વૈત' તત્વને બાણ્યુ એમ નિરૂપણ કરે છે:—

મિદ્નગ્રન્થિઃ શ્વેતકેતુર્મનનાચ્છિદ્નસંશયઃ ।

સદ્દ્વૈતં સ્વમાત્માનં વિશેષેણાવબુદ્ધવાન્ ॥ ૧૩૯ ॥

મં આત્મા તથા અનાત્માનો તાદાખ્યાધ્યાસ ટળી જતાં શ્વેતકેતુએ, 'મનન' વડે 'સંશયો' છેક નાશ પામતાં ચોતાના આત્માને 'સત્' તથા 'અદ્વૈત' રૂપે વિશેષ રીતે બાણ્યો. ૧૩૯

વિદ્યારણ્યમુનિના ગુરૂ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરના અનુગ્રહની પ્રાર્થના કરે છે:—

શ્વેતકેતોર્બ્રહ્મવિદ્યા વ્યાખ્યાતા સ્ફુટમેતયા ।

તુષ્ટોઽસ્માનનુગ્રહાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૪૦ ॥

મં શ્વેતકેતુવાળી બ્રહ્મવિદ્યા આ (થંથ) વડે સ્ફુટ રીતે વ્યાખ્યાતા થઇ, (તેથી) વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર સંતુષ્ટ થઈ અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરે. ૧૪૦

ઇતિ શ્વેતકેતુવિદ્યાપ્રકાશનામક
તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

अध्याय ४ थो

सर्वं शोकं निवृत्तं कर्वा सनत्कुभारे नारदने उपदेशेकी प्रश्नविधानुं
निर्दिष्ट कर्ते छे:—

सनत्कुमारश्छान्दोग्ये नारदायोपदिष्टवान् ।

विद्यामेतां प्रवक्ष्येऽत्र सर्वशोकनिवृत्तये ॥ १ ॥

अ० 'छान्दोग्य' मध्ये सनत्कुभारे नारदने (अ) विद्याने) उपदेश कर्तेवा
ते विधानुं (हुं) सर्वप्रकारना शोक निवृत्त याथ ते अर्थे अंकी (आ अध्याय
विषे) निर्दिष्ट कर्ते छे: १

पुराण तथा वेदादिक शास्त्रसंपन्न होवा छतां 'अनात्मवित्त्व'ने लधने
नारदने शोक प्राप्त थये। अत्र निर्दिष्ट कर्ते छे:—

पुराणपञ्चमान् वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ।

ज्ञात्वाऽप्यनात्मवित्त्वेन नारदः शोकमाप्तवान् ॥ २ ॥

अ० पुराणसहित पांचे वेदा अने विविध शास्त्रोनु अध्ययन कर्तेनु तथापि
आत्मज्ञानशी वर्जित होवाशी नारदने 'शोक' प्राप्त थयेवा. २

शोकनां 'निमित्त' तु निर्दिष्ट कर्ते छे:—

वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्रेण शोकिता ।

पश्चात्त्वभ्यासविस्मारभंगगर्वेश्च शोकिता ॥ ३ ॥

अ० वेदने अभ्यास कर्था पुर्वे (अध्यात्मिक व्याधि) त्रष्ट तापोने लधने
शोक-होवापलुं (प्राप्त थाथ छे) अने ते (वेदाभ्यास) पछी अभ्यासनी विस्मृति
पराजय अने गर्वने लीधे शोक-होवापलुं (प्राप्त थाथ छे). ३

शोकनी पार कर्वा नारद शुद्ध समीप गयानुं कर्ते छे:—

शोकं तरत्यात्मविदित्यभिज्ञेभ्यः श्रुतं वचः ।

शोकपारं नयेत्युक्त्वा नारदो गुरुमाप्तवान् ॥ ४ ॥

* टिप्पण्यः १ छान्दोग्ये छठो अध्याय परमार्ये तत्त्वने उपदेश प्रधान छे. तेमां
'अनात्मिकत्व'ने निर्णय कर्तेवा छे; सातमा अध्यायमां साभाय-दर्शनवत् 'अनात्म्य'
निरतिशय तरवने निर्दिष्ट कर्तेवा छे.

* टिप्पण्यः २ शुभे "अपीदि भव...पारं तात्पु" (छां. ७-१-१-२), अनात्म-
वित्त्व-आभावे न लज्जवापलुं.

અં 'આત્મવેત્તા (પુરૂષ) શોકને તરી બંધ છે' એમ વચન શાસ્ત્રાભિર પુરૂષો થકું સાંભળેલું છે. (મને) શોકની પાર લઈ બંધો એમ કહી નારદ ગુરૂને પ્રાપ્ત થયા. ૪

નારદની 'શબ્દવાસના' જોધને તેને ગુરૂ પ્રહ્મ નામની ઉપાસના કરવા કહે છે:—

વહુ^૧ગ્રન્થા^૨ભ્યાસ^૩તસ્તે^૪ મહતી^૫ શબ્દવાસના ।

નામ^૬ બ્રહ્મેત્યુપાસ્વાત^૭ ઇતિ^૮ પ્રોવાચ^૯ તં ગુરુઃ ॥ ૫ ॥

જ્ઞ અનેક ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરીને તેને મહાન 'શબ્દવાસના' (ઉત્પન્ન થઈ છે) એથી 'નામ' પ્રહ્મ છે એમ (પ્રહ્મદષ્ટયા) 'નામોપાસના' કર એમ ગુરૂએ તેને કહ્યું. ૫

'શબ્દવાસના'નો ત્યાગ કરવાથી 'પ્રહ્મવાસના' પ્રાપ્ત થશે ઇત્યાદિ ગુરૂ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વશબ્દવાસના^૧ ત્યક્ત્વા^૨ પ્રાપ્યસિ^૩ બ્રહ્મવાસનામ્ ।

પશ્ચાદ્બ્રહ્મણ^૪ આત્મત્વં^૫ વક્ષ્યામીતિ^૬ ગુરોર્મતિઃ ॥ ૬ ॥

અં તારી પોતાની 'શબ્દવાસના'નો ત્યાગ કરીને (તું) 'પ્રહ્મવાસના'ને પ્રાપ્ત થઈશ (તે) પછી (હું) પ્રહ્મના આત્મારૂપે હોવાપણુનો ઉપદેશ કરીશ એમ ગુરૂએ અભિપ્રાય (કહ્યો). ૬

પ્રહ્મદષ્ટિપૂર્વક કેવળ 'નામોપાસના'થી શોક નિવૃત્ત થતો નથી તેથી તે ('નામોપાસના')થી કાંઈ અધિક પદાર્થની ઉપાસના પરત્વે પૂછે છે:—

બ્રહ્મદષ્ટયા^૧ નામમાત્રધ્યાનાન્નાપૈતિ^૨ શોકિતા ।

इत्यभिप्रेत्य^૩ નામ્નોઽસ્માદધિકં^૪ પૃષ્ટવાનસૌ ॥ ૭ ॥

અં શોકપણું, પ્રહ્મદષ્ટિપૂર્વક નામમાત્રનું ધ્યાન કરવાથી ટળતું નથી એમ અભિપ્રાયે આજે નામથી (કાંઈ) અધિક વસ્તુ હોય તેની પૃષ્ઠા કરી. ૭

નામના કારણરૂપે હોવાથી 'વાણી' તેનાથી (તે નામથી) અધિક હોય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૫ જુઓ " નામેવૈતન્નામોપાસ " (છાં. ૫-૧-૪);

× ટિપ્પણ: ૭ જુઓ " અસ્તિ મમ્વો નામ્નો મૂલઃ " (છાં. ૫-૧-૫);

वाङ्नाम्नः^१ कारणत्वेनाधिकति^२ ब्रह्मदर्शनम् ।^{४+५}

वाचि^७ प्राह^६ गुरुः^६ शिष्यः^{१०} पूर्ववत्पृष्टवान्^{१२ १३} पुनः^{११} ॥ ८ ॥

अ० 'वाणी' नामना कारणत्वेनाधिक (छ) अथ वाणी प्रत्ये गुण्ये प्रकृत्ये करी ('वागुपासना' करवा) कथुं. (अटले) शिष्ये पुनः पहेलांनी प्रभाषे' पूछयुं. (अर्थात् वाणीथी कांठ अधिक छे के केम ? अथ पूछयुं). ८

वाणीथी कांठ अधिक छे छत्यादि शिष्यगुण्ये प्रश्नोत्तरपरंपरानु (श्लोक ८-२४) निरूपण करे छे:—

आप्राणमित्त^४ आरभ्य^१ पूर्वस्मादुत्तराधिके ।^२

प्रवर्तते^६ शिष्यगुर्वोः^१ प्रश्नोत्तरपरंपरा ॥ ९ ॥

अ० अर्थाथी आरंभने 'आणु' पर्यंत पहेला करतां पछीनी वस्तु अधिक छे (अथ) शिष्य तथा गुण्ये प्रश्न तथा उत्तरनी परंपरा प्रवर्तते छे. ९

वाणीथी 'मन' अधिक होवानुं उपपत्तिपूर्वक निरूपण करे छे:—

इच्छात्मकं मनो^१ वाचोऽधिकं^२ तत्कारणत्वतः ।^{४+५}

सत्यामेव^{७+८} विवक्षायां^६ वक्तुमारभते^{१०+११} पुमान् ॥ १० ॥

अ० इच्छात्मक 'मन' ते (वाणी)ना कारणत्वेनाधिक (छ): विवक्षा सते ७ गुण्ये योखवाने। आरंभ करे छे. १०

'संकल्प' इच्छानुं कारण तथा 'चित्त' संकल्पनुं कारण छे छत्यादि निरूपण करे छे:—

संकल्प्येदं^४ सम्यगिति^{३+४} तदिच्छति^{१+७} पुमाँस्ततः ।^{११}

संकल्पो^६ हेतुरिच्छायाश्चित्तं^{११ १०} संकल्पकारणम् ॥ ११ ॥^{१२ १३}

x टिप्पण्युः ८ लुओ 'वागवाव नाम्ना भूयसी' (वां ७-२-१)

x टिप्पण्युः ६ लुओ "अस्ति भगवो वाचो भूय... प्राणो वा वाशया भूतानि" (वां ७-२-२ थी ७-१५-१ पर्यंत).

x टिप्पण्युः १० विवक्षा-योखवानी इच्छा.

x टिप्पण्युः ११ लुओ "संकल्पो वाव मंसती भूतानि" (वां ७-४-१) तथा चित्त वाव संकल्पकारणम्" (वां ७-५-१).

અં પુરૂષ 'આ સમીચીન છે' એમ સંકલ્પ કરીને તેની ઇચ્છા કરે છે. તેથી 'સંકલ્પ' ઇચ્છાનું કારણ (છે) [અને] 'ચિત્ત' સંકલ્પનું કારણ (છે). ૧૧ ચિત્તથી 'ધ્યાન' અધિક છે ધ્યાનથી 'વિજ્ઞાન' અને વિજ્ઞાનથી 'બલ' અધિક છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

વિક્ષિપ્તચિત્તાદૈકાગ્ર્યં ધ્યાનમભ્યધિકં તતઃ ।

ધ્યેયવિજ્ઞાનમધિકં જ્ઞાતાદભ્યધિકં બલમ્ ॥ ૧૨ ॥

અં વિક્ષિપ્ત ચિત્ત થકી એકાગ્ર 'ધ્યાન' અધિક (છે) તે (ધ્યાન) થકી ઉપાસ્ય વસ્તુનું 'વિજ્ઞાન' અધિક (અને) જ્ઞાન થકી 'બલ' અધિક (છે). ૧૨ બલથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે જ્ઞાનથી અધિક છે તથા 'અગ્ર' બલનું કારણ 'જલ' અન્નનું અને 'તેજ' જળનું ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનહેતુર્દેહબલં બલં સ્યાદગ્રકારણમ્ ।

આપોઽગ્રહેતવોઽપાં તુ તેજઃ કારણમીરિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

અં દેહબલ જ્ઞાનનું કારણ, અન્ન બલનું કારણ, જળ અન્નનું કારણ, અને અગ્રનું કારણ તેજ (છે) એમ કહેવું છે. ૧૩

હવે, તેજનું કારણ વાયુસહિત 'આકાશ,' તેનું કારણ ઈશ્વરની 'સ્મૃતિ' અને તેનું કારણ સૃષ્ટિવિષયક 'કામના' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

હેતુઃ સવાયુરાકાશસ્તેજસો વિચિતઃ પુનઃ ।

ન્નપ્રવ્યસ્મૃતિરીશસ્ય સ્નપ્રયાશા સ્મૃતિકારણમ્ ॥ ૧૪ ॥

અં વાયુસહિત 'આકાશ' તેજનું કારણ (છે). વળી, ઈશ્વરની સપ્તવ્યવિષયક 'સ્મૃતિ' આકાશનું કારણ (અને) સૃષ્ટિવિષયક 'કામના' તે સ્મૃતિનું કારણ (છે). ૧૪

'નામોપાસના' થી માંડી 'ઇશકામનોપાસના' પર્યંત તરવ પરત્વે 'બ્રહ્મદર્શન' કરવાથી ધૈર્ય ફલપ્રાપ્તિ થવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

× દિપ્પણ ૧૨ જુઓ 'ધ્યાન...બલં વાવ વિજ્ઞાનાદ્યઃ' (છાં. ૫-૬-૧ થી ૫-૮-૧).

× દિપ્પણ ૧૩ જુઓ " અગ્ર વાવ...તેજો વાવાદ્યો મૂલ્યઃ (છાં. ૫-૧-૧ થી ૫-૧૧-૧

પર્યંત) .

× દિપ્પણ ૧૪ જુઓ " આકાશો વાવ...આપાસ સ્વરાદ્યતી " (છાં. ૫-૧૨-૧ થી

૫-૧૪-૧) .

નામાદ્યાશાન્તતત્ત્વેપુ બ્રહ્મદૃષ્ટિં કરોતિ યઃ ।

સ પુમાહ્મતે સર્વે તત્ર તત્રોચિતં ફલમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં એ 'નામ'થી માંડી 'કામના' પર્યંતના તત્ત્વો પરત્વે 'બ્રહ્મદર્શન' કરે છે તે પુરૂષ : ત્યાં તત્રોચિત સર્વ ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫

પૂર્વોક્ત (નામોપાસનાદિક) 'પ્રતીકોપાસના'થી શોક ટળતો નથી તેો તેનાથી કાંઈ અધિક છે ? એમ શિષ્ય પૂછે છે:—

પ્રતીકોપાસનેરેતૈર્વાહ્યાસૈઃ પ્રશોચતિ ।

ન શોકં તરતીલ્યુક્ત્વા હ્યપૃચ્છત્સોઽધિકં પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

અં અનેક પરિશ્રમયુક્ત (આ) 'પ્રતીકોપાસના' વડે અધિક શોક થાય છે (કિન્તુ) તે શોકને તરે નહીં એમ કહીને તેણે પુનઃ (ઇશ્વરની કામનાથી) અધિક શું તે પૂછ્યું. ૧૬.

'પ્રાણોપાસના' તેથી અધિક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરાકૃપદાર્થધ્યાનેપુ ફલેપુ ચ વિરક્તિઃ ।

દૃઢાં પ્રત્યગ્નિવિદિયાં દૃઢ્યા પ્રાણમુપાદિશત્ ॥ ૧૭ ॥

અં (નામાદિકથી માંડી આશા-ઇશ્વરકામના પર્યંત) બ્રહ્મ (અનાત્મ) પદાર્થના ધ્યાન તથા (તેનાં) ફલ પરત્વે વૈરાગ્યપૂર્વક (શિષ્યની) દૃઢ પ્રત્યગ્નિવિદિયા બેધને (શુદ્ધ્યે) 'પ્રાણોપાસના'નો ઉપદેશ કર્યો. ૧૭

'પ્રાણુ' આત્માનો પ્રતિનિધિ છે એટલે તે પરમાત્મલક્ષક હોવાથી તેનો ઉપદેશ યુક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન મુરુચ્યં પ્રત્યગ્નાત્મત્ત્વં યદ્યપિ પ્રાણવસ્તુનઃ ।

તથાપ્યાત્મપ્રતિનિધિઃ સમ્ભવેદાત્મલક્ષકઃ ॥ ૧૮ ॥

અં નોકે 'પ્રાણુ'વસ્તુનું પ્રત્યાગ્નાત્મપણું મુખ્યરૂપ નથી તથાપિ (તે) આત્માનો પ્રતિનિધિરૂપ હોવાથી પરમાત્મલક્ષક હોઈ શકે. ૧૮

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૬ પ્રતીકોપાસના-અહંબ્રહ્મોપાસનાથી લિલ ઉપાસનામાત્ર. જુઓ 'અસ્તિ મગલ ભાશયા મૂવઃ' (છાં. ૭-૧૪-૨).

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૭ પ્રાણુ-લિંગસંધાનોપહિત શ્વપ; જુઓ "પ્રાણો વા ભાશયા મૂવાનિ" (છાં. ૭-૧૫-૧). પ્રત્યગ્નિવિદિયા-પ્રત્યાગ્નાત્મ તત્ત્વ જાણવાની શ્રવાસા.

‘પ્રાણુ’ આત્માનો પ્રતિનિધિ હોવાનું શ્રુત્યનુસાર પ્રતિપાદન કરે છે.—

કસ્મિન્નુત્કાન્ત ઉત્કાન્તો ભવિષ્યામિ સ્થિતે સ્થિતઃ ।

इति वीक्ष्यासृजत्प्राणं परमात्मैति हि श्रुतिः ॥ १९ ॥

અં કોણ ઉત્કાત થયે ઉત્કાત થાઉ (કોણ) સ્થિત મતે (હું) સ્થિત (હોઉ) એમ વિચારી ‘પ્રાણુ’ને સરળ્યો નિશ્ચે (પ્રાણ) પરમાત્મા (છે) એમ શ્રુતિ (છે) ૧૯ ચક્ષુ આદિક સર્વ પ્રાણુ મધ્યે આશ્રિત છે તેથી તે ‘આત્મા’રૂપ છે ઇત્યાદિ દષ્ટાતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે —

चक्रस्यारा यथा नाभावाश्रिताश्चक्षुरादिकम् ।

आश्रितं निखिलं प्राणे ततस्तस्यात्मता भवेत् ॥ ૨૦ ॥

અં જે પ્રમાણે ચક્રના આશ્રયો નાભિ મધ્યે આશ્રિત હોય છે (તે પ્રમાણે) ચક્ષુ આદિક સર્વ ‘પ્રાણુ’ મધ્યે આશ્રિત (છે) તેથી તે (પ્રાણ)ની આત્મતા—આત્મરૂપ હોવાપણું ઘટે છે ૨૦

‘પ્રાણુ’ સર્વાત્મક છે અને તેથી તે પરમાત્મારૂપ છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકો વડે યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે —

अश्वेन याति पुरुषो दत्ते विप्राय गां पुमान् ।

प्राण एवाश्वादिशब्दैरुक्तो न तु श्व. क्वचित् ॥ ૨૧ ॥

पितृमात्रादिशब्दैश्च प्राणः प्रोक्तः शवो न तु ।

तस्मात्सर्वात्मकः प्राणः परमात्मैति निश्चयः ॥ ૨૨ ॥

અં પુરૂષ અશ્વવડે પ્રયાણુ કરે છે, પુરૂષ વિગ્રને ગાયનું દાન કરે છે, (તેમા) ‘અશ્વાદિ’ શબ્દો વડે ‘પ્રાણુ’ની જ ઉગ્નિ કરાય છે કિન્તુ ઠવચિત્ શબ્દની (ઉગ્નિ) થતી નથી ૨૧

અને પિતા તથા માતા આદિ શબ્દો વડે પ્રાણુની ઉગ્નિ—બોધ થાય છે કિન્તુ શબ્દો નહીં. તેથી સર્વાત્મક ‘પ્રાણુ’ પરમાત્મારૂપ (છે) એમ નિશ્ચય (થાય છે) ૨૨

x ટિપ્પણ ૧૮ ઉત્કાત—ઉત્કમણુ કરેલ અર્થાત મરણને પ્રાપ્ત થયેલ

x ટિપ્પણ ૨૦ શુભો ‘યથા વાશરાર.. સમર્પિતમ્’ (ઈ ૬-૧૫-૧)

x ટિપ્પણ ૨૧ શુભો ‘મગ્નગ્નન નમગ્નગ્નહાવીતિ’ (ઈ ૭-૧૫ ૧, ૨, ૩)

આ રીતે યુક્તિ તથા બુદ્ધિપૂર્વક જે જિજ્ઞાસુ પુરૂષ 'પ્રાણુ' પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરે તેને 'અતિવાદી' કહે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ યો વુમુત્સુરસૌ પ્રાણમેવં પश्यન્ ગુરૂક્તિતઃ ।

૨ યુક્તયા ધિયા ચ વૈ ચિન્વન્નતિવાદીતિ કથ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જા૦ જે આ જિજ્ઞાસુ (પુરૂષ) 'પ્રાણુ'ને શુરૂના ઉપદેશ થકી એ રીતે હોવાનું જાણે અને યુક્તિ તથા બુદ્ધિ ત્રહે વિચાર કરે (તે) ને 'અતિવાદી' એમ કહે છે. ૨૩

'અતિવાદી' કાને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે.—

૩ નામાચાશાન્તતરવાનિ યઃ પ્રાણોઽતીત્ય વર્તતે ।

૪ તમાત્માનં વક્તિ યસ્માદતિવાદી ભવેત્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

જા૦ 'નામ'થી માડીને 'આશા'—'ઈશ્વરકામના'—પર્યંતના તરવોને ઉલ્લંઘીને જે પ્રાણુ રહેલો છે તેને જે કારણે આત્મારૂપ હોવાનું કહે છે તેથી (તે) 'અતિવાદી' થાય. ૨૪

'પ્રાણુઆત્મા'નું તકાદિકથી ખંડન થઇ શકતું નથી તેથી તે નિશ્ચયાત્મક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

૫ તર્કાદિપ્લાવકેભ્યોઽયં નિર્મીઃ સન્ સ્વાતિવાદિતામ્ ।

૬ અહ્નીકુર્યાદેવ યસ્માત્સન્દેહો નાત્ર વિદ્યતે ॥ ૨૫ ॥

જા૦ જે કારણે આ ('અતિવાદી') તર્કથી (પ્રાણુઆત્માનું) નિરસન કરનાર થકો, નિર્ભય સતો પોતાની 'અતિવાદિતા'ને અગિકાર કરે જ (અને હુપાયે નહિ) (તેથી) આ ('પ્રાણુઆત્મા') વિષયમાં સન્દેહ નથી. ૨૫

'નામ' આદિક તરવોપદેશથી અસંતુષ્ટ થવાથી નારદે પુનઃ પુનઃ પૃચ્છા કરેલી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૭ નામાદીનામનાત્મત્વં સ્પષ્ટમિત્યત્ર નારદઃ ।

૮ અસન્તુષ્ટોઽધિકં તત્ત્વં પપ્રચ્છેવ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

× ટિપ્પણ્ય : ૨૩ " ય ણ એવ ..ત્યાપ્રાણુવૃત્તિત । (તા ૭-૧૫-૪)

× " ૨૪ અતિવાદી-અતીત્ય-ઉલ્લંઘીને-૨૬ તે

× " ૨૫ પ્રાણુઆત્મા-પ્રાણુ આત્મારૂપ હોવાપણુ.

અં નામાદિ તત્ત્વ 'અનાત્મ' છે એમ સ્પષ્ટ થતાં નારદે અસંતુષ્ટ થઈને તેથી અધિક તત્ત્વની પુનઃ પુનરેવ પૃચ્છા કરેલી. ૨૬

સુષુપ્તિ મધ્યે 'પ્રાણુ' (લિંગસંઘાત્મક જીવ)ને શોક હોતો નથી તેથી તે આત્મા છે એમ પ્રતિપાદન થતાં નારદ સંતુષ્ટ થયા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રાણાત્મત્વં તુ સમ્ભાવ્યં સમ્યક્ તસ્યોપપાદનાત્ ।

શોકશ્ચ સુપ્તૌ પ્રાણસ્ય ન દૃષ્ટોઽતસ્તુતોપ સઃ ॥ ૨૭ ॥

અં કિન્તુ, તે (પ્રાણુ)ની આત્મતા રૂપી રીતે પ્રતિપાદન થાય છે તેથી 'પ્રાણાત્મત્વ' સંભાવ્ય છે. વળી, સુષુપ્તિ મધ્યે જીવને શોક અનુભવાતો નથી એથી તે (નારદ) સંતુષ્ટ થયા. ૨૭

શ્રદ્ધાળુ તથા યોગ્ય હોવાથી નારદને શુદ્ધ પૂછ્યા વિના અધિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

શ્રદ્ધાહું યોગ્યશિષ્યં તમુદ્ધરામીત્યસૌ ગુરુઃ ।

અપૃષ્ટોઽપ્યધિકં તત્ત્વં સ્વયમેવોપદિષ્ટવાન્ ॥ ૨૮ ॥

અં આ શુદ્ધે તે શ્રદ્ધાળુ તથા યોગ્ય શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરે એમ (વિચારી) પૂછ્યા વિના પણ પોતે જ અધિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો. ૨૮

'પ્રાણુ' 'માયાજન્ય' છે તેથી તે આત્મા ન હોય ઇત્યાદિ શંકાનુવાદ કરે છે:-

આત્મોપલક્ષકઃ પ્રાણો ન ત્વાત્મેયોઽનૃતત્ત્વતઃ ।

નામરૂપાત્મકઃ પ્રાણો માયયોત્પાદિતો હ્યસૌ ॥ ૨૯ ॥

અં કિન્તુ, આ આત્મોપલક્ષક 'પ્રાણુ' અસત્યરૂપ હોવાથી આત્મારૂપ ન હોય કેમકે, આ નામરૂપાત્મક 'પ્રાણુ' માયાવટે જ ઉત્પાદન કરેલો છે. ૨૯ અસત્ય હોય તથાપિ તે પ્રતિબિંબની પેરે 'સત્યોપલક્ષક' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

અનૃતોઽપ્યેપ સત્યસ્ય લક્ષકઃ પ્રતિવિમ્બવત્ ।

મુક્તસ્ય પ્રતિવિમ્બેન મુક્તં સ્વસ્યાંપલક્ષ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અં આ ભલે અસત્ય હોય તથાપિ પ્રતિબિંબની પેરે સત્ય વસ્તુનો ઉપલક્ષક છે. મુખના પ્રતિબિંબ વડે પોતાનું મુખ ઉપલક્ષિત થાય છે. ૩૦

તે નામાદિ ઇદંબુદ્ધિગમ્ય વસ્તુઓ વડે આત્મા ઉપલક્ષિત થતો નથી. કિન્તુ પ્રાણુવડે તે ઉપલક્ષિત થાય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મેદંબુદ્ધિગમ્યૈસ્તૈરાશાન્તૈર્નાપલક્ષ્યતે ।

પ્રાણોઽહંબુદ્ધિગમ્યેષુ સ્થિતત્ત્વાદાત્મલક્ષકઃ ॥ ૩૧ ॥

અં તે સપ્તમ્ય 'કામના' પર્યતના ઇદંબુદ્ધિગમ્ય પદાર્થો વડે આત્મા ઉપલક્ષિત થતો નથી. 'પ્રાણુ' અહંબુદ્ધિગમ્ય (પદાર્થો મધ્યે) રહેલો છે તેથી તે આત્મલક્ષક (છે). ૩૧

પ્રાણાત્મજ્ઞાન થકી 'અતિવાદિત્વ' અસુખ્ય છે અને સત્યાત્મજ્ઞાન થાય તો તે ('અતિવાદિત્વ') 'સુખ્ય'રૂપ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અત એવાતિવાદિત્વમસ્તિ પ્રાણાત્મવેદનાત્ ।

અમુખ્યં તચ્ચ મુખ્યં તુ ભવેત્સત્યાત્મવેદનાત્ ॥ ૩૨ ॥

અં એથી જ 'પ્રાણુ' આત્મા છે એમ જાણવાથી અતિવાદિપણું ગોણુ છે અને તે સત્યાત્માને જાણવાથી તે 'સુખ્ય'રૂપ થાય. ૩૨

હું સત્યપૂર્વક 'અતિવાદી' થાઉં અને અસત્યાત્મતાનો પરિત્યાગ કરું એમ સંતુષ્ટ થઈને નારદ કહે છે:—

કારુણ્યાતિશયં દૃષ્ટ્વા સન્તુષ્ટો નારદોઽવ્રવીત્ ।

સત્યેનૈવાતિવાદીસ્યામનૃતસ્યાત્મતાં ત્યજન્ ॥ ૩૩ ॥

અં નારદે, (શુરૂની) અત્યન્ત કૃપા જોઈને (અસત્ય વસ્તુ આત્મારૂપ ન હોય એમ નિશ્ચય કરી) 'અસત્યાત્મતા'નો ત્યાગ કરી સત્યવડે જ હું 'આતવાદી' થાઉં (એમ) સન્તુષ્ટ છતાં કહું. ૩૩

વિજ્ઞાન તથા મનનાદિપૂર્વકે 'સત્ય' તત્ત્વનો વિચાર કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિચારણીયં તત્સત્યં વિજ્ઞાનમનનાદિભિઃ ।

ધ્યાનવાન્નોક્તિમાત્રેણ બુદ્ધ્યતેત્યવ્રવીદ્ધિરુઃ ॥ ૩૪ ॥

અં તે 'સત્ય' વસ્તુનો વિજ્ઞાન તથા મનનાદિ વડે વિચાર કરવો

x ટિપ્પણુ : ૩૧ ઇદંબુદ્ધિગમ્ય-આ' રૂપે જાણવા યોગ્ય. આત્મલક્ષક-આત્મબોધક.

x ટિપ્પણુ : ૩૩ જુઓ " સોદે...સત્યેનાતિવદાનિ " (છાં. ૭-૧૬-૧); અસત્યા-ત્મતા-અસત્ય વસ્તુનું આત્મ-રૂપે હોવાપણું.

x ટિપ્પણુ : ૩૪ જુઓ સત્ય...વિજ્ઞા સિત્ત્વ " (છાં. ૭-૧૬-૧).

ઘટેછે. ધ્યાનસંપન્ન (પુરૂષ) ઉક્તિમાત્ર વડે જ્ઞાનસંપન્ન થાય નહીં એમ શુદ્ધે કહ્યું. ૩૪

હવે, 'વિજ્ઞાન' આદિના 'સ્વરૂપ'નું તથા તેના 'કારણ' ઇત્યાદિનું (૩૫-૩૮) શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સંશયં^૨ ચ^૩ વિપર્યાસં^૪ નિરાકૃત્ય^૫ વિશેષતઃ^૬ ।

યદા^૧ જાનાતિ^૮ વિજ્ઞાનાત્સત્યવાદી^{૧૦} ભવેત્તદા^{૧૧} ॥ ૩૫ ॥

અં જ્યારે સંશય અને વિપર્યાસનું વિશેષરીતે નિરાકરણ કરીને વિજ્ઞાન-અતુલવ-પૂર્વક (સત્ય)ને જાણે ત્યારે 'અતિવાદો' થાય. ૩૫

વિજ્ઞાન 'મનન' થકી મનન 'શ્રદ્ધા' થકી સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

વિજ્ઞાનહેતુર્મનનમન્વયવ્યતિરેકમાક્^૧ ।

શ્રદ્ધા^૧ મનનહેતુઃ^૫ સ્યાદાગમાચાર્યવાક્યયોઃ^૬ ॥ ૩૬ ॥

અં અન્વય તથા વ્યતિરેકસાધ્ય 'મનન' વિજ્ઞાનનું કારણ છે). શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના વાક્ય થકી મનનનું કારણ 'શ્રદ્ધા' (સિદ્ધ) થાય. ૩૬ શ્રદ્ધાનું કારણ 'નિષ્ઠા' અને નિષ્ઠાનું કારણ ચિત્તની એકાગ્રતા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રદ્ધાયાઃ^૨ કારણં^૩ નિષ્ઠા^૪ સદા^૫ શુશ્રૂષણં^૬ હિં^૭ સાં^૮ ।

ચિત્તૈકાગ્રયગતિર્યાઽસૌ^{૧૦} નિષ્ઠાયાઃ^{૧૧} કારણં^{૧૨} ભવેત્^{૧૩} ॥ ૩૭ ॥

અં 'નિષ્ઠા' તે શ્રદ્ધાનું કારણ છે. નિષ્ઠે, સર્વદા સેવા કરવી તે તે (નિષ્ઠા છે). જે આ ચિત્તની 'એકાગ્રતા' છે તે નિષ્ઠાનું કારણ હોય. ૩૭

મુક્તિ મુખરૂપ છે એમ શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયસંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા કરનાર કૃતિની પ્રયોજિકા છે; તેવી શુદ્ધિ વિના ચિત્તની એકાગ્રતા ન થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સુખમસ્તીતિ^૨ ધીર્મુક્તૌ^{૩+૪} કૃતેસ્તસ્યાઃ^૫ પ્રયોજિકા^૬ ।

તદ્વિહીનો^{૧૦} યમાયૈનો^{૧૧} ચિત્તૈકાગ્રયં^{૧૩} કરોતિ^{૧૪} હિં^{૧૫} ॥ ૩૮ ॥

અં મુક્તિ મધ્યે મુખ છે એવી શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયના સંયમ તથા ચિત્તની

× ટિપ્પણુ: ૩૫ શુદ્ધે. "યદા વે...સત્યે વદન્તિ" (જી. ૭-૧૭-૧),

× ટિપ્પણુ: ૩૮ કૃતિ-ઇન્દ્રિયનો સંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા.

એકાગ્રતાની 'પ્રયોજિકા-સાધક-(છ) કેમકે તેવી 'બુદ્ધિરહિત' હોય તે નિશ્ચે, યમાદિ વડે ચિત્તની એકાગ્રતા કરતો નથી. ૩૮

હવે, 'ભૂમા' સુખસ્વરૂપ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સુ^૧ખં^૨ કિ^૩મિ^૪તિ^૫ ચૈ^૬દ્ભૂ^૭મા^૮ સુ^૯ખમ^{૧૦}લ્પે^{૧૧} તુ^{૧૨} તદ્વ^{૧૩} હિ^{૧૪} ।

ક્લિ^{૧૫}ચ^{૧૬}ત્ય^{૧૭}લ્પ^{૧૮}ધનો^{૧૯}ન્ય^{૨૦}સ્મિ^{૨૧}ન્ ધ^{૨૨}નવા^{૨૩}હુ^{૨૪}લ્ય^{૨૫}દર્શ^{૨૬}નાત્ ॥ ૩૯ ॥

અં સુખ શું એમ (કહે તો) 'ભૂમા' (તે સુખ છે) અને નિશ્ચે, અદ્ય મધ્યે તે સુખ ન હોય. અદ્ય ધનવાણો (પુરૂષ) ખીલ વિષે બહુ ધન ભેળને કલેશને પામે છે. ૩૯

હવે, 'ભૂમા' કોણ અને 'અદ્ય' શું તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભૂ^૧મ્નઃ^૨ સુ^૩ખત્વે^૪ ભૂ^૫મા^૬ કઃ^૭ કિ^૮મલ્પ^૯મિ^{૧૦}તિ^{૧૧} ચૈ^{૧૨}ચ્છ^{૧૩}દૃ^{૧૪}ણુ^{૧૫} ।

જ્ઞા^{૧૬}ત્સૈ^{૧૭}યજ્ઞા^{૧૮}નહી^{૧૯}નો^{૨૦} ભૂ^{૨૧}મા^{૨૨}ઽવિ^{૨૩}ચ્છે^{૨૪}દ^{૨૫}દર્શ^{૨૬}નાત્ ॥ ૪૦ ॥

અં 'ભૂમા' સુખરૂપ છે તો 'ભૂમા' કોણ? (અને) 'અદ્ય' શું એમ (કહે) તો સાંભળ. જ્ઞાતા સૈય તથા જ્ઞાનથી રહિત હોય તે, (તે વિષે) દિગ્દિશ કાંઈ પણ વિચિત્રદર્શનનો અભાવ હોવાથી 'ભૂમા'રૂપ છે. ૪૦

હવે, 'અદ્ય' પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞા^૧ત્સૈ^૨યજ્ઞા^૩નસૈ^૪યરૂ^૫પં^૬ મા^૭યા^૮કાર્ય^૯મિ^{૧૦}દં^{૧૧} જગ^{૧૨}ત્ ।

વહુ^{૧૩}વિ^{૧૪}ચ્છે^{૧૫}દયુ^{૧૬}ક્તવા^{૧૭}દલ્પ^{૧૮}મિ^{૧૯}ત્યભિ^{૨૦}ધી^{૨૧}યતે ॥ ૪૧ ॥

અં જ્ઞાતા જ્ઞાન અને સૈયરૂપ માયાકાર્ય આ જગત અનેક વિચિત્રથી યુક્ત હોવાથી 'અદ્ય' એમ કહેવાય છે. ૪૧

'ભૂમા' અમૃતરૂપ તથા 'અદ્ય' વસ્તુ મર્ત્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

અ^૧ચ્છે^૨યો^૩ઽયમ^૪દાહ્યો^૫ઽયમ^૬ક્લે^૭યો^૮ઽજ્ઞા^૯પ્ય^{૧૦} ઇ^{૧૧}વં^{૧૨} ચ^{૧૩} ।

ભૂ^૧મા^૨ તસ્મા^૩દમ^૪ર્ત્યો^૫ઽયમલ્પં^૬ મ^૭ર્ત્યમ^૮તદ્વિ^૯ધમ્ ॥ ૪૨ ॥

અં આ 'ભૂમા' અચ્છેદ્ય અદાદ્ય અને અથોપ્ય જ (છ) તેથી (તે) અમર્ત્યરૂપ (છે) [અને] 'અદ્ય' વસ્તુ તદ્વિધ ન હોવાથી મર્ત્યરૂપ (છે). ૪૨

x ટિપ્પણ: ૩૮ ભુમેા "કુમ્ભ મળતો ચિત્તિજાલ હતિ" (પા. ૫-૧૨-૧).

x ટિપ્પણ: ૪૦ ભૂમા-અર્થઆપઃ: "ભૂમાનં મળતો...તન્મત્" (પા. ૫-૧૨-૧ પી ૫-૧૪-૧); ચિત્તેદદર્શન-પરિચિન્તન ૨૪૩૫.

x ટિપ્પણ: ૪૨ તદ્વિધ-ને રીતનો.

‘અદપતા’ સંસારકાલ મધ્યે જ હોય છે તેથી જગતને મર્ત્યરૂપ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારકાલ^૨ એવાસ્તિ^૩ ન મુક્તાવલ્પતા^૪ તતઃ^૫ ।

મુક્તૌ^૬ જ્ઞાનનિવર્ત્ય^૭ ત્વાન્મર્ત્ય^૮ જગદિતીર્યતે^૯ ॥ ૪૩ ॥

અં ‘અદપતા’ સંસારકાલે જ હોય છે મુક્તિ પરત્વે હોય નહિ તેથી મુક્તિ જ્ઞાન-નિવર્ત્ય^૭ હોય છે એટલે જગતને ‘મર્ત્ય’ એમ કહે છે. ૪૩ ‘ભૂમા’ સંસાર તથા મોક્ષ ઉભયકાળ વિષે વિદ્યમાન છે અને તે અખંડાનન્દકરસ ‘આત્મા’રૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારમોક્ષયોર્ભૂમા^૧ વિદ્યતે^૨ સૌઽમૃતતત્વતઃ^૩ ।

અલ્પઠૈકરસાનન્દ્રઃ^૪ સૌઽયમાત્મા^૫ સ્વયંપ્રભઃ^૬ ॥ ૪૪ ॥

અં અમૃત સ્વરૂપ હોવાથી ‘ભૂમા’ સંસાર તથા મોક્ષકાળ મધ્યે વિદ્યમાન હોય છે. અખંડકરસ આનન્દસ્વરૂપ તે આ સ્વયંપ્રકાશ ‘આત્મા’રૂપ છે. ૪૪

સમાધિ આદિ દશા મધ્યે ‘ભૂમા’ ‘સ્વપ્રકાશ’ હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

મૂર્ચ્છાસુપ્ત્યોસ્તાદ્દશોઽયમજ્ઞાનેન^૧ તિરોહિતઃ^૨ ।

સમાધિસુપ્તિમૂર્ચ્છાસુ^૩ ભાસતે^૪ સાધનં^૫ વિના^૬ ॥ ૪૫ ॥

અં મૂર્ચ્છા તથા સુપુષ્પિ મધ્યે અજ્ઞાનવડે ઠંકાઈ ગયલ તે (‘ભૂમા’) સમાધિ સુપુષ્પિ તથા મૂર્ચ્છા (અવસ્થા) મધ્યે સાધન વિના પ્રકાશમાન હોય છે. ૪૫

‘સ્વપ્રકાશ’ હોવા છતાં અજ્ઞાનના આવરણને લઈને તે વિરૂપદ ભાસતો નથી ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

મેઘનાચ્છાદિતઃ^૧ સૂર્યો^૨ યદા^૩ તદ્વત્સ્વયંપ્રભઃ^૪ ।

અજ્ઞાનેનાવૃત્તો^૫ ભૂમા^૬ પ્રાણિભિને^૭ વિભાવ્યતે^૮ ॥ ૪૬ ॥

અં જે પ્રમાણે મેઘવડે ઠંકાયલો સૂર્ય (પ્રકાશે નહી) તે પ્રમાણે ‘ભૂમા’ ‘સ્વપ્રકાશ’ (છે તથાપિ) અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત હોવાથી પ્રાણિઓને તે દીસતો નથી. ૪૬

‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી કિંતુ તેનું સાધક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્રકાશાત્મચૈતન્યમજ્ઞાનસ્ય ન વાધકમ્ ।

ભાસકં પ્રત્યુત્તૈતસ્ય સ્વાનન્દસ્ય યથા તથા ॥ ૪૭ ॥

અં ‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અજ્ઞાનનું બાધક ન હોય કિંતુ, જે પ્રમાણે તે સ્વાનન્દનું પ્રકાશક હોય છે તે પ્રમાણે આ (અજ્ઞાન)નું પ્રકાશક છે. ૪૭
‘આનન્દ’ તથા ‘અજ્ઞાન’નું સુપુત્રિ મધ્યે ચૈતન્યવડે પ્રકાશન સિદ્ધ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આનન્દાજ્ઞાનયોઃ સુતૌ ચૈતન્યેનાવભાસનાત્ ।

ઉત્થિત્તઃ સુખમસ્વાપ્સં ન જાનેજ્ન્યદિતિ સ્મરેત્ ॥ ૪૮ ॥

અં સુપુત્રિ મધ્યે ‘આનન્દ’ તથા ‘અજ્ઞાન’નું ચૈતન્યવડે પ્રકાશન હોય છે તેથી ભગ્વત યતાં ‘હું’ સુખે સૂતેલો, હું ખીણું કાંઈ બાણુતો નથી’ એમ સ્મરણ થાય છે. ૪૮

‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અખિલ અજ્ઞાનનું ટાળનાર છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અરણિસ્થો યથા વહ્નિર્ન દહ્નદરણિ તથા ।

પશ્ચાન્મથનજાતોઽસૌ સાકલ્યેનારણિ કહેત્ ॥ ૪૯ ॥

તથા વેદાન્તવાક્યોત્થર્ધીવૃત્તો પ્રતિવિમ્બિતમ્ ।

સ્વપ્રકાશાત્મચૈતન્યં કૃત્સ્નાજ્ઞાનસ્ય વાધકમ્ ॥ ૫૦ ॥

અં જે પ્રમાણે અરણિના કાષ મધ્યે રહેલ અગ્નિ અરણિને બાળે નહી કિન્તુ, મન્યન પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલ આ (અગ્નિ) અરણિને છેક બાળી લક્ષ્મીભૂત કરે-૪૯

તે પ્રમાણે વેદાંતવાક્યરૂપ (મન્યન)થી ઉત્પન્ન બુદ્ધિવૃત્તિ મધ્યે પ્રતિબિમ્બિત ‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અખિલ-સનિદાન-અજ્ઞાનનું ટાળનાર (હોય છે). ૫૦

સમાધિ મધ્યે વિજ્ઞાનપૂર્વક ‘ભૂમાનન્દ’ને અનુભવ કરીને ંયુત્થાનકાળે તેને પ્રગટ કરે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧તસ્માદ્વિજ્ઞાનસહિતઃ ^૨સમાધાવનુભૂય ^૫હિ ^૧હિ ^૭।

^૪ભૂમાનન્દં ^૩યથાશાસ્ત્રં ^{૧૦}સ્મૃત્વા ^૬વ્યુત્થાય ^{૧૧}વક્તે ^૮ચ ॥ ૫૧ ॥

અં તેથી વિજ્ઞાનસહિત યથાશાસ્ત્ર 'ભૂમાનન્દ' નિરતિશયાનન્દ-ને સમાધિ મધ્યે નિશ્ચે અનુભવ કરી અને (સમાધિ થકી) વ્યુત્થાન કરીને સ્મરણપૂર્વક અભિલાષ કરે છે. ૫૧

જ્ઞાતા આદિ 'ત્રિપુટી' સ્વપ્ન તથા જાગૃત વિષે 'ભૂમાનન્દ'ને તિરોહિત કરે છે કિન્તુ, વિવેકીજન તે 'ત્રિપુટી'નો અભિભવ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૨જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ^૩ત્રિપુટી ^૧સ્વપ્નજાગૃતોઃ ।

^૪ભૂમાનન્દં ^૭તિરોહત્તે ^૬વિદ્વાંસ્ત્વભિભવત્યમુમ્ ॥ ૫૨ ॥

અં સ્વપ્ન તથા જાગૃત્ત્વ દશા મધ્યે જ્ઞાતા જ્ઞાન તથા જ્ઞેયરૂપી 'ત્રિપુટી' નિરતિશયાનન્દને ઢાંકી દે છે અને વિવેકી (જન) તેનો પરાભવ કરે છે. ૫૨ જ્ઞાતાદિક 'ત્રિપુટી'નું નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ચિચ્છાયાવાનહંકારો ^૨જ્ઞાતા ^૩સ્યાચ્ચક્ષુરાદિજા ।

^૫બુદ્ધિવૃત્તિર્ભવેજ્ઞાનં ^૬જ્ઞેયા ^૮રૂપરસાદયઃ ॥ ૫૩ ॥

અં ચિચ્છાયા વિશિષ્ટ અહંકાર 'જ્ઞાતા' હોય, ચક્ષુ આદિજન્ય બુદ્ધિવૃત્તિ 'જ્ઞાન' હોય (અને) રૂપ તથા રસાદિક તે 'જ્ઞેય'રૂપ (હોય). ૫૩ 'તત્ત્વવેત્તા' 'ત્રિપુટી'નો સહા અનાહર કરે અને 'ભૂમાનન્દ' વિષે આહર કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ત્રિપુટી ^૩માયિકી ^{૫+૬}મિથ્યેત્યેવં ^૭વિજ્ઞાય ^૧તત્ત્વવિત્ ।

^૮તામુપેક્ષ્ય ^૯કરોત્યેવ ^{૧૦}ભૂમાનન્દે ^{૧૧}ભરં ^{૧૨}સદા ॥ ૫૪ ॥

અં 'તત્ત્વવેત્તા' 'ત્રિપુટી' માયિકી મિથ્યા છે એમ જ નિશ્ચય કરીને તેની ઉપેક્ષા કરી 'ભૂમાનન્દ' પરત્વે સહા આહર કરે છે. ૫૪ આ 'ભૂમાનન્દ'ના 'આશ્રય' વિષયમાં નારદે પૃચ્છા કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:-

અખण्डैकरसं भूमानन्दं श्रुत्वा स नारदः ।

भून्यसंभावनां मत्वा पप्रच्छाधारमस्य हि ॥ ५५ ॥

અં નારદે, અખંડૈકરસ 'ભૂમાનન્દ'નું શ્રવણ કરી, તે 'ભૂમા' પરત્વે અસંભાવના માની, આ ('ભૂમાનન્દ')ને 'આશ્રય'—અધિષ્ઠાન-શું તે વિષે જ પૂછ્યા કરી. ૫૫

पूर्वोक्ता 'असंभावना'ने उपपादन કરે છે:—

सत्याधारे परिच्छेदो निराधारो न बुध्यते ।

यद्यद्गटादिकं लोके तत्सर्वं क्वचिदाश्रितम् ॥ ५६ ॥

અં (અન્ય) આધાર—'આશ્રય'—હોય તો પરિચ્છેદ (ઉપસ્થિત થાય) [અને] નિરાશ્રય (વસ્તુ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહી. લોક ક્ષેત્રે ઘટાદિક જે જે (પદાર્થ હોય છે) તે સર્વે ક્ષેત્રોએ 'આશ્રિત' (હોય છે). ૫૬

વ્યવહારતઃ તેના 'આશ્રય' શું હોય કે વસ્તુતઃ તેના 'આશ્રય' શું હોય ? એ બે પક્ષ મધ્યે પ્રથમ પક્ષ પરત્વે તો તે 'ભૂમાનન્દ' યોજાના મહિમા વિષે જ 'આશ્રિત' હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

व्यवहारदृश्यायां किमाधारः पृच्छयतेऽथवा ।

वस्तुतो व्यवहारे तु महिम्न्येवायमाश्रितः ॥ ५७ ॥

અં વ્યવહારદશા મધ્યે તેના શું આધાર હોય (એમ) પૂછે છે અથવા વસ્તુતઃ (તેના શું આધાર એમ પૂછે છે). વ્યવહાર દશામધ્યે તે આ ('ભૂમાનન્દ') [યોજાના] મહિમામાં જ 'આશ્રિત' હોય છે. ૫૭

'महिमा' पदार्थનું નિરૂપણ કરે છે:—

परास्य शक्तिर्विविधेत्येवं श्रुत्यन्तरेरिता ।

भूमनः शक्तिर्भवेन्माया तदर्थो महिमाऽखिलः ॥ ५८ ॥

અં આની પરાશક્તિ વિવિધ પ્રકારની છે એમ એ રીતે ખીણ શ્રુતિ મધ્યે નિરૂપણ કરેલી 'ભૂમા'ની શક્તિ તે 'માયા' હોય. (અને) અખિલ 'મહિમા' તે 'માયાકાર્ય' (છે). ૫૮

'મહિમાસંલક્ષ' જગત્ વિષે જ આનન્દ લાસે છે તે 'ભૂમાનન્દ' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× દિપ્પણ: ૫૫ ભૂમા "સ ભાવઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ" (ઈ. ૫-૨૪-૧).
 × દિપ્પણ: ૫૬ નિરાધાર-નિરપિષ્ઠાન.

महिमाख्ये जगत्यस्मिन्य आनन्दोऽवभासते ।

स भूमास्य परिच्छेदो व्यवहारे न दुष्यति ॥ ५९ ॥

अ० आ 'महिमा'ख्ये 'जगत्यस्मिन्य' जगत विषे ले आनन्द भासे छे ते 'भूमानन्द' छे. आनो व्यवहार परत्वे परिच्छेद होय तेमां छेछ होय नथी. पर वस्तुतत्त्वनो विचार करतां तो 'भूमानन्द' 'महिमा' विषे प्रतिष्ठित न होय छत्यादि युक्तिपूर्वक छे श्लोकवटे निरूपण करे छे:—

वस्तुतत्त्वविचारे तु न महिम्नि प्रतिष्ठितः ।

महिमा स्याद्गवाश्वादिर्मून्नो नाधार एव हि ॥ ६० ॥

अ० किन्तु, वस्तुतत्त्वनो विचार करतां ते (भूमानन्द) 'महिमा' विषे प्रतिष्ठित होतो नथी. जायादिक 'महिमा'—विभूति—निश्चै 'भूमानन्द' नो 'आश्रय' न छे होय ६०

'भूमानन्द'थी अन्य वस्तु नथी अटवे भील वस्तु तेना आश्रयइये होय नहि छत्यादि निरूपण करे छे:—

अन्यस्मिन्हि महिम्न्यन्यो राजादिः प्रतितिष्ठति ।

भून्नो नान्यद्वस्तु तस्मात्कुत्रासौ प्रतितिष्ठति ॥ ६१ ॥

अ० निश्चै, अन्य विभूति मध्ये अन्य राज आदि आश्रित होय (किन्तु) 'भूमा'थी अन्य वस्तु नथी तेशी आ कयां आश्रित होय ? ६१

निराधार आकाशनी परे निराधार 'भूमा'नु ज्ञान युक्तिपूर्वक प्राप्त यथ शक्ये छत्यादिक निरूपण करे छे:—

यथा लोके निराधार आकाशोऽस्ति तथा कुतः ।

भूमा न स्यादतो युक्त्या निराधाराऽपि वुध्यताम् ॥ ६२ ॥

अ०—ले प्रभावे' लोकमां निराधार आकाश होय छे ते प्रभावे' 'भूमा' शाशी (तेम) न होय ? अेशी निराधार होय तथापि युक्तिवटे तेनुं ज्ञान छे. ६२ ते 'भूमानन्द' व्यवहारिकदशाभां अन्य होय नहि किन्तु 'स्वयंप्रकाश' छे छत्यादि निरूपण करे छे:—

વ્યાવહારિક આનન્દે વ્યુત્પત્તેઃ શૂન્યતા ન હિ ।

વ્યુત્પન્નો યૌક્તિકશ્રૈય એકાગ્ર્યે ભાસતે સ્વયમ્ ॥ ૬૩ ॥

અં વ્યવહારિક આનન્દવિષયે, (ભૂમા પદની) વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં 'શૂન્યતા' નિશ્ચે હોય નહિ. વ્યુત્પત્તિ તથા અનુભૂતિપૂર્વકે વિચારતાં આ ('ભૂમાનન્દ') નિદિધ્યાસન મધ્યે' ચોતે પ્રકાશે છે. ૬૩

હવે, જ્ઞાસુના 'બોધકમ'નું નિરૂપણ કરે છે:--

વોધકમો વુભૂત્સૂનાં વિસ્પષ્ટમભિધીયતે ।

ચતુર્દિક્ષવથ ઝર્ધ્વ ચ ભૂમા વોદ્ધવ્ય આદિતઃ ॥ ૬૪ ॥

અં જ્ઞાસુઓનો 'બોધકમ' (અંહી) વિસ્પષ્ટરૂતે કહેવાય છે. 'ભૂમા'નો આરે દિશામાં નીચે અને ઉપર આદિથી માંડી બોધ પ્રાપ્ત કરવો ચોગ્ય છે. ૬૪ 'ભૂમા'ની 'સર્વત્ર-સત્તા'નું ઉપપાદન કરે છે:--

સત્તામાનપ્રીતયોઽત્ર વીક્ષ્યન્તે સર્વવસ્તુપુ ।

સચ્ચિદાન્દરૂપોઽતો ભૂમા સર્વત્ર તિષ્ઠતિ ॥ ૬૫ ॥

અં જગતમાં સર્વ વસ્તુ મધ્યે 'સત્તા', 'ભાન'—ભાસવાપણું—તથા 'પ્રીતિ'—આનન્દ-રોખાય છે એથી સચ્ચિદાનન્દરૂપ ભૂમા સર્વત્ર રહે છે. ૬૫ 'ભૂમા'ની 'સર્વાત્મકતા'નું વ્યતિરેકપૂર્વકે પ્રતિપાદન કરે છે:--

ભૂમ્નો વિયોગે વસ્તૂનિ નૈવ સન્તિ ન ભાન્તિ ચ ।

પ્રિયત્વં દૂરતસ્તૈયાં ભૂમા સર્વાત્મકસ્તતઃ ॥ ૬૬ ॥

અં 'ભૂમા'નો વિયોગ (સતે) [અન્ય] વસ્તુઓ વિષયમાન હોય જ નહિ અને ભાસે નહિ. (એટલે) તેમનું પ્રિય-હોવાપણું (તો) દૂર (રહી) તિથી 'ભૂમા' (સત્ વસ્તુ) 'સર્વાત્મક' (હોય છે). ૬૬

'ભૂમા' પરત્વે જગદ્ભાન્તિ ટાળી આ 'ભૂમા'નું સર્વત્ર અહંકારપૂર્વકે અનુસંધાન કરવું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

જગદ્ભાન્તિ નિવાર્યાસ્ય તાટસ્થ્યવિનિવૃત્તયે ।

અહંકારેણ ભૂમાનુસંધેયઃ સર્વદિક્ષવસૌ ॥ ૬૭ ॥

અં આ (ભૂમા) પરત્વે જગદ્ભ્રાન્તિનો નિરાસ કરી, (તેની) તટસ્થતા ટળે તે અર્થે આ ભૂમાનુ સર્વ દિશાઓ મધ્યે અહ કારસ્વરૂપે અનુસધાન કરવું ૬૭ 'હુ સર્વરૂપ છુ' આ પ્રકારે ભૂમાની 'સર્વાત્મતા'નું અનુસધાન કરવું એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

^{૫+૬} સન્ત્યેવ ^૪ સચ્ચિદાનન્દા ^૨ દેહાદિ^૩પ્વપિ ^૧ વાહ્યવત્ ।

^૭ ભૂમા^૮હંકારયોગ્યો^૯સ્તો^{૧૦}હં ^{૧૧} સર્વમિતિ ^{૧૨} વા ^{૧૩} શ્રયેત્ ॥ ૬૮ ॥

અં અથવા બાહ્યની પેરે દેહાદિ પરત્વે પણ સચ્ચિદાનન્દ હોય છે જ (એથી) 'ભૂમા' અહ કાર યોગ્ય છે એથી 'હુ સર્વરૂપ છુ' એમ અનુસધાન કરવું ૬૮

દેહાદિ-ઉપહિત અહ પદવાચ્ય ભૂમાની 'સર્વાત્મકતા' શી રીતે સિદ્ધ થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે —

^૧ ગૃહૈકદેશે^૨વસ્યાય ^૩ સાર્વભૌમો^૪હમિત્યસૌ ।

^૬ રાજા^૭ભિમન્યતે ^૮ તદ્ગદ્ભૂમા^૯હમિતિ ^{૧૦} નો ^{૧૧} ક્રુતઃ ॥ ૬૯ ॥

અં ગૃહના એક પ્રદેશ મધ્યે રહીને 'આ હુ સાર્વભૌમ રાજા છુ' એમ અભિમાન કરે તે પ્રમાણે 'હુ 'ભૂમા છુ' એમ (અભિમાન) શાથી ન હોય? ૬૯

આ કેવળ 'આભિમાનિક' ભૂમાપણું ભ્રમરૂપ છે એવી શકાનું નિરાકરણ કરે છે —

^{૩+૪} આભિમાનિકમેવેદ^૧ ^૨ ભૂમાત્મત્વમિતિ ^૫ ભ્રમમ્ ।

^૭ નિરાકર્તું ^૮ સર્વદિ^૯ક્ષુ ^{૧૦} ભૂમ્નો ^{૧૧} જ્ઞેયા ^{૧૨} ચિદાત્મતા ॥ ૭૦ ॥

અં આ ભૂમાપણું કેવળ આભિમાનિક હોય છે એવો ભ્રમ ટાળવા, ભૂમાની 'ચિત્સ્વરૂપતા' સર્વ દિશાઓ મધ્યે હોય છે એમ સમજવું ૭૦ અહ કાર જ્ઞાનવડે લય પામે ત્યારે 'ચિદાત્મા' જ અવશિષ્ટ રહે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૧ અહંશબ્દ^૨ચિદાત્માનં ^૩ સાહંકારં ^૪ વ્રવીતિ ^૫ હિં ।

^૬ અહંકારે ^૭ વૌધલીને ^{૮+૯} ચિદાત્મવાશિ^{૧૦}ષ્યતે ॥ ૭૧ ॥

x ટિપ્પણ ૭૦ ' આભેવાય આભેવેદં ઘર્ષ (ળ ૫-૨૫-૨)

જાં 'હુ' શબ્દ નિરૂપે, અહંકારયુક્ત ચિદાત્માને' યોધ કરે છે (તેથી) અહંકાર યોધ-સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર-વડે (સ્વરૂપ મધ્યે) લય પામતાં કેવળ 'ચિદાત્મા' અવશિષ્ટ રહે છે. ૭૧

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત કર્મે શ્રવણ મનન તથા ધ્યાનપૂર્વક તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે તે 'જીવન્-મુક્ત' થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રમેણાનેન^૧ યસ્તત્ત્વં^૨ પश्यन्^૩ શાસ્ત્રવિચારતઃ^૪ ।

યુક્ત્યા^૫ મત્વા^૬ ધિયા^૭ વૈત્તિ^૮ જીવન્મુક્તો^૯ ભવેદસૌ^{૧૦} ॥ ૭૨ ॥

જાં આ કર્મપૂર્વક જો (પુરૂષ) તત્ત્વને ('મૂઠેવાધસ્તાત્'—ભૂમા જ નીચે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિવિચાર રૂપ શ્રવણથી) બાણીને યુક્તિપૂર્વક (તેમું) મનન કરી ધ્યાનપૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરે તે 'જીવન્-મુક્ત' થાય છે. ૭૨

'જીવન્-મુક્ત' પુરૂષ તે પછી પ્રારબ્ધાનુસાર આત્મકીડા આદિક વ્યવહારને કર્મે સિદ્ધ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તો^૧ રતિક્રીડામિથુનાનન્દલક્ષણાન્^૨ ।

વ્યવહારાન્^૩ ક્રમેણૈતિ^૪ પ્રારબ્ધસ્યાનુસારતઃ^૫ ॥ ૭૩ ॥

જાં 'જીવન્-મુક્ત' પુરૂષ આત્મકીડા તથા આત્મમિથુન તથા આત્મા-નન્દરૂપી વ્યવહારોને પ્રારબ્ધક્ષણના 'વેગ'પૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત પ્રારબ્ધકર્મનો 'વેગ' ચાર પ્રકારનો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—
સુખદુઃખપ્રદારબ્ધકર્મવેગશ્ચતુર્વિધઃ ।

તીવ્રો^૧ મઘ્યો^૨ મન્દસુતો^૩ વૈત્તિ^૪ તસ્ય^૫ વિધાઃ^૬ મતાઃ^૭ ॥ ૭૪ ॥

જાં સુખ તથા દુઃખપ્રદ પ્રારબ્ધકર્મનો 'વેગ' ચાર પ્રકારનો (હોય છે). તીવ્ર, મઘ્ય, મન્દ અને સુમ્. એમ તેના ચાર પ્રકાર માનેલા છે. ૭૪
હવે, 'આત્મરતિત્ત્વં' નિરૂપણ કરે છે:—

તીવ્રવેગે^૧ સં પશ્વાદિતુલ્યો^૨ નાત્માનમીક્ષતે^૩ ।

આત્મનિ^૪ પ્રીતિરસ્તીતિ^૫ ભવેદાત્મરતિસ્તદા^૬ ॥ ૭૫ ॥

જાં (પ્રારબ્ધક્ષલ કર્મનો) 'તીવ્ર' વેગ હોય ત્યારે તે પશુ આદિ સમાન
x ટિપ્પણ: ૭૨ જુઓ " ય વા. ણ્યા...વિજાનન્ " (છા: ૭-૨૫-૨):

(સતો) આત્માને જાણતો નથી. (અને જ્યારે) આત્મા પરત્વે પ્રીતિ-આનન્દ-હોય છે એમ (જાણનારે) યાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વ વિષે પ્રેમવાળો યાય છે. ૭૫

‘મધ્ય’ પ્રકારનો વેગ હોય ત્યારે લોગપ્રધાનતાને લઈ બાળકની જેમ આત્મક્રીડા કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મધ્યવેગે^૨ તુ^૧ ભોગાનાં^૪ પ્રાધાન્યં^૫ સ યદા^{૧૨} તદા^૩ ।

કૃત્વા^૯ ત્રકાશમાત્માનં^૮ વદન્^૭ ક્રીડતિ^{૧૧} ચાલવત્^{૧૩} ॥ ૭૬ ॥

અ અને (પ્રારંભકર્મનો) ‘મધ્યવેગ’ હોય એટલે જ્યારે લોગોનું પ્રાધાન્ય યાય ત્યારે આત્માને સ્ફુરણસંપન્ન કરીને બાળકની જેમ પ્રોલસો તે ક્રીડા કરે છે. ૭૬

હવે, ‘આત્મમિથુનપણા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

મન્દવેગે^૧ તિરસ્કૃત્ય^૨ ભોગાન્પ્રાયેણ^૩ ચિન્તયન્^૪ ।

ધિયાત્માનં^૫ દ્વન્દ્વસુખં^૬ પ્રાપ્નોતિ^{૧૦} મિથુને^{૧૧} યથા^{૧૨} ॥ ૭૭ ॥

અં ‘મન્દવેગ’ હોય ત્યારે લોગોનો પ્રાયશઃ તિરસ્કાર કરીને મનવડે આત્માનું ચિન્તન કરતાં જે પ્રમાણે મિથુન મધ્યે પ્રાપ્ત (યાય) [તે પ્રમાણે તે] સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૭

જીવન્મુક્તનાં આત્મરતિ આદિ ત્રણેનું નિરૂપણ કરી હવે તેના ‘આત્માનન્દપણા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

સુસવેગે^૧ પ્રતિનિર્વિઘ્નો^૨ નિર્વિકલ્પસમાધિમાક્^૩ ।

આત્માનન્દાવશેષઃ^૪ સન્નાસ્તે^૫ મુક્તવદ્વયઃ^૬ ॥ ૭૮ ॥

અં તેનો વેગ સુપુષ્ટ-ઉપરામ પામેલ-હોય ત્યારે અત્યંત નિર્વિઘ્ન નિર્વિકલ્પ સમાધિનું સેવન કરનાર (તથા) આત્માનું આનન્દસ્વરૂપ અવશિષ્ટ રૂપે સતો (તે જીવન્મુક્ત) મુક્તની જેમ અધ્વય રૂપે હોય છે. ૭૮

દેહપાત થયે તે જીવન્મુક્ત પુરૂષ ‘સ્વતત્ર’ તથા ‘કામચારી’ યાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વરાદ્^૧ સ્યાત્યતિતે^૨ દેહે^૩ નાન્યાર્થાનો^૪ વિમૂઢવત્^૫ ।

તસ્ય^{૧૧} સર્વેષુ^{૧૨} લોકેષુ^{૧૩} કામચારો^{૧૪} ભવેત્^{૧૦} खलु^{૧૦} ॥ ૭૯ ॥

અં દેહપાત થયે (તે) સ્વતંત્ર થાય છે. વિમૂઢ-અજ્ઞાની-ની પેરે અન્યને આધીન (થાય નહિ). સર્વલોકમધ્યે નિશ્ચે, તેની કામાનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૭૯
'કામચાર' પદાર્થનું જે શ્લોકવડે યુક્તિ-પુરઃસર નિરૂપણ કરે છે:—

માયયા કલ્પિતા લોકાસ્તૈ સર્વે ભૂમરૂપતામ્ ।

મુક્તસ્ય પ્રાપ્તવન્ત્યેવ સર્વલોકાત્મકસ્તતઃ ॥ ૮૦ ॥

અં તે સર્વેય માયાવડે કલ્પાયલા લોકો મુક્તા (પુરૂષ)ની ભૂમસ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય છે જ. (એ રીતે) (તે) સર્વલોકાત્મક (છે) તેથી— ૮૦

કામચારોઽતિવિશ્રમ્ભઃ પ્રતિવન્ધવિવર્જિતઃ ।

સર્વસ્ય સ્વસ્વરૂપેઽસ્તિ પ્રતિવન્ધો ન કોઽપિ હિ ॥ ૮૧ ॥

અં-તે જીવનમુક્ત પુરૂષને અપ્રતિહત તથા સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપે હોવા-પણાના વિશ્વાસરૂપ એવો 'કામચાર' (પ્રાપ્ત થાય). તેને સર્વ પદાર્થની સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિ પરવે કોઈપણ પ્રતિબન્ધ નિશ્ચે હોતો નથી. ૮૧

મૂઢ પુરૂષ તે પોતાના આત્માને 'ભૂમા' સ્વરૂપ હોવાનું જાણતો નથી ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ભૂમાત્માનં ન જાનાતિ મૂઢઃ કિન્ત્વન્યથેક્ષતે ।

જીવોઽહમીશ્વરાધીનો ધર્માધર્મયુતાસ્તિતિ ॥ ૮૨ ॥

અં મૂઢ (પુરૂષ) પોતાના આત્માને ભૂમા-નિરતિશય સ્વરૂપ હોવાનું જાણતો નથી. કિન્તુ, 'હું' જીવ રૂપ, ઇશ્વરાધીન (તથા) પુણ્યપાપયુક્ત ('હું') એમ પોતે અન્યથેક્ષણ કરે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત મૂઢ પુરૂષને 'કામચાર' સિદ્ધ હોય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્યેશ્વરો ભવેદ્રાજા લોકઃ કર્મોર્જિતઃ ક્ષયી ।

કામચારસ્તુ લોકેષુ સર્વથાસ્ય ન સંભવેત્ ॥ ૮૩ ॥

ઇશ્વર તે (મૂઢ)નો રાજા હોય (અને) [તેનો] કર્મોર્જિત લોક નાશવંત-અનિત્ય (થાય) અને આનો લોકમધ્યે કામચાર-યથેષ્ટપ્રવૃત્તિ-સર્વપ્રકારે સંભવે નહિ. ૮૩

x ટિપ્પણ ૮૦ સર્વલોકાત્મક-સર્વલોકસ્વરૂપ

x ટિપ્પણ ૮૨ અન્યથેક્ષણ-અન્યસ્વરૂપે હોવાનું માનવું તે.

x ,, ૮૩ 'કર્મોર્જિત' એમ પાઠાન્તર છે.

શુભ-મુક્તનું અભિલ જગત્ આત્મા થકી ઉત્પન્ન થયું હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તસ્તત્ત્વવિદ્યઃ શાસ્ત્રયુક્ત્યનુભૂતિભિઃ ।

તસ્ય પ્રાણાદિકર્માન્તં જગત્સ્વાત્મન ઉદ્દતમ્ ॥ ૮૪ ॥

અં એ શુભ-મુક્ત પુરૂષ શાસ્ત્ર યુક્તિ તથા અનુભવવડે 'તત્ત્વવેત્તા' હોય તેનું પ્રાણથી માંડી કર્મપર્યંત જગત્ આત્માથકી ઉપજેતું હોય છે. ૮૪ પૂર્વોક્ત 'શુભ-મુક્ત' (પુરૂષ) 'કૃતકૃત્ય' હોય છે અને તેને પ્રાણાદિક વસ્તુના ધ્યાનાદિકનું પ્રયોજન હોતું નથી ઇત્યાદિ કહી બે શ્લોકવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તસ્માત્પ્રાણાદિવસ્તૂનાં ધ્યાનૈનાસ્ય ફલૈન વા ।

જીવન્મુક્તસ્ય નાર્થોઽસ્તિ કૃતકૃત્યઃ સુખી હસૌ ॥ ૮૫ ॥

અં તેથી આ શુભ-મુક્ત (પુરૂષ)ને પ્રાણાદિક (અનાત્મ) વસ્તુના ધ્યાન વા ફલવડે કાંઈ પ્રયોજન હોતો નથી કેમકે તે 'કૃતકૃત્ય' (અને) સુખી (હોય છે.) ૮૫

'જ્ઞાની' મૃત્યુ તથા રોગાદિ ભયથી નિર્મુક્ત હોય છે તથા તેને સર્વ જગત્ તે પોતાનો આત્મા છે એમ 'સર્વાત્મભાવ' સિદ્ધ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન મૃત્યું પશ્યતિ જ્ઞાની ન રોગં નાપિ દુઃખિતામ્ ।

સર્વે સ્વાત્મતયા બુદ્ધા સર્વમાપ્નોતિ સર્વથા ॥ ૮૬ ॥

અં જ્ઞાની પુરૂષ મૃત્યુને જોતો-અનુભવતો-નથી, રોગ (અને) દુઃખિતાને પણ જોતો નથી. (કિન્તુ) [તે] સર્વ (જગત્)ને પોતાના આત્માસ્વરૂપે હોવાનું જાણીને સર્વ પદાર્થને સર્વપ્રકારે પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૬

તે 'વિદેહયુક્ત' યતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી માયાવડે સર્વ જગત્ને સર્વે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિદેહમુક્તો બ્રહ્મત્વાત્સર્વે સૃજતિ માયયા ।

યૈન યદ્વીક્ષ્યતે તસ્મૈ તદ્દ્રૂપં સ્વં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૮૭ ॥

× ટિપ્પણ: ૮૪ શુભો " તસ્ય હ જ્ઞા...પ્યાત્મત એવં તર્વ " (છાં. ૫-૨૬-૧).

× ટિપ્પણ: ૮૫ શુભો " ન પશ્યતી મૃત્યુ...સર્વથા: " (છાં. ૫-૨૬-૨).

× ટિપ્પણ: ૮૭ શુભો " સ એકયા...પયયા ... " (છાં. ૫-૨૬-૩).

અં તે 'વિદેહમુક્તા' (સતી) પ્રહ્લા સ્વરૂપે હોવાથી માયાના યોગે સર્વ જગતને સજે છે. જે સ્વરૂપે જે પદાર્થને જીવે તે સ્વરૂપે તે પદાર્થ અતિ તે યોતાને તે સ્વરૂપે પ્રદર્શાવે. ૮૭

શબ્દાદિક વિષયવિજ્ઞાન રાગદ્રેષાદિથી રહિત હોવાથી ચિત્ત નિર્મળ થતાં, તે યોતાના આત્માને 'ભૂમા' સ્વરૂપે હોવાનું સર્વદા સ્મરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિષયાહરણં શુદ્ધં રાગદ્રેયાદિવર્જનાત્ ।

તતઃ શુદ્ધધિયાસ્માનં ભૂમાનં સર્વદાસ્મરત્ ॥ ૮૮ ॥

અં રાગ તથા દ્રેષથી નિમુક્ત હોવાથી (તે જીવનમુક્ત પુરૂષનું) વિષય-વિજ્ઞાન નિર્મળ (થાય) તેથી નિર્મળ ચિત્તને લઈને તે યોતાના આત્માને સર્વદા અવિચ્છિન્ન 'ભૂમા' સ્વરૂપે હોવાનું સ્મરે છે. ૮૮

ભૂમાસ્વરૂપનાં સ્મરણ થકી અજ્ઞાનની અન્વિઓનો નાશ થતાં, નારદ નિર્મળ ચિત્તવાળા થયા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

શોકાદિસર્વગ્રન્થીનાં ભૂન્નઃ સ્મૃત્યા વિમોક્ષણાત્ ।

શુદ્ધર્ધીનારદસ્તસ્મૈ તમઃ પારમદર્શયત્ ॥ ૮૯ ॥

અં ભૂમાસ્વરૂપના સ્મરણ થકી શોકાદિક હૃદયગ્રન્થીઓ ગળી જતા નારદ નિર્મળ ચિત્તવાળા (થયા). તેને (સનતકુમારે) અજ્ઞાનનો અન્ત દર્શાવ્યો. ૮૯ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરના અનુગ્રહની યાચના કરે છે.—

સનત્કુમારવિદ્યાયાસ્તાત્પર્યં સ્પષ્ટમીરિતમ્ ।

તેન કુર્યાન્મયિ કૃપાં વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૯૦ ॥

અં સનતકુમારે (ઉપદેશેલી) પ્રહ્લાવિદ્યાનું તાત્પર્ય (મે) સ્પષ્ટ કહ્યું. તેને લઈ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરે મારા પરત્વે અનુગ્રહ કરો.

ઇતિ સનતકુમારવિદ્યાપ્રકાશ નામક અતુર્થ અધ્યાય સમાપ્ત.

अध्याय ५ सो

विशेष्यता तथा: छन्द्रेने प्रजापतिञ्चे 'छांदोग्य' मध्ये 'आत्मविद्या'ने उपदेश करेको ते सहेलासथी समलय ते अर्थे तेनुं सहेपतः निरूपणु करवानी प्रतिशा करे छे:—

प्रजापतिः स्वात्मविद्यां छान्दोग्ये बहुधाऽब्रवीत् ।

विरोचनाय चन्द्राय तां वक्ष्ये सुखबुद्धये ॥ १ ॥

अ० छांदोग्योपनिषद् मध्ये प्रजापति-ब्रह्माञ्चे विशेष्यता तथा छन्द्रेने जे 'आत्मविद्या'ने अनेकशः उपदेश करेको तेनुं अनायासे ज्ञान प्राप्त थाय ते अर्थे निरूपणु करे छुं. १

सुखबुद्धये आ 'असंसारी' आत्मानुं अन्वेषणु करवुं घटे छे छत्यादि प्रजापतिना वचननुं दश श्लोक (२-११) वडे निरूपणु करे छे:—

असंसार्यमात्मासान्वेष्यो मुमुक्षुणा ।

प्रजापतिरिति प्राह प्रसंगेन स्वसंसदि ॥ २ ॥

अ० आ आत्मा असंसारी (छे) तेनुं सुखबुद्धये अन्वेषणु-निरीक्षणु-कर्तव्य (छे) जेभ प्रजापतिञ्चे पोतानी सभा मध्ये प्रसंगवशात् उपदेश कर्यो. २ हुवे, 'असंसारी' छन्द्रेनुं निरूपणु करे छे:—

यो निःपापोऽजरो मृत्युशोकक्षुत्तृद्विवर्जितः ।

सत्योऽस्य कामः संकल्पश्चासंसारी स ईश्वरः ॥ ३ ॥

अ० जे निष्पाप अजर तथा मृत्यु, शोक, क्षुधा: अने तृषाथी रहित (होय छे) तेनी कामंता तथा संकल्प 'सत्य' (होय छे) [अने] ते 'असंसारी' 'ईश्वर' (छे). ३

ईश्वर 'अकेलत्मा' तथा 'सि-भाव' होय तेथी ते निष्पाप छे तथा जरा-मृत्युइपी हेइधर्म गिहात्माने न होय छत्यादि निरूपणु करे छे:—

x निरूपणु: २ लुञ्जे " य आत्मा...विजानाति " (छं. ८-७-१).

પાપં^૧ કર્તુર^૨કર્તાત્મા^૩ ચિન્માત્રઃ^૪ પાપવાન્^૬ કથમ્^૫ ।

જરામૃત્સુ^૭ દેહધર્મો^૮ વિચેતે^{૧૧} ન ચિતસ્તતઃ^{૧૦} ॥ ૪ ॥

અં ૦ પાપ કર્તાને (હોય). અકર્તા (તથા) ચિન્માત્ર (હોય તે) કયા પ્રકારે પાપવાન (હોય) ? જરા તથા મૃત્યુ દેહના ધર્મો (છે) તેથી તે 'ચિદ્રૂપ' આત્માને વિદ્યમાન ન હોય. ૪

હવે, 'ચિદ્રૂપ' આત્માને 'શોકાદિક' ત્રણે પદાર્થ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શોકઃ^૧ સ્યાન્મનસો^૨ ધર્મઃ^૩ ક્ષુત્તૃષ્ણે^૫ પ્રાણગે^૭ ઉર્મ્^૬ ।

'ચિદ્રૂપસ્વાત્મનાં^{૧૦} નૈવ^{૧૧} સન્તિ^{૧૨+૧૩} શોકાદયસ્ત્રયઃ^{૧૪} ॥ ૫ ॥

અં ૦ શોક મનને ધર્મ હોય (અને) ક્ષુધા તથા તૃષ્ણા ઉભય પ્રાણુગત (ધર્મ) હોય. શોકાદિક ત્રણે 'ચિદ્રૂપ' આત્માને ન જ હોય. ૫

'ચિન્માત્ર' આત્માને પણ કામ તથા સંકલ્પકારક માયા હોય છે અને અને તેથી માયાવી ઇશ્વરને કામ સંકલ્પ વિદ્યમાન હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

ચિન્માત્રસ્યાપ્યસ્તિ^૧ માયા^૨ કામસંકલ્પકારિણી^૪ ।

સ્રક્ષ્યામિ^૭ જગદિત્યાદિ^૯ કામો^૬ માયાવિનોઽસ્તિ^{૧૦} હિ^{૧૧} ॥ ૬ ॥

અં ૦ 'ચિન્માત્ર' આત્માને પણ કામ તથા સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરનારી 'માયા' હોય છે. (તેથી) 'જગત સત્યુ' ઇત્યાદિ કામના માયાવીને નિષ્કે હોય છે. ૬

'ચિદ્રૂપ' આત્માના સંકલ્પ સ્વરૂપને દર્શાવતાં 'કામ' તથા 'સંકલ્પ'ની વ્યાવહારિક સત્યતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આકાશાદિપદાર્થાસ્તુ^૧ યથાપૂર્વ^૪ ભવન્તિ^૩ વહ^૨ ।

સંકલ્પોઽસ્તિ^૬ તતો^૭ જ્ઞેયા^{૧૦} વ્યાવહારિકસત્યતા^૯ ॥ ૭ ॥

અં ૦ અને આકાશાદિ પદાર્થો અહીં યથાપૂર્વ ઉત્પન્ન હો (એમ) સંકલ્પ હોય છે તેથી (તેમની) 'વ્યાવહારિક' સત્યતા હોય છે એમ જાણવું. ૭

x ટિપ્પણુ. ૪ “અવહૃતપાપા વિજરો વિમ્લુ.” આ મંત્રભાગને ઉપપાદાન કરે છે

x ટિપ્પણુ. ૫ “વિશોકો વિજિપત્તોઽપિપાત” આ મંત્રભાગને ઉપપાદાન કરે છે.

x ટિપ્પણુ. ૬ “સત્યકામ સત્યમકામ” આ મંત્રભાગને ઉપપાદાન કરે છે.

પરમાત્માનું અન્વેષણ કરવાનું તથા 'અન્વેષણ' કાને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

અન્વેષ્યઃ પરમાત્માર્જ્યં માયાતત્કાર્યલક્ષિતઃ ।

ગુરુશાસ્ત્રકૃતો વૌધસ્તસ્યાન્વેષણમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

અં માયા તથા તેના કાર્યવડે લક્ષિત આ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. ગુરુ તથા શાસ્ત્રવડે કરાયેલ ઉપદેશ તેનું 'અન્વેષણ' કહેવાય છે. ૮

આ પરમાત્માનું 'વિજ્ઞાન' તથા 'સ્વાત્માનુભવ' શી રીતે સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:

તતોઽનુભૂત્યા વિજ્ઞાનુમેષ્ટવ્યો ધીનિરોધતઃ ।

ધ્યાયન્ યુક્ત્યા ચ મન્વાનઃ સ્વાત્માનુભવમાપ્નુયાત્ ॥ ૯ ॥

અં નિરૂપણ અન્વેષણલક્ષણવર્ણનાંતર અનુભૂતિપૂર્વક પરમાત્માનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. યુક્તિપૂર્વક મનન કરીને અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક ધ્યાન કરીને 'સ્વાત્માનુભવ' પ્રાપ્ત કરવો. ૯

આવી રીતનો જ્ઞાનવાન પુરૂષ સર્વ લોક તથા સર્વ કામને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી તેની 'સર્વલોકાત્મતા' સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

ય એવં વૈત્યસૌ સર્વાલ્લોકાન્કામાંશ્ચ વિન્દતે ।

લોકાધિષ્ઠાનરૂપત્વાત્સર્વલોકાત્મતા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

અં જે રીતે જ્ઞાનવાન-આત્મવેત્તા-હોય તે સર્વલોક તથા કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે (અને) તેથી લોકના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી તેની 'સર્વલોકાત્મતા' સિદ્ધ થાય છે. ૧૦

'આત્મવેત્તા'ને સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

કામાસ્તુ વિપયાનન્દાઃ સ્વાત્માનન્દસ્ય તેઽશ્વિલાઃ ।

લેશાસ્તતઃ સર્વકામપ્રાપ્તિરાત્મવિદોઽસ્તિ હિ ॥ ૧૧ ॥

× ટિપ્પણ: ૮ " અન્વેષ્યઃ " આ મત્રભાગને ઉપપાદાન કરે છે,

× ટિપ્પણ: ૯ શુઓ " સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ " (છાં. ૮-૫-૩) ।

× ટિપ્પણ: ૧૦ સર્વલોકાત્મતા-સર્વલોકાસ્વરૂપતા;

× ટિપ્પણ: ૧૧ શુઓ " સ સર્વાશ્વ લોકાન્ કામાન્ " (છાં. ૮-૫-૩) ।

અં અને કામો વિષયાનન્દરૂપ છે. તે અખિલ (વિષયાનન્દો) સ્વાત્માનન્દના લેશમાન છે તેથી 'આત્મવેત્તા'ને નિશ્ચે, સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ હોય છે. ૧૧

પ્રભવપતિનું આ વચન સાંભળી દેવ તથા અસુરો 'પરમાત્મતત્ત્વ' જાણવાની ઇચ્છાસાવાંછા થયા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૨ ૧ ૩ ૪ ૫
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અં પ્રભવપતિનું આ વાક્ય સાંભળીને દેવ તથા અસુરો ઉભય પણ ત્યારે પરમાત્માને આદરપૂર્વક જાણવાને ઉત્સુક થયા. ૧૨

તે પછી, ઇન્દ્ર તથા વિરોચન સત્યલોક વિષે જઈ પ્રભવપતિનું સેવન કરવા લાગ્યા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અં દેવરાજ (ઇન્દ્ર) અને અસુરરાજ તે બે ઇન્દ્ર અને વિરોચન સત્યલોકને પ્રાપ્ત થઈ તે મધ્યે પ્રભવપતિનું સેવન કરવા લાગ્યા. ૧૩

અહુ મધ્યે જે 'પુરૂષાદૃનિ' દેખાય છે તે 'આત્મા' છે ઇત્યાદિક પ્રભવપતિએ તે ઉભયને બોધ કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અં પ્રભવપતિએ જાણી શકે તે પર્વતની સેવા મદી પ્રસન્ન થઈને તે ઉભયને આ અશુભક્ષિત આત્માનો (અર્થાત્ અશુભિયે રહેલો 'પુરૂષ' તે આત્મા છે એમ) બોધ કર્યો. ૧૪

જાણતે દશાવિયે સાશિરૂપે ક્ષિત રોષ અશુભિયે જે 'પુરૂષ' દેખાય છે તે 'પરમાત્મા' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× રિપ્પણ: ૧૨ ભુખા " તર્કમયે...મદ્યર્કમયુ (ભા. ૮-૭-૨-૩) ।

× રિપ્પણ: ૧૪ ભુખા " તો હ...મદ્ય " (ભા. ૮-૭-૪) ।

पूर्णत्वात्पुरुषो योऽस्ति परमात्मायमक्षणि ।

जाग्रत्साक्षितया स्थित्वा विद्वद्भिः सुविभाव्यते ॥ १५ ॥

અં પૂર્ણપણાને લીધે પુરૂષરૂપ જે જાગ્રત્ દશામયે સાક્ષિસ્વરૂપે રહીને ચક્ષુવિષે હોય છે તે આ પરમાત્મા (છ) [અમ] વિદ્વાન પુરૂષો રૂઢી રીતે વિભાવના કરે છે. ૧૫

‘જીવ’ જાગ્રત-સાક્ષી ન હોય કિન્તુ ‘પરબ્રહ્મ’ જ જાગ્રત-સાક્ષી છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

चिच्छायावानहंकारो मूढैरात्मैति भाव्यते ।

कर्ता भोक्ता स जीवः स्यात्परब्रह्मैव साक्ष्यसौ ॥ १६ ॥

અં મૂઢ પુરૂષો ચિચ્છાયાવાન અહંકારને આત્મારૂપે અનુભવે છે. તે કર્તાભોક્તારૂપ ‘જીવ’ (સાક્ષી ન હોય) [કિન્તુ] આ ‘પરબ્રહ્મ’ જ (જાગ્રતદશાને) સાક્ષી હોય. ૧૬

હવે, તે બ્રહ્મના ‘અમૃતપણા’નું તથા ‘નિર્ભયપણા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

ब्रह्मणो मरणभावादमृतत्वं तदीर्यते ।

अद्वितीयतया भीतिहेत्वभावाच्च निर्भयम् ॥ १७ ॥

અં બ્રહ્મને મરણનો અભાવ હોય તેથી તે ‘અમર’ કહેવાય છે. અને અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી ભયનો અભાવ હોય એટલે તે ‘નિર્ભય’ (કહેવાય છે). ૧૭

‘રાજસ’ ચિત્ત હોવાથી તે ઉભય, પ્રજાપતિની ઉક્તિના તાત્પર્યને સમજી શક્યા નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

प्रजापत्युक्तितात्पर्यं नानुबुद्धमुभावपि ।

राज्यवासनया चित्तं तदीयं राजसं खलु ॥ १८ ॥

અં તે ઉભય પણ પ્રજાપતિના બોધનું તાત્પર્ય જાણી શક્યા નહિ. નિશ્ચે, તેમનું ચિત્ત રાજ્યવાસનાને લઈ ‘રાજસ’ (હોય છે): ૧૮

x ટિપ્પણ: ૧૫ જુઓ ‘પુરૂષ:’ આ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.
 x ટિપ્પણ: ૧૭ જુઓ “ एतदमृतममय...ब्रह्म ” (છાં. ૮-૭-૧).
 x ટિપ્પણ: ૧૮ જુઓ “ अयं यो एष: ” (છાં. ૮-૫-૪).

તે ઉભયના તાત્પર્યાનવયોધનું નિરૂપણ કરે છે:—

અન્ય^૧દેહસ્ય^૨ યા^૩ છાયા^૪ સા^૫ ચમુષ્યુપલભ્યતે^૬ ।

તામેવાત્મતયા^૭ પ્રાહૃત્યેપા^૮ બુદ્ધિરમૂત્તયોઃ^૯ ॥ ૧૯ ॥

અં અન્ય દેહની જે 'છાયા' તે ચક્ષુ મધ્યે' ઉપલબ્ધ થાય છે તેને 'આત્મા' હોવારૂપે' ઉપદેશ કર્યો એમ 'આ બુદ્ધિ' તેમને ઉત્પન્ન થઈ. ૧૯ જળ તથા આદર્શ' મધ્યે' જે 'છાયા' દેખાય તજ આત્મા? કે શું એમ તે ઉભય પૃચ્છા કરે છે:—

છાયાત્માનં^૧ દઢીકર્તુ^૨ પુનઃ^૩ પપ્રચ્છતુર્ગુરુમ્^૪ ।

અપ્સ્વાદર્શ^૫ ચ^૬ યા^૭ દષ્ટછાયાત્મા^૮ સાડ્યમેવ^૯ કિમ્^{૧૦} ॥ ૨૦ ॥

અં 'છાયા' તેજ આત્મા છે એમ નિશ્ચય કરવાને જળ તથા આદર્શી મધ્યે' જે છાયાત્મા દેખાય છે તે (ચક્ષુ મધ્યે' હોવાનો ઉપદેશ કરેલો) તે આ જ શું? (એમ) શુરને પુનઃ પૂછવા લાગ્યા. ૨૦

સભા મધ્યે' માનભંગ થાય તેથી તે ઉભયના અન્યથાજ્ઞાનનું નિરાકરણ ત્યાં કર્યું નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદીયમન્યથાજ્ઞાનં^૧ બુદ્ધ્યાપિ^૨ ન નિરાકરોત્^૩ ।

સમામધ્યે^૪ માનભંગે^૫ બુદ્ધિશ્રંશો^૬ ભવેદિતિ^૭ ॥ ૨૧ ॥

તેમના અન્યથા-વિપરીત-જ્ઞાનને સમજીને પણ સભામધ્યે (નિરાકરણ કરતાં) માનભંગ થાય અને તેથી બુદ્ધિશ્રંશ થાય એમ (સમજીને) નિરાકરણ કર્યું નહિ. ૨૧

પ્રભાવતિએ જળ ભરેલા કુંડા આદિના દષ્ટાંતરૂપી ઉપાયવડે તે ઉભયને ખોષ કરવાનો વિચાર કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વેનાક્ષણયુપદિષ્ટો^૧ યઃ^૨ સર્વત્રાપિ^૩ તિષ્ઠતિ^૪ ।

ઈત્યુક્ત્યોપાયતસ્તૌ^૫ દ્વૌ^૬ વૌધયામીત્યમન્યત^૭ ॥ ૨૨ ॥

અં પોતે 'જે ચક્ષુ મધ્યે' દેખાય છે તે આત્મા છે' એમ ઉપદેશ કરેલો

તે (પુરુષાકૃતિ) સર્વત્ર પણ હોય છે એમ દર્શાવવાપૂર્વક બન્નેને (હું) યોધ કરું એમ વિચાર કર્યો. ૨૨

હવે, જળયુક્ત કુંડાના દર્શાવતું નિરૂપણ કરી 'છાયા' આત્મારૂપ ન હોય એ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શરાવૈ^૩ જલયુક્તે^૧ વા^૨ કેવલૌ^૪ વીક્ષ્ય^૫ તૌ^૬ પુનઃ^૭ ।

સાલાંકારાવવેક્ષ્યાથ^૮ છાયા^૯ નાત્મેતિ^{૧૦} બુઘ્યતામ્^{૧૧} ॥ ૨૩ ॥

અં જળયુક્ત કુંડા મધ્યે' તે કેવળ અનલંકારયુક્ત (દિહોને) બેઠને તથા પુનઃ અલંકારયુક્ત બેઠને હવે 'છાયા' તે આત્મા ન હોય એમ (તમે) જાણો. ૨૩

પૂર્વોક્ત દર્શાવવડે 'છાયા'નું 'અનાત્મપણું' અને આત્માનું 'નિર્વિકાર-પણું' જલ્દી જાણી શકાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

છાયાયા^૧ અન્યથાત્વં^૨ સ્યાત્^૩ સાક્ષી^૪ ચૈકવિધઃ^૫ સ્થિતઃ^૬ ।

આત્મત્વં^૭ નિર્વિકારસ્ય^૮ શક્યતે^૯ વોદ્ધુમક્ષસા^{૧૦} ॥ ૨૪ ॥

અં 'છાયા'નું અન્યથાપણું હોય છે અને 'સાક્ષી' (આત્મા) એક (જ) રૂપરૂપે સ્થિત હોય છે. (એમ) નિર્વિકાર વસ્તુના આત્મારૂપે હોવાપણાને યોધ જલ્દી સિદ્ધ થાય છે. ૨૪

પાપાધિક્યના પ્રતિબંધને લઈ તે ઉભયને પૂર્વોક્ત યોધ જલ્દી સિદ્ધ ન થયેા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તથાપિ^૧ પાપવાહુલ્યપ્રતિવદ્ધધિયાવુભૌ^૨ ।

છાયાત્મતાં^૩ શરાવોક્ત્યા^૪ દૃષ્ટાં^૫ કૃત્વાત્યતુખ્યતામ્^૬ ॥ ૨૫ ॥

અં તથાપિ અધિક પાપને વધ પ્રતિબંધવાળી બુદ્ધિ હોવાથી તે ઉભય (જલ્દી યોધને પામ્યા નહિ). જળના કુંડાના દર્શાવવડે 'છાયાત્મતા'— છાયા આત્મારૂપે હોવાપણું—તેને અનુભવ કરીને તેઓ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. ૨૫

પૂર્વોક્ત 'પ્રતિબંધ'ને લઈ શુદ્ધિ તેમની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી બન્ને પોતપોતાના લોક વિષે ગયા ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૨૩ જુઓ "ઉદશરાવ...પરિષ્કૃતો" (લા. ૮. ૧-૨);

કાલેન^૧ પ્રતિબન્ધસ્ય^૨ ક્ષયે^૩ સત્યથ તં^૪ પુનઃ^૫ ૧૦ ।

ઉપદેશ^૭ શરાવાલ્યોપાયં^૮ ચાલોચ્ય^૯ મોક્ષ્યતે^{૧૧} ॥ ૨૬ ॥

અં કાલે પ્રતિબન્ધનો નાશ સતે, તદનન્તર તે ઉપદેશ તથા જળકુંડાના કષ્ટાંતરું પુનઃ ચિંતન કરીને (તેઓ) મુક્ત યશે— ૨૬

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮
 ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૨૦ ૨૧ ૨૩ ૨૪ ૨૨
 પ્રયાસં પ્રાપ્ય સહસા જન્મતુઃ સ્વસ્વલોકયોઃ ॥ ૨૭ ॥

અં એમ ઉપેક્ષા કરીને ગુરૂ સ્થિત રહ્યા. તે બંને લાંબો સમય પર્યંત શાળાત્યાગ કરવાથી પ્રયાસને પાત્રીને પોતપોતાના લોકમધ્યે જલ્દી ગયા. ૨૭

‘છાયા’-દેહ-તેજ આત્મા છે આ રીતની પૂર્વોક્ત ‘વિપરીત’-આત્મવિદ્યાવાળા જે કોઈ (દેવ વા અસુર) થશે તે નાશને પામશે ઇત્યાદિ વાક્ય પ્રબળપતિને પાપણાપૂર્વક કહ્યું તે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦
 ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦
 ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦
 ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦
 ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦
 ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦
 ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦
 ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦
 ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦
 ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦

૬ ૮ ૯+૧૦ ૧૧ ૧૩ ૧૨
 તદીયં પ્રાપ્ય નરયેયુરિતિ સોઽધોપયદ્ગુઃ ॥ ૨૮ ॥

અં આ બંને પ્રબળપતિના શિષ્ય છે એમ બાન્તિને લઈ (જે કોઈ) (દેવ વા અસુર) તે (ઉભય)ની વિપરીત નિશ્ચયવાળી (આત્મવિદ્યા)ને શ્રદ્ધણ કરશે તે પરાભવને પામશે એમ તે ગુરૂએ ડાહી પિટ્ટીને કહ્યું. ૨૮

વિરોચન તે પછી ‘દેહ આત્મા છે’ એમ સ્વેચ્છાનુસાર યોધ કરવા લાગ્યો ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
 ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦
 ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦
 ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦
 ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦
 ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦
 ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦
 ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦
 ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦
 ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦
 ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦

૬ ૮ ૧૧ ૧૦
 ગત્વા દેહાત્મતાં તેભ્ય ઉપાદિક્ષન્નિજેચ્છયા ॥ ૨૯ ॥

અં ‘વિરોચન’ તે અસુર પ્રત્યે શીઘ્ર જઈને, તામસરૂપ હોવાથી ‘દેહાત્મતા’ (દેહ તેજ આત્મા છે)નો ઉપદેશ તેમને પોતાની ઇચ્છાનુપૂર્વક કરવા લાગ્યો. ૨૯

પૂર્વોક્ત ઉપદેશનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૨૬ જુઓ “ एष आत्मेति...शांतहृदयी प्रव्रजतु.” (છા. ૮-૮-૧) ।

× ટિપ્પણ: ૨૮ જુઓ “ अनुपलभमालानं , परामरिप्यन्ति ” (છા. ૮-૯-૪) ।

× ટિપ્પણ: ૨૯ જુઓ “ શદ શાંતહૃદયઃ...મન્યન્તે ” (છા. ૮-૯. ૪-૫) ।

અક્ષિચ્છાયા^૧ દેહજન્યા^૨ તયા^૩ દેહોપલક્ષણાત્ ।

દેહ^૫ આત્મા^૬ સ્વસ્વદેહં^૮ સદા^{૧૦} પૂજયતામસુરાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં અહુ મધ્યેની 'છાયા' દેહજન્ય (છ) તે વડે દેહનુ ઉપલક્ષણ થાય છે તેથી 'દેહ' આત્મા (છ) [માટે] છે અસુરા! પોતપોતાના દેહનુ સદા પૂજન-પરિપાલન-કરેા ૩૦

હવે, 'આસુરસમ્પ્રદાય'નુ નિરૂપણ કરે છે —

દેહ^૩ દેહેઽત્ર^૩ ભોગોઽસ્તિ^૪ મુક્તિઃ^૫ સ્યાચ્છવપૂજયા ।

ઇત્યાસુરઃ^૬ સમ્પ્રદાયઃ^{૧૦} પ્રાયેણાદ્યાપિ^{૧૧} દૃશ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અં અહીં દેહ દેહ-સ્થિર-(મતે) લોગ પ્રાપ્ત થાય (અને) શબ્દની પૂજાવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ 'આસુરી' સમ્પ્રદાય અદ્યાપિ પ્રાયશઃ અનુભવાય છે ૩૧

ઈન્દ્રે શુ કથ્યં તે હવે બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

ઇન્દ્રસ્તુ^૨ સાત્વિકત્વેન^૫ મનનં^{૧૦} કુરુતેઽધ્વનિં ।

આન્ધ્યાદયોઽપિ^{૬+૭} છાયાયામલંકારદયો^૫ ચથા ॥ ૩૨ ॥

અં કિન્તુ ઈન્દ્ર, જે પ્રમાણે અલ કારાદિક પ્રતિગિબ વિષે (અલ કારા-દિકરૂપે દેખાય) [તે પ્રમાણે] અધ્યાત્મ આદિક પશુ દેહવિષે (અધરૂપે) દેખાય [એમ] સાત્વિકત્વપૂર્વકે માર્ગમા મનન કરે છે ૩૨

ઈન્દ્ર શુ 'મનન' કરે છે તેનુ ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ઈષ્ટં^૧ સત્ચિન્મયં^૨ જ્ઞાનં^૪ દેહજ્ઞાપાં^૩ કથ્યં^૬ ભવેત્ ।

एवं^૮ મત્વા^૯ સમાગત્ય^{૧૨} ગુરોરગ્રે^{૧૦} તથાઽવ્રવીત્ ॥ ૩૩ ॥

અં એમ સતે, દેહની 'છાયા' 'આભય' પ્રભરૂપે કેમ હોઈ શકે? એમ મનન કરીને શુરૂની સમીપમા આવી (તેણે) તે પ્રમાણે કહ્યુ ૩૩ હવે, શુરૂએ તે ઈન્દ્રને શુ વચન કહ્યુ તેનુ નિરૂપણ કરે છે —

x ટિપ્પણ ૩૧ જુઓ 'તસ્માદત્ય યજ્ઞન' (લા ૮-૮-૫)

x ટિપ્પણ ૩૨ જુઓ 'અય દેન્દ્રો પુનરેવાય' (લા ૮-૧-૧-૨)

પાપક્ષયાય^૧ દ્વાત્રિંશદ્વર્ષાણિ^૩ તપસે^૨ વસ^૪ ।

પૂર્વોપદિષ્ટં^૫ ભૂયોઽપિ^{૫+૧} વ્રવીમીત્યાહ^{૮+૯} તે^{૧૨} ગુરુઃ^{૧૧ ૧૦} ॥ ૩૪ ॥

અં પાપનો નાશ થાય તે અર્થે બત્રીશ વર્ષ તપ કરવા રહે. (એટલે) પુનરપિ પૂર્વે ઉપદેશ કરેલો ધોષ પુનઃ કરીશ એમ શુદ્ધિ તેને કહ્યું. ૩૪

બ્રહ્મતદશા વિષે સ્થૂલદેહની આત્મા સાથે 'સાંકર્યતા' જણાય છે તેથી સ્વપ્નમધ્યે જે સાક્ષી છે તે 'આત્મા' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જાગ્રતિ^૧ સ્થૂલદેહેન^૩ સાંકર્ય^૪ શંક્યતે^૫ તતઃ ।

સ્વપ્ને^૬ યશ્ચરતીવાસી^{૮+૯} સાક્ષ્યાત્મેત્યવગમ્યતામ્^{૧૧+૧૩ ૧૩+૧૪} ॥ ૩૫ ॥

અં બ્રહ્મતમધ્યે સ્થૂલદેહની સાથે (આત્માની) 'સાંકર્યતા'—અલેદ-હોવાની શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્વપ્નમધ્યે જે સંચાર કરતો હોય તેમ જણાય છે તે 'સાક્ષી' 'આત્મા' છે એમ જણાવ્યું. ૩૫

દેહબિંબ વિષે રહેલા અંધપણું તથા રોગાદિ દોષો સ્વપ્ન મધ્યે હોતા નથી તેથી તે શાંતિ પામ્યે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આન્ધ્યરોગાદયો^૩ દોષાચ્છાયાયાં^૪ દેહવિમ્બગાઃ ।

માન્તિ^૫ સ્વપ્ને^૬ તુ^{૮+૯+૧૦} નૈવૈતિ^{૧૧} તુષ્ટી^{૧૩} વ્રાજ^{૧૨} પૂર્વવત્ ॥ ૩૬ ॥

અં દેહરૂપી બિંબવિષે હોનારા અંધપણું તથા રોગાદિ દોષો (દેહની) છાયામધ્યે (બ્રહ્મતવિષે) ભાસે છે કિન્તુ સ્વપ્ન વિષે તકિ જ એમ તુષ્ટ થઈ પહેલાંની પેરે (તે ઇન્દ્ર) [ધિર] ગયો. ૩૬

ત્યાં 'મનન' કરતાં ચાર તથા વ્યાગ્રાદિકનો બધા આદિક દોષો સ્વપ્ન વિષે હોવાનું ઇન્દ્ર નિરૂપણ કરે છે:—

મન્વાનઃ^૧ સન્નન્યદોપાનપશ્યત્સ્વપ્નમાત્મનિ^{૨ ૩ ૪ ૫} ।

ચોરવ્યાગ્રાદયોઘ્નતીત્યાદીનાગત્ય^{૬ ૫ ૬ ૧૧ ૧૦ ૧૩} ચાત્રવીત્ ॥ ૩૭ ॥

× ટિપ્પણ: ૩૪ જુઓ " એવમેવ...વર્ષાણિ " (ળા. ૮-૧-૧) ।

× ટિપ્પણ: ૩૫ જુઓ " ય એ...ભાસેતિ " (ળા. ૮-૧૦-૧) ।

× ટિપ્પણ: ૩૬ જુઓ " ઘ્ન યાન્તહ્વયઃ...પ્રસ્તાજ " (ળા. ૮-૧૧-૧) ।

અં મનન કરતાં, ચોર તથા વ્યાધાદિક વધ કરે છે ઇત્યાદિક અન્ય-
દોષો સ્વમાત્મા મધ્યે હોવાનું જોયું અને આવીને કહું (સ્વમવિષે પણ
'વાસનાદેહ' છે એમ) કહું. ૩૭

સ્વપ્ન વિષે પણ 'વાસનાદેહ' હોવાની શંકા રહે તેથી સુપુતિ વિષે
હોનાર 'સાક્ષિ' તે આત્મા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્નેऽપિ વાસનાદેહઃ શક્યેતેતિ સુપુતિગમ્ ।

સાક્ષિ^{૧૦} પ્રોક્તવાંસ્તસ્મૈ દ્વાત્રિંશદ્વર્ષસેવિને ॥ ૩૮ ॥

અં સ્વપ્નવિષે પણ 'વાસનાદેહ' હોવાથી (તે આત્મા છે એમ) શંકા
ઉત્પન્ન થાય એમ (કહેતાં) બત્રીશ વર્ષ^{૧૦} પર્યંત સેવન કરનાર (ઈન્દ્ર)ને સુપુતિ
વિષે હોનાર સાક્ષિ તે આત્મા છે એમ ઉપદેશ કર્યો. ૩૮

'સુપુતિસ્થ' આત્મા જાડયદોષયુક્ત હોવાનું તથા તે વિનષ્ટ જેવો
હોવાનું ઈન્દ્ર કહે છે:—

તુષ્ટોઽગચ્છત્સુપુતિસ્થે જાડયં દોષમવૈક્ષત ।

વિનષ્ટસદૃશઃ સુતાવાત્મત્યાગત્ય ચાઘ્રવીત્ ॥ ૩૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત ઉપદેશથી) સંતુષ્ટ થઇ તે (ઘેર) ગયો. (કિન્તુ) સુપુ-
તિસ્થ (સાક્ષિરૂપ આત્મા વિષે) જાડયણું-અસાનરૂપ-દોષ-જેયો અને (તેથી)
સુપુતિ મધ્યે આત્મા 'વિનષ્ટપ્રાય' છે એમ આવીને (પ્રજાપતિને) કહું. ૩૯
પાપનાશને લીધે ઈન્દ્રે અમૂત^૫ 'કારણુદેહ'ને જાણ્યો ઇત્યાદિક
નિરૂપણ કરે છે:—

અમૂર્ત્ત^૫ કારણં દેહં વોહું પાપક્ષયાદસૌ ।

શક્તોઽમૃતિદિ^૫ સન્તુષ્ટઃ પુનઃ પ્રોવાચ તે^{૧૦} ગુરુઃ ॥ ૪૦ ॥

અં પાપનાશને લીધે આ (ઈન્દ્ર) અમૂત^૫ 'કારણુદેહ'ને-અસાનને
જાણવાને સમર્થ થયો એમ (જાણી) સંતુષ્ટ થઇ ગુરુએ તેને પુનઃ
ઉપદેશ કર્યો. ૪૦

૫૫ પાંચ વર્ષ સેવા કરતાં ગુરુએ તે ઈન્દ્રને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કર્યાનું
નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૩૮ જુઓ "સહાસપરાણિ...વિજ્ઞાનાત્મેષ આત્મા" (ભા. ૮-૧૦-૪, ૮-૧૧-૧)।

x ટિપ્પણ: ૪૦ જુઓ "એવમેવેષ...તત્ત્વે દોષાય" (ભા. ૮-૧૧-૨) ।

૩ ૪ ૨ ૧
પશ્ચવર્ષાણિ સેવસ્વ પાપશેષક્ષયાય તે ।

૫ ૬ ૮ ૯ ૭ ૧૦ ૧૧
ઇત્યુક્ત્વા સેવતે તસ્મૈ ગુરુઃ સ્પષ્ટમુપાદિશત્ ॥ ૪૧ ॥

અં તારા પાપશેષનો નાશ થાય તે અર્થે પાંચ વર્ષ વધુ સેવા કર એમ કહીને ગુરૂને સેવનાર એવા તેને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કર્યો. ૪૧

‘સ્થૂલ’ ‘સૂક્ષ્મ’ તથા ‘કારણશરીર’ એમ ત્રણે ‘અનિત્ય’ છે ઇત્યાદિક ગુરૂ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૫ ૩ ૬ ૧૧ ૧૨
મઘવન્ યત્વયા બુદ્ધં શરીરં તત્ત્રિધા સ્થિતમ્ ।

૭ ૮ ૧૦ ૯ ૧૩+૧૪ ૧૫ ૧૧
સ્થૂલં સૂક્ષ્મં કારણં ચ તત્તુ સર્વં વિનશ્વરમ્ ॥ ૪૨ ॥

અં હે ઇન્દ્ર! જે શરીરનું આત્મારૂપે હોવાનું તને જ્ઞાન થયું તે ‘સ્થૂલ’ ‘સૂક્ષ્મ’ અને ‘કારણ’ રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે રહેલાં છે કિંતુ તે સર્વ ‘અનિત્ય’ છે. ૪૨

આ શરીરનો જીવના ‘ભોગાધિષ્ઠાન’ રૂપ છે તેથી તે આત્મા ન હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૫ ૪ ૩
અનશ્વરાત્મતત્ત્વસ્ય પ્રવેષ્ટુર્જીવિરૂપતઃ ।

૬ ૭ ૧ ૨ ૧૦ ૮ ૯ ૧૧ ૧૨
ભોગાધિષ્ઠાનમૈવૈતદ્વપુનાસ્યાત્મતાઽસ્તિ હિ ॥ ૪૩ ॥

અં આ શરીર, જીવરૂપે પ્રવેશનાર અનશ્વર આત્મતત્ત્વના ભોગનું અધિષ્ઠાન છે. નિશ્ચે, આની આત્મતા-આત્મા હોવાપણું-સિદ્ધ ન હોય. ૪૩

પૂર્વોક્ત ત્રણે શરીરનો ત્રણે દશાવિષે ‘પ્રકાશક’ ‘સાક્ષિ’ તે જ આત્મા હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩
જાગ્રત્સ્વપ્નસુપૃષ્ઠેષુ ભાસયેયોવપુસ્ત્રયમ્ ।

૫ ૬ ૭ ૧૦ ૯ ૮
સ સાક્ષ્યાત્મા બ્રહ્મતાસ્ય સુખદુઃખાદિવર્જનાત્ ॥ ૪૪ ॥

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુપૃષ્ઠિ મધ્યે જે ત્રણે શરીરનો ‘પ્રકાશક’ સાક્ષી હોય તે આત્મા (હોય) [અને] તે સુખ તથા દુઃખાદિથી રહિત હોવાથી તેને ‘બ્રહ્મતા’-બ્રહ્મસ્વરૂપે હોવાપણું-(વટે). ૪૪

આત્માના ‘પ્રતિબિમ્બ’ રૂપ ‘ભોક્તા’ ‘જીવ’નું નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૪૨ જુઓ “મઘવન્ત્યં વા...શરીરં” (વા ૮-૧૨-૧)

× ટિપ્પણ: ૪૩ જુઓ “તદસ્યા...પિષ્ઠાનં” (ઈ. ૮-૧૨-૧)

આત્મનઃ^૧ પ્રતિવિમ્વો^૩ યઃ^૨ સૌંડ્યં^૪ દેહં^૫ પ્રવિષ્ટવાન્ ।

પ્રતિરૂપો^૬ વમ્ભૂવેતિ^૭ શ્રુત્યન્તરસમીરણાત્ ॥ ૪૫ ॥

અં આત્માનો જે 'પ્રતિબિમ્બ' તે આ દેહ વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલા કેમકે તે (આત્મા) 'પ્રતિરૂપ' થયેા એમ અન્ય શ્રુતિ વિષે કહેલું છે, ૪૫ તે 'ભાક્તા' રૂપ 'જીવ' ત્રણે દેહ મધ્યે તાદાત્મ્યાભિમાન કરી પુણ્યા-પુણ્યને ભોગવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સં મોક્તા^૧ ત્રિપુ^૨ દેહેપુ^૩ તાદાત્મ્યમભિમન્યતે ।

અશરીરઃ^૪ સ્વકર્માત્મે^૫ ભુંક્તે^૬ ડવર્યં^૭ પ્રિયાપ્રિયે ॥ ૪૬ ॥

અં તે ('પરમાત્મા') 'ભાક્તા' રૂપે સતો ત્રણે દેહ પરત્વે તાદાત્મ્યા-ભિમાન કરનાર થાય છે. (તેથી) અશરીરસંપન્ન સતો પોતાનાં કર્મજન્ય પુણ્યાપુણ્યને અવશ્ય ભોગવે છે. ૪૬

પુણ્યાપુણ્ય, 'અશરીર' 'સાક્ષિ' આત્માને સ્પર્શ કરતાં નથી તેથી 'સાક્ષી'ને સંસારનો અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અશરીરં^૧ સાક્ષિણં^૨ તુ^૩ સ્પૃશેતે^૪ ન પ્રિયાપ્રિયે ।

સંસારસ્તદભાવૌ^૫ દ્વૌ^૬ સુસ્થિતૌ^૭ કર્તૃસાક્ષિણોઃ ॥ ૪૭ ॥

અં કિન્તુ, પુણ્ય તથા અપુણ્ય અશરીરી સાક્ષી (આત્મા)ને સ્પર્શ કરે નહીં (કેમકે) સંસાર અને તેના અભાવ ઉભય (અનુકર્યે) 'કર્તા' તથા 'સાક્ષિ' પરત્વે સુસ્થિત હોય છે. ૪૭

અગ્ર પુરૂષને 'અવિવેક'ને લઈને સાક્ષિ વિષે દુઃખ આદિક 'અભિ-માન' દેખાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एवं^૧ व्यवस्थितेऽप्यज्ञઃ^૨ કર્તૃદેહેપુ^૩ સાક્ષિણામ્ ।

અશરીરં^૪ પ્રવેર્યાશુ^૫ સુખં^૬ દુઃખં^૭ ચ મન્યતે ॥ ૪૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "આત્મો વ...રપહતિસ્ત્ય" (જા. ૮-૧૨-૧).
 x ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ "અશરીરં...સ્વૃજાઃ" (જા. ૮-૧૨-૧).
 x ટિપ્પણ: ૪૮ જુઓ "અશરીરો...ઉત્તમઃ પુણ્યઃ" (જા. ૮-૧૨-૨-૨).

અં એ શરીરે (ઉપર કહ્યું તેમ) વ્યવસ્થા હોય છે તથાપિ અસાની પુરૂષ કર્તાદેહ પરત્વે અશરીરી સાક્ષિનો પ્રવેશ કરાવીને (અર્થાત્ તાદાત્મ્યા-ધ્યાસ કરીને) જલદી સુખીને દુઃખી હોવાનું માને છે, ૪૮

‘વિવેક’ અને શરીરસ્વયનું ‘અભિમાન’ ત્યજતાં કેવળ ‘સાક્ષિ’ બ્રહ્માત્મરૂપે વ્યવસ્થિત રહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિવેકૈ સતિ સાક્ષ્યેવ શરીરેભ્યઃ સમુત્થિતઃ ।

સ્વાભાવિકેન બ્રહ્માત્મરૂપેણ વ્યવતિષ્ઠતે ॥ ૪૯ ॥

અં (શરીરસ્વયથી આત્મા બિન્ન હોવાનો) વિવેક સતે, ત્રણે શરીરના ‘અભિમાન’થી નિમુક્ત કેવળ ‘સાક્ષી’ સ્વાભાવિક બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપે વ્યવસ્થિત રહે છે. ૪૯

હવે સાક્ષિસમાન ‘દેહરહિત’ એવા દૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ કરે છે:—

અસ્મિન્નર્થે સાક્ષિતુલ્યા દૃષ્ટાન્તા દેહવર્જિતાઃ ।

વાય્વન્ન્રવિદ્યુતાં નાસ્તિ હસ્તપાદાદિમદ્વપુઃ ॥ ૫૦ ॥

અં આ અર્થમાં સાક્ષિ સમાન દેહરહિત-અશરીર- (વાયુ આદિ) દૃષ્ટાંતો (હોય છે). વાયુ, અજ્ઞ તથા વિદ્યુતને હાથપગયુક્ત (સશરીર) વયુ હોતું નથી. ૫૦

વાયુ તથા આકાશાદિક ‘અશરીરી’ તત્ત્વો વૃષ્ટિ સમયે આકાર- (સ્થૂલાકાર) સંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

અદેહા વૃષ્ટિસિદ્ધ્યર્થમાકારાન્કૌશિવદામુવન્ ।

વૃષ્ટિનિષ્પાદકસ્તત્તદાકારો વ્યોમ્નિ દૃશ્યતે ॥ ૫૧ ॥

અં અશરીર (સૂક્ષ્મ આકારવાળાં) (વાયુ આદિક તત્ત્વો) વૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે કાંઈ પણ પ્રકારના આકારને પ્રાપ્ત થતાં, વૃષ્ટિને ઉત્પાદન કરનાર તે તે (સ્વેદસ્વરૂપ) આકારો આકારો મધ્યે દેખાવા છે, ૫૧

વૃષ્ટિકાળપૂર્વે તે આકારો-આકૃતિઓ શૂદ્ધ હોય છે તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ‘સંતાપસંજ્ઞક’ પરંત્યેતિ સ્વરૂપને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૪૯ ભુઓ “ તસ્માચ્છરીરાત્ ” (ઘા. ૯-૧૨-૨).

x ટિપ્પણ: ૫૦ ભુઓ “ ભગતોરો વાયુ. ” (ઘા. ૯-૧૨-૨).

x ,, ૫૧ ભુઓ “ ક્ષાધિશ ” આમ પણ પાઠ છે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૭ ૬ ૮
આકારા વૃષ્ટિકાલાત્રાગ્ વ્યોમ્નિ ગૂઢા ન તુ સ્ફુટાઃ ।

૬ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪
તતો વ્યોમ્નઃ સમુત્થાય નિદાઘે જ્યોતિરાપ્નુવન્ ॥ ૫૨ ॥

અં તે આકૃતિઓ વૃષ્ટિકાળની પૂર્વે આકાશમધ્યે ગૂઢ સ્વરૂપે રહેલી હોય છે કિન્તુ તે સ્ફુટસ્વરૂપ હોતી નથી. તેથી ત્રીભુજતુકાળે આકાશ ધરી સમુત્થાન કરી જ્યોતિસ્વરૂપને પામતાં-૫૨

‘સંતાપ’-તેજ-નામની સંજ્ઞાને પામી વૃષ્ટિકાળે તે આકૃતિઓ સ્વસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ સિંચાય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સંતાપાર્હ્યં પરં જ્યોતિઃ પ્રાપ્યતે ન દઢીકૃતાઃ ।

૭ ૮ ૯+૧૦ ૧૧
વૃષ્ટિકાલે સ્વસ્વરૂપં સ્ફોરયન્તીતિ દૃશ્યતે ॥ ૫૩ ॥

અં ‘સંતાપ’-પ્રકૃષ્ટ ઉષ્ણભાવ-સંજ્ઞક પરંજ્યોતિઃ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે (કિન્તુ) તે દઢ-સ્થૂલ-સ્વરૂપ થયલી હોતી નથી. વૃષ્ટિકાળે તે (આકૃતિઓ) સ્વસ્વરૂપને સિંચતી હોય તેમ દેખાય છે, ૫૩

તેજ પ્રમાણે (દષ્ટાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે યોજતાં) આ ‘અશરીરી સાક્ષી’ અજ્ઞાનને લઈ દેહ વિષે ગૂઢ રહેલો તે ‘વિવેકે’ કરીને પ્રગટ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
તથાયમશરીરઃ સન્ સાદ્યજ્ઞાનતિરોહિતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
દેહૈન્તર્ભૂય વપુષો વિવેકેન સમુત્થિતઃ ॥ ૫૪ ॥

અં તેજ પ્રમાણે આ ‘અશરીર’ સતો, અજ્ઞાનને લઈને ઢંકાયલ ‘સાક્ષી’ દેહ મધ્યે ગૂઢ રહીને વિવેકને લઈ દેહથી બહાર બીડીને-૫૪

તે પરં જ્યોતિઃ સ્વરૂપે મહાવાક્યોત્ય ઉપદેશવડે પ્રકાશસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
પરં જ્યોતિર્મહ્યરૂપં પ્રાપ્ય વાક્યોત્યવોધતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
સ્વેન વાસ્તવરૂપેણ નિદ્વૈતેનાવભાસતે ॥ ૫૫ ॥

* ટિપ્પણ: ૫૨ જુઓ “તદર્થતાન્યમુ...નિષ્પન્તે” (ઈ. ૮-૧૨-૨).

* ટિપ્પણ: ૫૪ જુઓ “એકમેવૈવમપ્રસાદઃ” (ઈ. ૮-૧૨-૨).

* ટિપ્પણ: ૫૫ જુઓ “પરં જ્યોતિઃ...નિષ્પન્તે” (ઈ. ૮-૧૨-૨).

અં (પૂર્વોક્ત દેહ પહાર ઉત્થાન થયેલ) ' પરંભયોતિ: ' વાક્યોત્થ ઉપદેશ થકી બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઇ પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપે નિર્દેશપૂર્વક પ્રકાશે છે. ૫૫

સાક્ષી સ્વતઃ નિર્મળ (સમ્પ્રસાદઃ) સ્વરૂપ હોય છે કિન્તુ, તે ' દેહતાદાત્મ્ય ' લીધે અવિદ્યાવડે કલુષિત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વતઃ સાક્ષી સંપ્રસાદઃ કાલુષ્યેણ વિવર્જનાત્ ।

અવિદ્યાયા સ્યાત્કાલુષ્યં દેહતાદાત્મ્યવિભ્રમાત્ ॥ ૫૬ ॥

અં (અવિદ્યાદિક) દોષવડે નિમુક્ત હોવાથી સાક્ષી (આત્મા) સ્વતઃ શુદ્ધ (હોય છે). અવિદ્યાને લઈ દેહતાદાત્મ્યના વિભ્રમને લીધે દોષપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

નગરદશારૂપી મહાન સ્વપ્ન મધ્યે સહેજ સદોષતા હોવાનું અને સુષુપ્તિ મધ્યે સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાનનો અભાવ હોવાથી આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જાગરે સ્થૂલસૂક્ષ્માભ્યાં તાદાત્મ્યાદ્વચાધયોઽસ્થિલાઃ ।

આધયશ્ચાસ્ય સન્તીદં મહત્કાલુષ્યમિષ્યતે ॥ ૫૭ ॥

અં નગર મધ્યે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ (દેહના) તાદાત્મ્યને લીધે આ ' સાક્ષી ' (આત્મા)ને સમગ્ર વ્યાધિ તથા આધિઓ હોય છે એમ આ મહાન સદોષપણું તેને પ્રાપ્ત હોય છે. ૫૭

ઈપત્કલુષપતા સ્વપ્ને સૂક્ષ્મમાત્રાભિમાનતઃ ।

સુષૌ તેનાપિ હીનત્વાદયમાત્મા પ્રસીદતિ ॥ ૫૮ ॥

અં સ્વપ્નમધ્યે સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાનને લીધે સહેજ સદોષતા (દિખાય) છે [કિન્તુ] સુષુપ્તિ મધ્યે તે (સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાન)નો પણ અભાવ હોય છે તેથી આ આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે. ૫૮

સુષુપ્તિ મધ્યે અજ્ઞાનરૂપી બીજ હોય છે તેનો વિવેક કરતાં બીજ નાથ થયે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કાલુષ્યવીજમજ્ઞાનમસ્ત્યત્રાર્થવિવેકિનઃ ।

વીજેનાપિ વિહીનત્વાત્સમ્યગેવ પ્રસીદતિ ॥ ૫૯ ॥

અં 'હી' (સુપુસિ મધ્યે) સહોપતાનું 'ળીજ' અજ્ઞાન હોય છે (કિન્તુ) દેહાદિક પદાર્થથી વિવેક કરનારને 'ળીજ'નો પણ અભાવ થવાથી તે ('સાક્ષી' આત્મા) રૂડી રીતેજ શુદ્ધ સ્વરૂપે સિદ્ધ થાય છે. ૫૯ 'જીવ' સ્વતઃ 'સાક્ષી'રૂપ છે અને દેહાદિકથી વિવેચન થતાં આ સાક્ષિ સ્વરૂપનો અગુલવ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વતઃ સાક્ષી સમ્પ્રસાદસ્તત્સ્વરૂપાનુભૂતયે ।

સમુત્થાનં ભવેદસ્ય દેહાદિભ્યો વિવેચને ॥ ૬૦ ॥

અં 'જીવ' સ્વતઃ સાક્ષીરૂપે (હોય છે.) વિવેકપૂર્વક, તે (શુદ્ધ) સ્વરૂપનો અગુલવ કરવા અર્થે આ (આત્મા)નું દેહાદિ થકી (દેહાત્મભાવના ત્યાગરૂપ) સમુત્થાન થાય છે. ૬૦

આ 'સાક્ષિ' આત્માની જીવત્વ-નિવૃત્તિના અર્થે 'મહાવાક્યો' મધ્યે પ્રહ્લસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યા ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સમુત્થિતસ્ય જીવત્વનિવૃત્ત્યૈ બ્રહ્મરૂપતામ્ ।

મહાવાક્યાનિ સર્વાણિ વોધયન્ત્યતિયત્નતઃ ॥ ૬૧ ॥

અં સર્વેય મહાવાક્યો, સમુત્થાન કરેલ (સાક્ષી)નું 'જીવપાશુ' ટાળવા (તેની) 'પ્રહ્લસ્વરૂપતા'નો અત્યન્ત-ચત્નપૂર્વક ઉપદેશ કરે છે ૬૧ ચક્ષુમધ્યે જે પુરૂષાકૃતિની છાયા દેખાય છે તેમ કહેતું તે, મહાવાક્યાદિકના બોધ થકી પરબ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરં જ્યોતિર્બ્રહ્મરૂપં પ્રાપ્ય વાક્યાર્થવોધતઃ ।

ઉત્તમઃ પુરુષઃ સ સ્યાચ્ચઃ પુરાક્ષિણિ વર્ણિતઃ ॥ ૬૨ ॥

અં જે પહેલાં ચક્ષુમધ્યે (સાક્ષિ સ્વરૂપે હોવાનો) ઉપદેશ કરેલો તેજ, વાક્યાર્થના ઉપદેશ થકી પરંજ્યોતિસ્વરૂપ પ્રહ્લરૂપને પ્રાપ્ત થઈ 'ઉત્તમ પુરૂષ' રૂપે સિદ્ધ થાય છે. ૬૨

'ઉત્તમતા' કોને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

દેહાદજ્ઞાનતઃ કાર્યાત્કારણાચ્ચાચમુત્તમઃ ।

જીવત્વહાનાદ્બ્રહ્મત્વભાવાચ્ચોત્તમતોચિતા ॥ ૬૩ ॥

x દિપ્તિ: ૬૧ જુઓ "સ ઉત્તમઃ...પુલ્લ." (ભ. ૮-૧૨-૨)

અં દેહરૂપી કાર્યથી અને અજ્ઞાનરૂપ કારણથી આ (પુરૂષાત્મા) 'ઉત્તમ' (ઉ). અવત્વબાધ તથા પ્રક્ષત્વભાવને લીધે તેની ઉત્તમતા હોવાનું ઘટે છે. ૬૩ પૂર્વોક્ત ઉક્તિને શ્રી ભગવાનના વાક્યવડે એ શ્લોકમાં દ્રઢાવે છે:—

દ્રા^૭વિમૌ^૬ પુરૂષૌ^૫ લૌકે^૪ ક્ષરશ્ચાક્ષર^૩ एव^૨ च^૧ ॥

ક્ષરઃ^{૧૦} સર્વાણિ^{૧૧} મૃતાનિ^{૧૨} કૃદસ્થો^{૧૩} ડક્ષર^{૧૪} ઉચ્યતે^{૧૫} ॥ ૬૪ ॥

અં 'ક્ષર' અને 'અક્ષર' એ એમ લોક મધ્યે' આ એ પુરૂષો (ઉ). 'ક્ષર' તે સર્વ ભૂતો અને 'અક્ષર' તે કૃદસ્થ (એમ) કહેવાય છે. ૬૪ 'ક્ષર' તથા 'અક્ષર' તત્ત્વનું નિરૂપણ કરી હવે, 'પુરૂષોત્તમ' કાણ તે નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્તમઃ^૩ પુરુષસ્ત્વન્યઃ^૪ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ^{૧+૬+૭} ॥

इत्याह^{૧૨+૧૩} ભગવાન્^૮ કાર્યકારણાભ્યાં^{૧૦} તમુત્તમમ્^૯ ॥ ૬૫ ॥

અં કિન્તુ, (તે ઉભયથી) અન્ય 'ઉત્તમ પુરૂષ' તે 'પરમાત્મા' એમ કહેવાયલ છે. શ્રી ભગવાન, તેને કાર્ય તથા કારણ સ્વરૂપથી ઉત્તમ હોવાનું કહે છે. ૬૫

આવે 'ઉત્તમ પુરૂષ' તે મૂઢ પુરૂષને વિદ્યમાન હોય તે તત્ત્વવેત્તાને આ મૂઢ પુરૂષ વચ્ચે શો ભેદ? એમ શંકાવાનનુ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્તમો^૨ ડયં^૧ પુમાન્^૩ મૂઢપ્રાણિનામપિ^૪ વિદ્યતે^૫ ॥

તत्र^૭ તત્ત્વવિદઃ^૬ કો^{૧૦} ડતિશયઃ^{૧૧+૧૨} સ્યાદિતિ^{૧૩+૧૪} ચેચ્છૃણુ^{૧૫} ॥ ૬૬ ॥

અં 'ઉત્તમ પુરૂષ'—'પરમાત્મા'—મૂઢ પ્રાણિઓને પણ વિદ્યમાન હોય તે ત્યાં તત્ત્વવેત્તા થકી શું ભેદ હોય એમ કહે તે સાબળ. ૬૬ પૂર્વોક્ત શંકાનુ વીથ (૬૭-૮૭) શ્લોકવડે નિરાસન કરતાં 'તત્ત્વવેત્તા' પુરૂષ ઉત્તમ પ્રક્ષત્વરૂપને સર્વન જુવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સં^૨ તૂત્તમબ્રહ્મરૂપં^૧ તત્ત્વવિત્સ્વાત્મવસ્તુનિ^૩ ॥

પર્યેતિ^૬ સ્વાત્મનુદ્ધર્યેતં^૭ સર્વદેહસ્થમીક્ષતે^{૧૦} ॥ ૬૭ ॥

અં કિન્તુ, તે 'તત્ત્વવેત્તા' પુરૂષ સ્વાત્મવસ્તુ પરત્વે ઉત્તમ પ્રક્ષ-
સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (અને) આ સર્વ દેહસ્થ (આત્માને) પોતાનો આત્મા જ
હોવાનું યુદ્ધિપૂર્વક અનુભવે છે. ૬૭

તે 'તત્ત્વવેત્તા' પુરૂષે ઇન્દ્રાદિક દેહને પામી જે ભોગ ભોગવેલા તે
તે દેહનું કદાપિ સ્મરણ કરે નહિ ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ઇન્દ્રરાજાદિદેહેપુ નાનાં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
સ્વાધ્યાનિ ભક્ષ્યન્ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
વાલૈઃ સાકં ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
હસન્સ્ત્રીભિઃ કદાચિદ્રમતે સહ ॥ ૬૮ ॥

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
યાનૈઃ ક્વાપિ જ્ઞાતિભિશ્ચ સહિતો મોદતે ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
ખલુ ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
ન કદાચિત્સ્મરત્યેતદ્વપુર્જનસમીપગમ્ ॥ ૬૯ ॥

અં ઇન્દ્ર તથા રાજાદિકના દેહો મધ્યે જાતભતનાં ખાધ પદાર્થોનું
ભક્ષણ કરતાં, ખાલકો સહ હસતાં, કવચિત્ (તે) સ્ત્રીઓ સહ રમણ કરે છે. ૬૮
વળી કદાંચ સ્થલે તે નિશ્ચે, અશ્વાદિકવડે તથા જ્ઞાતિખુઓવડે આન-
ન્દને પામે છે. (તથાપિ) તે આ મનુષ્યગામી દેહનું કદાપિ સ્મરણ
કરતો નથી. ૬૯

પૂર્વે વિવેકાભાવને લઈને દેહ-તાદાત્મ્યને લીધે પૂર્વેના દેહો મધ્યે જે
કાંઈ દુઃખાનુભવ યજ્ઞેલો તેનો, વિવેકને લઈ હવે તેને અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ
તેર શ્લોકવડે (૭૦-૮૩) નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
एतद्देहेन तादात्म्यभ्रान्त्या दुःखमभूत्पुरा ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
विवेकेन भ्रमेऽपते तद्दुःखं नाद्य वीक्षते ॥ ૭૦ ॥

અં પૂર્વે આ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય-ભ્રાન્તિને લઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થયતું.
(કિન્તુ) તે દુઃખને, 'વિવેક' વડે (તાદાત્મ્ય) ભ્રમ ટળતાં હવે
અનુભવતો નથી. ૭૦

આ 'તત્ત્વવેત્તા' -જ્ઞાની-ને ઇન્દ્રાદિક દેહો મધ્યે પૂર્વે દેહતાદાત્મ્ય
નહોતું એટલે તેને તે તે દેહગત દુઃખની ચંકા પણ હવે ન હોય ઇત્યાદિક
નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
इन्द्रराजादिदेहेषु न तादात्म्यं पुरापि च ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
अतो न तद्देहदुःखशंकाऽप्यस्याद्य विद्यते ॥ ૭૧ ॥

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
x૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
ટિપ્પણ: ૬૮ ભુઓ "જન્મ...સીર" (પા. ૮-૧૨-૨)

અં વળી, પૂર્વે તેને ઇન્દ્ર તથા રાજાદિકના દેહ પરત્વે તાદાત્મ્ય ન હોતું એથી આને તે તે દેહગત હુઃખની શંકાપણુ આજે વિદ્યમાન હોતી નથી. ૭૧

‘તત્ત્વવેત્તા-જ્ઞાની’ - સાક્ષી આત્માવડે સાક્ષિભૂત તે તે દેહગત સાક્ષ્ય સુખોને અભિમાની હોય કિન્તુ હુઃખોને અભિમાની ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:-

સુખાનિ તદ્દેહગાનિ સાક્ષી સર્વાણ્યવેક્ષતે ।

સાક્ષ્યાત્મત્વાભિમાની સન્ જ્ઞાની જ્ઞાન્યભિમન્યતે ॥ ૭૨ ॥

અં સાક્ષી (આત્મા) તે દેહગત સર્વ સુખોને જુવે છે. (કિન્તુ) જ્ઞાની પુરૂષ સાક્ષ્યસ્વરૂપ તે સુખોને અભિમાની થઈ તેનું અભિમાન કરનારો થાય છે. ૭૨

હુઃખો માયિક હોવાથી ‘તત્ત્વવેત્તા’ તેનો અભિમાન કરનારો થાય નહી ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:-

દુઃખાન્યપીક્ષતે સાક્ષી તથાપ્યેતૈષુ તત્ત્વવિત્ ।

નાભિમાનમુપાદત્તે દુઃખાનાં માયિકત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

અં ‘સાક્ષી’ આત્મા હુઃખોને પણ જ્ઞેનારો હોય છે તથાપિ ‘તત્ત્વવેત્તા’ પુરૂષ હુઃખો અસ્તત્ય હોવાથી તે પરત્વે અભિમાનને ગૃહણુ કરનારો થતો નથી ૭૩

વિષયગત આનન્દ અર્થાત મુખ્ય પ્રધાનન્દના ‘લેશ’ રૂપે હોય છે તેથી તે આનન્દમુખ્ય પરત્વે ‘તત્ત્વવેત્તા’ ને પક્ષપાત હોય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણુ કરે છે -

બ્રહ્માનન્દસ્ય લેશાઃ સ્યુરાનન્દા વિષયોત્થિતાઃ ।

અતસ્તત્ત્વવિદઃ પક્ષપાતો હ્યેતૈષુ વિદ્યતે ॥ ૭૪ ॥

અં વિષયજન્ય મુખ્ય પ્રધાનન્દના ‘લેશ’ રૂપે (હોય છે) એથી ‘તત્ત્વવેત્તા’ ને તે પરત્વે પક્ષપાત હોય છે. ૭૪

‘સર્વાત્મદર્શી’ પુરૂષને સુખાનુભવ હોય હુઃખાનુભવ નહોય ઇત્યાદિક શુલ્કતર વાક્યત્વ નિરૂપણુ કરે છે -

^૧પુણ્યમેવા^૨મુમા^૩પ્રોતિ^૪ ન^૫ દૈવા^૬ન્પા^૭પમા^૮પ્નુયાત્ ।

^૯ઈતિ^{૧૦} શ્રુત્ય^{૧૧}ન્તરં^{૧૨} વૃત્તે^{૧૩} સુખં^{૧૪} સર્વા^{૧૫}ત્મદર્શિ^{૧૬}નઃ ॥ ૭૫ ॥

અ૦ તે 'સર્વાત્મદર્શી' પુણ્યને જ પ્રાપ્ત કરે છે (અને) દેવથી પાપને પ્રાપ્ત કરે નહીં એમ 'સર્વાત્મદર્શી' - તત્ત્વવેત્તા - (પુરૂષ) ને સુખાનુભવ કરનાર હોવાનું અન્ય શ્રુતિમાં કહેલું છે. ૭૫

તે 'સર્વાત્મદર્શી' પુરૂષ દુઃખાભિમાની હોય નહીં ઇત્યાદિક તે શ્રુતિ-વાક્યથી બોધ કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પ્રજાઃ^૨ શોચન્તિ^૩ યત્કિ^૪ચિન્તા^૫સામેવ^૬ ભવેદિ^૭દમ્ ।

^{૧૦}ન^{૧૧} સર્વા^{૧૨}ત્મદર્શો^{૧૩}સ્તીતિ^{૧૪} પ્રા^{૧૫}હૈતદપિ^{૧૬} સા^{૧૭} શ્રુતિઃ ॥ ૭૬ ॥

અ૦ મનુષ્યો જે કાંઈને શોક - દુઃખ કરે છે તેમને જ આ શોકરૂપ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, 'સર્વાત્મદર્શી' - સર્વ પ્રાણિનો આત્મા તે પોતાનો આત્મા છે એમ ભણનાર - ને (આ શોક) હોતો નથી એમ પણ તે શ્રુતિ કહે છે. ૭૬

'સર્વાત્મત્વ' હોય તથાપિ તે પુરૂષને દેહાદિ દોષલેપ ન હોય ઇત્યાદિ સૂર્યક્રાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સર્વા^૨ત્મત્વે^૩પિ^૪ દેહા^૫દિ^૬દોષ^૭લેપો^૮ ન^૯ મે^{૧૦}ઽસ્તિ^{૧૧} હિ^{૧૨} ।

^{૧૪}અદુ^{૧૫}ષ્ટા^{૧૬} સૂર્ય^{૧૭}મા^{૧૮} ચદ્ર^{૧૯}ચ્ચ^{૨૦}ણ્ડા^{૨૧}લાદિ^{૨૨}સ્પૃગ^{૨૩}પ્યસૌ ॥ ૭૭ ॥

અ૦ 'તત્ત્વવેત્તાને' સર્વાત્મપણું લહે હોય તથાપિ મને દેહાદિને દોષલેપ નિશ્ચે પ્રાપ્ત થતો નથી. જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણો (સર્વસ્પર્શી હોય તથાપિ) શુદ્ધ હોય (તે પ્રમાણે) ચંડાળાદિકને સ્પર્શ કરનાર હોય તથાપિ આ (શુદ્ધ હોય છે). ૭૭

તે તે દેહાદિકને દોષાલાવ કેમ હોય તે ઉપપાદન કરે છે:—

^૧બ્રહ્મા^૨દ્યાઃ^૩ સ્થા^૪વરા^૫ન્તા^૬ યૈ^૭ પ્રા^૮ણિ^૯નો^{૧૦} મૈ^{૧૧} વપુઃ^{૧૨} સ્મૃ^{૧૩}તાઃ ।

^{૧૪}કામ^{૧૫}ક્રો^{૧૬}ધા^{૧૭}દયો^{૧૮} દોષા^{૧૯} જાયે^{૨૦}ન્મ^{૨૧} મૈ^{૨૨} કૃ^{૨૩}તો^{૨૪}ઽન્ય^{૨૫}તઃ ॥ ૭૮ ॥

અ૦ બ્રહ્માથી લઈ સ્થાવર પદાર્થ પર્યંત જે પ્રાણિયો હોય છે તેનાં શરીર તે ભારાં છે એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. (તેથી) મને શાથી અન્ય થકી કામ તથા ક્રોધાદિક દોષો ઉત્પન્ન થાય ? ૭૮

એ રીતે દુઃખાભિમાનરહિત હોવાથી તે કેવળ સુખમાત્રને ગૃહણ કરનારા હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૩ ૨ ૬ ૪
ઈત્યાચાર્યાં બ્રહ્મવોધકુશલા અભવન્ પુરા ।

૫ ૭ ૬ ૧૦ ૮
સુખમાત્રમ્પ્રાહિણોઽત્ર દૃષ્ટાન્તાઃ સન્ત્યનેકરાઃ ॥ ૭૯ ॥

અં એ રીતે બ્રહ્મવોધમાં નિપુણ આચાર્યો પૂર્વે સુખમાત્રને ગૃહણ કરનાર સુખાભિમાનનો બોધ કરાવનારા થઈ ગયા. આ સંબંધમાં (સુખાભિમાન પરત્વે) અનેક દર્શાંતો છે. ૭૯

હવે 'દૃષ્ટાન્ત'નું નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૫ ૪
વૃક્ષે મધુકરઃ પુષ્પરસં ગૃહ્ણાતિ નૈતરત્ ।

૧૩ ૧૨ ૧૦ ૧૧
યતિર્મિક્ષામુપાદત્તે નાશૌચં કસ્યચિદ્ગૃહે ॥ ૮૦ ॥

અં મધમાખ વૃક્ષ મધ્યે પુષ્પરસને ગૃહણ કરે છે, ખીણું કાંઈ નહિ. યતિ સંન્યાસી લિક્ષાને ગૃહણ કરે છે. તે કોઈને ઘેર અશૌચને ગૃહણ કરે નહિ. ૮૦

મૂખને પણ સુખપરત્વે પક્ષપાત હોય તથાપિ દેહતાદાત્મ્યને વિસ્મરણ કરવા તથા નિત્યસુખાનુભવ કરવા 'તત્ત્વજ્ઞાન' ઈદ્ર છે ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧+૨ ૩ ૫ ૬ ૮
મૂર્ક્ષસ્યાપિ સુખે પક્ષપાતોઽસ્તીત્યુચ્યતે યદિ ।

૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૨+૧૩ ૧૫
તર્હિ તસ્ય પ્રસિદ્ધચર્યે તત્ત્વં સૌઽપ્યવગચ્છતુ ॥ ૮૧ ॥

૧ ૨ ૫ ૬ ૭
તત્ત્વે વુદ્ધે સ્વદેહેન તાદાત્મ્યં ન સ્મરત્યસૌ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨+૧૩ ૧૪+૧૫
તેન દુઃખે વિનષ્ટેઽથ સુખમેવ સદેક્ષતે ॥ ૮૨ ॥

અં મૂખને પણ સુખ પરત્વે પક્ષપાત હોય છે એમ જો કહેવાય તો તે (સુખ)ની, પ્રસિદ્ધચર્યે તે પણ 'તત્ત્વાવબોધ' પ્રાપ્ત કરે. ૮૧

'તત્ત્વાવબોધ' સિદ્ધ થયે આ (મૂઠ) સ્પર્દેહ સહ તાદાત્મ્યનું સ્મરણ કરે નહી તેને લઈ દુઃખનો વિનાશ થયે તદનન્તર તે 'સુખ'ને જ સદા અનુભવ કરનારા થાય છે. ૮૨

દેહતાદાત્મ્યનું અસ્મરણ કરે તો દેહનિર્વાહ રી રીતે સિદ્ધ થાય ઈદ્રિ શંકાનું દર્શાવપૂર્વક ત્રણ શ્લોકવડે નિરસન કરે છે:—

तादात्म्यस्याऽस्मृतौ देहनिर्वाहो नेति चेच्छृणु ।

अश्वादिनेव प्राणेन प्रेरितं रक्ष्यते वपुः ॥ ८३ ॥

अ० देहसाधेना तादात्म्यभावतुं अस्मरन्नु थाय तो देहनिर्वाह न थाय
अम (कडे) तो सांभण. शरीर, अश्वादिंक वडे नेम (रथ) प्रेराय तेम प्राण
तेहे प्रेरायल सतुं रक्षित थाय छे. ८३

अरवादिंकना कष्टांतनुं निरूपणु करे छे—

रथे प्रयोगयोग्योऽश्वः शिक्षितः सारथिं विना ।

स्वयमेव सदाभ्यासाद्गन्तव्यं प्रापयेत्खलु ॥ ८४ ॥

अ० रथे नेडवाथेय्य अश्व केणवाथेल (सते) सारथि विना निस्त्रे,
पोतेन सहाना अभ्यासने लीधे गन्तव्य प्रदेश प्रत्ये प्राप्त करावे छे.

पूर्वोक्त कष्टांत अर्थने 'सिद्धान्त' परत्वे घटावे छे—

ईश्वरेणास्य देहस्य प्रेरणाय नियोजितः ।

प्राणस्तद्भोगदेशेऽमुं देहं नयति कर्मणा ॥ ८५ ॥

अ० आ देहनी प्रेरणाय ईश्वर तेहे नियोजेल प्राण आ देहने कर्मा-
नुसार तेना लोगप्रदेश प्रत्ये आणु छे. ८५

'अव-मुक्त' ने पणु प्रारम्भककर्मोनी देहरक्षादि परत्वे आवश्यकता
हाय छे धत्यादि निरूपणु करे छे—

गर्भस्थानां च बालानां निर्वाहो वपुषो यथा ।

जीवन्मुक्तस्य देहेऽपि निर्वाहः स्यात्तथा न किम् ॥ ८६ ॥

अ० गर्भस्थ पुत्र्य अने भालकना शरीरनेो निर्वाह-रक्षण-ने प्रमाणु
थाय छे ते प्रमाणु 'अव-मुक्त' नेो देह परत्वे निर्वाह पणु शुं न
थाय ? ८६

श्लोक ६६ भां ने शंका करेली तेना हवे छपसंसार करे छे—

समाधावात्मरूपेण व्युत्थाने भोग्यरूपतः ।

सर्वानन्दान्सदा भुङ्क्ते मुक्तस्यातिशयो ह्ययम् ॥ ८७ ॥

અં ('તત્ત્વવેત્તા') પુરૂષ સમાધિ મધ્યે આત્મસ્વરૂપે (અને) બ્યુત્થાનકાળે ભોગ્યરૂપે [એમ] સર્વ આનન્દોને સદા ભોગવે છે આજ 'મુક્તા' પુરૂષનો ('મૂઠ' ઘડી) લેહ છે ૮૭

'મુક્તા' પુરૂષે નાણેલ સાક્ષી તે જ સર્વ ઇન્દ્રિયો મધ્યે ભાસે છે એમ નાણુવુ ઇત્યાદિ આઠ (૮૮-૯૬) શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

મુક્તેન^૧ બુદ્ધઃ^૨ સાક્ષ્યે^૩ સર્વા^૪ક્ષેપુ^૫ વિભાલ્યતામ્ ।

તત્તદિન્દ્રિયસંયુક્તત્રિપુટી^૬ ભાસયત્યસૌ^૭ ॥ ૮૮ ॥

જાં મુક્તા પુરૂષ તેણે અનુભવેલ આ સાક્ષી સર્વ ઇન્દ્રિયો મધ્યે (ભાસે છે) એમ નાણુવુ આ ('સાક્ષી') તે તે ઇન્દ્રિયોવડે વિશિષ્ટ (જ્ઞાત જ્ઞાન તથા જ્ઞેય રૂપ) 'ત્રિપુટી'ને પ્રકાશનાર છે ૮૮

હવે, પૂર્વોક્ત ત્રિપુટીભાસક 'સાક્ષી'ના 'ઇન્દ્રિયભાસકપણા' પુ નિરૂપણ કરે છે.—

ભાસમાને^૧ સાક્ષિતત્ત્વે^૨ તદ્ભાસા^૩ ભાસ્યમિન્દ્રિયમ્ ।

ચક્ષુર્વિયત્યભિવ્યાપ્ય^૪ રૂપં^૫ સર્વં^૬ પ્રકાશયેત્ ॥ ૮૯ ॥

અં 'સાક્ષિતત્ત્વ' પ્રકાશમાન સતે, તેના પ્રકાશવડે (ચક્ષુ) ઇન્દ્રિય પ્રકાશ્ય (હોય છે) [કેમકે] ચક્ષુ (ઇન્દ્રિય) આકાશ મધ્યે અભિવ્યાપ્ય થઇને સર્વરૂપને પ્રકાશે છે. ૮૯

હવે, ત્રિપુટીભાસકપણુ દર્શાવવા દ્રષ્ટાદિઠ ત્રિપુટીનું નિરૂપણ કરે છે —

દ્રષ્ટાહંકૃત્યવચ્છિન્નો^૧ દર્શનં^૨ ચક્ષુષઃ^૩ ક્રિયા ।

દૃશ્યં^૪ રૂપમિયં^૫ સર્વા^૬ ત્રિપુટી^૭ ભાતિ સાક્ષિણિ ॥ ૯૦ ॥

અં અહકારથી અવચ્છિન્ન તે દ્રષ્ટા ચક્ષુની ક્રિયા તે દર્શન તથા રૂપ દૃશ્ય (છે) [એમ] આ સર્વ 'ત્રિપુટી' 'સાક્ષી' મધ્યે પ્રકાશે છે ૯૦ ઇન્દ્રિયો સાક્ષીભાસ્ય હોય છે તથાપિ તે તે ઇન્દ્રિયોની ઉપયોગિતા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સાક્ષિણો^૧ ભાસકત્ત્વે^૨પિ^૩ રૂપગન્ધાદિભિત્તયે ।

ચક્ષુર્ગ્રાણાયક્ષજાતં^૪ સર્વસાધારણં^૫ મનઃ ॥ ૯૧ ॥

અં 'સાક્ષી' ઇન્દ્રિયોનો ભાસક છે તથાપિ ચક્ષુ તથા 'દ્રાષ્ટાદિક ઇન્દ્રિયવર્ગની રૂપ તથા ગન્ધાદિ વિષયના વિલક્ષણજ્ઞાનની સિદ્ધયથ' (આવ-
શ્યકતા છે) [અને] મન, રૂપ તથા ગન્ધાદિકના જ્ઞાનનું પણ સાધારણ
કારણ છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત 'સાક્ષી' રૂપ 'ઉત્તમપુરૂષ' ગન્ધાદિક વિષયોના લોગ
કરવારૂપે જ્ઞાતાદિક ત્રિપુટીને પ્રકાશ કરનાર હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ
કરે છે:--

જિઘ્રા^૪ણી^૨મમ^૧હં ગન્ધ^૩મિત્યાદિ ત્રિપુટી^૫મિમામ્ ।

સદા^૮ ભાસ^૯યતે સાક્ષી^૭ સ^{૧૦} ઇવાત્મા^{૧૧}ત્તમઃ પુમાન્ ॥ ૧૨ ॥

અં 'હું' આ ગન્ધને સમુદ્ધું છું' ઇત્યાદિ આ 'ત્રિપુટી' ને 'સાક્ષી'
સદા પ્રકાશ કરનારો છે. (એથી) તેજ આત્મા ઉત્તમ પુરૂષરૂપ છે. ૯૨

આ 'સુકૃતાત્મા' નું 'મન' દેવી નેત્ર રૂપ છે તે વડે પોતાના આત્મા
મધ્યે બ્રહ્મલોકસ્થિત 'કામો' ને લોગવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મનો^૩ઽસ્ય^૨ દૈવ^૪ ચક્ષુઃ^૫ સ્યાત્કાલ^૬ત્રય^૭વિભાસનાત્ ।

તેન^૯ મુંક્તે^{૧૧} બ્રહ્મલોક^૮સ્થિતાન્કામાન્નિજાત્મનિ ॥ ૧૩ ॥

અં ત્રણેં કાળમાં પ્રકાશનાર હોવાથી આ ('સુકૃતાત્મા') નું 'મન'
દેવી ચક્ષુરૂપ છે. તે વડે તે પોતાના આત્મા વિષે બ્રહ્મલોક મધ્યે રહેલા
કામોને લોગવે છે. ૯૨

દેવો પણ તેજ આત્માને ઉપાસીને સર્વ 'કામ' તથા 'લોક' ને
પામે છે તથા આત્મતત્ત્વ જાણીને 'સર્વાત્મતા' ને પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:—

દેવાઃ^૨ સર્વે^૧ તમાત્માનમુપાસ્ય પ્રાપ્નુવન્ત્યમૂન્ ।

કામા^૭લ્લોકા^૮શ્ચાત્મતત્ત્વં^૯ બુદ્ધ્વા^{૧૧} સર્વાત્મતાં^{૧૨} જગુઃ ॥ ૧૪ ॥

અં સર્વેય દેવો, તે આત્માની ઉપાસના કરીને આ 'કામો' તથા

x ટિપ્પણ: ૯૨ જુઓ " જયયો...જિઘ્રાણિ " (છાં. ૮-૧૨-૫).

x ટિપ્પણ: ૯૩ જુઓ " મનોબ્રહ્મલોકે " (છાં. ૮-૧૨-૫, ૬).

x ટિપ્પણ: ૯૪ જુઓ " તંવાણત...જામાઃ " (છાં. ૮-૧૨-૬).

ન થાય તો તે વિના [વિદ્યા] પ્રાપ્ત થતી નથી આ વિષે વિશાચનનો
દષ્ટાંત નિરૂપણ કરેલો છે ૯૮

ગુરુઃ કારુણિકો ભૂત્વા સૌદ્વાયાસં પુનઃ પુનઃ ।

પ્રજાપતિરિવ પ્રાસાનનુગૃહ્ણીત સર્વથા ॥ ૯૯ ॥

અં ગુરુએ દરૂણાયુક્ત ઘર્ષ પુન પુન પરિશ્રમ સહન કરીને પ્રજા-
પતિની જેર (પોતાની સમીપમા) પ્રાપ્ત થયેલા (શિષ્યોને) સર્વ પ્રકારે
અનુગ્રહ કરવો ૯૯

પ્રજાપતેરિયં વિદ્યા કથિતાનુગ્રહાદ્ગુરોઃ ।

સચ્છિષ્યાનનુગૃહ્ણાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અં ગુરુની કૃપા થકી પ્રજાપતિની આ વિદ્યા વણવેલી છે (તેથી)
'વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર' ગુરુ સચ્છિષ્યોના ઉપર અનુગ્રહ કરે ૧૦૦

ઈતિ પ્રજાપતિવિદ્યાપ્રકાશ નામક પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

अध्याय छठो

मुण्डकोपनिषद् मध्ये 'अगिरा' मुनिञ्चे अथर्वणु 'शौनके' ने 'अक्षविद्या' ने उपदेश करेवो तेनी प्रतिज्ञा करे छे:—

ब्रह्मविद्यां शौनकाय यामुवाचांगिरा मुनिः ।

अथर्वणे मुण्डकेऽसौ विशदीकृत्य वक्ष्यते ॥ १ ॥

अ० मुण्डक (उपनिषद्) मध्ये 'अगिरा' मुनिञ्चे अथर्वणु 'शौनके' ने कहेली ते (अक्षविद्या) [अक्षी] स्पष्टीकरण करी कहेवाय छे. १

शौनके अगिरानी समीपमा यथाशास्त्र प्राप्त यत् अक्षविद्याविषयक प्रश्न जे स्वोक्तपदे करे छे तेतुं निरूपण करे छे:—

चतुर्मुखादिके सम्प्रदाये यौ मुनिरंगिराः ।

उपसद्य यथाशास्त्रमेतं पप्रच्छ शौनकः ॥ २ ॥

अ० अक्ष आदिक सम्प्रदाय मध्ये' के अगिरा मुनि यथा तेनी समीपमा यथाशास्त्र प्राप्त यत्ने शौनके आ पूछ्यु. २

पूर्वोक्त प्रश्नतु निरूपण करे छे:—

एकस्मिन्विदिते सर्वे विज्ञातमिति वैदिकी ।

प्रसिद्धिरस्ति तद्वस्तु किं स्यान्निश्चित्य मे वद ॥ ३ ॥

अ० एक (वस्तु)तुं ज्ञान यथा सर्व (वस्तु)तुं विशान सिद्ध थाय ज्येष्ठ वैदिकी श्रुति प्रसिद्ध छे तो ते वस्तु कथी ते निश्चय करी भने स'भणायो. ३

पूर्वोक्त प्रश्नना उत्तरमां 'परा' तथा 'अपरा' नामनी जे प्रकारनी विद्या छे धर्त्यादिक निरूपण करे छे:—

श्रुणु विद्ये उभे तावद्वेदितव्ये परापरे ।

पृष्टं वस्तु तयोर्मध्ये गम्यते परविद्यया ॥ ४ ॥

x टिप्पण्यु २ लुञ्जो " शौनको इ...भवति " (मुण्ड १-१-३).
 x टिप्पण्यु ३ लुञ्जो " येनाश्रुत .. विज्ञात " ।
 x टिप्पण्यु ४ लुञ्जो " तस्मै स होवाच...मधिगम्यते " (मुण्ड १-१. ४, ५,)

अ० सांख्ये, 'परा' तथा 'अपरा' नामनी जे विद्या व्युत्पन्न
योग्य छे, ते जे मध्ये पूछल वस्तु (तत्त्व) 'परा' विद्यावटे प्राप्त थाय छे. ४
छवे, 'परा' तथा 'अपरा' विद्यातुं स्पष्टीकरण करे छे:—

पडंगसहिता वेदा विज्ञायन्ते यथा धिया ।

सा धीरपरविद्या स्याद्ब्रह्मधीस्तु परा मता ॥ ५ ॥

अ० जे ज्ञानवटे छ अंगीसमेत वेदातुं विज्ञान प्राप्त थाय ते ज्ञान-
विद्या—'अपरा' विद्या होय. किन्तु, ब्रह्मविद्या 'परा'—ब्रह्म-(विद्या) होवातुं
कहेतुं छे. ५

उपनयन-पुरःसर वेदाध्ययन मात्रे करीने 'ब्रह्मविद्या' प्राप्त थाय
ज्येष्ठ नदी किन्तु, आचार्यना 'उपदेशपूर्वक' वैराग्य यथे ते प्राप्त थाय
धृत्यादि निरूपण करे छे:—

उपनीतेन विज्ञेया वेदाः सर्वे न तावता ।

ब्रह्मधीः किन्तु वैराग्ये स्यादाचार्योपदेशतः ॥ ६ ॥

अ० सर्व वेदातुं उपनयन-संस्कारपूर्वक विज्ञान प्राप्त करतुं तेटला वटे
ब्रह्मविद्या (प्राप्त) न थाय. किन्तु, आचार्यना उपदेशधी वैराग्य यता प्राप्त थाय. ६

'परा' तथा 'अपरा' उभय वैदिकी विद्या छे तथापि वैराग्यादिक
अधिकार लेहने लीधे 'परा' विद्यातुं पृथक् वर्णन करे छे धृत्यादिक
निरूपण करे छे:—

वैदिक्यन्यधिकारस्य भेदादुक्ता पृथक् परा ।

विप्राः परिव्राजकाश्च तिष्ठन्तीति यथा तथा ॥ ७ ॥

अ० जे प्रमाद्ये प्राहाद्यो अन्ये सन्यासीयो (पृथक्) होय छे ते प्रमाद्ये
'परा' विद्या वैदिकी होवा छतां अधिकारना लेहने लीधे तेतुं पृथक्
निरूपण करेतुं छे. ७

वणी, वैराग्यसंपन्न यद्यने कर्म करतां 'शिवशुद्धि' द्वारा 'परा'
विद्या सिद्ध थाय छे ज्येष्ठ उभय विद्या वन्धे आ पण्य लेह छे धृत्यादि
निरूपण करे छे:—

યસ્યામપરવિદ્યાયાં કર્માણ્યુક્તાનિ સાધકાઃ ।

કુર્વન્તિ કર્મભિઃ શુદ્ધિઃ પરવિદ્યાં કરોતિ હિ ॥ ૮ ॥

અં જે 'અપરા' વિદ્યા મધ્યે સાધક પુરૂષે કર્મે કરે છે. કેમકે, કર્મેવટે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં 'પરવિદ્યા' નિશ્ચે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

હવે, 'પરવિદ્યા' થકી 'અક્ષર' તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જગત્નું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરયા ચાક્ષરં જ્ઞેયમેતસ્મિન્વિદિતે સતિ ।

સર્વં જગદ્ભવદ્દુઃખં તસ્ય સર્વાત્મકત્વતઃ ॥ ૯ ॥

અં અને 'પરા' વિદ્યાવંટે 'અક્ષરં' તત્ત્વ જ્ઞેય (હોય છે). આ (અક્ષરતત્ત્વ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત સતે, તે (તત્ત્વ)ની 'સર્વાત્મકતા' હોવાને લીધે સર્વ જગત્નું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય. ૯

'કર્મજ્ઞાન' અનુષ્ઠાન વિના ફલહં ન હોય. કિન્તુ, 'બ્રહ્મજ્ઞાન' પોતે ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ ફલહ હોય એમ પણ ઉભય વિદ્યા મધ્યે લેહ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વિનાઽનુષ્ઠિતં કર્મવેદનં પર્યવસ્યતિ ।

બ્રહ્મધીસ્તાવતૈવ સ્યાંત્ફલદેતિ પરા મતા ॥ ૧૦ ॥

અં કર્મજ્ઞાન અનુષ્ઠાન વિના ફલહ ન હોય (કિન્તુ) બ્રહ્મજ્ઞાન તેટલાથી જ ફલહ થાય એમ હોવાથી તેને 'પરા' કહેલી છે. ૧૦

પૂર્વોક્ત જ્ઞેય અક્ષર તત્ત્વ કેવું હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્વેદ્યમક્ષરં કીલ્બગિતિ ચેદભિધીયતે ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયૈર્ન વિજ્ઞેયં બ્રાહ્મં કર્મેન્દ્રિયૈર્ન વા ॥ ૧૧ ॥

અં તે જ્ઞેય અક્ષરતત્ત્વ કેવું હોય એમ કહી તે કહીએ છીએ કે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયવટે વિજ્ઞેય નથી અથવા, કર્મેન્દ્રિયવટે જ્ઞાણ નથી. ૧૧

x ટિપ્પણ. ૮ જુઓ " તમેતમાત્માન...પ્રસિદ્ધં યજ્ઞે...ડનાતકેન " ।

x ટિપ્પણ. ૯ જુઓ " પરા...મધિગમ્યતે " (મુખ્ય ૧-૧-૫).

x ટિપ્પણ. ૧૧ જુઓ " યતાવદેત્વ...પીતા. " (મુખ્ય. ૧-૧-૧)

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' ગોત્ર તથા વર્ણાદિકથી રહિત છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

ન^૪ ગોત્ર^૩ કાશ્યપાદ્યસ્તિ^૨ વર્ણઃ^૫ શુક્લાદિકશ્ચ^૬ ન^૬ ।

ન^{૧૧} જ્ઞાનેન્દ્રિયમસ્ત્યસ્ય^{૧૦} નાપિ^{૧૨} કર્મેન્દ્રિયં^{૧૧} તથા^{૧૨} ॥ ૧૨ ॥

અં તેને કાશ્યપાદિક ગોત્ર નથી અને શુક્લ આદિ કોઇ વર્ણ નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિય નથી તે પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિય પણ નથી. ૧૨

વળી, તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'નિત્ય' તથા 'વ્યાપક' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

નિત્યો^૧ ડક્ષરપદાર્થો^૨ ડ્યં^૩ તદ્વિનાશાનિરૂપણાત્ ।

વિભુર્વિવિધભાવિત્વાત્તત્ત્વ^૬ સર્વાત્મકત્વતઃ^૫ ॥ ૧૩ ॥

અં આ 'અક્ષર'તત્ત્વ તેનો વિનાશ (શ્રુતિ વિષે) કહેલો નથી તેથી 'નિત્ય' (છે), અને તે સર્વાત્મક હોવાથી બ્રહ્માદિકથી સ્થાવરાંત પ્રાણિલોકે હોનાર હોય છે એટલે 'વ્યાપક' છે. ૧૩

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'સર્વગત' છે તેથી તેને દેશકાલાદિક થકી પરિચ્છેદ હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આકાશવત્સર્વગો^૧ ડતઃ^૨ પરિચ્છેદો^૩ ન^૪ દેશતઃ ।

ન^{૧૦} કાલતો^૯ ડપિ^૭ નિત્યત્વાદ્વિભુત્વાન્નાપિ^{૧૧} વસ્તુતઃ^{૧૨} ॥ ૧૪ ॥

અં તે આકાશગી રેરે 'સર્વગત' છે એથી તેને દેશ થકી પરિચ્છેદ ન હોય. 'નિત્ય' હોવાથી બલ થકી પણ પરિચ્છેદ ન હોય. (અને) 'વ્યાપક' હોવાથી વસ્તુ થકી પણ પરિચ્છેદ ન હોય. ૧૪

તે સર્વગત હોય તથાપિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાદિક ઇન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વગસ્યાપિ^{૧+૨} સૂક્ષ્મત્વાદક્ષાગો^૩ ચરતો^૪ દિતા ।

પરિમાણાલ્પતા^૭ નાત્ર^૬ સૌક્ષ્મ્યં^૫ દુર્લક્ષ્યતા^{૧૧} તુ^{૧૨} તત્ ॥ ૧૫ ॥

અં તે ('અક્ષરતત્ત્વ') સર્વગત હોય છે તથાપિ 'સૂક્ષ્મ' હોવાથી

ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાનું કહેવું છે. અહીં અહ્ય પરિભાષ્ય-અહ્યત્વ હોતું નથી અને તે 'સૂક્ષ્મત્વ' દુર્લભ્ય હોય છે. ૧૫

'અક્ષરતત્ત્વ'નું 'સ્વરૂપ' પણ સૂક્ષ્મ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

હસ્તગ્રાહ્યો ઘટઃ સ્થૂલો ધ્વનિઃ સૂક્ષ્મસ્તદગ્રહાત્ ।

સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્યમેતત્સ્યાદક્ષરેઽપિ ભવોદિદમ્ ॥ ૧૬ ॥

અં ઘટો હસ્તવડે ગ્રહણ કરાય તેથી તે સ્થૂલ (છે). [અને] યજ્ઞ તેનું ગૃહણ ન કરાય તેથી સૂક્ષ્મ (છે). આ (તેનું) સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્ય-સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મ હોવાપણું-છે. (તેજ પ્રમાણે) 'અક્ષરતત્ત્વ' પરત્વે પણ આ સ્વરૂપ-સૌક્ષ્મ્ય હોય છે. ૧૬

આ 'અક્ષરતત્ત્વ'ને વ્યયાદિકે છ 'વિકારો.' હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ધનસ્યેવ વ્યયો નાસ્ય વિક્રિયાદેરસમ્ભવાત્ ।

સ્થિરજંગમભૂતાનાં હેતું તં મન્વતે વુધાઃ ॥ ૧૭ ॥

અં આ (૧૧૧)ને વિક્રિયા આદિનો અસંભવ હોય છે તેથી ધનની ચેરે તેનો અપચયરૂપ વ્યય થતો નથી. જાણી પુરૂષો, તેને સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોના કારણરૂપે માને છે. ૧૭

હવે 'પરાવિદ્યા'નો ઉપસંહાર કરે છે:—

યદુક્તલક્ષણં તત્તુ કૌટસ્થ્યાદક્ષરં ભવેત્ ।

તદ્યયા વેદ્યતે સયં પરાવિદ્યેતિ કીર્તિતા ॥ ૧૮ ॥

જે ઉપર કહેલા લક્ષણવાળું (તત્ત્વ) છે તે તો 'કૌટસ્થ'—નિર્વિકાર-હોવાથી અક્ષરસ્વરૂપ હોય. તેનું જે વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે આ 'પરાવિદ્યા' (છે) એમ કહેવું છે. ૧૮

આ 'અક્ષરતત્ત્વ' અન્ય સાધનથી રહિત હોવાથી ભૂતપ્રાણિયોના 'ચોનિ'રૂપે કહેવાય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન યુક્તં ભૂતયોનિત્વં સાધનાન્તરવર્જનાત્ ।

એકસ્માદ્દેતનાદ્ધ્વરિજડાનામપ્યસંભવાત્ ॥ ૧૯ ॥

અં અન્ય સાધનના અભાવને લીધે આને ભૂતપ્રાણિઓનું 'યોનિપાણું' ઘટે નહિં. એક ચેતન વસ્તુ થકી અનેક જડ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય તેથી પણ (ભૂતયોનિપાણું ન ઘટે) ૧૯

હવે, 'અક્ષરતત્ત્વ' થકી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે દક્ષાંત-પૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ ^૧ ^૨ ^૩ ^૫ ^૬ ^૭
 વહ્નોષધ્યો યથૈકસ્યા ભૂમેર્જાતા યથા જડાઃ ।

^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪}
 કેશાશ્ચેતનતો જાતાસ્તથા ત્વક્ષરતો જગત્ ॥ ૨૦ ॥

અં જે પ્રમાણે એક ભૂમિ થકી અનેક ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય, જે પ્રમાણે જડ કેશ ચેતન શરીર થકી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણે 'અક્ષરતત્ત્વ' થકી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

'અક્ષરતત્ત્વ' જગત્નું 'હેતુ'રૂપ કેવી રીતે છે તેનું દક્ષાંતપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૧ ^૪ ^૫ ^૭ ^૬
 ઊર્ણનાભિર્યથા તન્તૂન્ સૃજતે સંહરત્યપિ ।

^૩ ^૮ ^{૧૨} ^{૯+૧૦} ^{૧૧}
 અન્યાનપેક્ષસ્તદ્વત્સ્યાદક્ષરસ્યાપિ હેતુતા ॥ ૨૧ ॥

અં જે પ્રમાણે કરેણીયો અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા વિના તન્તુને સજે છે અને વળી સંહારે-ગૃહણ કરે-છે તે પ્રમાણે 'અક્ષરતત્ત્વ'ની પણ હેતુતા-જગત્નું કારણ હોવાપણું-બાણવી. ૨૧

હવે, 'અક્ષર'-'બ્રહ્મતત્ત્વ'-થકી જગત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે 'ક્રમાદિકે'નું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૪ ^૩ ^૫
 બ્રહ્મણો જગદુત્પત્તેઃ ક્રમોઽયમવગમ્યતામ્ ।

^૬ ^૭ ^૯ ^૮ ^{૧૦}
 વક્ષ્યમાણેન તપસા બ્રહ્માદાતુપચીયતે ॥ ૨૨ ॥

અં બ્રહ્મ થકી જગત્ની ઉત્પત્તિનો આ ક્રમ બાણવો હવે પછી કહેવાતા 'તપ'વડે પ્રથમ બ્રહ્મ સ્થૂલતાને પામે છે. ૨૨

તે બ્રહ્મ કેવી રીતે ઉપચય-'સ્થૂલભાવ'—ને પામે છે તેનું દક્ષાંતપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણુ. ૨૧ ભુગ્ને "યયોક્ષ્ણેનામિઃ...વિશે" (મુદ્. ૧-૧-૭)

x ટિપ્પણુ. ૨૨ ભુગ્ને "તપસાં ચીયતે...ચાચૂતં" (મુદ્. ૧-૧-૮).

અંકુરોત્પાદકં વીજમુચ્છૂનં સ્યાદથા જલાત્ ।

સૃજ્યસ્ય વુદ્ધયા સંયુક્તં સ્યાદ્વહ્નોપચિતં તથા ॥ ૨૩ ॥

અં એ પ્રમાણે જળ થકી મિશ્રિત ધીજ અંકુરને ઉત્પાદન કરનાર હોય તે પ્રમાણે સૂચ્ય પદાર્થના જ્ઞાનવડે સંયુક્ત પ્રક્ર 'સ્થૂલભાવ' ને પામે. ૨૩ પછી, તે પ્રક્ર થકી પ્રપંચનું 'અંકુર' નામનું 'અન્ન' ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગ્યવર્ગાકુરાલ્યં^૩ યદન્નં^૪ તજ્ઞાયતે^૫ તતઃ^૬ ।

અવ્યાકૃતં^૭ વ્યાચિકીર્ણવસ્યમન્નમિહોચ્યતે^૮ ॥ ૨૪ ॥

અં તે (પ્રક્ર)થકી પ્રપંચનું 'અંકુરસંસકે' અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. હવે પછી સર્જન કરવાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત 'અવ્યાકૃત' તત્ત્વ આ મંત્ર વિષે 'અન્ન' રૂપે કહેવાય છે. ૨૪

તે 'અન્ન' થકી પ્રાણ મન આદિ 'સત્યાખ્ય' ભૂતપંચક ઉત્પન્ન થયું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્માદન્નાત્ક્રિયાશક્તિઃ^૧ પ્રાણો જ્ઞાનસ્ય સાધનમ્ ।

મનશ્ચાજાયત સ્થૂલં^૨ સત્યાલ્યં^૩ ભૂતપંચકમ્ ॥ ૨૫ ॥

અં તે અન્નથકી ક્રિયાશક્તિરૂપ પ્રાણ જ્ઞાનના સાધનરૂપ મન તથા સત્યસંસક સ્થૂલ (પંચીકૃત) પંચભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. ૨૫

અને તે સ્થૂલ પંચભૂતો થકી ભૂમિ આદિ લોકો ઉત્પન્ન થયાં ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

તતો^૪ ભૂમ્યાદયો^૫ લૌકા^૬ જ્યોતિષ્ટોમાદિકર્મસુ ।

અમૃતાલ્યં^૭ સ્વર્ગફલમિત્યં^૮ સર્વમજાયત ॥ ૨૬ ॥

અં તે થકી ભૂમિ આદિ લોકો (અને) જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મમાં (કર્મજન્ય) 'અમૃત' નામક સ્વર્ગફલ એમ સર્વ ઉત્પન્ન થયું. ૨૬

આ 'માયોપાધિક' 'સર્વજ્ઞ' 'પરમાત્મા' તેજ જગત સજે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૨} ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮
 બ્રહ્મૈવ જગદાકારં સ્યાચ્ચૈત્તદ્વિકૃતં ભવેત્ ।

૯૧૦ ૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪+૧૫ ૧૬

નોચેજ્જગન્ન જાયેતેત્યત્ર પ્રતિવિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

અં બ્રહ્મ જ જગદાકાર થાય તો આ (બ્રહ્મ) વિકારી થાય અને તેમ ન થાય તો જગતની ઉત્પત્તિ ન થાય એમ અંહી ઉપાધિનું કથન કરાય છે. ૨૭

નિરૂપાધિક બ્રહ્મતત્ત્વ જગદાકારે લાગે નહિ તેથી 'માયોપાધિક' 'પરમાત્મા' થકી જ જગત્ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૩ ^૪ ^૧
 નિરૂપાધિ બ્રહ્મતત્ત્વં જગદાકારમાહુ ન હિ ।

^૫ ^૬ ^૭ ^{૧૦} ^૮
 માયોપાધિક ઇવાયં સર્વજ્ઞઃ સૃજતે જગત્ ॥ ૨૮ ॥

અં નિશ્ચે, નિરૂપાધિક બ્રહ્મતત્ત્વ જગદાકારને સેવનાર ન હોય. (કિન્તુ) માયોપાધિક આ સર્વજ્ઞ (ઇશ્વર) જ જગતને સર્જે છે. ૨૮

હવે 'સર્વજ્ઞ' 'સર્વવિત્' તથા 'તપ' પદના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૪ ^૩ ^૫
 સામાન્યવૃત્ત્યા સર્વજ્ઞો વિશેષેણ ચ્ સર્વવિત્

^{૧+૨} ^૬ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૨} ^{૧૧} ^{૧૩}
 જ્ઞાનમેવ તપોઽસ્યાસ્માજ્જગદ્દેદાવ્યજાયત ॥ ૨૯ ॥

અં સામાન્ય વૃત્તિને લઈ તે 'સર્વજ્ઞ' અને વિશેષવૃત્તિને લઈ 'સર્વવિત્' (કહેવાય છે.) 'જ્ઞાન' તેજ આતુ 'તપ' (છે). આમાંથી વેદાદિક જગત્ ઉત્પન્ન થયુ. ૨ -

પરવિદ્યા વડે જગત્નુ કારણુ અદ્વૈત બાણુવું ઘટે અને તેના જ્ઞાન વડે સર્વ જગતના તત્ત્વનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૩ ^૪ ^૧
 જગત્કારણમદ્વૈતં જ્ઞાતવ્યં પરવિદ્યાયા ।

^૫ ^૬ ^૭ ^{૧૦} ^{૧૧}
 જ્ઞાતેઽસ્મિન્ સર્વજગતસ્તત્ત્વં યત્તદ્વિબુદ્ધ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અં પરવિદ્યા વડે જગત્નુ કારણુ અદ્વૈત બ્રહ્મ જ્ઞાતવ્ય છે. આનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત સતે, જે સર્વ જગત્નુ તત્ત્વ હોય છે તેનુ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૩૦

અં 'અપરાવિદ્યા' કર્મોનુષ્ઠાન દ્વારા 'પરાવિદ્યા'ને સિદ્ધ કરે તથા અપરાવિદ્યાવિહિતકર્મનું ફલ અવશ્યલાવી હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:—

અપરા^૨ વેદવિદ્યા^૩ તુ^૧ કર્માનુષ્ઠાનમાર્ગતઃ ।

સાધનં^૧ પરવિદ્યાયાઃ^૫ સત્યં^૬ તત્કર્મણઃ^૭ ફલમ્ ॥ ૩૧ ॥

અં કિન્તુ, 'અપરા' વેદવિદ્યા કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા 'પરવિદ્યા'નું સાધન
(છે) [અપરાવિદ્યાવિહિત] તે કર્મોનું ફલ અવશ્યભાવી હોય છે. ૩૧

પૂર્વોક્ત 'સત્ય' પદનું નિરૂપણ કરે છે:—

કામ્યકર્મફલં^૧ સ્વર્ગો^૨ નિત્યકર્મફલં^૩ ધિયઃ ।

શુદ્ધિસ્તદ્ધોમયં^૫ કર્મ^૬ કૃત્વાવશ્યમવાપ્નુયાત્ ॥ ૩૨ ॥

અં કામ્યકર્મોનું ફલ સ્વર્ગ (અને) નિત્યકર્મોનું ફલ ચિત્તશુદ્ધિ (છે), અને તે ઉભય (ફલ) કર્મ કરીને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (તેથી અવશ્ય ફલને આપનાર હોવાથી કર્મ પણ 'વ્યાવહારિક' સત્ય સ્વરૂપ છે). ૩૨

કર્મફલની ઇચ્છાવાળાએ લોગમોક્ષાર્થ કર્મ કરવા તેજ પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

હૈ^૧ સત્યકામાઃ^૩ કર્માણિ^૫ મંત્રત્રાહ્મણદર્શિનઃ ।

કુરુશ્વમેપ^૫ વઃ^૬ પન્થા^૭ ભોગમોક્ષપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩૩ ॥

અં હે વેદના મંત્ર તથા બ્રાહ્મણ ભાગમાં નિપુણ કર્મફલની ઇચ્છા કરનારાઓ! તમે કર્મો કરો. લોગ તથા મોક્ષ અર્થે તમારે આ પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૩૩

અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરવાનું તથા તેના અભાવે સાત જન્મોમાં દુર્ગતિ હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

અગ્નિહોત્રં^૨ જુહાત્યાદૌ^૩ કુર્યાદિશાદિકાનથ^૫ ।

તદભાવે^૭ જન્મસુ^{૧૦} સ્યાત્સતસ્વેતસ્ય^{૧૨} દુર્ગતિઃ ॥ ૩૪ ॥

અં પ્રથમ (સ્વવિહિત) અગ્નિહોત્ર કર્મ કરી તદનન્તર દશાદિક કર્મ કરવાં તે ન કરે તો આને સાત જન્મવિષે દારિદ્ર ઉત્પન્ન થાય. ૩૪

x ટિપ્પણુ. ૩૨ ભુઓ "તદેતત્ત્વ...લોકે" (મુદ્. ૧-૨-૧).

x ટિપ્પણુ. ૩૪ ભુઓ "વદા મેલાયત્તે...દિવસિત" (મુદ્. ૧-૨-૨-૩).

પૂવોક્ત કમ્ યથાવિધિ કરનારને 'આહુતિ' નામના દેવતા પુણ્યાર્જિત 'ઇન્દ્રલોક' વિષે આજ્ઞા છે ઇત્યાદિ પ્રે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

કાલ્યાદિવહ્નિજિહ્વાસુ હોતારં તં યથાવિધિ ।

આહુત્યાહ્યાદેવતાસ્તા ઇન્દ્રલોકે નયન્તિ હિ ॥ ૩૫ ॥

પ્રિયંવદન્ત્ય ઇહીતિ વહન્ત્યઃ સૂર્યરશ્મિભિઃ ।

પુણ્યાર્જિતો લોક એપ્ ઇત્યુક્ત્વા પ્રાપયન્તિ તમ્ ॥ ૩૬ ॥

અ૦ કાલી આદિ અગ્નિની જ્વાળાઓ-જ્વાળાઓ-મધ્યે યથાવિધિ આહુતિ આપનાર કમ્ કરનારને તે 'આહુતિ' નામના દેવતા ઇન્દ્રલોક મધ્યે નિશ્ચે આજ્ઞા છે. ૩૫

અ૦ 'આયો' એમ પ્રિય વચન બોલતી સૂર્યનાં કિરણો વડે તેને વહી જતી તે ('આહુતિ' દેવતા) 'આ 'પુણ્યસિદ્ધ' સ્વર્ગલોક છે' એમ કહો તે યજ્ઞમાનને તે પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૬

કામ્યકર્મફલતું નિરૂપણ કરી હવે, કમ્ 'ઇશ્વરાર્પણુ-બુદ્ધિપૂર્વક' કરાય તો સંસાર ત્યાગ્ય છે એવી (વૈરાગ્ય) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામ્યકર્મફલં પ્રોક્તમીશ્વરાર્પિતકર્મણઃ ।

ફલં સંસારહેયત્વબુદ્ધિઃ સાંઘ્ય વિવિચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

અ૦ કામ્યકર્મના ફલતું કથન કર્યું. 'ઇશ્વરાર્પિત' કમ્ હોય તેનું ફલ સંસારત્યાગબુદ્ધિ છે. હવે, તે (સંસારત્યાગબુદ્ધિ-વૈરાગ્ય)નું વિવેચન કરાય છે. ૩૭

યજ્ઞાદિકમ્ સંસારસમુદ્ર તરી જવામાં 'શિથિલ' સાધન છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ક્ષુદ્રાયાસ્તરણં નયાઃપ્રસિદ્ધયત્યદ્દૈઃ પ્લવૈઃ ।

ન સમુદ્રસ્ય યજ્ઞશ્ચ તદ્વચ્છિથિલસાધનમ્ ॥ ૩૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૩૬ જુઓ "કાલી...મગ્ગલોક:" મુજ્ઞ ૧-૨-૪-૬.

x ટિપ્પણ: ૩૮ જુઓ "પ્લવા...યન્તિ" (મુજ્ઞ. ૧-૨-૭).

અં શિથિલ હોડીઓ વડે નાની નદીનું તરણ (યદ્ય શકે) [કિન્તુ] સસુદ્રનું તરણ ન થાય. અને યજ્ઞ તે પ્રભાણે (મોક્ષનું) શિથિલ-વિનાશી-સાધન છે. ૩૮

તેથી, કર્મનિષ્ઠા જન્મમરણને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે અને તે વડે મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેનાપ્નોતિ^૩ સ્વર્ગમાત્રં ન તુ મોક્ષં તથા સતિ^૧ ।

કર્મનિષ્ઠા^{૧૦} જરામૃત્યૂ પ્રાપ્નુવન્તિ^{૧૩} પુનઃ પુનઃ^{૧૧ ૧૨} ॥ ૩૯ ॥

અં તે (યજ્ઞ) વડે માત્ર સ્વર્ગક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરે છે કિન્તુ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેમ સતે, કર્મનિષ્ઠા જન્મમરણને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૯

જ્યોતિષ્ટેભાદિક કર્મોવડે સંસારનું 'મૂળ' (અવિદ્યા) નષ્ટ થતું નથી તેથી તે સુક્તિનાં કારણરૂપ ન હોય ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનવદ્દૈદિકત્વેન કર્મણો મુક્તિહેતુતા ।

અસ્તીતિ^{૫+૬} ચૈન્ન સંસારમૂલહેત્વનિરાકૃતેઃ ॥ ૪૦ ॥

અં જ્ઞાનની પેરે, વૈદિક સ્વરૂપ હોવાથી કર્મને સુક્તિની કારણતા સિદ્ધ છે એમ (કહે તેા) સંસારનું મૂલહેતુ-અજ્ઞાનબીજ-નિરાકૃત થતું નથી તેથી તેમ નથી ૪૦

'અવિદ્યા' સંસારનું મૂળ છે અને કર્મજડ પડિતમન્ય પુરૂષો તે વિષે પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ સદ્ અદ્વય બ્રહ્માત્માને જાણતા નથી ધત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે.—

અવિદ્યા સંસૃતેમૂલમેતસ્યામૈવ કર્મિણઃ ।

વર્તન્તે ન તુ જાનન્તિ^{૭ ૧૨ ૮} બ્રહ્માત્માનં^{૧૩ ૧૧ ૬ ૧૦} સદદ્વયમ્ ॥ ૪૧ ॥

અં 'અવિદ્યા' સંસાર-જન્મમરણ-નું મૂલ છે. કર્મિણઃ આ (અવિદ્યા) વિષે જ પ્રવૃત્ત થાય છે કિન્તુ, તેઓ 'સત્ય' તથા 'અદ્વય' બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી. ૪૧

પણ્ડિતમન્યતાં પ્રાપ્તાઃ કર્મકાણ્ડાર્થવેદનાત્ ।

ગુરુશ્ચ તાદૃગવાતો હ્યન્ધનીતાન્ધવસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

અં કર્મકાણ્ડના જ્ઞાનને લીધે તેઓ પોતાને પંડિત માનનારા થયા હોય છે. અને ગુરુ તેવાજ (છે) એથી નિશ્ચયે, તેઓ આંધળે દોરેલા આંધળાની પેરે અવસ્થિત હોય છે. ૪૨

પૂર્વોક્ત 'કર્મિષ્ઠ' પુરૂષો અવિદ્યાને લઈ મિથ્યા કૃતાર્થ હોવાનું માને છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહં યજ્વા વાજપેયરાજસૂયાદિભિર્મલ્લૈઃ ।

કૃતાર્થ ઇતિ રાગેણ મત્વા ભોગક્ષયે પતેત્ ॥ ૪૩ ॥

અં વાજપેય તથા રાજસૂયાદિક યજ્ઞોવડે યજ્ઞન કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું એમ (કર્મફલના) રાગવડે પુણ્યભોગનો નાશ થયે (સંસારમાં) પડે છે. ૪૩ સ્વર્ગમાંથી પતન થયે તે 'કર્મિષ્ઠ' કયાં અવતરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વરિષ્ઠં કર્મ મત્વાસ્માચ્છ્રેયોઽન્યન્નૈવ વેદ્યસૌ ।

સ્વર્ગાદાગત્ય વિપ્રત્વં પ્રાપ્નોતિ શ્વાદિજન્મ વા ॥ ૪૪ ॥

અં આ ('કર્મિષ્ઠ') કર્મને શ્રેય સ્વરૂપ માનીને આ (કર્મ) થકી અન્ય શ્રેયસ સાધન છે એમ જાણતો જ નથી (તેથી) સ્વર્ગથકી પાછો વળી તે વિપ્રપણાને અથવા શ્વાન આદિક યોગિને પામે છે. ૪૪

નિત્યકર્મ થકી ચિત્ત નિર્માણ થયેલ ઉપાસક વૈરાગ્યસંપન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કર્માન્તરં ચૈદ્રમ્યં સ્યાદ્વિપ્રત્વં શ્વાદિતાઽન્યથા ।

અસારતામિમાં વૈત્તિ શુદ્ધધીનિત્યકર્મભિઃ ॥ ૪૫ ॥

અં અન્ય રમણીય કર્મ હોત તો વિપ્રપણું તથા શ્વાનાદિક યોનિજન્મ અન્યથા થાય એમ આ (જન્મની) 'અસારતા' ને નિત્યકર્મોવડે ચિત્ત શુદ્ધ થયેલ (ઉપાસક) જાણે છે. ૪૫

x ટિપ્પણુ: ૪૨ જુઓ "ભવિષ્યાયા...હયવન્તે" (મુન્ડ ૧-૨-૯) ।

x ટિપ્પણુ: ૪૫ જુઓ "દશાપૂર્ત...વિશન્તિ" (મુન્ડ. ૧-૨-૧૦) ।

અત્યંત કલેશ પછી 'ઉપાસક' 'બ્રહ્મલોક' પામે કિન્તુ તેને પણ મુક્તિ વિલંબાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાસકો^૧ બ્રહ્મલોક^૩ પ્રાપ્નોત્યાવૃત્તિવર્જિતમ્ ।

તથાપિ^૫ ભૂયાનાયાસો^૭ મુક્તિશ્ચાસ્ય^{૧૦} વિલમ્બતે ॥ ૪૬ ॥

અં 'ઉપાસક' ગમાગમનરહિત 'બ્રહ્મલોક'ને પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ (છે) અને આ (ઉપાસક)ને મુક્તિ વિલંબાય છે. ૪૬ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિપર્યંત સંસારરૂપ કર્મફલથી 'વિરક્ત' મુમુક્ષુએ ગુરૂ પાસે જવું ઇત્યાદિ ત્રણ સ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પરીક્ષ્ય^૩ કર્મજાહ્લોકાન્કર્મણા^૫ મુક્ત્યસંભવાત્ ।

વિરક્તો^૬ બ્રહ્મવૌધાર્થ^{૮+૧૦} ગુરુમેતિ^{૧૦} યથાવિધિ ॥ ૪૭ ॥

અં પુણ્યપ્રાપ્તલોક (અનિત્ય છે) એમ પરીક્ષા કરીને (અને) કર્મવડે મુક્તિનો અસંભવ હોય છે તેથી, (તે કર્મહિથી) 'વિરક્ત' (મુમુક્ષુ) બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ ગુરૂ પ્રત્યે યથાવિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૭

વેદ 'અક્ષર આત્મતત્ત્વ' અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી 'ગુરૂ' વિના તેનો યોધ ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વેદાન્તાનામનેકત્વાત્સંશયાનાં^૧ વૃહત્વતઃ ।

વેદ્યસ્યાપ્યતિસૂક્ષ્મત્વાન્ન^૨ જાનાતિ^૩ ગુરૂ^૫ વિના ॥ ૪૮ ॥

અં વેદો અનેક હોવાથી અનેક સંશયો ઉપસ્થિત થાય. વળી, જેય વસ્તુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ગુરૂના 'યોધ' વિના (તે) તેને જાણી શકે નહીં. ૪૮ 'ગુરૂયોધ' થી શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન થકી અજ્ઞાનાદિકને નાશ થાય ઇત્યાદિ. નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રવણાન્મનનાહ્યાનાદપ્યુપાયાદ્^૨ ગુરુદિતાત્ ।

અજ્ઞાનસંશયૌ^૩ જહ્યાદિપરીતાં^૫ ચ^૪ ભાવનામ્ ॥ ૪૯ ॥

× ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "તવ પ્રદે...હૃદયવાત્મા" (મુળ. ૧-૨-૧૧).

× ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ "પરીક્ષ્ય...વ્રહ્મનિહમ" (મુળ. ૧-૨-૧૨).

અં વળી, ગુરૂએ ઉપદેશેલ શ્રવણ, મનન તથા નિદ્ધ્યાસન રૂપ ઉપાય થકી અજ્ઞાન તથા સંશય અને વિપરીત બુદ્ધિને તે ટાળે છે. ૪૯

હવે, ગુરૂએ પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો 'સંપ્રદાય' પ્રવૃત્ત થાય તે અર્થે 'યોગ્ય' શિષ્યને અક્ષર (બ્રહ્મ) તત્ત્વનો યોગ્ય કરનારી વિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ગુરુશ્ચ^૨ યોગ્યશિષ્યાય^૧ વિદ્યામક્ષરવૌધિનીમ્ ।

બ્રૂયાત્સ્વકીયવિદ્યાયાઃ^૩ સમ્પ્રદાયપ્રવૃત્તયે ॥ ૫૦ ॥

અં વળી, ગુરૂએ યોગ્ય વિદ્યાનો (પરંપરારૂપ) 'સંપ્રદાય' પ્રવૃત્ત થાય તે અર્થે અક્ષરતત્ત્વનો યોગ્ય કરનારી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો. ૫૦

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'સત્ય' તથા 'માયાસંપન્ન' છે અને તેમાંથી આબુ^૧ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તદેતદક્ષરં^૧ સત્યં^૨ માયાશક્તિસમન્વિતમ્ ।

તસ્માત્સર્વે^૩ સમુત્પન્ના^૪ વિસ્ફુલિંગા^૫ યથાગ્નિતઃ ॥ ૫૧ ॥

અં તે આ 'અક્ષરતત્ત્વ' સત્યસ્વરૂપ (છે). તે માયાશક્તિસંપન્ન (સતે) તે થકી જે પ્રભાણું અગ્નિથકી તણુના ઉત્પન્ન થાય (તે પ્રભાણું) સર્વેય પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે. ૫૧

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'સ્વયંપ્રકાશ' છે તથા માયારૂપ અક્ષરતત્ત્વથી પર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અક્ષરાત્મા^૧ સ્વયંજ્યોતિર્માયારૂપાક્ષરાત્પરઃ ।

અચિન્ત્યશક્તિરનૃતા^૨ માયાઽસ્મિન્કલ્પયેજગત્ ॥ ૫૨ ॥

અં અક્ષરતત્ત્વ સ્વયંપ્રકાશ (તથા) માયારૂપ અન્યકત તત્ત્વથી પર (છે). આને વિષે અચિન્ત્યશક્તિ અસત્ય માયા જગતની કલ્પના-રચના-કરે છે. પર

આ 'માયાવી' (ઇશ્વર) થકી પ્રાણાદિક તથા આકાશાદિક ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ સૃષ્ટિની 'ઉત્પત્તિ' નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૫૧ બુઓ " તદેતત્સત્ય...ચૈવાપિયન્તિ । " (મુખ્ડ. ૨-૧-૧).

x ટિપ્પણ: ૫૨ બુઓ " રિશ્વો ભૂમૂર્તિઃ...પરઃ " (મુખ્ડ. ૨-૧-૨).

માયાવિનોઽસ્માપ્રાણાદિ વિયદાદિ ચ જાયતે ।

તતો વિરાડભૂતસ્મિન્નવશિષ્ટમભૂજગત્ ॥ ૫૩ ॥

અં આ માયાવી-ઈશ્વર-યકી પ્રાણાદિક તથા આકાશાદિક સૂક્ષ્મચ્છદિ ઉત્પન્ન થાય છે (અને) તેથી 'વિરાડ.તમા' ઉત્પન્ન થાય છે. (અને) તે વિવે બાકીનું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. ૫૩

'પુરૂષતત્ત્વ' માયાએ કરીને સર્વ જગતરૂપે લાસે છે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પુરુષો માયયા સર્વજગદ્રૂપેણ ભાસતે ।

સર્વે પુરુષ ઇવાતો વસ્તુતત્વાવલોકને ॥ ૫૪ ॥

અં માયાને લઈ 'પુરૂષ'-પરબ્રહ્મતત્ત્વ-સર્વજગત રૂપે પ્રકાશે છે. એથી વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૫૪

સ્થૂલાદિ ત્રણે દેહમધ્યે જે 'સાક્ષિચૈતન્ય' વિદ્યમાન છે તે જ 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

દેહત્રયગુહાર્યાં ચૈતન્યં સાક્ષિ વિચ્યતે ।

एतत्सर्वात्मकं ब्रह्मेत्येवं बुद्ध्वा तमो नुदत् ॥ ૫૫ ॥

અં (સ્થૂલાદિક) ત્રણ દેહો મધ્યે જે સાક્ષિરૂપ ચૈતન્ય વિદ્યમાન છે તે 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મ છે એમ બુદ્ધીને અજ્ઞાનને ટાળવું. ૫૫

પૂર્વોક્ત 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે અવિદ્યારૂપી ગાંઠ ગળી બંધ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अज्ञोऽहमिति तादात्म्यमज्ञानस्यात्मतास्ति यत् ।

अविद्याग्रन्थिरैव स्यात्सा च बोधाद्वિકીर्यते ॥ ૫૬ ॥

અં 'હું અજ્ઞાની છું' એમ જે (દેહ) તાદાત્મ્યરૂપ અજ્ઞાનતું રૂપ છે તે અવિદ્યાની 'ગાંઠ' જ છે (છે) અને તે 'જ્ઞાન' થકી નાશ પામે છે. ૫૬

જેથી 'અવિદ્યાગાંઠ' નાશ પામે તે 'જ્ઞાન'તું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૫૩ બુદ્ધો " एतस्मान्जायते प्राणो...च " (મુગ્ધ. ૨-૧-૨)

x ટિપ્પણ ૫૪ બુદ્ધો " पुरुष एवंद ..सोम्य " (મુગ્ધ. ૨-૧-૧૦)

આવિર્ભૂતં^૩ સ્વયં^૨ ભાનાત્સ્વત્વાત્સન્નિહિતં^૫ ચ^૪ યત્^૧ ।

બ્રહ્માસ્મિન્કલ્પિતં^૭ સર્વમિતિ^૮ ધીર્વોધ^{૧૦} ઉચ્યતે^{૧૧} ॥ ૫૭ ॥

અં જે સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી પ્રકાશ સ્વરૂપ અને આત્માસ્વરૂપ હોવાથી જે સન્નિહિત-સમ્યક્સ્થિત-છે (તે) બ્રહ્મ (છે). આને વિષે સર્વ (જગત) કલ્પિત છે એવી બુદ્ધિને 'જ્ઞાન' કહે છે. ૫૭

પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ અચળ હોય તો તે અચળતાને શીરીતે ટાળવી તેના 'ઉપાય' આદિનું પાંચ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સા ધીશ્ચેન્ન^૧ સ્થિરા^૨ તર્હિ^૪ પ્રણવેન^૩ વિચિન્તયેત્^૫ ।

વાણેન^૬ વિધ્યતે^૭ લક્ષ્યં^૮ વિધ્યેદ્બ્રહ્મ^{૧૦} તથા^{૧૧} ધિયા^{૧૨} ॥ ૫૮ ॥

અં પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ સ્થિર ન થાય તો પ્રણવ (ઓંકાર) વડે વિચિન્તન કરવું. જે પ્રમાણે લક્ષ્ય (નિશાન) બાણવડે વિધાય તે પ્રમાણે બુદ્ધિવડે બ્રહ્મને વિધવું. ૫૮

ધીર્વાણો^૧ ધનુરોંકારો^૨ બ્રહ્મ^૪ તદ્લક્ષ્યમુચ્યતે^૫ ॥

અપ્રમત્તેન^૬ વેદ્ધવ્યં^૭ લગ્ના^{૧૦} બ્રહ્મણિ^{૧૧} ધીર્ભવેત્^{૧૨} ॥ ૫૯ ॥

અં (બ્રહ્મ) બુદ્ધિ તે બાણ, 'ઓંકાર' (પ્રણવ) તે ધનુ, (અને) બ્રહ્મ તે લક્ષ્યરૂપ કહેવાય છે. તે લક્ષ્યબ્રહ્મને અપ્રમાદપૂર્વક-નિદિધ્યાસનપૂર્વક-વિધવું એટલે બુદ્ધિ બ્રહ્મ મધ્યે લગ્ના થાય. ૫૯

દૃઢં^૨ લગ્નં^૩ વાલશલ્યમાકૃષ્ટમપિ^૪ નાવજેત્^૫ ।

મુક્તશલ્યઃ^૬ સમાગચ્છેદ્વાણ^{૧૦} એવ^{૧૧} વૃથા^{૧૨} યથા^{૧૩} ॥ ૬૦ ॥

અં નાનો શલ્ય દૃઢ ચોટેલો એવંચતાં પણ છકાર ન નીકળે. કિન્તુ જે પ્રમાણે શલ્યરહિત બાણ જ વૃથા આવે. (એ રીતે-). ૬૦

પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

× ટિપ્પણ. ૫૭ બુએ " આવિ...નામ " (૨-૨-૧)

× ટિપ્પણ. ૫૮ બુએ " ધનુર્વદ્ધિવા...તન્મયો ભવેત " (૨-૨-૩, ૪).

ब्रह्मसंलग्नधीरेवं स्वयं नायाति कुत्रचित् ।

किन्त्वकिंचित्करं चक्षुराद्येवायाति बाह्यतः ॥ ६१ ॥

અં એ રીતે' પ્રહ્મ વિષે સંલગ્ન થયલી બુદ્ધિ પોતે ક્યાંયે બહાર વળે નહિ. કિન્તુ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરનાર-શૂન્ય-ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જ આહાર આવે છે. ૬૧

જેની બુદ્ધિ પ્રહ્મસંલગ્ના હોય અને જે કેવળ ચક્ષુરાદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરે તેને 'અવ-મુક્તા' કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

दर्शनादिक्रियाः कुर्वन् यथापूर्वं य इन्द्रियैः ।

सिद्धयसिद्धीं न जानाति जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ६२ ॥

અં જે ઇન્દ્રિયોવડેં યથાપૂર્વ દર્શનાદિ ક્રિયા કરતો લાલાલાલ ન બાણે (અર્થાત્ તેમને સમાન ગણે) તે 'અવ-મુક્તા' કહેવાય છે. ૬૨

પંચીકરણઅથોક્ત પ્રકારે 'પ્રણવધ્યાન' કરતાં, જગતનું સદા એક જ અધિષ્ઠાન હોવાનો અનુભવ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

पञ्चीकृतोक्तमार्गेण प्रणवध्यानमाचरेत् ।

ततो जगदधिष्ठानमेकमेव सदेक्ष्यते ॥ ६३ ॥

અં પંચીકરણના પૂર્વોક્ત માર્ગવડે પ્રણવધ્યાન કરવું. તેથી જગતનું અધિષ્ઠાન એક જ હોવાનું સદા અનુભવાય છે. ૬૩

લોકિકી આદિ સર્વ વાણીનો પરિત્યાગ કરી કેવળ પ્રહ્મચિન્તન કરે તો 'હૃદયઅનિશ્ચયો' વિનાશ પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

लौकिकीर्वीदिकीश्चान्याः सर्वा वाचः परित्यजेत् ।

ध्यायेच्चैद्ब्रह्म तस्यात्र धीयन्ध्यादि विनश्यति ॥ ६४ ॥

અં લોકિકી, વૈદિકી અને ખીલ સર્વેય વાણીનો પરિત્યાગ કરે (અને) પ્રહ્મનું ચિન્તન કરે તો અહીં-આ જ-મમાં-તેની હૃદયઅનિશ્ચયો આદિ વિનાશને પામે. ૬૪

પૂર્વોક્ત 'પરાવર' રૂપ 'અક્ષરતત્ત્વ'નો અનુભવ થતાં હૃદયઅનિશ્ચયો છેદાઈ જાય તથા 'સંશયો' ટળી જાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મિથ્યતે^૧ હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે^૫ સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે^{૧૨} चास्य^४ कर्माणि^{१०} तस्मिन्दृष्ट^૨ પરાવરે ॥ ૬૫ ॥

અ૦ તે શ્રેષ્ઠ-કારણરૂપ-તથા કનિષ્ઠ-કાર્યરૂપ પરમાત્માનો 'આ સાક્ષાત્ હું છું' એમ સાક્ષાત્કાર થયે આ (પુરૂષ)ની (અનાત્મ પદાર્થની કામનારૂપ) યુદ્ધિની ગ્રંથિઓ વિનાશ પામે છે, (જેવાદિ સંબંધના) સર્વ સંશયો છેદાઈ નાશ છે અને (પ્રારબ્ધ કર્મ વિનાનાં) [જન્મ જન્માન્તરનાં] કર્મો ક્ષય પામે છે. ૬૫

પૂર્વોક્તા 'પરાવર' પરમાત્માના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

परमव्याकृतं^૩ यस्माद^૪वरं^૫ स्याच्चिदात्मनः ।

દૃષ્ટે^૬ तस्मिन्न^૭हंकारचितो^૮ग्रन्थिर्विभिद्यते^{૧૧} ॥ ૬૬ ॥

અ૦ જે ચિદાત્મા થકી (સ્વકાર્યની અપેક્ષાએ) પરમ અવ્યક્ત તત્ત્વ કનિષ્ઠરૂપ છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયે 'અહંકારચિતિ'ની ગ્રન્થિ વિશેષરીતે ભેદાય છે. ૬૬

માયા, 'અહંકાર' તથા 'ચિતિ'ની પરસ્પર ગ્રન્થિને દઢીભૂત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अहंकारस्य^૨ कर्तृत्वं^૩ चित्त^૪ध्यस्य^૫ तथा^૭ चित्तः ।

स्फूर्तिं^૬ चाहंकार^{૧૦}तो^{૧૨} ग्रन्थिं^{૧૪} कुर्यान्माया^૧ तयोर्दृढम् ॥ ૬૭ ॥

અ૦ માયા, અહંકારનું કર્તાપણુ ચૈતન્ય મધ્યે કલ્પીને (અને) તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનાં સ્પુરણુ અહંકાર મધ્યે કલ્પીને તે ઉભયની ગ્રન્થિ દઢ કરે છે. ૬૭

પૂર્વોક્ત ગ્રન્થિ વિવેકપૂર્વક ભેદાતાં પ્રક્ષતતત્ત્વસંબંધી 'સંશયો' છેદાય તથા લાવિજન્મભેદાદક કર્મનો ક્ષય થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

भिन्ने^૩ ग्रन्थौ^૨ विवेकेन^૫ संशया^૪ ब्रह्मतत्त्वगाः ।

छिद्यन्ते^૬ स्याद्भाविजन्महेतु^૭कर्मक्षयस्तथा ॥ ૬૮ ॥

અ૦ (જે પ્રમાણે) વિવેક વડે (હૃદય) ગ્રન્થિ ભેદાતાં પ્રક્ષતતત્ત્વ સંબંધી સંશયો છેદાય છે તે પ્રમાણે લાવિ જન્મનાં કારણભૂત કર્મનો ક્ષય થાય. ૬૮

પૂર્વોક્ત અન્ધિ લેદાતા, મુમુક્ષુને હૃદયકોશ મધ્યે' આનન્દરૂપ, શુદ્ધ તથા જ્યોતિઓના જ્યોતિરૂપ પ્રદાતત્વ દષ્ટવ્ય છે ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

આનન્દરૂપ^૧ હૃત્કોશે^૨ યદ્ભાતિ^૩ પ્રાણિનાં^૪ સદા^૫ ।

તચ્છુભ્રં^૭ જ્યોતિષાં^૮ જ્યોતિર્દૃષ્ટવ્યં^{૧૦} તન્મુમુક્ષુભિઃ^{૧૩ ૧૨ ૧૧} ॥ ૬૯ ॥

અં પ્રાણિઓના હૃત્કમળ મધ્યે' એ આનન્દરૂપે સદા ભાસે છે તે શુદ્ધ જ્યોતિઓના જ્યોતિરૂપ છે (અને) તે મુમુક્ષુઓ તેમને દષ્ટવ્ય-અનુભવવા યોગ્ય-છે. ૬૯

તે શુદ્ધ જ્યોતિના પ્રકાશ થકી અખિલ જગત પ્રકાશે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભાસકા^૩ અપિ^૨ સૂર્યાદ્યાસ્તદ્ભાસયિતુમક્ષમાઃ^{૧ ૪ ૫ ૬} ।

તસ્મિન્નાદૌ^૮ ભાસમાને^૯ તદ્ભાસા^{૧૧} ભાસતેઽસ્ખિલમ્^{૧૨ ૧૦} ॥ ૭૦ ॥

અં સૂર્ય' આદિ પ્રકાશક જ્યોતિઓ પણ તે (પ્રદાનજ્યોતિ)ને પ્રકાશવા અસમર્થ છે. આરંભમાં તે (પ્રદાનજ્યોતિ) પ્રકાશતાં અખિલ (જગત્) તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે. ૭૦

આ 'અક્ષર (પ્રદા) તત્ત્વ' સર્વત્ર પ્રકાશે છે તથા જગત્ તેનાથી લિન્ન નથી ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે.—

✓ સર્વાસુ^૨ દિક્ષુ^૩ તદ્ભાતિ^૪ તસ્મિન્નંતર્ભવત્યદઃ^૫ ।

જગત્તતઃ^{૩ ૧ ૬ ૧૩ ૧૪ ૧૫} પૃથક્કનાસ્તિ^{૧૧} તરંગાદિર્જલાયથા^{૧૨ ૧૦} ॥ ૭૧ ॥

અં તે 'અક્ષરતત્ત્વ' સર્વ દિશા મધ્યે પ્રકાશે છે આ જગત્ તે વિષે અન્તર્ભૂત હોય છે. તેથી જે પ્રમાણે તરંગાદિ જલથી લિન્ન ન હોય તે પ્રમાણે તે (જગત્) પ્રદાથી લિન્ન નથી. ૭૧

હવે, 'અક્ષરપ્રદાતત્ત્વ'નું વિજ્ઞાન થતાં, સકલ જગત્નું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ ઉપસહાર કરે છે —

જલતત્ત્વં^૨ તરંગાદૌ^૧ વ્રહ્મતત્ત્વં^૪ તથાઽસ્ખિલે^૩ ।

તત્તો^૬ વ્રહ્મણિ^૭ વિજ્ઞાતે^{૧૨} વિજ્ઞાતં^૮ સકલં^૯ ભવેત્^{૧૧} ॥ ૭૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે) તરંગ-મોઝા-આદિને વિષે જલતરવ (અનુસ્યૂત છે) તે પ્રમાણે અખિલ (જગત્ મધ્યે) પ્રહતરવ (અનુસ્યૂત છે). તેથી પ્રહતરવનું વિજ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર-થતાં સકલ (જગત્) નું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય. ૭૨

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતરવ' સમાધિ વિષે જ અખડૈકરસરૂપે પ્રકાશે છે. 'વ્યુત્થાન-જગર' -દશામધ્યે' લોકતા તથા અલોકતા ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

અખડૈકરસં^૧ બ્રહ્મ^૨ સમાધાવેવ^{૩+૪} ભાસતે^૫ ।

વ્યુત્થાને^૧ મોક્ત્રમોક્તારૌ^૨ ભાસતે^૩ પક્ષિવત્પૃથક્^૪ ॥ ૭૩ ॥

અં અખડૈરસ પ્રહ સમાધિ મધ્યે જ પ્રકાશમાન હોય છે. (કિન્તુ) 'જગર' મધ્યે' પક્ષીની ધેરે લોકતા અને અલોકતારૂપે ભિન્ન પ્રકાશે છે. ૭૩ પૂર્વોક્ત દષ્ટાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તત્સિદ્ધાર્થને દાષ્ટાન્તિક પ્રતિ ઘટાવે છે:-

વૃક્ષે^૩ પક્ષી^૨ ફલં^૪ મુંકે^૫ ક્ષુધિતોઽન્યસ્તુ^૬ વીક્ષતે^૭ ।

ચિચ્છાયાવાનહંકારો^{૧૦} મુંકે^{૧૧} ચિદ્રીક્ષતે^{૧૨} તથા^{૧૩+૧૪} ॥ ૭૪ ॥

અં (જે પ્રમાણે) ભૂખ્યુ પક્ષી વૃક્ષ મધ્યે' ફલનું લક્ષણ કરે કિન્તુ (અ-ભૂખ્યુ) નોથા કરે છે તે પ્રમાણે ચિચ્છાયાવાળો 'અહંકાર' સંપન્ન ('જીવાત્મા') (કર્મ) લોગવે છે (અને) 'ચિદાત્મા' સાક્ષીરૂપે અવસ્થિત હોય છે. ૭૪

ચિદ્ધ્રાન્તિને લઈ 'લોકતા' રૂપ 'જીવ' શોક કરે છે અને તે ધ્રાન્તિ લોકતુનિષ્ઠ હોય છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વૌધાત્પુરા^{૨+૩} તુ^૪ ચિદ્ધ્રાન્ત્યા^૫ મજ્ઞા^૬ મોક્તરિ^૭ શોચતિ^૮ ।

સા^૯ ધ્રાન્તિમૌક્તુનિષ્ઠૈવ^{૧૦} તદ્વિવેકોઽપિ^{૧૧} મોક્તૃગઃ^{૧૨} ॥ ૭૫ ॥

અં કિન્તુ, જ્ઞાનની પૂર્વે ચિદ્ધ્રાન્તિને લઈ લોકતા પરત્વે નિમગ્ન થઈ જે શોક કરે છે તે ધ્રાન્તિ, કેવળ લોકતુનિષ્ઠા-લોકતુગા-હોય છે) અને તેનો (ધ્રાન્તિ-નિવર્તક) 'વિવેક' પણ લોકતુનિષ્ઠ હોય છે. ૭૫

x ટિપ્પણ ૭૨ જુઓ " મરૂવેદમમૃતં...પુસ્તકાત્ " (૨-૨-૧૧).

x ટિપ્પણ: ૭૩ જુઓ " દ્વ મુર્ખાં સુખા " (૩-૧-૧).

x ટિપ્પણ ૭૫ જુઓ " સમાને...નિમગ્નઃ " (૩-૧-૨).

પૂર્વોક્ત 'બ્રાંતિ' તથા 'વિવેક' ભોગના અવાન્તર લેદ છે અને તે ઉભય ચૈતન્ય પરત્વે અધ્યસ્ત હોય છે કિન્તુ તે વાસ્તવરૂપ હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મોગાવાન્તરભેદૌ હિ બ્રાંતિતદ્વાધકાવુમૌ ।

ઇતરારોપવત્તૌ ચ ચિત્સ્યધ્યસ્તૌ ન વાસ્તવૌ ॥ ૭૬ ॥

અં બ્રાંતિ તથા તેની નિવૃત્તિ કરનાર વિવેક ઉભય નિશ્ચે, ભોગના અવાન્તર-ગૌણ-લેદ છે. અને તે અવેશ આદિ આરોપની જે ચૈતન્ય પરત્વે અધ્યસ્ત-કલ્પિત-હોય છે. તે વાસ્તવરૂપ ન હોય. ૭૬

ન્યારે સાધક પુરૂષ સ્વયંભ્યોતિસ્સ્વરૂપ કર્તા ભોક્તાને 'વિવેકપૂર્વક' ઇશ્વરસ્વરૂપે ભુજ્યે ત્યારે તે પુણ્યપાપરહિત થઇ 'અક્ષરતત્વ' વિષે રમણ કરનારો થાય છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વિવિનક્તિ યદા મોક્તા પુણ્યપાપે તદાસ્ય નૌ ।

ક્રીડત્યાત્મન્યસૌ ધ્યાનાદ્ વ્યૂતાદૌ મૂઢવત્સદા ॥ ૭૭ ॥

અં ન્યારે ભોક્તા અવ તથા ઇશ વચ્ચે 'વિવેક' કરે છે ત્યારે તેને પુણ્ય તથા પાપ રહેતા નથી. (કિન્તુ) તે વ્યૂતાદિક વિષે મૂઢની જે, ધ્યાન-પૂર્વક સદા આત્મતત્ત્વ પરત્વે રમણ કરનારો થાય છે. ૭૭

પૂર્વોક્ત આત્મરમણ કરનાર, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મન્યેવ રતિં કુર્યાત્સર્વદા નિત્યકર્મવત્ ।

વરિષ્ઠો બ્રહ્મવિસ્ત્રેપ ઇયર્થક્ષણવિવર્જનાત્ ॥ ૭૮ ॥

અં નિત્યકર્મની જે, આત્મતત્ત્વ પરત્વે જ સર્વદા પ્રીતિ કરવી (તે માણે પ્રીતિ કરનાર) આ ('સાધક' પુરૂષ) વ્યર્થક્ષણરહિત હોવાથી 'વેત્તાઓ મધ્યે શ્રેષ્ઠ છે. ૭૮

'સત્યાદિકે' વિદ્યા અધિકારનાં કારણ છે અને પૂર્વોક્ત શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા પરાવિદ્યા પરત્વે મુખ્યાધિકારી છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

* ટિપ્પણ ૭૭ ભુજ્યો "યદા પદ્ય વચ્ચે ..વરિષ્ઠ" (૨-૨-૪)

સત્યં તપો^૧ બ્રહ્મચર્યં^૨ વિદ્યાધિકૃત્કારણમ્ ।

મુખ્યાધિકારી વિદ્યાયાં વરિષ્ઠો^૪ બ્રહ્મવિદ્વૈત્ ॥ ૭૯ ॥

અં 'સત્ય', 'તપ' (અને) 'બ્રહ્મચર્ય' વિદ્યાધિકારના કારણ છે. (પર) વિદ્યા પરત્વે શ્રેષ્ઠ 'બ્રહ્મવેત્તા' મુખ્યાધિકારી હોય. ૭૯

પૂર્વોક્ત અક્ષર-બ્રહ્મ-તત્ત્વ 'અન્તર્મુખતા' વિના અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો-વડે કદાપિ ગૃહ્ણુ ન કરાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન ચક્ષુષા^૪ નાપિ^૩ વાચા^૬ નાન્યૈરક્ષૈશ્ચ^૮ ગૃહ્યતે ।

ન કર્મણા^{૧૫} ન તપસા^{૧૪} વિનાન્તર્મુખતાં^{૧૭} ક્વચિત્ ॥ ૮૦ ॥

અં (આ 'અક્ષરતત્ત્વ') અન્તર્મુખતા વિના અક્ષુવડે ક્વચિત્ ગૃહ્ણુ કરાતું નથી. તે વાણીવડે પણ અને અન્ય ઇન્દ્રિયોવડે, કર્મવડે (તથા) તપ-વડે ગૃહ્ણુ કરાતું નથી. ૮૦

ધ્યાનવડે અન્તર્મુખ થતાં 'મહાવાક્ય' થકી બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ધ્યાનેનાન્તર્મુખો^૧ વાક્યાદ્બ્રહ્માત્માનમર્વૈક્ષતે ।

વિશુદ્ધબુદ્ધિરાત્મજો^૭ યથા વક્તિ^૯ તથા ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥

અં ધ્યાનપૂર્વક અન્તર્મુખ (સતો) મહાવાક્ય થકી (તે) બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. વિશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો આત્મજ જે પ્રમાણે ઉક્તિ કરે તે પ્રમાણે (કામ તથા લોકસિદ્ધિ) થાય છે. ૮૧

ભૂતિકામો વિમૂલ્યર્થમાત્મજં^૩ સર્વદાઽર્ચયેત્ ।

નિષ્કામસ્તમુપાસીનો^{૭+૮} વૈત્તિ^{૧૧} બ્રહ્મત્વમાત્મનઃ ॥ ૮૨ ॥

અં વિભૂતિની ઇચ્છાવાળાએ વિભૂતિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે આત્મજ્ઞાનીનું સર્વદા અર્ચન કરવું. (અને) નિષ્કામી હોય તે, તે (આત્મજ્ઞાની)ની ઉપાસના કરી આત્માના બ્રહ્મત્વનું જ્ઞાન મેળવે છે. ૮૨

× ટિપ્પણ: ૭૯ જુઓ " સત્યેન...આત્મા " (૧-૧-૫).

× ટિપ્પણ: ૮૧ જુઓ " વ યં...સંવિમાતિ " (૧-૧-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૮૨ જુઓ " સ વૈદેતત્પરમ...દતિવર્તન્તિ " (૧-૨-૧).

પૂર્વોક્તરીત્યે^૧ 'કામનાવાન્^૨' પુરૂષ જે જે લોગની કામના કરે અથવા જે જે લોકનું ચિન્તન કરે તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને 'આત્મજ્ઞાની^૩' પુરૂષને તો જીવતાં જ સર્વ^૪ કામનાઓ લય પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામશ્રૈષ્ઠ્યપરઃ કામૈસ્તત્ર તત્ર પ્રજાયતે ।

જીવન્નેવાત્મવિત્સર્વકામાનાં લયમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૩ ॥

અં લોગાદિકને જ શ્રેયસ્કર માનનાર તે તે લોગોવડે યુક્ત થઈ તે તે લોક મધ્યે જન્મને પામે છે (કિન્તુ) 'આત્મવેત્તા' પુરૂષને જીવતાં જ સર્વ કામનાનો નાશ થાય છે, ૮૩

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતત્ત્વ' કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વેદપાઠવાહુલ્યાન્ન વહુશ્રુતિતસ્તથા ।

આત્મા લભ્યોઽથ દેવોયં વૃણુતે તેન લભ્યતે ॥ ૮૪ ॥

અં આત્મા (અક્ષરતત્ત્વ) વેદના બહુ પાઠ કરવાથી પ્રાપ્ય ન હોય. તે પ્રમાણે બહુ શ્રવણવડે પ્રાપ્ય ન હોય. એટલે 'આત્મદેવ' જેને અનુગ્રહ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪

કર્મ પ્રદ્યાર્પણ કરતાં 'ઈશ્વરતુષ્ટિ' થાય અને ઇશ્વરના 'અનુગ્રહ' થકી 'અદ્વૈતવાસના' થાય ઇત્યાદિ 'આત્મસિદ્ધિઉપાય'નું નિરૂપણ કરે છે -

ઈશ્વરાનુગ્રહાદેવ ભવેદદ્વૈતવાસના ।

તસ્માદ્બ્રહ્માર્પિતં કર્મ કુર્યાદીશ્વરતુષ્ટયે ॥ ૮૫ ॥

અં અદ્વૈતવાસના કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહ થકી પ્રાપ્ત થાય તેથી ઇશ્વર તુષ્ટિના અર્થે પ્રદ્યાર્પિત કર્મ કરવા, ૮૫

'ઈશ્વરાનુગ્રહ' સિદ્ધ થાય ત્યારે પરમાત્મા તેના સ્વરૂપને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

ઈશાનુગ્રહયુક્તસ્ય સચ્ચિદાનન્દલક્ષણામ્ ।

તનું વિવૃણુતે સ્વીયાં પરમાત્મા હ્યશેષતઃ ॥ ૮૬ ॥

× ટિપ્પણ ૮૩ જુઓ "કામાન .મન્યમાન" (૨-૨-૨).

× ટિપ્પણ: ૮૪ જુઓ "નાયમાત્મા ..લભ્ય." (૨-૨-૨)

अ० परमात्मा, धर्मरातुअहं मपन्न पुत्रपना सन्निधान-दलक्षण स्वप्ने निश्चे, समग्र रीते प्रकाशित करे छे ८६

जेना श्रवणादिके प्रणय न होय तेना आत्मा प्रकाशित थतो नथी धत्यादि निरूपण करे छे —

^१ श्रवणं ^३ मननं ^४ ध्यानं ^१ यस्य ^६ न ^५ प्रवलं ^७ भवेत् ।

^८ प्रमादो ^९ वास्ति ^{१०} विषयासक्त्यात्मा ^{१२} न ^{१३} स ^{१४} बुध्यते ॥ ८७ ॥

अ० जेतुं श्रवण मनन तथा ध्यान णवणान न होय अथवा, (जेने) प्रमाद होय ते विषयासक्त चित्तवाणो प्रकाशित थाय नहि ८७

स-न्यासादिआश्रमेचेत तप जेने न होय तेनी बुद्धि निर्माण न होय अटले ते ज्ञानवृत्त होय नहि धत्यादि निरूपण करे छे—

^१ तपो ^२ नास्त्याश्रमोपेतं ^३ यस्य ^४ शुद्धा ^५ न ^६ तस्य ^७ ऽर्धीः ।

^{१२} सम्पत्त्या ^{१३} श्रवणादीनामसौ ^{१४} ज्ञाने ^{१५} न ^{१६} तृप्यति ॥ ८८ ॥

अ० जेने स-न्यासादि 'आश्रमयुक्ता' 'तप' सिद्ध न होय तेनी बुद्धि निर्माण न (होय) आ (पुत्रप) श्रवणादिकनी सम्पत्तिने लधने ज्ञान परतवे वृत्त थतो नथी ८८

खवे, काण 'युक्ता' थाय तेतु निरूपण करे छे —

^१ वेदान्तधीनिश्चितार्थाः ^२ सन्यासाच्छुद्धबुद्ध्यः ।

^४ ब्रह्मदृष्टौ ^५ स्थिराश्चान्ते ^६ मुच्यन्ते ^७ मूलकारणात् ॥ ८९ ॥

अ० वेदातधी उपलब्धा विज्ञानना अर्थगा दृढनिश्चयवाणा स-न्यासयोग यकी शुद्धचित्तवाणा अने प्रकाशित परतवे स्थिर होय तेयो 'परान्त' काले अज्ञान यकी मुक्त थाय छे ८९

'परान्त' तथा 'अपरान्त' यदनु निरूपण करे छे —

^१ संसारिणां ^२ देहपातोऽपरान्तः ^३ पुनरुद्भवात् ।

^४ परान्तो ^५ विदुषां ^६ देहपातः ^७ पुनरनुद्भवात् ॥ ९० ॥

x द्विपक्ष ८८ लुओ 'ज्ञाने तृप्यति' ओम पक्ष पाठ छे

x द्विपक्ष ९० लुओ 'वेदान्तविज्ञान तर्क' (१-२-९), परान्त-अ ५१ ६५, अपरान्त-सापेक्षिक ६५.

પૂર્વોક્તરીત્યે 'કામનાવાન્' પુરૂષ જે જે લોગની કામના કરે અથવા જે જે લોકનું ચિન્તન કરે તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને 'આત્મજ્ઞાની' પુરૂષને તો જીવતાં જ સર્વ કામનાઓ લય પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામશ્રૈષ્ઠ્યપરઃ કામૈસ્તત્ર તત્ર પ્રજાયતે ।

જીવન્નેવાત્મવિત્સર્વકામાનાં લયમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૩ ॥

અં લોગાદિકને જ શ્રેયસ્કર માનનાર તે તે ભોગોવડે યુક્ત થઇ તે તે લોક મધ્યે જન્મને પામે છે (કિન્તુ) 'આત્મચેત્તા' પુરૂષને જીવતાં જ સર્વ કામનાનો નાશ થાય છે. ૮૩

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતત્ત્વ' કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વેદપાઠવાહુલ્યાન્ન વહુશ્રુતિતસ્તથા ।

આત્મા લભ્યોઽથ દૈવોયં વૃણુતે તેન લભ્યતે ॥ ૮૪ ॥

અં આત્મા (અક્ષરતત્ત્વ) વેદના બહુ પાઠ કરવાથી પ્રાપ્ય ન હોય. તે પ્રમાણે બહુ શ્રવણવડે પ્રાપ્ય ન હોય. એટલે 'આત્મદેવ' જેને અનુગ્રહ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪

કર્મ પ્રદ્ધાર્પણ કરતાં 'ઈશ્વરતુષ્ટિ' થાય અને ઈશ્વરના 'અનુગ્રહ' થકી 'અદ્વૈતવાસના' થાય ઇત્યાદિ 'આત્મસિદ્ધિઉપાય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશ્વરાનુગ્રહાદેવ ભવેદદ્વૈતવાસના ।

તસ્માદ્બ્રહ્માર્પિતં કર્મ કુર્યાદીશ્વરતુષ્ટયે ॥ ૮૫ ॥

અં અદ્વૈતવાસના કેવળ ઈશ્વરના અનુગ્રહ થકી પ્રાપ્ત થાય તેથી ઈશ્વર તુષ્ટિના અર્થે પ્રદ્ધાર્પિત કર્મ કરવાં. ૮૫

'ઈશ્વરાનુગ્રહ' સિદ્ધ થાય ત્યારે પરમાત્મા તેના સ્વરૂપને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશાનુગ્રહયુક્તસ્ય સચ્ચિદાનન્દલક્ષણામ્ ।

તનું વિવૃણુતે સ્વીયાં પરમાત્મા હ્યશેષતઃ ॥ ૮૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૩ જીએ "કામાન્...મન્યમાનઃ" (૧-૨-૨).

x ટિપ્પણ: ૮૪ જીએ "નામમાત્મા...લભ્યઃ" (૧-૨-૨)

અં પરપાત્મા, ઈશ્વરાનુગ્રહ સંપન્ન પુરૂષના સચ્ચિદાનન્દલક્ષણ સ્વરૂપને નિશ્ચે, સમગ્ર રીતે પ્રકાશિત કરે છે. ૮૬

જેનાં શ્રવણાદિક પ્રબળ ન હોય તેનો આત્મા પ્રહસિદ્ધ થતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ શ્રવણં ^૩ મનનં ^૪ ધ્યાનં ^૧ યસ્ય ^૬ ન ^૫ પ્રવલં ^૭ ભવેત્ ।

^૮ પ્રમાદો ^૯ વાસ્તિ ^{૧૦} વિષયાસક્ત્યાત્મા ^{૧૨} ન ^{૧૩} સ ^{૧૪} બુદ્ધ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અં જેનું શ્રવણ મનન તથા ધ્યાન બળવાન ન હોય અથવા, (જેને) પ્રમાદ હોય તે વિષયાસક્ત ચિત્તવાળો પ્રહસિદ્ધ થાય નહિ. ૮૭

સંન્યાસાદિઆશ્રમોપેત તપ જેને ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન હોય એટલે તે જ્ઞાનવૃક્ષ હોય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૮ તપો ^૪ નાસ્ત્યાશ્રમોપેતં ^૨ યસ્ય ^૧ શુદ્ધા ^૬ ન ^૯ તસ્યઽધીઃ ।

^{૧૨} સમ્પત્યા ^{૧૧} શ્રવણાદીનામસૌ ^{૧૦} જ્ઞાને ^{૧૩} ન ^{૧૪} તૃપ્યતિ ॥ ૮૮ ॥

અં જેને સંન્યાસાદિ 'આશ્રમયુક્ત' 'તપ' સિદ્ધ ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન (હોય). આ (પુરૂષ) શ્રવણાદિકની સમ્પત્તિને લઈને જ્ઞાન પરત્વે વૃક્ષ થતો નથી ૮૮

હવે, કોણ 'યુક્ત' થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ વેદાન્તધીનિશ્ચિતાર્થાઃ ^૨ સન્યાસાચ્છુદ્ધબુદ્ધયઃ ।

^૫ બ્રહ્મદૃષ્ટૌ ^૪ સ્થિરાશ્રાન્તે ^૩ મુચ્યન્તે ^૬ મૂલકારણાત્ ॥ ૮૯ ॥

અં વેદાંતથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનના અર્થમાં દૃઢનિશ્ચયવાળા સંન્યાસયોગ થકી શુદ્ધચિત્તવાળા અને બ્રહ્મદર્શન પરત્વે સ્થિર હોય તેઓ 'પરાંત'કાર્થે' અજ્ઞાન થકી મુક્ત થાય છે. ૮૯

'પરાંત' તથા 'અપરાંત' પદનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ સંસારિણાં ^૨ દેહપાતોઽપરાન્તઃ ^૪ પુનરુદ્ભવાત્ ।

^૬ પરાન્તો ^૫ વિદુષાં ^૧ દેહપાતઃ ^૭ પુનરુદ્ભવાત્ ॥ ૯૦ ॥

× ટિપ્પણ: ૮૮ જુઓ " જ્ઞાનેન તૃપ્યસિ " એમ પછુ પાઠ છે.

× ટિપ્પણ: ૯૦ જુઓ " વેદાન્તવિજ્ઞાન...સર્વે " (૧-૨-૬), પરાંત-અર્થને લય; અપરાન્ત-સાપેક્ષક લય.

અં સંસારીનો દેહપાત, પુનર્જન્મ થાય છે તેથી 'અપરાન્ત' (કહેવાય છે) [અને] જ્ઞાનીનો દેહપાત, પુનર્જન્મ થાય નહીં તેથી 'પરાન્ત' (કહેવાય છે). ૯૦

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીપુરૂષ સુક્ત થયે તેની શું 'ગતિ' થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૪ ૧ ૫ ૪ ૬
પરાન્તકાલે મુક્તા યે બ્રહ્મત્વાત્તે પરામૃતાઃ ।

૯ ૮ ૭ ૧૧ ૧૦
કલાઃ પશ્ચદશૈતેપાં લીયન્તે સ્વસ્વકારણે ॥ ૧૧ ॥

અં જેઓ પોતાના શરીરના પરિત્યાગકાલમાં સુક્ત હોય છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી પર અમૃત (બ્રહ્મ) સ્વરૂપ હોય છે. તેમની (બ્રાહ્મણિક) પંદર કલાઓ પોતપોતાના કારણમાં લય પામે છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત પંદર 'કલા' શું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
પ્રાણઃ શ્રદ્ધા સ્વાદિભૂતપશ્ચકં ચેન્દ્રિયં મનઃ ।

૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪
અન્નં વીર્યં તપો મન્ત્રાઃ કર્મ લોકાશ્ચ તાઃ કલાઃ ॥ ૧૨ ॥

અં પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો અને ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મન્ત્ર, કર્મ તથા લોક આ કલા (છે). ૯૨

આ કલાઓ કયાં 'લય' પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪ ૫ ૧ ૨ ૩
વાગાદીનનુગ્રહ્નન્તિ વહ્ન્યાદેઃ શક્તયઃ પુરા ।

૭ ૬ ૯+૧૦ ૧૧ ૮
તાશ્ચ દેવાનેવ યાન્તિ સ્વાનુગ્રાહ્યાવિલોપનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અં અગ્નિ આદિની શક્તિઓ પૂર્વે વાગાદિકનો અનુગ્રહ કરનાર હોય છે. અને તે (શક્તિઓ) પોતાવડે અનુગ્રાહ્ય વાગાદિનો નાશ થતાં (અગ્નિ આદિ) દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૩

તે દેવતાઓની શક્તિ લયને પામ્યા પછી અનારબ્ધ કર્મો તથા 'વિજ્ઞાન-મય' કર્તા વિદ્યાવડે લય પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અનારવ્ધાનિ^૧ કર્માણિ^૨ વિજ્ઞાનમયનામકઃ^૩ ।

કર્તા^૪ ચ વિદ્યાયા^૫ લીનઃ^૬ સ્વસ્મિન્કાઠિન્યવદ્ઘૃતે^૭ ॥ ૧૪ ॥

અં અનારવ્ધ કર્મો અને 'વિજ્ઞાનમય' નામક કર્તા વિદ્યાને લઈ કષ્ટ ધૃત (ધી) એકરસ થઈ જાય તેમ સ્વ-બ્રહ્મ-વિષે લય પામે છે. ૯૪

તે 'વિજ્ઞાનમય' કર્તા ('જીવાત્મા') કેવી રીતે 'લય' -પરમપદ-ને પામે તે ઇત્યાદિનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

અવ્ધાવસ્તં^૪ યાન્તિ^૫ નદ્યા^૬ નામરૂપે^૭ વિહાય^૮ હિં^૯ ।

તથા^{૧૦} વિદ્વાન્નામરૂપાન્મુક્તો^{૧૧} યાતિ^{૧૨} પરં^{૧૩} પદમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં (જે પ્રમાણે) નદીઓ પોતાનાં નામ તથા સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરીને નિઃસ્થે સમુદ્ર મધ્યે^{૧૦} લય પામે તે પ્રમાણે^{૧૧} જ્ઞાની (બ્રહ્મવેત્તા) પુરૂષ નામરૂપથી મુક્ત (સતો) પરમપદને પામે છે. ૯૫

'અક્ષરતત્ત્વ'ના સાક્ષાત્કાર કરનાર બ્રહ્મવેત્તાની શું 'ગતિ' થાય ઇત્યાદિકનું જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

યઃ^૧ કોઽપિ^{૨+૩} બ્રહ્મ^૪ વેત્યેપ^૫ બ્રહ્મૈવ^{૬+૭} ભવતિ^૮ સ્વયમ્^૯ ।

અબ્રહ્મવિત્તસ્ય^{૧૦} કુલે^{૧૧} ન સ્યાદેતદ્વિવોદતઃ^{૧૨} ॥ ૧૬ ॥

અં જે કોઈ બ્રહ્મને (આ રીતે) જાણે તે પોતે બ્રહ્મ જ સ્વયં છે. જ્ઞ ઉપદેશજ્ઞાન થકી તેના કુલ મધ્યે^{૧૦} કોઈ અ-બ્રહ્મવેત્તા ન સ્વયં ૯૬

શોકં^૧ તરતિ^૨ પાપ્માનપિ^{૩+૪} ધીર્મનિધનો^૫ પ્રલિલાન્^૬ ।

મુક્તો^૭ બ્રહ્માત્મવોદેન^૮ ભવત્યવામૃતો^૯ પ્રલિલઃ^{૧૦} ॥ ૧૭ ॥

અં તે શોકને તરે છે તથા પાપને દરે છે. બ્રહ્મવેત્તાના જ્ઞાનવડે સમગ્ર હૃદયમનિધનોથી મુક્ત થઈ નિઃસ્થે દેવન અમૃત સરૂપ થાય છે. ૯૭

આ બ્રહ્મવિદ્યાનો 'ઉપદેશ' કેને કરવે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૯૫ જુઓ "વ્યાસ સ્મૃતિ" (૧-૨-૯)

x ટિપ્પણ: ૯૬-૯૭ જુઓ "મદ્ વેદ સ્મૃતિ" (૩-૨-૧)

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ये सगुणब्रह्मचिन्तकाः ।

तेषामेवं ब्रह्मतत्त्वविद्यामैतां वदद्दुधः ॥ ९८ ॥

अ० ज्ञानी पुरुषे, जे कर्मिष्ठ शास्त्राभिज्ञ तथा सगुणब्रह्मचिन्तक होय तेने
७ आ ब्रह्मतत्त्व ('अक्षरतत्त्व')नी विधानो उपदेश करवो. ९८

अंगिराजे पूर्वोक्त ब्रह्मविधानो उपदेश 'शैलनक'ने करवो छत्यादि
निष्पद्य करे छे—

अंगिराः शौनकायैतत्सत्यं ब्रह्मोपदिष्टवान् ।

नमस्कृत्य ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥

अ० अंगिराजे शैलनकने आ 'सत्य' ब्रह्मनो उपदेश करवो. ब्रह्म-
वेत्ताओने नमस्कार करीने आ ब्रह्मविद्या सिद्ध हो. ९९

शौनकस्य ब्रह्मविद्या विस्पष्टमुपवर्णिता ।

तुष्टास्माननुग्रहात् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १०० ॥

अ० (आ) 'ब्रह्मविद्या' शैलनकने विस्पष्टरीते वरुणदेवी. 'विद्यातीर्थ-
महेश्वर' संतुष्ट (सता) अमारा उपर अनुग्रह करे. १००

इति सुष्टोपनिषद्विंशत्यु नामक छठो अध्याय समाप्त.

x टिप्पण्यः ९८ लुओ " क्रियावन्तः...चीर्णम् " (१-२-१०).

x टिप्पण्यः ९९ लुओ " तदेतत्तव...परमन्वयिभ्यः " (१-२-११)

अध्याय ७ मो

(प्रश्नोपनिषद्)

इवे, प्रश्नोपनिषद्सु व्याख्यान आरंभे छे —

अथर्वणे^१ पिप्पलादः^२ षण्मुनिभ्यो^३ यदब्रवीत् ।

तत्सर्वं^४ प्रविचिच्यात्र^५ प्रवक्ष्यामि^६ पृथक्^७ पृथक्^८ ॥ १ ॥

अ० अथर्वणवेद मध्ये 'पिप्पलादे' ('डात्यायानादिक') छ मुनिओने जे ('प्रश्नविद्या')नो उपदेश करेले ते सर्वनो विवेक करीने अर्हो (हु) पृथक् पृथक् प्रवचन करीश १

सशुषुप्रश्नचिन्तक ते मुनिओओ परप्रश्नो साक्षात्कार नलुवा शु कर्तुं ते निरूपण करे छे —

मुनयो वेदतात्पर्यात्सगुणब्रह्मचिन्तकाः ।

परं ब्रह्मापेक्षमाणाः समिद्धस्ता गुरुं चयुः ॥ २ ॥

अ० ते मुनिओ वेदनु तात्पर्यं सशुषु प्रश्न छेओम मानी सशुषुप्रश्नना चिन्तक (इता) पर प्रश्न नलुवानी अपेक्षावाणा यता, नेओो हाथमा समिध् आदि लक्षणे शुद्ध (पिप्पलाद)नी समीपमा गया २

ओक वर्षं पर्यंत 'शुद्धसेवा' करवा वडे विद्या सम्पन्न रीते इहे तेथी तेओो शुद्ध पारी वर्षं पर्यंत रह्या धर्त्यादि निरूपण करे छे —

गुरूपसत्तिसम्पूर्ये वर्षं गुर्वन्तिकेऽवसन् ।

सम्यक् फलति विद्यैषा वार्षिक्या गुरुसेवया ॥ ३ ॥

अ० तेओो 'उपसत्ति' संपूर्ण याव ते अर्थे शुद्धनी समीपमा ओक वर्षं पर्यंत रह्या (किमके) वार्षिक शुद्धसेवावडे आ विद्या सम्पन्न रीते इहे छे ३

पूर्वोक्त मुनि मध्ये 'डात्यायाने' 'शुद्ध' देहना 'जन्मकर्म ही पृ-छ करेदी ते धर्त्यादिनु निरूपण करे छे —

x टिप्पण्य २ लुओ 'गुरुणा च उपमना" (१-१)

x टिप्पण्य ३ लुओ 'ताह धवस्य" (१-३)

કાત્યાયનો^૨ઽપૃ^૪ચ્છદાદૌ^૧ સ્થૂલદેહ^૩જનિક્રમમ્ ।

ફલં^૭ ત્વપરવિદ્યાયાસ્તઞ્ચ^૬ સ્પૃષ્ટીભવિષ્યતિ ॥ ૪ ॥

અં આરંભમાં 'કાત્યાયન' મુનિએ સ્થૂલ દેહના જન્મક્રમ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. કિન્તુ, આ પ્રશ્ન મધ્યે અપરવિદ્યાનું ફલ સ્પષ્ટીભૂત થયે. ૪ પૂર્વોક્ત (ઉત્તરાર્ધ મંત્રના) અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

કર્મોપાસ્તિશ્ચાપરસ્યાં^૨ વિદ્યાયાં^૫ શ્રૂયતે^૭ દ્વયમ્ ।

તત્ફલં^૮ જન્મકષ્ટં^{૧૨} તદિત્યભિપ્રેત્ય^{૧૦} વર્ણયતે^{૧૧} ॥ ૫ ॥

અં કર્મ અને ઉપાસના ઉભયનું અપર વિદ્યા મધ્યે શ્રવણ કરાય છે. જન્મનું કષ્ટ તે તેનું ફલ છે એમ અભિપ્રાયે કરીને તે ('સ્થૂલદેહજન્મક્રમ')નું (વૈરાગ્યોત્પત્તિ અર્થે) વર્ણન કરાય છે. ૫

'પ્રજાકામ' પ્રજાપતિએ શું કર્યું તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજાપતિઃ^૨ પ્રજાકામો^૧ વિરાટ્સૃષ્ટેરનન્તરમ્ ।

સૃષ્ટવ્યાલોચનાલ્ક્યં^૫ તત્તપઃ^૭ કૃત્વાઽસૃજત્પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

અં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રજાપતિએ વિરાટની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તદનન્તર સધવ્ય-સંકલ્પાત્મક (એ) 'તપ'-વિચાર-તે કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. ૬

પ્રજાપતિએ, આરંભમાં 'અન્ન' તથા 'પ્રાણુ' નામનું 'લોગ્યાત્મક' તથા 'લોકનાત્મક' જોડકું તથા તેના અભિમાની દેવોને સન્ન્યા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગ્યભોક્ત્રાત્મકં^૨ દ્વન્દ્વં^૩ રયિપ્રાણાલ્ક્યમાદિતઃ ।

સૃષ્ટ્વાઽભિમાનિ^૫ નૌ^૩ દેવૌ^૧ ચન્દ્રાદિત્યૌ^૪ ચ^૬ સૃષ્ટવાન્ ॥ ૭ ॥

અં 'અન્ન' તથા 'પ્રાણુ'સંસૃક 'લોગ્યાત્મક' તથા 'લોકનાત્મક' જોડાને આરંભમાં સર્જાને વળી તે ('અન્ન' તથા 'પ્રાણુ')ના અભિમાની દેવ (લોગ્યાત્મક) 'ચન્દ્ર'ને તથા (લોકનાત્મક) 'સૂર્ય'ને સન્ન્યા. ૭

'ચન્દ્ર'ના લોગ્યાત્મક અભિમાનિપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૪ જુઓ "ભવ કવચી...માત્ર ચ"; (૧-૨-૧૫).

x ટિપ્પણ: ૬ જુઓ "પ્રજાકામો વૈ...રયઃ" (૧. ૪-૫). સૃષ્ટ્ય-સર્જન કરવાયોગ્ય પદ્યર્થ.

મૂર્ત્તમોપઘ્યાદિ મૌઘ્યં શ્વદગન્ધરસાદિકમ્ ।

અમૂર્ત્તમનયોર્વૃદ્ધિં દેવશ્ચન્દ્રઃ કરોતિ હિ ॥ ૮ ॥

અં ઓપધિ આદિ મૂર્ત્ત લોઘ્યપદાર્થ (અને) શ્વદ ગન્ધ તથા રસાદિક અમૂર્ત્ત (લોઘ્યપદાર્થ છે) અને 'ચન્દ્ર', આ ઉભય (પદાર્થ)ની નિશ્ચય વૃદ્ધિ કરે છે. ૮

હવે 'સૂર્ય'ના 'લોકરાત્રમક' અભિમાનિપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આદિત્ય ઉદ્યન્મોક્તૃણાં તત્તદ્વિગ્વર્તિનામિમાન્ ।

પ્રાણાન્પ્રવર્તયેદ્મોક્તૃનેતેઽન્નં મુજ્જતે તતઃ ॥ ૯ ॥

અં આદિત્ય ઉદય થતાં, તે તે દિશાઓ મધ્યે પ્રવૃત્ત લોકનાઓના લોકતારૂપ 'પ્રાણો'ને પ્રવર્તાય છે તેથી તેઓ અન્નનુ લક્ષણ કરે છે. ૯

હવે, 'સૂર્ય' અહોરાત્રાદિ કાલનો સંપાદક હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

ચન્દ્રસ્થિતિમહોરાત્રં સૂર્યઃ સમ્પાદયત્યતઃ ।

તત્સમૂહસ્વરૂપોઽસૌ કાલઃ સંવત્સરોઽભવત્ ॥ ૧૦ ॥

અં એથી સૂર્ય ચન્દ્રસ્થિતિ તથા અહોરાત્રને સંપાદન કરનારો છે. તે (અહોરાત્ર)નો સમૂહ સ્વરૂપ આ કાલ તે 'સંવત્સર' થાય છે. ૧૦

'પ્રજાપતિ' તે 'સંવત્સર' સ્વરૂપ છે અને તે બે પ્રકારનો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદ્યદુત્પચતે તત્તત્સ્યાદુપાધિઃ પ્રજાપતેઃ ।

પ્રજાપતિર્વત્સરાત્મા સ પુનર્દિવિધોઽભવત્ ॥ ૧૧ ॥

અં જે જે (પદાર્થ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તે 'પ્રજાપતિ'ની ઉપાધિરૂપ હોય. 'પ્રજાપતિ'—બ્રહ્મા—'સંવત્સર' સ્વરૂપ છે [અને] તે બન્ની બે પ્રકારનો થયો. ૧૧

પૂર્વોક્ત બે 'પ્રકાર'નું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૯ જુઓ "અપારિત્ય...પ્રવચતિ" (૧-૬).

x ટિપ્પણ ૧૧ જુઓ "સત્વરો વે...જ્ઞાપકર્ત્વે" (૧-૬).

અમૃતાં^૫ વત્સરાંશૌ^૨ દ્રાવયન્^૧ દક્ષિણોત્તરે^૪ ।

ચન્દ્રાદિત્યૌ^૭ તત્ર^૬ દેવૌ^૬ દક્ષિણોત્તરમાર્ગયોઃ ॥ ૧૨ ॥

અ૦ 'સંવત્સર'ના બે અંશો-વિભાગ-તે 'દક્ષિણાયન' અને 'ઉત્તરાયન' રૂપે થયા. તેમાં ચન્દ્ર તથા આદિત્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાર્ગના દેવો (છે). ઇષ્ટાપૂતાદિ કર્મ કરનાર કયા લોકને પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈષ્ટાપૂર્તકૃતશ્ચન્દ્રં^૩ યાન્તિ^૫ દક્ષિણમાર્ગતઃ^૨ ।

આવર્તન્તે^૬ પુનસ્તત્ર^૭ કર્મમુક્તિર્ન^૬ વિચ્યતે^{૧૦} ॥ ૧૩ ॥

અ૦ ઇષ્ટાપૂતાદિ કર્મ કરનારા દક્ષિણમાર્ગ ચક્રી 'ચન્દ્રલોક'ને પામે છે (અને ત્યાંથી) પુનરાવર્તન પામે છે. ત્યાં કર્મમુક્તિ હોતી નથી. ૧૩

હવે યોગીની શું 'ગતિ' હોય અર્થાત તે કયા 'લોક'ને પામે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યોગિનઃ^૧ સગુણધ્યાનાદ્રવિમુત્તરમાર્ગતઃ^૨ ।

ગત્વા^૫ તન્મણ્ડલં^૭ ભિત્ત્વા^૭ બ્રહ્મલોકં^૬ વ્રજન્તિ^{૧૦} હિ ॥ ૧૪ ॥

અ૦ યોગીઓ સગુણપ્રધાના ચિન્તન ચક્રી ઉત્તરમાર્ગે સૂર્યલોકમાં જઈ સૂર્યમંડલને ભેદી, નિષ્ઠે 'બ્રહ્મલોક'ને પામે છે. ૧૪

હવે 'ભાસ' જ 'પ્રભાપતિ' છે અને ચન્દ્રરવિ તે ઉભય પક્ષના અભિમાની દેવતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આસીત્પ્રજાપતિર્માસઃ^૧ પક્ષૌ^૫ શુક્રેતરાવિહ^૫ ।

યૌ^૭ તયૌશ્ચ^૫ રવિશ્ચન્દ્રોઽભિમન્તારાવુભૌ^{૧૦} સ્થિતૌ^{૧૧} ॥ ૧૫ ॥

અ૦ 'ભાસ' 'પ્રભાપતિ' રૂપ છે. અને અહીં શુકલ અને કૃષ્ણ એવા બે પક્ષ છે તેના સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભય અભિમાની દેવતારૂપે સ્થિત છે. ૧૫

હવે 'સૂર્યોપાસક'ને શું 'ફલ' પ્રાપ્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૩ પૂર્ત-વાવકૃવા તજાવાદિક ખોદાવવા તથા અન્નપ્રદાન, ઇદિ-અનિધિ ભોજન તથા વંધવે.

x ટિપ્પણ: ૧૪ શુભો "અયોતારણ...વ્રજવરેણ" (૧-૧૦).

રવિધ્યાયી તુ^૨ કૃષ્ણે^૧પિ^{૩+૪} કુર્વન્^૫ શુક્લફલં^૬ વ્રજેત્^૭ ।

શુક્લપક્ષે^૮ ફલાધિક્યં^૯ શાસ્ત્રોક્તં^{૧૦} કામ્યકર્મણામ્^{૧૧} ॥ ૧૬ ॥

અ૦ વળી, 'સૂર્યોપામ્નક' કૃષ્ણપક્ષ મધ્યે પશુ કર્મ કરે તો તેને શુક્લપક્ષના કર્મનું ફલ મળે 'કામ્ય' કર્મ કરનારાઓને શુક્લપક્ષમા અધિક ફલ મળે છે એમ શાસ્ત્રમા કહેવું છે ૧૬

હવે, 'દિવસ-રાત્ર' જ 'પ્રજાપતિ' છે અને સૂર્ય તથા ચન્દ્ર તેના દેવતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પ્રજાપતિરહોરાત્રરૂપો^૧મ્બૂદહિ^૨ દેવતા^૩ ।

રવિશ્ચન્દ્રો^૪ રાત્રિદેવો^૫ રાત્રાવેવ^{૬+૭} રતિસ્તતઃ^૮ ॥ ૧૭ ॥

અ૦ 'પ્રજાપતિ' 'દિવસરાત્ર'રૂપે થયા દિવસ વિષે સૂર્ય દેવતા (છે) [અને] ચન્દ્ર રાત્રિદેવ (છે) તેથી રાત્રિ વિષે જ (સીસેવનરૂપ) પ્રીતિ હોય છે ૧૭

પૂર્વોક્તરીત્યે 'ભોક્તાત્મક' તથા 'ભોગ્યાત્મક' ભેડકુ રચીને પ્રજા (પ્રજાપતિ) 'અન્ન'રૂપે થયા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ભોક્તૃભોગ્યાત્મકં^૧ દ્વન્દ્વં^૨ સૃષ્ટ્યા^૩પ્યેય^૪ પ્રજાપતિઃ^૫ ।

અન્નરૂપો^૬મ્બવત્તસ્માદન્નાદ્રેતસ્સમુદ્ભવઃ^૭ ॥ ૧૮ ॥

અ૦ 'ભોક્તાત્મક' તથા 'ભોગ્યાત્મક' ભેડકુ રચીને વળી આ પ્રજાપતિ 'અન્ન'રૂપે થયા તે અન્ન થકી 'વીર્ય'ની ઉત્પત્તિ (થાય છે) ૧૮

પૂર્વોક્ત 'વીર્ય' થકી પ્રભેત્પત્તિ થાય છે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

રેત્સો^૧મ્બુઃ^૨ પ્રજાઃ^૩ જાતા^૪ રેતઃ^૫ સૈકં^૬ પ્રજાપતેઃ^૭ ।

વ્રતં^૮ ચરન્તિ^૯ ચત્પુત્રં^{૧૦} પુત્રાં^{૧૧} ચોત્પાદયન્તિ^{૧૨} હિ^{૧૩} ॥ ૧૯ ॥

અ૦ આ 'પ્રજા' વીર્ય' થકી ઉત્પન્ન થાય છે વીર્ય પ્રજાપતિનું ચિન્હ (છે) એ 'પ્રજાપતિવ્રત'ને આચરે તો પુત્ર તથા પુત્રીરૂપ (યુગલને) નિરૂપે ઉત્પાદન કરે છે ૧૯

× ટિપ્પણ ૧૭ ભુઓ ' સ્વહોમ્યો તયુગ્યન્તે " (૧-૧૩)

× ટિપ્પણ ૧૮ ભુઓ " ભન્નુર્વૈ પ્રજાપતિ " (૧-૧૪)

× ટિપ્પણ ૧૯ ભુઓ ' તયે દ " (૧-૧૫)

હવે, પ્રહલોકને કોણ પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ब्रह्मचर्यरता^१ ऊर्ध्वरेतसो^२ ब्रह्मचिन्तकाः^३ ।

ब्रह्मलोकं^४ व्रजन्त्यन्ये^५ निस्तपस्का^६ न यांति^७ तम् ॥ २० ॥

પ્રહાર્થપાળનારા, ઉચે વીર્યધારણકરનાર 'બ્રહ્મચિન્તક' (ઉપાસકો) પ્રહલોકને પામે છે. (કિન્તુ) અન્ય તપરહિત (પુરૂષો) તે લોકને પામતા નથી. ૨૦

હવે, 'ભાર્ગવ' મુનિના પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે:—

कात्यायनेन^१ यत्पृष्टं^२ हेयं^३ जन्म^४ तदीरितम्^५ ।

भार्गवः^६ सूक्ष्मदेहस्य^७ स्थूलेऽप्राक्षीद्विवेचनम् ॥ २१ ॥

અં 'કાત્યાયન' મુનિએ જે ત્યાગ-કરવા-યોગ્ય દેહજન્મવિષયક પ્રશ્ન કરેલો તેનું વર્ણન કર્યું. 'ભાર્ગવ' મુનિએ સ્થૂલદેહના સ્થૂલદેહ પરત્વે વિવેચન સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો. ૨૧

વળી, 'ભાર્ગવે' બીજા પ્રશ્નો કરેલા તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

तस्मिन्विवेचिते^१ स्थूलस्यानात्मत्वं^२ स्फुटं^३ भवेत् ।

धारको^४ द्योतकः^५ श्रेष्ठ^६ इत्यप्राक्षीदसौ^७ त्रयम् ॥ २२ ॥

અં તે સૂક્ષ્મદેહનો સ્થૂલદેહ પરત્વે વિવેક સિદ્ધ થતાં સ્થૂલદેહની અનાત્મતા-મિથ્યાત્વ-સ્પષ્ટ થાય. (દેહને) ધારણ કરનાર, પ્રકાશિત કરનાર, [તથા] તે મધ્યે શ્રેષ્ઠ (દેવ) કોણ? એમ ત્રણ પ્રશ્ન આણે પૂછ્યા. ૨૨

દેહનું 'ધારણુ' એ પ્રકાશનું હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

देवाः^१ कति^२ स्थूलदेहं^३ धारयन्त्यत्र^४ धारणम् ।

द्विविधं^५ जननं^६ तस्य^७ प्रेरणं^८ चेति^९ तद्वयम् ॥ २३ ॥

અં કેટલા દેવો સ્થૂલદેહને ધારણ કરનારા છે? અહીં તે 'ધારણુ' એ પ્રકાશનું છે. તે (દેહ)નું જનન-જનમનું-તથા પ્રેરણુ-'પ્રેરણુ'—એમ તે એ પ્રકાશનું છે. ૨૩

જ્ઞાન તથા ક્રિયા પરત્વે કયા દેવો તે દેહને પ્રકાશ કરનારા તથા પ્રેરણા કરનારા છે તથા તે મધ્યે શ્રેષ્ઠ કોણ? ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૨૧ શુઓ "મગવન...વરિષઃ" (૨-૧).

ज्ञानवर्गे क्रियावर्गे स्थिताः के भासयन्ति तम् ।

प्रेरणाख्ये धारणेऽस्मिन्श्रेष्ठो देवेषु को भवेत् ॥ २४ ॥

अ० क्या (देवो) ज्ञानवर्ग तथा क्रियावर्ग परत्वे स्थित (सता) ते (देह) ने प्रकाशे छे आ (देहना) प्रेरणास शक धारणु कर्म परत्वे देवो मध्ये कोणु श्रेष्ठ होय छे ? २४

उपर कछु तेम (श्लो २१) सूक्ष्मदेहने विवेक करता स्थूलदेह डेवी। रीते अनात्म सिद्ध थाय छे इत्यादि निरूपणु करे छे—

काठिन्यं च द्रवोष्णत्वे चलनं छिद्रमित्यमी ।

दृश्यन्तेऽशाः पञ्चभूतजन्योऽतो देह इष्यते ॥ २५ ॥

अ० कठिनपणु, द्रव-प्रवाहीपणु-तथा उष्णपणु, आसवापणु-क्रियापणु- (अने) छिद्र ऐम आ (पञ्चभूताना धर्मो देह मध्ये) देषाय छे ऐथी, देह पञ्चभूतजन्य (अर्थात् अनात्म) छे ऐम प्राप् थाय छे, २५

हवे, वागादिक कर्मेन्द्रियसमूह तेने प्रकाशे नहि किन्तु ज्ञानेन्द्रियसमूह ते देहने प्रकाशे छे इत्यादि निरूपणु करे छे—

वाक्पाण्यादिः क्रियावर्गः क्रियां कुर्वन्न भासयेत् ।

ज्ञानवर्गो मनश्चक्षुरादिको भासयेद्रूपः ॥ २६ ॥

अ० वाणी तथा इस्तादि कर्मेन्द्रियवर्ग क्रिया करतो (सतो) देहने प्रकाश करनारो न होय (किन्तु) मन-चक्षु-आदि ज्ञानेन्द्रियवर्ग तेने प्रकाश करनार छे २६

प्रेरणास शक देहधारणु करनार तो 'प्राणु'ज होय छे इत्यादि निरूपणु करे छे—

प्रेरणाख्यां धारणां तु प्राण एव करोति हि ।

भूतेन्द्रियाभिमानिन्यो देवता गवामानुवन् ॥ २७ ॥

* टिप्पणु २४ लुओ " कतर एतत्प्रकाशयन्ते " (१-१) ज्ञानवर्ग-ज्ञानेन्द्रियसमूह, क्रियावर्ग-कर्मेन्द्रियसमूह

* टिप्पणु २६ लुओ " तस्मै य होवावावासी.. विपरगम " (१-२).

અં કિન્તુ 'પ્રાણુ'જ નિશ્ચે પ્રેરણાનામક ધારણા કરનાર હોય છે. (તથાપિ) ભૂતેન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતા ગર્વને પામ્યા. ૨૭

શું 'ગર્વ'ને પામ્યા તે નિરૂપણ કરે છે:—

વ્યં^૧ દેહમવપ્ત્ય^૨ પ્રેરયામો^૩ ગૃહાદિપુ^૪ ।

પ્રાણદૈવો^૫જન્યદેવાનામેર્ત^૬ ગર્વે^૭ ન્યવારયત્ ॥ ૨૮ ॥

અં અમે દેહને અશિથિલ કરીને ગૃહાદિ મધ્યે' (કાચ' પરત્વે) પ્રેરીએ છીએ. (તેથી) 'પ્રાણુ' (મુખ્ય) દેવે અન્ય (વાગાદિ) દેવોનો આ ગર્વ ટાળ્યો. ૨૮ અન્યદેવોનો ગર્વ કેવી રીતે ઉતારે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે।—

યૂયં^૧ મા પ્રાપ્નુત^૩ આન્તિમહમેવાત્ર^૪ પશ્ચથા ।

પ્રાણાપાનાદિભિર્ભોગૈર્ધારયામિ^૫ હૃદો વપુઃ ॥ ૨૯ ॥

અં તમે તે આન્તિ-ગર્વ-ને મા પામો. હુંજ અહીં (આ દેહ મધ્યે) પ્રાણુ તથા અપાનાદિ વ્યપારોવડે ધાંચ પ્રકારે નિશ્ચે, આ દેહને ધારણુ કરનાર છું. ૨૯

તાન્વિશ્વસતો^૧ દેવાન્વિશ્વાસયિતુમેપ^૨ તુ ।

દેહાન્નિર્ગન્તુમુદ્યુક્તો^૩ હ્યાસન્^૪ દેવાશ્ચ વિહ્વલાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં આ ('મુખ્ય' 'પ્રાણુ') તે અવિશ્વાસ કરનાર દેવોને (પોતે દેહપ્રેરક છે એમ) વિશ્વાસ કરાવવા દેહથકી ખૂદાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થયો. એટલે તે દેવો વળી નિશ્ચે, વિદ્વેલ થયા. ૩૦

મધુકરરાજના દષ્ટાંતપૂર્વક મુખ્યપ્રાણુના 'દેહધારણુત્વ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થિતે^૧ સ્વરાણિ^૨ તિષ્ઠન્તિ^૩ નિર્ગચ્છન્તિ^૪ ચ નિર્ગતે ।

મધુકૃન્માક્ષિકા^૫ દેવાશ્વાસન્^૬ પ્રાણવશાસ્તથા ॥ ૩૧ ॥

× ટિપ્પણુ: ૨૮ ભુઓ "તાન્વરિષ્ઠ પ્રાણ ઉવાચ" (૧-૨).

× ટિપ્પણુ: ૨૯ ભુઓ "ભોગે: 'ને બદલે 'માગે:' પાઠ યોગ્ય છે.

× ટિપ્પણુ: ૩૦ ભુઓ "તેઽબ્રહ્મદાના...સ્તુન્વન્તિ" (૨-૪).

અં (જે પ્રમાણે) મધ કરનારી માખીઓ તેમનો રાજા સ્થિત (સતે) સ્થિત હોય અને તે બહાર નીકળે તો તેઓ બહાર નીકળે તે પ્રમાણે દેવો પ્રાણાધીન હોય છે. ૩૧

દેવો કેવી રીતે પ્રાણાધીન હોય છે તે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણઃ સૂત્રં^૧ તેન^૨ વદ્ધાઃ^૩ સર્વે^૪ તત્તદ્વશા^૫ ઇમે^૬ ।

૧૦ ઉત્કાન્તિ^{૧૦} વારયન્તસ્તે^{૧૧} પ્રાણં^૬ તુમ્બુરાદરાત્ ॥ ૩૨ ॥

અં પ્રાણુ સૂત્રરૂપ છે. તે વડે સર્વેય (અન્યદેવો) આધેડા છે તેથી આ તેને આધીન હોય છે. તેઓ ઉત્કમળને વારતા પ્રાણુની આદરપૂર્વક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩૨

પૂર્વોક્ત ખીલ પ્રશ્નનો હવે ઉપસહાર કરે છે.—

દેહોઽકિન્ચિત્કરઃ^૧ પ્રાણ^૨ ય્વ સંસારકારણમ્ ।

માર્ગવો^૧ નિશ્ચિકાયેર્થ^૨ પિપ્પલાદેન^૩ વોધિતઃ ॥ ૩૩ ॥

અં દેહ કાર્ય પણ કાર્ય કરવાને અસમર્થ છે (અને) પ્રાણ જ સંસારનું કારણ-ધારણ કરનાર-છે એમ 'ભાગવે' નિર્ણય કર્યો આ પ્રમાણે 'પિપ્પલાદે' તેને બોધ કરેલો: ૩૩

અ 'મુખ્યપ્રાણુનું' 'ધ્યાન' તે કમમુખ્નિનું કારણ છે તેથી હવે, પ્રાણુવિષયક છ પ્રશ્નો 'કૌશલ્ય' મુનિએ પૂછ્યાનું નિરૂપણ કરે છે —

ક્રમમુક્તિર્હેતુરસ્ય^૧ પ્રાણસ્ય^૨ ધ્યાનમિત્યસૌ^૩ ।

૧૦ કૌશલ્યઃ^{૧૦} પ્રાણવિપર્યાનપદ્મપ્રશ્નનકરોત્સ્ફુટમ્ ॥ ૩૪ ॥

અં આ મુખ્યપ્રાણુનું 'ધ્યાન' તે કમમુખ્નિનું કારણ છે એમ (ભણી) આ 'કૌશલ્ય' મુનિએ પ્રાણુવિષયક છ પ્રશ્નો સ્પષ્ટરીતે કર્યા. ૩૪

પૂર્વોક્ત પ્રાણુવિષયક છ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે —

પ્રાણોઽયં^૧ કુત્^૨ ઉત્પન્નઃ^૩ કથમેપ^૪ વપુર્વજેત્ ।

૧૦ સ્વરૂપં^{૧૦} પ્રવિભજ્યેપ^{૧૧} કથં^{૧૨} દેહોઽવતિષ્ઠતે ॥ ૩૫ ॥

* ટિપ્પણુ ૨૨ જુઓ 'એવોઽમાતપત્તેય સૂત્રં...ધીય પ્રત્તાં ચ વિવેદિ' (૧૫.૧૧).

* ટિપ્પણુ ૩૫ જુઓ "મગન્...જ્યમત્પાનમ્" (૧. ૧)

१५ १६ १७ १८ १९
 केन वृत्तिविशेषेण देहादुत्क्रान्तिमाप्नुयात् ।

२० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 चाहं जगत्कथं धत्ते तस्याध्यात्मधृतिः कथम् ॥ ३६ ॥

अ० आ प्राणु शायकी उत्पन्न थयो ? ते कथा प्रकारे' देहप्रति प्राप्त थाय ? ते पोताना प्राणु तथा (अपानाहिक) स्वरूपने प्रविक्रत करीने देह मध्ये' कथा प्रकारे' अवस्थित होय ? (ते) कयी विशेषवृत्ति वडे. देहयकी उत्क्रान्तिने प्राप्त थाय ? आह जगतने कथा प्रकारे धारणु करे ? तेनी अध्यात्म धृति कथा प्रकारे' (सिद्ध होय ?) ३५-३६

उपास्तिश्रद्धा वडे संतुष्ट यतां 'पिप्पलाह' मुनि पूर्वोक्त प्रश्नोना उत्तर आपे छे:—

उपास्तिश्रद्धया सर्वे विशेषं पृष्टवानिति ।

६ ७ १२ ८ ९ १० ११
 तुष्टा गुरुवाचैर्पां प्रश्नानां स्पष्टमुत्तरम् ॥ ३७ ॥

अ० (आहो') उपासनाश्रद्धाने लथ सर्व विशेषरीते पूछयुं; अर्थात् अतिप्रश्नो कयी अेम संतुष्ट यथ गुड्ये आ प्रश्नोना स्पष्ट उत्तर कथा. ३७

पूर्वोक्त प्रश्नोनुं क्रमशः उत्तर-निरूपणु करे छे:—

परमात्मन उत्पन्नः प्राण आत्मा त्वविक्रियः ।

१०+११ १३ १२ ८ ७ ६
 अविकृत्यैव देहं स्वं देहच्छाया यथोचिता ॥ ३८ ॥

अ० प्राणु परमात्मा यकी उत्पन्न थाय छे. किन्तु आत्मा अविकारी (छे). ने प्रभाहो' देह-छाया उत्पन्न थाय छे (ते प्रभाहो') [ते आत्मा] अविकारपूर्वक पोताना देहने (शिच्छायाइपे) [पाये छे]. ३८

१ २+३ ४ ५ ६ ७ ८
 छायाऽनृतैव दृष्टा चैत्प्राणोऽप्यात्मनि कल्पितः ।

१० ११ १३ १४ १२ १४
 यथा दर्पणदीप्यादिर्मायोपाधिस्तथात्मनः ॥ ३९ ॥

अ० (पुइपनी) प्रतिभिंणइय छाया मिथ्या छे तो प्राणु पणु आत्मा

x द्विपणु: ३६ लुओ अध्यात्मधृति-अक्षुशहिकना-आकारे-स्थिति.

x द्विपणु: ३७ लुओ " स होवाचाति प्रभान्पृच्छसि " (३-२).

x द्विपणु: ३८ लुओ " आत्मन एव प्राणो जायते " (३-३).

વિષે કલ્પિત-મિથ્યા-છ જે પ્રમાણે દર્શણ આદિ (મુખની) ઉપાધિ છે તે પ્રમાણે માયા આત્માની ઉપાધિ છે ૩૯

હવે, સ્થલદેહ મધ્યે 'પ્રાણાગમન'ના 'કારણ'નું નિરૂપણ કરે છે -

પૂર્વકલ્પે કૃતં કર્મ મનસા યત્તદેવ હિ ।

પ્રાણસ્ય સ્થૂલદેહૃષુ સમાગમનકારણમ્ ॥ ૪૦ ॥

અં ૦ પૂર્વકલ્પ મધ્યે મનવડે જે કાઈ કર્મ કરેલું હોય તે જ નિશ્ચયે, સ્થૂલદેહો મધ્યે પ્રાણના સમાગમનનું કારણ (છે) ૪૦

હવે, ('મુખ્ય' 'પ્રાણ' પોતાની ખીણ (અપાનાદિ) વૃત્તિઓને શરીરમધ્યે કેવી રીતે પ્રવિભક્ત કરે છે તેનું દષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે -

પ્રામેષ્વાધિકૃતાન્સન્નાદ્વિનિયુન્તે યથા પૃથક્ ।

પ્રાણો વૃત્તીઃ સ્વકીયાસ્તા વિનિયુન્કતે યથાયથમ્ ॥ ૪૧ ॥

અં ૦ જે પ્રમાણે રાજા (પોતાના) અધિકારીઓને ગ્રામો મધ્યે ભિન્ન ભિન્ન વિનિયુક્ત કરે (તે પ્રમાણે) 'પ્રાણ' પોતાની તે વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય (ભિન્ન ભિન્ન) વિનિયુક્ત કરે છે. ૪૧

પૂર્વોક્ત અપાનાદિ 'વૃત્તિઓ'ને કયા વિનિયુક્ત કરે છે તે નિરૂપણ કરે છે -

મલમૂત્રવિસર્ગાર્થમપાનં સ્થાપયેદધઃ ।

મુખનાસિકયોઃ કુર્વન્સ્વયં શ્વાસમવસ્થિતઃ ॥ ૪૨ ॥

અં ૦ 'અપાન'વાયુને મલમૂત્રના ત્યાગાર્થ નીચે સ્થાપે છે (પ્રાણ) પોતે શ્વાસ સપાદન કરતો, મુખ તથા નાસિકા મધ્યે અવસ્થિત હોય છે ૪૨ 'સમાન'વાયુને શરીરની મધ્યમા સ્થાપન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે -

સમાનઃ સ્થાપિતો મધ્યે મુક્તમન્નં સમં નયૈત્ ।

અન્નાપ્યાયનતો મૂર્દ્ધ્ચિહ્નદ્રૈઃ સત્તવિધોઽભવત્ ॥ ૪૩ ॥

અં ૦ (શરીરના) મધ્યભાગમા સ્થાપન કરેલો 'સમાન'વાયુ ભક્ષણ

× ટિપ્પણ ૪૦ જુઓ 'મનોઽધિવૃત્તેનાપાત્યસ્તિજરીરે' (૧-૨)

× ટિપ્પણ ૪૧ જુઓ વળા સપ્રાદેવા 'સત્તાવિધો ભવન્તિ' (૧-૪-૫)

કરેલ અન્નને સરખું નયન કરે છે. અન્નની વૃદ્ધિને લીધે (તે) અક્ષુદ્ધ-
(અક્ષુપણું)આદિ મસ્તક મધ્યેના છિદ્રો વડે સાત પ્રકારનો ધાય છે. ૪૩

હવે, 'હવાત્મા' ક્યાં રહેલો હોય છે તથા 'મૂલનાડીઓ' કેટલી હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

હૃત્પૃષ્ઠરીકે^૨ જીવાત્મા^૧ સ્થિતસ્તદ્દહુર્ભિર્વૃતમ્^૪ ।

નાડીભૈદૈર્મૂલનાડીસંખ્યા^૩ ચૈકાર્ધિકં^૫ શતમ્^૭ ॥ ૪૪ ॥

અં 'હવાત્મા' હૃદયકમળ મધ્યે^૨ રહેલો છે. તે હૃદય અનેક પ્રકારની નાડીઓવડે ઠંકાયતું છે. અને મૂલનાડીઓની સંખ્યા એકસોએક છે, ૪૪

હવે, 'વ્યાન'વાયુ ક્યાં રહે છે તથા 'શાખા' નાડીઓ તથા 'પ્રતિશાખા' નાડીઓ કેટલી હોય તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રત્યેકં^૫ શતસંખ્યાઃ^૪ સ્યુઃ^૧ શાખાનાહ્યસ્તથા^૨ પુનઃ^૩ ।

દ્વાસપ્તતિસ્ત્રહસ્ત્રાણિ^૭ પ્રતિશાખાઃ^૬ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અં તેજ પ્રમાણે 'શાખા'નાડીઓ વળી પ્રત્યેક સેંકડો સંખ્યાની હોય છે. 'પ્રતિશાખા'ઓ બહોતેરહજાર હોવાનું વર્ણન કરેલું છે. ૪૫

હવે 'વ્યાન' તથા 'ઉદાન'વાયુ ક્યાં રહે છે તેનું તથા તેના 'કાર્ય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

તાંસુ^૩ સર્વાસ્વસ્થાય^૫ વ્યાનોડયં^૨ કુરુતે^૭ વલમ્ ।

કરોત્યુદાન^{૧૨} ઉત્ક્રાન્તિ^{૧૧} કષ્ઠસ્થો^૬ હ્યન્યજન્મને^{૧૩} ॥ ૪૬ ॥

અં આ 'વ્યાન' વાયુ પૂર્વોક્ત નાડીઓ મધ્યે રહીને તેમને બલદાન કરે છે. 'ઉદાન'વાયુ કંઠસ્થ (સતો) અન્ય જન્મ પ્રાપ્ત્યર્થે નિશ્ચે ઉત્ક્રમણ કરે છે. ૪૬

પ્રાણ તથા તેની પંચવૃત્તિઓનાં 'સ્થાન' તથા 'કાર્યાદિક'ના નિરૂપણને 'ઉપસંહાર' કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૪૪ જુઓ " હૃદિ શોષમાત્મા ॥ ઇત્રેતદેકદતં તાહીનામ્ " (૩-૬)

× ટિપ્પણ: ૪૫ જુઓ " તાસાં શતં શતમેકૈકસ્વાઃ " (૩-૬) .

× ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ " શાસ્ત્ર વ્યાનધરતિ...મુખાભ્યામેવ મનુષ્યલોકં " (૩-૬-૭) .

× ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ ઉત્ક્રાન્તિ-પ્રાણનું દેહની બહાર નીકળી ઉભે જવું.

વિભજ્ય^૪ પચ્ચ^૩ધાત્માનમેવં^૨ દેહ^૧ વ્યવાસ્થિતઃ ।

ઉદાનવાયુનોત્ક્રાન્તિરુક્તા^૭ વાહિરથોચ્યતે^૬ ॥ ૪૭ ॥

અં એ રીતે^૧ મુખ્યપ્રાણ પોતાને પાંચ પ્રકારે વિલક્ષ્ણ કરીને દેહ મધ્યે^૨ રહેલો છે. ઉદાનવાયુવડે તે (મુખ્ય પ્રાણની) ઉત્ક્રાન્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે પ્રાણકૃતક^૩ 'અહિર્ધાગ્નિ'નું^૪ કથન કરાય છે. ૪૭

હવે, પૂર્વોક્ત પ્રાણ પૃથિવી આદિ બાહ્ય જગતને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:—

આપોભૂમિવિયદ્વાયુતેજસાં^૩ યેઽભિમાનિનઃ^૨ ।

દેવાસ્તદ્રૂપસઃ^૫ પ્રાણો ધત્તે^૪ ધાહ્યમિદં^૩ જગત્ ॥ ૪૮ ॥

અં મુખ્યપ્રાણ, જલ ભૂમિ આકાશ વાયુ અને તેજના જે અભિમાની હોય છે તે રૂપે આ બાહ્ય જગતને (આધિકૌતિક^૧ દેવસ્વરૂપે^૨) ધારણ કરે છે. ૪૮

હવે, તેજ 'મુખ્યપ્રાણ'ના 'અધ્યાત્મ' દેવસ્વરૂપે^૧ ચક્ષુરાદિકને ધારણ કરવાપણાનું^૨ નિરૂપણ કરે છે:—

પુનસ્તદેવતારૂપઃ^૧ શારીરાંશ્ચક્ષુરાદિકાન્ ॥

પ્રાણાદીનનુગૃહ્ણાતીત્યાધ્યાત્મં ધારણં ભવેત્ ॥ ૪૯ ॥

બીજી, તે તેના દેવતારૂપે (સતે) શરીરગત ચક્ષુ-આદિ (તથા) પ્રાણાદિકને અનુગૃહ્ણ કરે છે તે (તેનું) 'અધ્યાત્મ' ધારણ-કરવાપણું છે. ૪૯ સૂચનો અનુગ્રહ ચક્ષુરાદિ પરત્વે છે તે પ્રમાણે અન્યત્ર હોય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

રવેનુગ્રહશ્ચસુપ્યસ્તિ તદ્વત્પરેષ્વપિ ।

અપાનાદિપુ મૂમ્યાદેરૂપકારોઽસ્તિ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૫૦ ॥

અં સૂચનો અનુગ્રહ ચક્ષુ પરત્વે હોય છે તે પ્રમાણે ભૂમિથી લઈ અપાનાદિક અન્ય પદાર્થો પરત્વે પણ શાસ્ત્રતઃ તેનો (સમાન) ઉપકાર હોવાનું સિદ્ધ છે. ૫૦

‘ઉદાન’વાયુ તેનેદેવાતુગૃહીત હોય છે તેથી તે, દેહની ઉચ્છ્વતા શાંત થતાં દેહાન્તર પ્રતિ ગમન કરે છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેજો^૩દેવતયોદાનો^૪ઙ્જુ^૫ય^૧હીતો^૫ યતસ્તતઃ ।

શરીરો^૧પ્ણયે પ્રશાંતે^૩સ્માદે^૪હાદે^૫હાંતરં^{૧૦} વ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

અં કેમકે ‘ઉદાન’વાયુ ‘તેજો’દેવતા વડે અનુગૃહીત હોય છે (અર્થાત્ તેનેદેવ તેનો અભિમાની દેવ છે) તેથી શરીરની ઉચ્છ્વતા પ્રશાંત થયે (તે) દેહધક્રી અન્યદેહ પ્રત્યે ગમન કરે છે. ૫૧

પૂવોક્ત પ્રાણ કેવી રીતે ક્યાં ઉત્ક્રમણ કરે છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મનસ્યેકી^૫ભવન્ત્યાદા^૧વિન્દ્રિયાણિ^૪ તદાત્મનઃ ।

યં^૬ દેહં^{૧૦} ભાવયેત્તત્ર^{૧૧} યાતિ પ્રાણઃ^{૧૨} સર્જીવકઃ ॥ ૫૨ ॥

અં ત્યારે આરંભમાં પોતાની ઇન્દ્રિયો મન મધ્યે એકત્રિત થાય છે. (તે પછી) પ્રાણ, હવસમેત જે દેહની ‘ભાવના’ કરે છે ત્યાં ગમન કરે છે. ૫૨ હવે ‘પ્રાણોપાસક’ના ‘ફલ’નું નિરૂપણ કરે છે:—

પદસુ^૩ પ્રશ્નેયુ^૪ નિર્ણીતં^૫ પ્રાણં^૭ ધ્યાયતિ યઃ^૧ પુમાન્ ॥

સોપાધિકવ્રહ્મવેદી^૬ સં^{૧૦} ક્રમેણ^{૧૧} વિમુચ્યતે ॥ ૫૩ ॥

અં જે યુરૂપ (પૂવોક્ત) છ પ્રશ્નો મધ્યે નિર્ણય કરેલ મુખ્યપ્રાણની ઉપાસના કરે છે તે સશુભુપ્રણવેચા (સતો) કર્મે કરીને વિમુક્ત થાય છે. ૫૩ અપરવિદ્યાના ફલરૂપ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિપર્યંત સંસારવિપયક પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, ગાર્ગ્યમુનિએ ‘બ્રહ્મપ્રાપ્તિવિપયક’ પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

વ્રહ્મલોકાન્તસંસારો^૨પરવિદ્યા^૩ફલં તતઃ ।

ગાર્ગ્યસ્તુ^૫ પરવિદ્યાર્થે^૪ પञ્ચપ્રશ્નાં^૭વોચત ॥ ૫૪ ॥

અં બ્રહ્મલોકપર્યંત સંસાર ‘પરવિદ્યા’ના ફલરૂપે હોય છે તેથી ‘ગાર્ગ્ય’ મુનિએ તેા પરવિદ્યાવિપયક પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. ૫૪ તે પાંચ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરે છે:—

કાનિ^૨ સ્વપન્તિ^૩ કાન્યત્ર^૪ જાગ્રતિ^૫ સ્વપ્રદક્^૬ ચ^૭ કઃ ।

સુતૌ^૮ સુખં^૯ ભવેત્કસ્ય^{૧૦} જગત્કસ્મિન્વિલીયતે ॥ ૫૫ ॥

અ૦ આ પુરૂષ વિષે કોણુ સુષે છે કોણુ બલે છે અને કોણુ સ્વપ્રદક્ષા (છે) ? સુપુસિ મધ્યે કોને સુખ થાય છે ? (અને) કોને વિષે જગત વિલય પામે છે ? ૫૫

હવે, તે પ્રશ્નો મધ્યે પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર નિરૂપણ કરે છે —

દ્દશોન્દ્રિયાણિ^૧ વાહ્યાનિ^૨ સ્વપન્ત્યન્તધિયા^૩ સહ ।

રશ્મયોઽસ્તૈ^૪ યથા^૫ યાન્તિ^૬ સંધ્યાયાં^૭ રવિણા^૮ સહ ॥ ૫૬ ॥

અ૦ બાહ્ય દશ ઇન્દ્રિયો, જે પ્રમાણુ સધ્યા મધ્યે ફિરણો સૂર્ય સહ અસ્ત (પામે છે) [તે પ્રમાણુ] અન્તર્બુદ્ધિ સહ (તે પુરૂષ વિષે) સૂચે છે ૫૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ઇન્દ્રિયો સુતેલી હોય એટલે શ્રવણ તથા દર્શનાદિક ક્રિયાનો અભાવ હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

શ્રવણાદિક્રિયા^૧ નૈવ^૨ સુષત્વાદિતિ^૩ ગમ્યતે ।

તદાપિ^૪ જાગ્રતિ^૫ પ્રાણાઃ^૬ શ્વાસાદેરવિલોપનાત્ ॥ ૫૭ ॥

અ૦ ઇન્દ્રિયો સુતેલી હોય તેથી શ્રવણાદિક ક્રિયા (પુરૂષને) નજ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે તથાપિ તે સમયે શ્વાસાદિકનુ વિલોપન-વિલપ-હોતું નથી તેથી પ્રાણો બંધત હોય છે ૫૭

પૂર્વોક્ત સુપુસિદશા મધ્યે જઠરાગ્નિ પ્રવૃત્ત હોય છે તથા પ્રાણુ યાગાગ્નિરૂપે ઉપાસન કરતા શુ ક્લ પ્રાપ્ત થાય તે ઇત્યાદિકનુ નિરૂપણ કરે છે—

જાઠરાગ્નિઃ^૧ પટુર્ભૂત્વા^૨ ભુક્તં^૩ જરયતે^૪ તદા ।

પ્રાણાં^૫ યાગાગ્નિરૂપેણ^૬ ધ્યાત્વા^૭ યાગફલં^૮ વ્રજેત્ ॥ ૫૮ ॥

અ૦ તે (સુપુસિ) સમયે જઠરાગ્નિ ચચળ થઇને ભક્ષણ કરેલ અન્નને પચાવે છે (તેથી) પ્રાણોની યાગાગ્નિરૂપે ઉપાસના કરતા યાગક્લ પામે ૫૮

× ટિપ્પણ ૫૩ જુઓ 'ય એવં વિદ્મન્ પ્રાપ્ત વિદ્યાયાગ્યતમસ્તુતે' (૧-૧૧-૧૨)

× ટિપ્પણ ૫૫ જુઓ 'મગલત્રેતસ્મિનુલ્લે ભવન્તિ' (૪-૧)

× ટિપ્પણ ૫૬ જુઓ 'તસ્મૈ સહોવાચ સ્વવિતીત્વાચશતે ॥' (૪-૨)

હવે, ('કોણ સ્વપ્નદષ્ટા') એમ ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે -

વાહ્યાક્ષાણામુપરમે મનોઽનુપરતં યદા ।

જીવાત્મા તદુપાધિઃ સન્ તદા સ્વપ્નમવેક્ષતે ॥ ૫૯ ॥

અં બાહ્યેન્દ્રિયોનો ઉપરામ સતે બ્યાદે મન ઉપરામ પામેણુ ન હોય ત્યારે 'જીવાત્મા' મનોપાધિવાપ્ત સતો સ્વપ્નને જોનાર થાય છે ૫૯

હવે, 'સ્વપ્ન' કોને કહે તે નિરૂપણ કરે છે -

નાડીપુ સંચરજીવો નાનાજન્મભિરજિતાઃ ।

વાસના વીક્ષતે સોઽયં સ્વપ્નમિત્યભિધીયતે ॥ ૬૦ ॥

અં જીવ નાડીઓ મધ્યે સચાર કરતો અનેક જન્મો મધ્યે પ્રાપ્ત કરેલી વાસનાઓને જુલે છે તે આ 'સ્વપ્ન' એમ કહેવાય છે ૬૦

હવે, 'સુપુષ્પિ મધ્યે કોને સુખ હોય છે' તે ચોથા પ્રશ્નના ઉત્તરનું બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દૃષ્ટિદ્રાણ્યાવૃતાનિ સ્યુઃ સુષો પિત્તારયતેજસા ।

ચિત્તોપાધિકજીવોઽપિ પિત્તેનાત્રાભિભૂયતે ॥ ૬૧ ॥

અં સુપુષ્પિ મધ્યે હૃદયના છિદ્રો પિત્તસમકર્તેજ વડે ઠકાયલા હોય છે ચિત્તોપાધિકજીવ પશુ અહીં-સુપુષ્પિ-મધ્યે પિત્તવડે અભિભવ-પરાભવ-પામે છે ૬૧

દુઃખવૃત્ત્યુદયશ્ચિત્તે નાસ્તિ છિદ્રનિરોધતઃ ।

આત્માનન્દઃ સ્વપ્રકાશસ્તદા જીવસ્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૬૨ ॥

અં તે સમયે છિદ્ર-ધન્દ્રિયો-ના નિરોધ થકી ચિત્ત વિષે દુઃખવૃત્તિનો ઉદય હોતો નથી (કિન્તુ) જીવનો આત્માનન્દ 'સ્વપ્રકાશ' સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે ૬૨

હવે, 'કોના વિષે જગત વિલીન થાય' આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે -

x ટિપ્પણ ૬૦ જુઓ 'અત્રેય વેદ સ્વપ્ને સર્વે પश्यति' (૪-૫)

x ટિપ્પણ ૬૧ જુઓ 'સ વદા તત્ત્વા મવન્તિ' (૪-૬)

સુતૌ^૭ ચ^૮ પ્રલયે^૯ મુક્તૌ^{૧૦} જગદાત્મનિ^{૧૧} લીયતે^{૧૨} ।

નિવાસવૃક્ષે^૪ લીયન્તે^૫ સન્ધ્યાયાં^૩ પક્ષિણો^૨ યથા^૧ ॥ ૬૩ ॥

અં જે પ્રમાણે 'પક્ષીઓ સન્ધ્યાવિષે નિવાસવૃક્ષ મધ્યે' લીન થાય (તે પ્રમાણે) સુષુપ્તિ પ્રલય અને મુક્તિવેલાયે જગત્ 'આત્મા' વિષે લીન થાય છે. ૬૩

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નવિષયક 'જગત્' કોને કહે તે વ્રજ્ય શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

તન્માત્રાણિ^૧ ચ^૨ મૂતાનિ^૩ જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયાણ્યપિ^૪ ।

અન્તઃકરણભેદાશ્ચ^૭ શક્તી^૬ જ્ઞાનક્રિયાત્મિકે^૫ ॥ ૬૪ ॥

અં તન્માત્રાણાં અને પચ્ચમહાભૂતો, વળી જ્ઞાન તથા કર્મેન્દ્રિયો અને બિન્ન અન્તઃકરણવૃત્તિઓ, જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મિકાશક્તિ - ૬૪

એતેષાં^૧ વિષયાઃ^૨ સર્વે^૩ દ્રષ્ટશ્રોત્રાદિનામકાઃ^૪ ।

જીવોન્તઃકરણસ્થોઽપિ^૬ જગત્સર્વમિદં^{૧૦} ભવેત્^{૧૧} ॥ ૬૫ ॥

અં પૂર્વોક્ત પદાર્થના દૃષ્ટા તથા શ્રોત્રાદિનામક સર્વેય વિષયો તથા અન્તઃકરણસ્થ જીવ, આ સર્વ મળી 'જગત્' થાય છે. ૬૫

નિદ્રા તથા પ્રલયાદિ મધ્યે જગત્ 'લીન' થાય છે એમ ઉપર કહ્યું (શ્લોક ૬૩) તે 'સ્વરૂપ' નિરૂપણ કરે છે:-

ન^૭ કિંચિદ્ઝાતિ^૮ નિદ્રાયાં^૯ લીનં^{૧૦} સ્યાત્તદવેક્ષયા^{૧૧} ।

સર્વેષાં^૩ પ્રલયે^૪ ચદ્વન્મુક્તૌ^૧ તત્ત્વવિદસ્તથા^૨ ॥ ૬૬ ॥

અં જે પ્રમાણે પ્રત્યગભિન્ન શ્રદ્ધાના સાક્ષાત્કાર વડે સર્વેયનો પ્રલય થયે 'તત્ત્વવેક્ષા' ને કાંઈ પણ ('જગત્') ભાસે નહી તે પ્રમાણે નિદ્રાવસ્થા વિષે (જગત્ ભાસતું નથી તેથી) તે 'લીન' થાય છે. ૬૬

'પરમાત્મા' જગત્ના લય તથા સ્થિતિના આધારરૂપ છે તેથી તે (પરમાત્મા)નું 'ઉપાસન' કરવું ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૬૩ જુઓ " સ યથા સોમ્ય...આત્મનિ સપ્રતિષ્ઠે " (૪-૭).

x ટિપ્પણ: ૬૪ જુઓ " શૃષ્ટી ચ...વિષાદવિતત્યં ચ " (૪-૮).

परमात्मा लयाधारो यथा तद्वस्थितेरपि ।

आधारस्तेन जगतः परमात्मोपलक्ष्यताम् ॥ ६७ ॥

अ० जे प्रमाणे 'परमात्मा' जगतना लयने आधार-अधिष्ठान-छे ते प्रमाणे ते तेनी स्थितिने पक्ष आधार छे (तेही) ते (जगदाधारत्व) वडे 'परमात्मा'ने उपलक्षित करयो. ६७

उपलक्षयिता तथा उपलक्ष्य केषु धत्यादि निरूपणु करे छे:—

उपलक्षयिता जीवो बुद्धौ चित्प्रतिचिन्म्वकः ।

उपलक्ष्यं ब्रह्म तत्तु स्यादच्छायादिरूपकम् ॥ ६८ ॥

अ० अन्तःकरणु मध्ये चित्प्रतिगिभरूप 'एव' उपलक्षयिता (अने) 'ब्रह्मतरव' (जगदाधारत्ववडे) उपलक्ष्य छे. किंतु ते (ब्रह्म) छाया-अज्ञान-तथा रूप आदिथी रहित छे. ६८

पूर्वोक्त उपलक्ष्य 'ब्रह्म' केवुं छे तेना 'स्वरूप'तुं निरूपणु करे छे:—

छाया तमस्तेन हीनं शरीरत्रयविवर्जितम् ।

लौहित्यादिगुणैर्हीनं शुभ्रं क्रोधाद्यभावतः ॥ ६९ ॥

अ० ते अज्ञानरूप-छायाधी-रहित, स्थूलादिक-शरीरत्रयथी-रहित, रक्तादि-गुणोधी-रहित (तथा) क्रोधादिकना अलावने लघु शुद्ध-स्वरूप छे. ६९

ब्रह्मना पूर्वोक्त स्वरूपने जलुनार 'सर्वज्ञ' तथा 'सर्वात्मा'रूप होय धत्यादि निरूपणु करे छे:—

अक्षरं नाशहतूनामभावाद्ब्रह्म तादृशम् ।

यो जानाति स सर्वज्ञः सर्वात्मा च भवेत्खलु ॥ ७० ॥

अ० ब्रह्म, (तेने) नाश करनार कारणाना अलावने लोघे अक्षर-अवि-

x टिप्पणु: ६७ लुओ " एष हि दृष्ट एषा...सर्वो भवति " (४-९-१०).

x टिप्पणु: ६८ लुओ " अच्छायम् " (४-१०).

x टिप्पणु: ७० लुओ " स सर्वज्ञ. " (४-१०).

नाशी-छे. जे ते प्रकारना प्रक्षने लाले-साक्षात्कार करे-ते निश्चे 'सर्वज्ञ' (तथा) 'सर्वात्मा' इत्ये छे. ७०

हेवे, पांचमा प्रश्नतुं जे श्लोकवडे अवतरणु करे छे:—

सत्यकामस्तु पूर्वोक्तब्रह्मानुभवसाधनम् ।

प्रणवध्यानमप्राक्षीत्फलभेदेन संयुतम् ॥ ७१ ॥

अ० वणी, ('शिषि' ऋषिना पुत्र) 'सत्यकामे' पूर्वोक्त ब्रह्मानु-
भवना साधनरूप प्रणवध्यान विषयमां 'इत्येते' पूर्वक पृच्छा करी. ७१

लोकेषु ज्ञानकर्मभ्यां साध्येषु कतमं व्रजेत् ।

आमृतिप्रणवध्यायी स विशेषमिदं वद ॥ ७२ ॥

अ० ते भरणुपर्यंत 'प्रणव'नी उपासना करनार पुश्य, ज्ञान तथा
कर्मभेदी साध्य (उलय) लोक मध्ये कथा (लोक)ने पाये ते आ विशेष-वेद-
मने कहे. ७२

पूर्वोक्त प्रश्नना उत्तरतुं निरूपणु करे छे:—

शृण्वोकारः प्रतीकं स्यादपरस्य परस्य च ।

ब्रह्मणोऽन्यतरद्ब्रह्म प्रणवेन विचिंतयेत् ॥ ७३ ॥

अ० सांख्य. 'ब्रह्म' अपर तथा परब्रह्मतुं प्रतीक छे (तेषी)
'प्रणववडे' ज्येमांथी ज्येक ब्रह्मतुं विचिंतन करवूं. ७३

हेवे, 'पर'पर' ब्रह्मना 'स्वरूप'तुं निरूपणु करे छे:—

विराडाद्यपरं तद्वत्सत्यज्ञानात्मकं परम् ।

मात्रात्रयविभक्तं तदपरं ब्रह्म चिन्तयेत् ॥ ७४ ॥

अ० (जे प्रमाणे) 'अपर' ब्रह्म विराडादि स्वरूप छे ते प्रमाणे
'पर' ब्रह्म सत्य तथा ज्ञान स्वरूप छे, (अ+उ+म्) वधु मात्रावडे विभक्त
'प्रणव' ते 'अपर' ब्रह्म छे (ज्येम) चिन्तन करवूं. ७४

x टिप्पणु: ७१ लुओ " शिवः...जयति " (५-१).

x टिप्पणु: ७३ लुओ प्रतीक-नभूतो; भूतस्वरूप.

x टिप्पणु: ७४ लुओ " एतद् सत्यकाम...एकतरमन्वेति " (५-२).

પૂર્વેક્ષત વ્રણ માત્રાઓ ઠહી તેના વિભાગ-ધ્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

વિરાટ્કારઃ સૂત્રાત્મોકારો હ્યવ્યાકૃતં પુનઃ ।

મકાર ઇતિ વિજ્ઞેયો વિભાગોઽપરાચિન્તને ॥ ૭૫ ॥

અં વિરાટ્ અકારરૂપ છે સૂત્રાત્મા ઉકારરૂપ છે અને વળી અવ્યાકૃત-અવ્યક્તમાયા-મકારરૂપ છે એમ વિભાગ અપરબ્રહ્મના ચિન્તન પરત્વે બાણવો. ૭૫

વિરાટ્સ્વરૂપમાત્રને 'હકાર' વડે ચિન્તન કરે તે નિરર્થક ન હોય અને તે પ્રકારના ચિન્તનવડે શું 'ફલ' પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સૂત્રવ્યાકૃતવિજ્ઞાનહીનો યદિ વિચિન્તયેત્ ।

વિરાળમાત્રં તમોકારં તદાપિ વ્યર્થતા ન હિ ॥ ૭૬ ॥

અં બે સૂત્ર-હિરણ્યગર્ભ-તથા વ્યાકૃત (વિરાટ્) તત્ત્વનો જ્ઞાનરહિત એવો તે વિરાટ્સ્વરૂપને જ 'હકાર'સ્વરૂપે ચિત્તવે તોપણ તેમાં નિશ્ચે નિષ્ફળતા ન હોય. ૭૬

'વિરાટ્' સ્વરૂપની ઉપાસનાવડે શું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે—

ઋગાસ્ત્યદેવાઃ સહસ્રા ભૂલોકં પ્રાપયંતિ તમ્ ।

પૂર્વવાસનયા યોગમભ્યસ્યત્યધિકં પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

અં ઋગાદિદેવો તેને એકદમ ભૂલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (અને ત્યાં તે) પૂર્વજન્મની વાસના વડે પુનઃ અધિક યોગનો અભ્યાસ કરે છે. ૭૭

હવે, વિરાટ્ તથા સૂત્રાત્મક સ્વરૂપનું બે (અ+ઉ) માત્રાવડે 'ઉપાસન' કરે તો શું 'ફલ' પ્રાપ્ત થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

વિરાટ્સૂત્રાત્મકં માત્રાદ્વયં ધ્યાત્વા તુ નીયતે ।

યજુર્વેદૈઃ સોમલોકં પુનરાવૃત્તિસંયુતમ્ ॥ ૭૮ ॥

અં વળી, વિરાટ્ તથા સૂત્રાત્મક બે માત્રાનું ધ્યાન કરીને યજુર્વેદવડે પુનરાવર્તનસંયુત સોમલોક પ્રતિ (તેને) લઈ જવાય છે. ૭૮

x ટિપ્પણ. ૭૫ જુઓ. " સ યથેકમાત્રમભિષ્ચાયીત ..મદિનાતમનુભવતિ " (૫-૩)

x ટિપ્પણ. ૭૮ જુઓ. " અથ યદિ દ્વિમાત્રેણ...પુનરાવર્તતે " (૫-૬).

હવે, વિરાટ્ આદિતું 'ત્રિમાત્ર સ્વરૂપે' સ્મરણ કરતા શું 'ફલ' પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિરાટ્સૂત્રાવ્યાકૃતાલ્યં ત્રિમાત્રં પ્રણવં સ્મરેત્ ।

સામવેદૈર્બ્રહ્મલોકં નીયતે મુક્તિકારણમ્ ॥ ૭૯ ॥

અં (જે) વિરાટ્ હિરણ્યગર્ભા તથા અવ્યક્ત-માયા-નામક 'ત્રિમાત્રાત્મક' 'પ્રણવ'નું સ્મરણ કરે તે સામવેદો વડે મુક્તિના કારણરૂપ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જવાય છે. ૭૯

એ રીતે, ઐંકારપૂર્વક 'અપર'બ્રહ્મના ચિન્તનવડે 'ક્રમમુક્તિ' સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સમસ્તજીવસંઘાલ્યઃ સૂત્રાત્મા યઃ પરાઽન્યતઃ ।

તસ્માદપિ પરં બ્રહ્મતત્ત્વં યત્તદવેક્ષતે ॥ ૮૦ ॥

અં અન્ય મુદ્ધિપદાર્થથી ૫૨-શ્લોક-જે સમસ્તજીવસમૂહસંરક હિરણ્યગર્ભાત્મા તેથી પણ ૫૨ જે 'બ્રહ્મતત્ત્વ' તેનો તે આક્ષાત્કાર કરે છે. ૮૦ ઐંકારપૂર્વક 'અપર' બ્રહ્મનું ચિન્તન કરી કેવી રીતે ક્રમમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રમમુક્તિર્મવેદિત્યમપરબ્રહ્મચિન્તનાત્ ।

ઐંકારેણ પરં બ્રહ્મ ધ્યાત્વેક્ષિત્વા ચ મુચ્યતે ॥ ૮૧ ॥

અં 'ક્રમમુક્તિ' 'અપર'બ્રહ્મના ચિન્તનવડે આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઐંકારવડે 'પર'બ્રહ્મનું ચિન્તન કરી અને તેનો આક્ષાત્કાર કરીને (તે) મુક્ત થાય છે. ૮૧

શાન્તીપુરૂષ પૂર્વોક્તરીત્યા 'ઐંકારોપાસનાવડે' 'પરબ્રહ્મને પામે છે ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

શાન્તં જરામૃત્યુહીનમભયં બ્રહ્મ યત્પરમ્ ।

તઐંકારેણ વિદ્વાન્ યઃ સાઽન્વેતીતિ પૃથક્ શ્રુતમ્ ॥ ૮૨ ॥

x ટિપ્પણ: ૭૯ ભુઓ " યઃ પુનરેતરિત્રમાત્રેણ...પુરુષમીક્ષતે " (૫-૫).

x ટિપ્પણ: ૮૦ ભુઓ " ઇતસ્માઞ્જીવપનાત્પરાત્ " (૫-૫).

x ટિપ્પણ: ૮૨ ભુઓ " તિલ્લો માત્રા...ભયં પર ચ " (૫-૬-૭).

અં જે જ્ઞાની હોય છે તે, જે શાન્ત જરામરણથી-રહિત અભય પરબ્રહ્મ છે તેને વળી ઓંકારની ઉપાસનાવડે પામે છે એમ પૃથક્ ક્રુતિમાં કહ્યું છે. ૮૨

હવે, બ્રહ્મની 'પ્રત્યગાત્મતા' જાણવા 'ભરદ્વાજ' મુનિ 'પુરુષ' તે કોણ ઈત્યાદિ પૂછે છે તે (હક્ટાપ્રશ્નના) અવતરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

મુ^૧કૌ^૨ પ્રા^૩પ્યં^૪ પરં^૫ બ્રહ્મ^૬ યન્તસ્ય^૭ પ્રત્યગાત્મતામ્ ।

બુ^૮મુત્સુઃ^૯ સન્^{૧૦} ભરદ્વાજઃ^{૧૧} પુરુષં^{૧૨} પ્રપ્તુમિચ્છતિ ॥ ૮૩ ॥

અં મુક્તિ મધ્યે પ્રાપ્ત જે પરબ્રહ્મ તેની 'પ્રત્યગાત્મતા'નું જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છાવાળા સતા ભરદ્વાજ, 'પુરુષ' કોને કહે તે પૂછવાને ઇચ્છે છે. ૮૩

'ભરદ્વાજ' સોળકળાવડે યુક્ત 'પુરુષ' તે કયો ઈત્યાદિ જાણવા પૂછે છે:—

રાજપુત્રઃ^૧ પોઢશભિઃ^૨ કલાભિઃ^૩ પુરુષં^૪ યુતમ્ ।

અ^૫પૃચ્છન્માં^૬ ન^૭ વેદાર્હં^૮ વદ^૯ તે^{૧૦} પુરુષં^{૧૧} મુને ॥ ૮૪ ॥

અં રાજપુત્રે અને સોળકળાવડે યુક્ત 'પુરુષ' તે કયો તે વિષે પૂછ્યું. હું તેને જાણતો નથી (તેથી) છે મુને । તે 'પુરુષ'ના સ્વરૂપનું અને નિરૂપણ કરો. ૮૪

શૃ^૧વસૌ^૨ પુરુષો^૩ દૈહે^૪ હૃન્મધ્યે^૫ ભાસતે^૬ સદા ।

ત^૭સ્મિન્પ્રાણાદિનામાન્તા^૮ માયયૌત્પાદિતાઃ^૯ કલાઃ ॥ ૮૫ ॥

અં સાંભળ. આ પુરુષ દેહમધ્યે હૃદયવિષે સદા પ્રકાશે છે. તે વિષે પ્રાણુથી લઈ માત્ર પર્યંત સોળ કલાઓ માયાયૈ ઉત્પાદન કરેલી છે. ૮૫

હવે, પૂર્વોક્ત સોળ 'કલા' તે કયી તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણઃ^૧ શ્રન્ધા^૨ સ્વાદિમૂતપચ્ચકં^૩ ચૈન્દ્રિયં^૪ મનઃ ।

અ^૫ન્નં^૬ વીર્યં^૭ તપો^૮ મન્ત્રાઃ^૯ કર્મ^{૧૦} લોકાશ્ચ^{૧૧} નામ^{૧૨} ચ ॥ ૮૬ ॥

x દિપ્ત્યુ ૮૪ બુએ " મગવન દિલ્લખનામ ...મવાઈ ઉપર " (૧-૧).

x દિપ્ત્યુ: ૮૫ બુએ " દરવાન્ત.ગરીરે સોમ્વ...કયા પ્રવવન્તિ " (૧-૨).

અં પ્રાણુ થદા આકાશાદિ પાંચ મહાબૂત અને ઇન્દ્રિય મન અત્ત વીર્યં તપ મત્રો કર્મ અને લોક તથા નામ. ૮૬

પૂવોક્ત 'કલાઓ' તે પુરૂષ મધ્યે કલ્પિત છે તેથી તે પુરૂષની દેહો-પલબ્ધિ અથોગ્ય નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આરોપિતાઃ કલા યસ્મિન્પૂર્ણોઽસૌ પુરુષસ્તતઃ ।

उपलब्धिस्तथाप्यस्य देहमध्ये प्रशस्यते ॥ ૮૭ ॥

અં જે વિષે કલાઓ કલ્પિત હોય છે તેથી આ 'પુરૂષ' 'પૂર્ણ' સ્વરૂપ છે. તથાપિ આ (પુરૂષ)ની દેહમધ્યે ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ-હોવાનું ઇષ્ટ છે. ૮૭

પૂવોક્ત દેહોપલબ્ધિથી તે 'પુરૂષ'તત્ત્વ સુપ્રાપ્ત થાય છે તેથી જીવ-પણું ટાળવાનો યોગ્ય સુગમ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચિદ્રૂપતાઽત્ર વિસ્પષ્ટા દર્શનશ્રવણાદ્વિભિઃ ।

अपैति जीवता देहे स्थिते पूर्णत्वबोधनात् ॥ ૮૮ ॥

અં આ દેહ મધ્યે ('પુરૂષ'ની) ચિદ્રૂપતા વિશેષ સ્પષ્ટ હોય છે (તેથી) દેહમધ્યે (તે 'પુરૂષ') સ્થિત થયે દર્શન (જ્ઞાન) તથા શ્રવણાદિવડે 'પૂર્ણ'સ્વરૂપ હોવાના યોગ્યથી 'જીવપણું' ટળી જાય છે. ૮૮

'પુરૂષ'ના 'પૂર્ણ'ત્વ'ના યોગ્ય થકી જીવપણું કેવી રીતે ટળે તે ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

जीवत्वापादकोपाधिः प्राणस्तस्माज्जनेः सदा ।

प्राणोत्ક્રાન્તિસ્થિતી स्वात्मन્યારોप्येते मुमुक्षुभिः ॥ ૮૯ ॥

અં 'પ્રાણુ' જીવપણુને ઉત્પન્ન કરનારી ઉપાધિ (છે) તેથી તેની (પ્રાણુની) ઉત્પત્તિ સાથે મુમુક્ષુઓવડે પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિ તથા સ્થિતિનો પોતાના આત્મા વિષે આરોપ-કલ્પના-કરાય છે. ૮૯

હવે પરમાત્માએ વિચાર કરી પ્રાણુને સત્યતા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

कस्मिन्नुत्ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તિમાપ્સ્યામીતિ વિચારયન્ ।

परमात्माऽसृजत्प्राणान् जनारोपो भवेत्ततः ॥ ૯૦ ॥

x ટિપ્પણુ: ૮૭ જુઓ "દેવાન્તઃ શરીરે" (૧-૨).

x ટિપ્પણુ: ૯૦ જુઓ "કસ્મિન્નુત્ક્રાન્તઃ...પ્રાણમસૃજત" (૧-૨-૪).

અં 'પરમાત્મા'એ કોણ ઉત્કાંત યતાં-ખ્હાર નીકળી જતાં-મારે ખ્હાર નીકળવાનું થાય એમ વિચારીને પ્રાણોને સંન્યા તેથી જનારાપ-ઉત્પત્તિનો આરાપ-પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૦

'દેહસ્થ' 'ચિદ્રૂપતા' તેજ 'પૂર્ણપુરુષત્વ' છે એમ બોધચક્રી અવપણું ટળે છે તેથી પુરુષની દેહોપલબ્ધિ ઇષ્ટ છે એમ ઉપર ઠહું તેનો ઉપસંહાર કરે છે:—

जीवत्वस्यारोपितस्य^१ निवृत्त्यर्थं^२ चिदात्मनि^३ ।

देहस्थे^४ पूर्णरूपेण^५ पुरुषत्वं^६ विबुध्यताम् ॥ ९१ ॥

અં કલ્પેલ અવપણાની નિવૃત્તિ અર્થે દેહસ્થ ચિદ્રૂપતા પરત્વે પુરુષ-પણાને પૂર્ણસ્વરૂપે હોવાનું સમજવું. ૯૧

પ્રાણથી લઈ નામપર્યંત કલામય સર્વ જગત્ના 'અધિષ્ઠાન'રૂપે હોવાથી પુરુષનું પૂર્ણત્વ ઘટે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

जगत्प्राणादिनामान्तं^१ सर्वमस्मिन्प्रकल्पितम्^२ ।

सर्वाधिष्ठानरूपत्वात्^३ पूर्णत्वमुपपद्यते ॥ ९२ ॥

અં પ્રાણથી માંડી નામ પર્યંત સર્વ જગત આ (પુરુષ) વિષે પ્રકલ્પેલું હોય છે (તેથી) સર્વ (જગત)ના અધિષ્ઠાનરૂપે હોવાથી (પુરુષનું) 'પૂર્ણત્વ' ઉપચન્ન થોગ્ય-છે. ૯૨

પૂર્વોક્ત 'કલામય' સર્વ 'જગત'નો ઉપદેશવડે આત્મા વિષે 'લય' થાય છે ઇત્યાદિ નદીના ઉદ્દાહરણપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

नदीष्वन्वि^१ प्रविष्टासु^२ लीयन्ते^३ रूपनामनी ।

कलास्वात्मनि^४ बोधेन^५ लीना^६ स्वात्माधिबस्थितः^७ ॥ ९३ ॥

અં (જે પ્રમાણે) નદીઓ સમુદ્ર પ્રતિ પ્રવિષ્ટ (સતે) [તેમનાં]રૂપ તથા નામ લીન થાય છે (તે પ્રમાણે) 'બોધ'વડે 'કલા'ઓ આત્મા વિષે લીન યતાં આત્મા સમુદ્રની જેરે સ્થિત હોય છે. ૯૩

પૂર્વોક્ત અંકલ-કલારહિત-'આત્મા' સુક્ત કહેવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૯૨ શુઓ " સ પ્રાણમદ્વજત...લોકેષુ ચ નામ ચ " (૬-૪).

x ટિપ્પણ: ૯૩ શુઓ " સ યથેનાનયઃ...કલોઽમૃતો ભવતિ " (૬-૫).

મનુષ્યેભ્યો હિતતમં વરં વઞ્ચે પ્રતર્દનઃ ।

હિતં હિતતરં ચૈન્દ્રો મૈને હિતતમં ધિયા ॥ ૪ ॥

અં 'પ્રતર્દને' મનુષ્યોના અર્થે અત્યંત કલ્યાણકારક વરની યાચના કરી અને 'ઇન્દ્રે' હિતસ્વરૂપ અધિક હિતસ્વરૂપ તથા અત્યંત હિતસ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારના વરનો પોતાની ખુદ્ધિથી વિચાર કર્યો. ૪

હવે, હિતકારક અતિહિતકારક તથા અત્યંત હિતકારક છે, શું છે તે ઇત્યાદિક બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે.—

હિતં સ્વર્ગસુખં મર્ત્યસુખાદપ્યાધિકત્વતઃ ।

તદ્વૈરાગ્યં હિતતરં યાગાઘ્યાયાસવર્જનાત્ ॥ ૫ ॥

અં સ્વર્ગસુખ, મર્ત્યસુખાદિક થકી અધિક હોવાથી હિત સ્વરૂપ છે. (સ્વર્ગસુખ) થકો વેરાગ્ય, તેમાં યાગાદિક કર્મના પરિશ્રમનો અભાવ હોય છે તેથી અધિક હિતકર છે. ૫

હવે 'અત્યંત' 'હિતકર' શું તે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વાત્મવૌધો હિતતમો નિત્યાનન્દાનુભૂતિદઃ ।

इति मत्वेन्द्र आहैतं शिष्यं जानीहि मामिति ॥ ६ ॥

અં સ્વાત્મજ્ઞાન નિત્યાનન્દાનુભૂતિને દેનાર છે (તેથી) અત્યંત હિતકર છે એમ માનીને ઇન્દ્રે, 'મને જ્ઞાણખ' ('મારા સ્વરૂપને જાણ') એમ તે શિષ્યને કહ્યું. ૬

હવે, પ્રતર્દનને, પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રની (મારા સ્વરૂપને જાણ એમ) ઉક્તિથી પરમાત્માનો નિશ્ચય કેવી રીતે થાય છે તેનું ચુકિતપુરુષર પ્રતર્દનશંકા-યુગ્મે નિરૂપણ કરે છે:—

सहस्राक्षोऽहमित्युक्तमेदेह इति चैरणात् ।

अस्मच्छब्दो वपुस्तस्य स्वामिनं च ब्रवीत्ययम् ॥ ७ ॥

અં 'હું' હજાર આંખવાળો છું' એમ વચન થકી અને 'મારા દેહ' એમ આ ઉક્તિથકી 'અસ્મત્' (હું) શબ્દવડે દેહ તથા તેના સ્વામી-ત્વમ-દેહ-નો યોધ થાય છે. ૭

* ટિપ્પણ ૬ જુઓ "મામેવ વિજાનોહિ"

સ્થૂલદેહનો સ્વામી સૂક્ષ્મદેહ ચક્ષુગમ્ય ન હોય તદાપિ તે અનુમાનગમ્ય હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સહસ્રાક્ષવપુસ્તેન દૃષ્ટં સ્વામી તુ તદ્દશા ।

ન દ્રષ્ટું શક્યતે લિંગાત્પુરૈવાનુમિતઃ સ્વલ્લુ ॥ ૮ ॥

(અં ઇન્દ્રનો) હજારો આંખવાળો દેહ પ્રતદંન નેને દષ્ટિગોચર થયો કિન્તુ, તે દેહનો) સ્વામી 'સૂક્ષ્મદેહ' તેની દષ્ટિવડે દેખાવો શક્ય ન હોય (કિમકે) તે નિશ્ચે, પૂર્વેથી જ લિંગોવડે અનુમાન સિદ્ધ હોય છે ૮

પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મદેહ કેવી રીતે અનુમાનસિદ્ધ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે -

સહસ્રાક્ષવપુઃ સ્વામિયુક્તં સ્યાદ્વ્યવહારતઃ ।

મચ્છશરીરવદિત્યં વાલનાઽપ્યવગ્ચયતે ॥ ૯ ॥

અં હજારઆંખવાળો (સ્થૂલ) દેહ માર શરીર' તેની ચેરે વ્યવહારત સ્વામિયુક્ત હોવાનુ સિદ્ધ થાય એમ એ રીતે બાલક પણ મમને છે ૯

પૂર્વોક્ત શકાના નિરોક્ષણવડે પ્રતદંન પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રોક્ત ('મને ઓળખ') પરત્વે પરમાત્મવિષયક શુ નિર્ણય ઉપર આંચો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે -

અતો બુદ્ધિમતો વૌહું યૌગ્યોઽસ્મચ્છવ્દલક્ષિતઃ ।

વિવક્ષિતઃ કશ્ચિદર્થ ઇતિ શિષ્યેણ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અં એથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને એમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય 'મદમત્' (હું) ચળકલક્ષિત કોઈ (અલૌકિક આત્મારૂપ) અર્થ વિવક્ષિત છે એમ શિષ્ય (પ્રતદંન) તેણે નિર્ણય કર્યો ૧૦

પૂર્વોક્ત 'અલૌકિક' આત્માના જ્ઞાનવડે શુ 'હું' પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

અલૌકિકાત્મા જ્ઞેયોઽસ્તુ તદ્વિજ્ઞાનેન કિં ફલમ્ ।

ઈતિ ચૈદ્દુઃસ્વસંવંધરાહિત્યં તત્ત્વધીફલમ્ ॥ ૧૧ ॥

અં અલૌકિક આત્મા જલે બાણવાયોગ્ય હો (કિં) તેના વિજ્ઞાન-

અનુભવ-વડે શું ફલ ? એમ (કહે) તો દુઃખસંબંધનો અભાવ તે તત્ત્વ-જ્ઞાનનું ફલ છે. ૧૧

સ્થૂલદેહ વિષે રોગાદિજન્ય દુઃખ હોય છે, સૂક્ષ્મદેહ વિષે પુણ્યપાપકૃત ભય હોય છે કિન્તુ, કેવળ 'ચિદાત્મા'ને ભય હોતો નથી અને 'દુઃખાભાવ' હોય છે તેથી દુઃખાભાવસંબંધી જ્ઞાન અત્યંત હિતકર છે ઈત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્માદ્દિતતમં જ્ઞાનં દુઃખાભાવોઽન્ન વર્ણયતે ।

સહસ્રાક્ષે સ્થૂલદેહે દુઃખં રોગાદિજં ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્વામિન્યાસ્મિન્સૂક્ષ્મદેહે પુણ્યપાપકૃતં ભયમ્ ।

ત્વાપ્ટ્રાદીનાં વર્થેઽપ્યાસીઙ્ગયં નૈવ ચિદાત્મનઃ ॥ ૧૩ ॥

અં તેથી અહીં દુઃખાભાવ અત્યંત હિતકર જ્ઞાનરૂપે વર્ણવાય છે. હજારો આંખવાળા (ઇન્દ્રના) સ્થૂલદેહ મધ્યે' રોગાદિજન્ય દુઃખ હોય છે. ૧૨

આ (સ્થૂલ) સ્વામી સૂક્ષ્મદેહ (ને આત્મા માનીએ તો) આ મધ્યે' પુણ્ય-પાપકૃત ભય હોય. (કિન્તુ), ચિદાત્માને ત્વષ્ટાના પુત્ર આદિનો વધ કરે તથાપિ કાંઈ ભય પ્રાપ્ત હોતો નથી (તેથી ચિદાત્મા તેજ 'અસ્મત્' શબ્દો-પલક્ષિત છે). ૧૩

ત્વષ્ટાપુત્ર આદિનો વધ કયો તથાપિ ઇન્દ્રના ચિદાત્માને તે 'અસંગ' હોવાથી કાંઈ પાપ પ્રસક્ત થયું નહીં ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ત્વષ્ટુઃ પુત્રો વિશ્વરૂપ આસીદૈવપુરોહિતઃ ।

સ્વામિદ્રોહં ચકારાસૌ તે ત્વાપ્ટ્રં હતવાનહમ્ ॥ ૧૪ ॥

અં ત્વષ્ટાનો પુત્ર વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત હતો. તેણે સ્વામીદ્રોહ કયો (તેથી) એ' તે ત્વષ્ટાપુત્રને હણ્યો. ૧૪

કર્તૃર્થમ્મૂઢ્ઘ્ઘહત્યા ન ત્વસંગે ચિદાત્મનિ ।

વેદાન્તજ્ઞાનહીનાનાં યતીનાં હનને તથા ॥ ૧૫ ॥

અં (તેથી) ધ્રુવહત્યા કર્તા પરત્વે પ્રસક્ત થઈ. કિન્તુ 'અસંગ' ચિદાત્મા

પરત્યે પ્રસક્ત ન થઈ. તે પ્રમાણે વેદાન્તજ્ઞાનથી રહિત ચતીઓ-સન્યાસીઓ-નો વધ કરતા (મારા) ચિદાત્માને કાઈ (પાપપ્રસક્તિ થઈ નહીં) ૧૫

લોકત્રયે વહુવિધાનસુરાન્હતવાનહમ્ ।

ચિદાત્મનોઽપિ મૈ તત્ર નૈવ લોમાપિ હિંસ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અં મેં ત્રણે લોકવિષે અનેક પ્રકારના અચુરોને હણ્યા તથાપિ ત્યા હું-ચિદાત્માને વાળમાત્ર બાધ થતો નથી. ૧૬

ચિદાત્મા પુણ્યપાપાદિદોષથી રહિત છે તે જ્ઞાનનો મહિમા છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માહાત્મ્યં મમ નૈતત્સ્યાત્કિન્તુ જ્ઞાનસ્ય તદ્ભવેત્ ।

અન્યોઽપિ માં ચિદાત્માનં વૈત્તિ ચૈત્તત્ફલં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

અં આ મહાઃ માહાત્મ્ય ન હોય કિન્તુ તે જ્ઞાનનું (માહાત્મ્ય) હોય છે અન્ય પણ ચિદાત્માને બલે તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય. ૧૭

‘જ્ઞાની’ માતાવધાદિક પાપ કરે તથાપિ તેને મોક્ષને બાધ ન થાય ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વાચા વા મનસા માતૃવધાદીન્કુરુતે યદિ ।

તથાપિ જ્ઞાનિનો મૌક્ષો ન હૈતૈર્વિનિવાર્યતે ॥ ૧૮ ॥

અં બે (જ્ઞાની) વાણી વા મનવડે માતાવધાદિક (પાપ) કરે તથાપિ તે જ્ઞાનીના મોક્ષને આ (કૃત્યો) વડે બાધ આવતો નથી. ૧૮

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીને સુખિવિધયક નિશ્ચય હોવાથી તેને આનંદનાશ થાય નહિ ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પાર્પકૃતવતોઽપ્યસ્ય મુખે હર્ષક્ષયો ન ભવેત્ ।

ન મુક્તિર્નશ્યતીત્યેવં શાસ્ત્રૈરસ્ય વિનિશ્ચયાત્ ॥ ૧૯ ॥

અં એ રીત્યે મુક્તિ નાશ યામે નહીં એમ આ (જ્ઞાનીને) શાસ્ત્રોવડે નિશ્ચય સિદ્ધ છે તેથી તે પાપ કરનાર હોય તથાપિ તેના મુખ વિષે હર્ષનાશ થાય નહિ. ૧૯

x ટિપ્પણ ૧૬ જુઓ “ વિનીત્યં જ્ઞાનમ્ ..ન જ્ઞાન ન ન ” (૧-૨)

મૂઢપુરૂષને પણ તેના ચિન્માત્રસ્વરૂપને પાપલેપન ન હોય એટલે તેનામાં અને તત્ત્વવેત્તા વચ્ચે શું ભેદ ઇત્યાદિ શંકાસ્થાનનું નિરૂપણ કરે છે:—

ન^૧નૂ^{૨+૩} મૂઢ^{૬+૭}સ્થાપિ^૪ નાસ્તિ^૫ ચિન્માત્રે^૫ પાપલેપનમ્ ।

તતઃ^૬ કૌડતિશયસ્તસ્ત્વવિદઃ^{૧૦ ૧૧} સ્યાદિતિ^૯ ચેચ્છૃણુ^{૧૨+૧૩ ૧૪+૧૫} ॥ ૨૦ ॥

અં મૂઢ-અજ્ઞાની-પુરૂષને પણ ચિન્માત્ર પરત્વે પાપલેપન હોતું નથી તેથી તેના અને તત્ત્વવેત્તા વચ્ચે શો ભેદ એમ કહે તો સાંભળ. ૨૦

ઉભયવચ્ચેના ભેદનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકર્તૃ^૧ગતં^૨ પાપમજ્ઞાત્વા^૩રોપ્યતે^૪ ચિતિ^૫ ।

તેન^૬ ગ્લાનિમુખે^૭ ભાતિ^૮ જન્માપિ^{૧૦+૧૧} નરકે^{૧૨} ભવેત્ ॥ ૨૧ ॥

અં પાપ અહંકર્તાગત હોય છે તે ન લાણીને (તેને) ચિદાત્મા પરત્વે આરોપિત કરે છે. તેને લઈ મુખ વિષે ગ્લાનિ ભાસે છે (અને) જન્મ પણ નરક મધ્યે થાય છે. ૨૧

જ્ઞાનેન^૧ કર્મણસ્તસ્ય^૨ વીજભાવો^૩ વિનશ્યતિ^૪ ।

જન્મપ્રરોહો^૬ નૈવાસ્તીત્યેવં^{૭+૮} નિશ્ચિત્ય^{૧૦} હૃષ્યતિ^{૧૧ ૧૨} ॥ ૨૨ ॥

અં તેના કર્મને 'બીજભાવ' જ્ઞાન તેણે વિનાશને પામે છે. એ રીતે (તેને) જન્મભાવ હોતો જ નથી એમ નિશ્ચય કરીને (તે) આનંદિત થાય છે. ૨૨

પૂર્વેક્તા જન્મભાવાને ઉદ્દાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

દग्ધવ્રીજં^૩ યથા^૧ લોકે^૨ ન પ્રરોહક્ષમં^૪ તથા^૫ ।

જ્ઞાનાગ્નિદ્ગ્ધં^૬ યત્કર્મ^{૭ ૮} ન તજ્જન્મપ્રદં^{૧૨ ૧૦ ૧૧} ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અં જે પ્રમાણે દોહમાં જેનું બીજ બળી ગયું હોય તે ઊગવાને સમર્થ ન હોય તે પ્રમાણે જે કર્મ જ્ઞાનાગ્નિવડે બળી ગયું હોય તે જન્મપ્રદ હોતું નથી. ૨૩

ઉપર કહ્યું તેમ જ્ઞાનીના કર્મનાં બીજ બળી ગયાં હોય તો તેઓ અજ્ઞાનીની પેરે પાપાચરણ શાથી ન કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ તર્હિ ૩ તત્ત્વવિદઃ ૨ શ્રેષ્ઠાઃ ૪ મૂઢવન્નિયમેન ૫ તત્ ।

૮ કુતઃ ૬ પાપં ૯+૧૦ ત્યજન્તીતિ ૧૧ ચૈદ્રહસ્યમિદં ૧૩ શ્રુણુ ૧૨ ૧૪ ॥ ૨૪ ॥

અં ત્યારે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તાઓ મૂઢ પુરૂષની ધેરે તે પાપનો નિયમપૂર્વક શાથી પરિત્યાગ કરે છે એમ કહે તો આ રહસ્ય (છે) તે સામળ. ૨૪

પૂર્વોક્ત 'રહસ્ય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

૧+૨ ૩ ૪ ૫+૬ ૭+૮ ૧૧ ૧૨ ૯
યદ્યપ્યામુષ્મિકી ૧૦ હાનિનાસ્ત્યથાપ્યૈહિકી ૧૩ તુ ૧૪ સા ।

૧૦ મહતી ૧૩ વિદ્યતે ૧૪ તેન ૧૫ પાપં ૧૬ યત્નેન ૧૭ વર્જયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અં ને કે (તે પાપાચરણથી) પારલૌકિક હાનિ નથી તથાપિ તે મહાન ઐહિકી (હાનિ) તો વિષમાન છે તેને હઈ પાપનો યત્નપૂર્વક પરિત્યાગ કરવો. ૨૫

હવે, પૂર્વોક્ત તત્ત્વવેત્તા પાપાચરણ કરે તો 'ઐહિકી' મહાન હાનિ કેવી રીતે થાય તે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

૧ શિષ્ટાસ્ત્યજન્તિ ૩ પાપિષ્ઠં ૫ પ્રત્યક્ષો ૭ નરકઃ ૯ સ ૧૧ હિ ।

૬ તન્નિન્દકસ્તસ્ય ૧૦ પાપં ૧૧ ગૃહીત્વા ૧૨ નરકં ૧૩ વર્જેત્ ॥ ૨૬ ॥

૨ સ્તૌતા ૩ કર્મી ૫ તુ ૬ સંસર્ગાત્સ્વયમપ્યાચરેત્થા ।

૮ ઇત્યં ૯ દોષત્રયં ૧૦ દૃષ્ટ્વા ૧૧ શિષ્ટાઃ ૧૨ પાપં ૧૩ ત્યજન્તિ ૧૪ હિ ॥ ૨૭ ॥

અં શિષ્ટપુરૂષો પાપિષ્ઠ પુરૂષનો ત્યાગ કરે છે. કેમકે તે પ્રત્યક્ષ નરકરૂપ (છે). તે તત્ત્વવેત્તા પુરૂષના નિન્દક હોય તે તેનું પાપ ગૃહણ કરીને નરક પ્રતિ ગમન કરે ૨૬

અં કિન્તુ તેના સ્તુતિ કરનાર કમિષ્ઠ પુરૂષ પોતે પણ તેના ચર્ચા થઈ તે પ્રમાણે પાપાચરણ કરે, એમ ત્રણ પ્રકારના દોષ ભેદને શિષ્ટ પુરૂષો પાપનો ત્યાગ કરે છે. ૨૭

વળી, તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો પાપત્યાગ કરે છે તેનું બીજું કારણ નિરૂપણ કરે છે:

૩ કિંચ ૫ પુણ્યરતઃ ૭ પૂર્વ ૯ જ્ઞાનમાપ્નોતિ ૧૧ નાન્યથા ।

૬ ૮ ૧૦ ૧૧+૧૩ ૧૪ ૧૫
૧૬ પશ્ચાન્ન ૧૭ તદ્વાસનયા ૧૮ પુણ્યમવ ૧૯ કરોત્યસૌ ॥ ૨૮ ॥

અં વળી, પુણ્યરત (પુણ્ય) પહેલાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે (તે અન્યથા ન થાય) વળી, તે પછી તે પુણ્યવાસનાને લીધે તે પુણ્ય જ કરે છે. ૨૮

પૂર્વોક્ત તત્ત્વવેત્તાઓને પારલૌકિક ભય હોતો નથી તેનું સપ્રમાણ નિરૂપણ કરે છે:—

કિં વહૂક્ત્યા તત્ત્વવિદો ન ભયં પારલૌકિકમ્ ।

ઉપદેશસહસ્રયાં ચ તથાચાર્યરૂદીરિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

અં બહુ ઉક્તિથી શુ (ફલ ?) તત્ત્વવેત્તાઓને પારલૌકિક ભય હોતો નથી. વળી, આચાર્ય (શ્રીશંકરાચાર્ય) ઉપદેશસાહસ્રી મધ્યે તે પ્રમાણ વચન કહેલા છે. ૨૯

હવે શ્રી 'આચાર્યવાક્ય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

પરલોકભયં यस્ય નાસ્તિ મૃત્યુભયં તથા ।

તસ્યાત્મજ્ઞસ્ય શોચ્યાઃ સ્યુઃ સત્રહ્નેન્દ્રા અર્પીશ્વરાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં જેને પરલોકનો ભય હોતો નથી તેને તે પ્રમાણે મૃત્યુનો ભય (હોતો નથી) બ્રહ્મા તથા ઈન્દ્ર સહિત દેવતાઓ પણ તે આત્મજ્ઞપુણ્યને શોચ્યરૂપ હોય છે. ૩૦

હવે, 'મને ઓળખ' એમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કહી આત્મજ્ઞાન પ્રત્યે વાળીને 'હું' પ્રાણરૂપ છું' ઇત્યાદિ વાક્યવડે ઈન્દ્ર પ્રતર્દનને તત્ત્વબોધ આપે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

માં જાનીહીત્યેવમિન્દ્રઃ સ્વાત્મજ્ઞાને પ્રવર્ત્ય તમ્ ।

પ્રાણાઽસ્મીત્યાદિવાક્યેન તસ્મૈ તત્ત્વમવોચત ॥ ૩૧ ॥

અં એ રીતે 'મને ઓળખ' એમ (બોધ કહી) ઈન્દ્રે તેને સ્વાત્મજ્ઞાન પરત્વે વાળીને 'હું' કોણ છું' ઇત્યાદિ વાક્યવડે તે (પ્રતર્દન) ને તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કર્યો. ૩૧

હવે, પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞારૂપી ક્રિયા તથા શક્તિવડે 'આત્મા' ઉપલક્ષિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણપ્રજ્ઞે ક્રિયાજ્ઞાનશક્તી દ્વે લિંગદેહગે ।

તદાધિષ્ઠાનરૂપત્વાત્તામ્યામાત્મોપલક્ષિતઃ ॥ ૩૨ ॥

અં પ્રાણ તથા પ્રણ આ બે લિંગદેહગત ક્રિયા તથા જ્ઞાનની શક્તિઓ (છે). આત્મા, તેના અધિધાનરૂપ હોવાથી તે (બે) વડે ઉપલક્ષિત છે. ૩૨

હું પ્રાણ તથા પ્રણાત્મારૂપ છું અને તે 'પ્રજ્ઞાત્મા' આનન્દાદિરૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ પ્રજ્ઞાત્મા ^૨ પ્રાણરૂપોઽસ્મીત્યેવં ^{૪+૫} તસ્મા ^૧ અર્વાચત ^૬ ।

^૮ આનન્દોઽક્ષર ^૯ ઇત્યાદિનિર્ણયસ્તસ્ય ^{૧૦} ઉચ્યતે ^{૧૨} ॥ ૩૩ ॥ ^{૧૧} ^{૧૩}

અં એ રીત્યે હું પ્રાણરૂપ (તથા) પ્રણાત્મરૂપ છું એમ (ઇન્દ્રે) તેને બોધ કર્યો. (તેથી) [તે પ્રજ્ઞાત્મા] આનન્દ તથા અક્ષર ઇત્યાદિરૂપ છે એમ તેનો નિર્ણય થયો તેનું (શ્રુતિ) કથન કરે છે. ૩૩

સ્વવાચક શબ્દને છોડી આત્મા નિરૂપત ઉપાધિઓવડે કેમ ઉપલક્ષિત છે એમ આશંકાનો પરિહાર કરે છે:—

^૧ અત્રોપાયો ^૨ નાસ્તિ ^૩ કશ્ચિદુપાધિમુપલક્ષકમ્ ।

^૪ વિનાત્મવાચકઃ ^{૧૦} શબ્દો ^{૧૧} યસ્માન્ન ^૬ ક્વાપિ ^{૧૪} વીક્ષ્યતે ^{૧૨+૧૩} ॥ ૩૪ ॥ ^{૧૫}

મં અહીં ઉપલક્ષક ઉપાધિ(નો આશ્રય લીધા) વિના કાઈ ઉપાય નથી કેમકે આત્મવાચક શબ્દ ક્યાંયે જોવામાં આવતો નથી ૩૪

શુભ તથા ક્રિયા આદિ શબ્દશક્તિઓનો આત્મા પરત્વે અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ લોકૈ ^૨ ગુણક્રિયાજાતિરૂઢયઃ ^૩ શબ્દહેતવઃ ।

^૭ નાત્મન્યતમોઽમીપાં ^૮ તેનાત્માનામિધીયતે ^{૧૦} ॥ ૩૫ ॥ ^{૧૧}

અં લોકમાં શુભ ક્રિયા જાતિ તથા રૂઢિ શબ્દપ્રવર્તક નિમિત્તરૂપે હોય છે. (કિન્તુ) આ ગદ્યે કોઈ પણ આત્મા પરત્વે (શબ્દપ્રવર્તક હોતાં નથી) તેને કાઈ (પૂર્વોક્ત ઉપાધિ વિના શબ્દવડે) આત્માનું અધિધાન-બોધ-યર્થ શકતો નથી. ૩૫

હવે, ચક્ષુ આદિ અન્ય ઉપાધિવડે આત્મા કેમ ઉપલક્ષિત ન થાય એમ આશંકા પ્રત્યે કહે છે:—

x ટિપ્પણ: ૩૨ જુઓ " મામેવ વિજ્ઞાનીદિ...પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા " (૩-૧-૨).

૨+૩ ૩ ૫ ૪
 ઉપાધિષ્વપિ સર્વેપુ સામીપ્યાત્પ્રત્યગાત્મનઃ ।

૬ ૯ ૭ ૬ ૧૦
 પ્રાણપ્રજ્ઞાદ્વયં યોગ્યમત્યન્તં તેન લક્ષ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અં (અશુઆદિ) સર્વ ઉપાધિઓ મધ્યે પ્રત્યગાત્માની સમીપમાં હોવાથી પ્રાણુ તથા પ્રજ્ઞા ઉભય અત્યંત યોગ્ય છે તેને લઈ (આત્મા) ઉપલક્ષિત થાય છે. ૩૬

હવે 'પ્રાણુ' તથા 'પ્રજ્ઞાશક્તિ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૫ ૬
 પ્રાણશબ્દોઽભિધાવૃત્યા વાયું ચેષ્ટકમાહ હિ ।

૭ ૧૦ ૧૧ ૬
 પ્રજ્ઞાશબ્દો જ્ઞાનહેતું બુદ્ધિ વક્તિ સ્વશક્તિઃ ॥ ૩૭ ॥

અં 'પ્રાણુ' શબ્દ તેની પદશક્તિપૂર્વક ચેષ્ટાકર્તા વાયુનો નિશ્ચે બોધ કરે છે. (અને) 'પ્રજ્ઞા' શબ્દ, સ્વશક્તિપૂર્વક જ્ઞાન કરનારી બુદ્ધિનો વાચક-બોધકરનાર-છે. ૩૭

હવે 'પ્રાણુ' તથા 'પ્રજ્ઞા' રૂપી ઉપાધિવટે આત્મા કેવી રીતે ઉપલક્ષિત થાય છે તેનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

૧
 તદ્બ્રાન્ત્યધિષ્ઠાનતયા તદ્દેતુત્વૌપચારતઃ ।

૪ ૩ ૬ ૭ ૫
 તામ્યામાત્મા લક્ષ્યમાણો જ્ઞેયઃ શાલાગ્રચંદ્રવત્ ॥ ૩૮ ॥

અં તે પ્રાણુ તથા પ્રજ્ઞા પ્રાંતિને લઈ આત્માના અધિષ્ઠાનરૂપે જણાય એટલે તે ઉભય હેતુરૂપ છે એમ મિધ્યાપ્રયોગ કરાય છે (તેથી) આત્મા, શાખાગ્ર લાગવટે ચંદ્રમા ઉપલક્ષિત કરાય છે તેમ લક્ષ્યમાણુ છે એમ સમજવું. ૩૮

હવે, 'પ્રાણોઽસ્મિ' આ વાક્યમાં 'અસ્મદ્' (અહ) શબ્દના અર્થનું બે શ્લોકોવટે નિરૂપણ કરે છે:—

૩ ૪
 દેહેન્દ્રિયાદયૌ ભાવા જ્ઞાનાદિવ્યાપૃતિક્ષમાઃ ।

૬ ૭ ૬ ૬
 યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૩૯ ॥

અં જેની સન્નિધિમાત્રે કરીને દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિક પદાર્થો જ્ઞાનાદિ-ક્રિયાસમર્થ થાય છે તે 'હુ' પરમાત્મા છું એમ નિશ્ચય કરે. ૩૯

૫ ૬ ૭ ૮
 અજડાત્મવદામાન્તિ યત્સાન્નિધ્યાજ્ઞડા અપિ ।

૨ ૭+૮ ૯+૧૦
 દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાઃ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૪૦ ॥

અં એના સાનિધ્ય થકી દેહ ઇન્દ્રિય મન તથા પ્રાણ જડ છે તથાપિ અ-જડવત (ચૈતન્યસંપન્ન) જાણે છે તે 'હુ' (પરમાત્મા હું) એમ (ત) નિર્ણય કર. ૪૦

ઉપાધિલક્ષિત આત્મતત્ત્વનો ઘોષ દુર્ઘટ હોય તો પૂર્વોક્ત ઉપાધિના ગુણની ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાધિલક્ષિતં તત્ત્વં યદિ વૌહું ન શક્નુયાઃ ।

તદ્દ્યુપાધિદ્વયોપેતમુપાસ્સ્વ ગુણસંયુતમ્ ॥ ૪૧ ॥

અં એ પૂર્વોક્ત ઉપાધિલક્ષિતતત્ત્વ જાણવાને તું શક્તિમાન ન હો તો તે પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞારૂપી બન્ને ઉપાધિના ગુણની ઉપાસના કર. ૪૧

હવે, પ્રાણના 'ગુણો' કયા તેની ઉપાસનાનું 'ફેલ' શું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આયુષ્યમમૃતત્ત્વં ચ ગુણૌ પ્રાણસ્ય સંમતૌ ।

ઈહાયુઃ પ્રાણતઃ સ્વર્ગે ચામૃતત્ત્વમિતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૨ ॥

અં આયુષ્ય અને અમૃતત્ત્વ એ બે પ્રાણના ગુણ હોવાનું શાસ્ત્રસંમત છે. (તેમાં) આ લોકમાં જીવતાં લગી આયુષ્ય અને સ્વર્ગમધ્યે (મરણ બાદ) અમૃતત્ત્વ (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ સ્પષ્ટ છે. ૪૨

હવે, પ્રજ્ઞાના ગુણની ઉપાસનાના 'ફેલ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

સત્યસંકલ્પતા પ્રજ્ઞાયુગ્ધ્યાનાનુસારતઃ ।

ફલમાપ્નોતિ કામી ચૈન્નિષ્કામસ્તત્ત્વમીક્ષતે ॥ ૪૩ ॥

અં (ઉપાસક) કામી હોય તો (સત્યસંકલ્પતા રૂપ) પ્રજ્ઞાગુણના ધ્યાનાનુસાર સત્યસંકલ્પતા રૂપ ફેલને પામે છે. (કિન્તુ) નિષ્કામી હોય તો (ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા) તેને 'તત્ત્વાનુભવ' થાય છે. ૪૩

પૂર્વોક્ત ઉપાધિઓની ઉપાસનાવડે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી તે બન્નેનો 'વિવેક' કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાસ્યૈકાદ્યમાપ્ત્વાથ તત્ત્વં વીક્ષિતુમાદૈતઃ ।

પ્રજ્ઞાપ્રાણાનુપાર્થી તૌ વિવેચ્યતાં યથાતથમ્ ॥ ૪૪ ॥

અં ઉપાસનાવડે (ચિત્તની) એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને તે પછી તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા આરંભમાં તે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણુરૂપી ઉપાધિઓનો યથાતથા વિવેક કરવો. ૪૪

પૂર્વોક્ત ઉપાધિઓનો ઇન્દ્રિયોદયકી વિવેક કરવા હવે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રોત્રં^૧ ત્વક્^૨ ચક્ષુષી^૩ જિહ્વા^૪ ગ્રાણં^૫ ધીન્દ્રિયપञ्चકમ્ ।

વાકપાણિપાદપાયુપસ્થાઃ કર્મેન્દ્રિયપञ्ચકમ્ ॥ ૪૫ ॥

અં ઠાન આમટ્રી આંઓ જીહ્વા તથા નાક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. (અને) વાણી હસ્ત પગ ગુદા તથા ઉપસ્થ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. ૪૫

પૂર્વોક્ત ઉભય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણુની ક્રિયાને આધીન હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્પ્રજ્ઞાલોચનપૂર્વિકા ।

પ્રાણવાયુપ્રેરિતા ચૈત્યેવ લોકે વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૪૬ ॥

અં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ, પ્રજ્ઞા-વિચારબુદ્ધિ-પૂર્વક તથા પ્રાણુવાયુવડે પ્રેરિત હોય છે એમ એ રીતે લોકમાં (ક્રિયા) વ્યવસ્થા (હોય છે.) ૪૬

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો યોતયોતાના વિષય પરત્વે એકસામટી પ્રવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ અજ્ઞાનીઓના પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કરે છે:—

તત્ર મૂઢાઃ કેચિદાહુર્યુગપચ્ચક્ષુરાદયઃ ।

સર્વેઽપિ સ્વસ્વવિષયે પ્રવર્તન્ત ઇતીદૃશમ્ ॥ ૪૭ ॥

અં ત્યાં (લોકમાં) ચક્ષુ આદિ સર્વેય (ઇન્દ્રિયો) પણ યોતયોતાના વિષય પરત્વે એક જ સમયે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ એવું કેટલાયક અજ્ઞાનીઓ કહે છે તે—૪૭

પૂર્વોક્ત (યુગપત્પ્રવૃત્તિવાદીના) પૂર્વપક્ષનું તત્ત્વ સ્ત્રોત્રો વડે નિરસન કરે છે:—

તદસન્નિપુણોઽપ્યત્ર ન શક્તઃ સૂક્ષ્મમીક્ષિતુમ્ ।

કાલાલ્પત્વેન સંચ્છાદ્ય ક્રમં ધૂર્તા વિડમ્બયેત્ ॥ ૪૮ ॥

* ટિપ્પણ: ૪૭ ભુઓ " અજ્ઞાનીઓ-યુગપત્પ્રવૃત્તિવાદી સાંખ્ય(વાદીઓ). ૨ ભુઓ ન હિ કથન વક્તુચાત્...ઘર્વાન્વેર્વતાનિ પ્રશાયન્તિ " (૧-૨).

અં (ઉપર કહ્યું) તે અસત્ય છે. કુશળ (પુરૂષ) પણ (તેવું) સૂક્ષ્મ (ક્રમનું) ઈક્ષણ કરવાને સમર્થ ન હોય. ધૂત^૧ (યુગપત્પ્રવૃત્તિવાદી) 'સૂક્ષ્મક્રમ'ને થોડા કાલમાં ઠાંકીને વચના કરે છે. ૪૮

પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની સહાય વિના ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ અને તે સહાય ક્રમભાવી-ક્રમે હોનાર-છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞા^૨પ્રાણ^૩સહાયેન વિના^૪ નૈવેન્દ્રિયં^૫ ક્વચિત્ ।

પ્રવર્તતે^૬ સહાયસ્તુ^૭ ક્રમભાવીતિ^૮ નિશ્ચિતઃ ॥ ૪૯ ॥

અં ઈન્દ્રિયો પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ-તથા પ્રાણની સહાય વિના ક્વચિત્ પણ પ્રવૃત્ત થાય નહિ. કિન્તુ (પ્રજ્ઞાદિક) સહાય (તેમને) હોય છે (તેથી) તે ઈન્દ્રિયો ક્રમપ્રવૃત્તિવાળી હોય છે એમ નિશ્ચય છે. ૪૯

હવે પૂર્વોક્ત 'ક્રમપ્રવૃત્તિ'ને દ્રઢાવે છે અને પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની પ્રવૃત્તિ પણ ક્રમભાવી હોય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

અન્યથા^૧ નિશ્ચિલં^૨ વૈદં^૩ ધૂતો^૪ હ્યેકક્ષણે^૫ પઠેત્ ।

યા પ્રજ્ઞાપ્રાણયોર્વૃત્તિઃ^૬ સા સ્યાદ્દાઘૃત્તિવત્ક્રમાત્ ॥ ૫૦ ॥

અં જે ઉપર કહ્યું તેમ ન હોય તો ધૂત^૧ પુરૂષ નિશ્ચે એક ક્ષણે^૨ સમગ્ર વેદનો પાઠ કરે. જે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે તે વાણીની વૃત્તિની પેરે 'ક્રમિક' હોય છે. ૫૦

હવે, ન્યારે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે છે ત્યારે બીજી ઈન્દ્રિયો ઉપરામ પામેલી હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞાપ્રાણાનુગ્રહેણ^૧ વાગ્યદાહ^૨ તદેતરં ।

ચક્ષુરાધ્યા^૩ ઉપરતાસ્તામનુદ્રુવતે^૪ ચ્ચલ્લ ॥ ૫૧ ॥

અં ન્યારે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણના અનુગ્રહવડે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે છે ત્યારે ચક્ષુ આદિ અન્ય (ઈન્દ્રિયો) ઉપરામ પામેલી હોય (અને) તે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે તે સાથે (જે તે ચક્ષુ આદિ) નિશ્ચે-૫૧

જે ચક્ષુઆદિ પણ વાણી સાથે જ પ્રવૃત્ત હોય તો વાણીમાં વિન્નાચરણ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૫૦ જુઓ "વાચ વદન્તી...તર્વે પ્રાણ અનુગ્રામન્તીત્યેવમુદ્દેવત્" (૧-૧).

^૧સ્વવ્યાપારે ^૨પ્રવૃત્તા^૩શ્ચેત્પ્રજ્ઞાપ્રાણાનુકર્પણાત્ ।

^૫વાચો ^૬વિદ્ધો ^૭ભવેદ્વિદ્ધાચરણં ^{૧૦}હ્યનુવાદિતા ॥ ૫૨ ॥

અં એવાતપોતાની ચેષ્ટા વિષે પ્રવૃત્ત થાય તે પ્રજ્ઞા અને પ્રાણના અનુ-
કર્ષણને લીધે વાણીને વિદ્ય આપે કેમકે 'પ્રજ્ઞા' તથા 'પ્રાણ'ની અનુ-
કર્ષણાત્મક અનુવાદિતા નિશ્ચયે, વિદ્યાચરણરૂપા (થાય). ૫૨

હવે, ઇન્દ્રિયોની ક્રમિકપ્રવૃત્તિનો ઉપસંહાર કરે છે:—

^૧૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩
^૫૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩
૧ ૨+૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯

^{૧૦}૧૪૯ ^{૧૧}૧૨ ^{૧૩}
૧૦ ૧૪ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
૧૦ ૧૪ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
૧૦ ૧૪ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
૧૦ ૧૪ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
૧૦ ૧૪ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩

અં એ રીતે બીજી ઇન્દ્રિયો સંબંધી પણ સમજવું. એથી સર્વે
(ઇન્દ્રિયો) સંઘાતરૂપે (પ્રવૃત્ત સતે) પૂર્વોક્ત એકકવિષયક વ્યવહાર નિશ્ચયે
ક્રમિક-પ્રવૃત્તિ-પુરાસર સિદ્ધ થાય. ૫૩

પૂર્વોક્ત રીતે એમ ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણનો વિવેક
કર્ષો તેમ હવે તે ઉભયથી 'સાક્ષી' આત્માનો વિવેક કરે છે:—

^૫ક્રમભાવી ^૬વિચિત્રો^૭ડયં ^૮વ્યવહારશ્ચિદાત્મના ।

^૧૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૨૧૩ ^{૧૩}
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૩
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૩
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૩
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૩
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૩

અં જે એક વિદ્યાત્માવડે આ ક્રમભાવી-કર્મેહોનાર-વિચિત્ર વ્યવહાર
ઇક્ષિત હોય છે તે આ (સાક્ષી) (ચક્ષુ તથા પ્રજ્ઞા આદિ) સર્વે ચક્ષી લિન્ન
છે એમ સિદ્ધ હો. ૫૪

હવે, તે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણ મધ્યે શ્રેષ્ઠ કોણ તે ઇત્યાદિ
જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પ્રાણાવાગાદયઃ ^૨સર્વે ^૩કિં ^૪સમા ^૫ઉત ^૬વિચ્યતે ।

^૭શ્રેષ્ઠસ્તે^૮ષ્વિતિ ^૯ચેત્પ્રાણઃ ^{૧૦}શ્રેષ્ઠો ^{૧૧}જીવનકૃત્વતઃ ॥ ૫૫ ॥

અં પ્રાણ તથા વાગાદિ (ઇન્દ્રિયો) આ સર્વેય શું સમાન છે કિંવા તે

× ટિપ્પણુ: ૫૩ બુઓ " ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો પૃથક્ પૃથક્ ચેષ્ટા કરે તે વિદ્યાચરણ
રૂપ સાધ્ય; સંઘાતરૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તે તેમ ન થાય.

× ટિપ્પણુ: ૫૫ બુઓ " શક્તીત્વેય પ્રાણાનાં વિષયતાદાનં...૯ તમેવોગયમુપાસીત "

(૧-૨). મય પ્રાણ એવ...ઉત્પાપવતિ " (૧-૨).

મધ્યે (કોઈ) શ્રેષ્ઠ હોય છે એમ કહે તો 'પ્રાણુ' જીવનકારપણાને લધને શ્રેષ્ઠ (છે) ૫૫

'પ્રાણુ' શ્રેષ્ઠ છે તેથી આત્મબોધાર્થ પ્રાણોપાધિનો સમાશ્રય કવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૧તસ્માદુપેક્ષ્ય^૩ વાગાદીન્^૨ પ્રાણોપાધિઃ^૪ સમાશ્રિતઃ^૬ ।

આત્મવોધાય^૫ કિન્ચાયં^૭ પ્રાણ^૬ ઉત્થાપયેદ્વપુઃ^{૧૧ ૧૦} ॥ ૫૬ ॥

અં તેથી વાગાદિકની ઉપેક્ષા કરીને પ્રાણોપાધિનો આત્મબોધાર્થ સમાશ્રય કરેલો છે વળી, આ 'પ્રાણુ' દેહને ચેષ્ટાસપન્ન કરે છે ૫૬

પ્રાણુથી 'પ્રજ્ઞા' શ્રેષ્ઠ છે કેમકે 'પ્રજ્ઞા' પ્રાણુચેષ્ટાનો પ્રવર્તક છે સુપુસિમા 'પ્રજ્ઞા'નો લય હોય છે તેથી પ્રાણુવડે દેહની ચેષ્ટા થતી નથી ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

^૧નનુ^૨ સુતાવયં^૩ પ્રાણો^૪ દેહં^૬ નોત્થાપયત્યમુમ્ ।

કિન્તુ^૫ જાગરણે^{૧૦} તસ્માત્પ્રજ્ઞૈવાત્ર^{૧૧ ૧૩+૧૪ ૧૨} પ્રયોજિકા^{૧૫} ॥ ૫૭ ॥

અં નિશ્ચે, સુપુસિ વિષે આ પ્રાણુ આ દેહનુ ઉત્થાપન-ચેષ્ટા-કરતો નથી કિન્તુ જાગરણદશા વિષે (કરે છે) તેથી પ્રાણોત્થાપન-પ્રાણુચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ-પરત્વે 'પ્રજ્ઞા' જ પ્રવર્તક છે ૫૭

^૪ચત્તુર્ભિરુહ્યતે^૬ યત્તુ^{૨ ૧} સર્વશક્ત્યા^૫ શરીરકમ્ ।

^{૧૦}તૂલાયતે^૭ તદેવાહંધિયાઘ્રાતમિતોક્ષ્યતે^{૧૧+૧૩} ॥ ૫૮ ॥

અં વળી, જે શરીર (જ્ઞાનેન્દ્રિય કર્મેન્દ્રિય બુદ્ધિ તથા પ્રાણ) આ ચાર વડે નિર્વાહિત થાય છે તે જ આભાસ-બુદ્ધિ વડે ગન્ધિત થતા તૂન જેવુ થઈ જાય છે એમ અનુભવસિદ્ધ છે ૫૮

'પ્રજ્ઞા' તે જ 'પ્રાણુ' અને 'પ્રાણુ' તેજ 'પ્રજ્ઞા' છે એ રીતે ઉભય મળીને એક ઉપાધિનો આશ્રય કવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

* ટિપ્પણ ૫૭ જુઓ 'યો વ પ્રાણ સા પ્રજ્ઞ યા વે પ્રજ્ઞા સ પ્રાણ । (૩-૩)

* ટિપ્પણ ૫૮ ૧૧-૩૨નુ પુમકુ જુઓ 'સહ વેતાવસ્મિન્ શરીરે વસત સહોત્પાન્ત'

(૩-૨) તસ્માદેતમેવોગ્યમુપાવીત ।" (૫-૩)

સત્યમેવ તત્તઃ પ્રજ્ઞાપાધિઃ પ્રાણવદાશ્રિતઃ ।

પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ એવૈકો મિલિત્વોપાધિરિપ્યતે ॥ ૫૯ ॥

અં (પ્રાણને કેવળ શરીરોત્થાપકત્વ-શરીરવેદ્યાપ્રવૃત્તિ-સિદ્ધ છે એમ ઉપર કહ્યું) તે સત્ય છે. તેથી પ્રાણસહિત પ્રજ્ઞાપાધિનો (આત્મબોધાર્થ) સમાશ્રય કરવો. પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણસ્વરૂપ એક જ છે. તે ઉભય મળીને ઉપાધિ ઇદ હોય છે. ૫૯

‘પ્રાણુ’ તથા ‘પ્રજ્ઞા’ના પૂર્વોક્ત ઉત્થાપકત્વ-વેદ્યાપ્રવૃત્તિ-રૂપી ગુણના ચિન્તન થકી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દ્વયોમૃતૌ જીવને ચ સહભાવાત્તદેકતા ।

ઉત્થાપકત્વાદુચ્ચં તદિત્યૈકાગ્રયાય ચિન્તયેત્ ॥ ૬૦ ॥

અં (‘પ્રાણુ’ તથા ‘પ્રજ્ઞા’) ઉભયની, મરણ તથા જીવનદશામાં સહભાવ હોવાથી તદેકતા છે. (તે ઉભય) ઉત્થાપનક્રિયા-વેદ્યાક્રિયા-કરનાર હોય છે તેથી તેની ‘ઉચ્ચ’રૂપે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થે ઉપાસના કરવી. ૬૦

હવે પૂર્વોક્ત ‘ઉચ્ચોપાસના’વડે ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં બુદ્ધિ (‘પ્રજ્ઞા’) સાક્ષીને ઓળખવા સમર્થ થાય તથા ‘પ્રાણુ’ જગતના કારણરૂપ હોવાથી તે આત્માનો બોધક છે ઇત્યાદિ ઇ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

તત્રૈકાગ્રયે ક્ષમા બુદ્ધિર્વૌહું તત્સાક્ષિણં ભવેત્ ।

જગદ્દેતુતયાગ્ર્યેપ પ્રાણઃ સ્વાત્મોપલક્ષકઃ ॥ ૬૧ ॥

અં ત્યાં એકાગ્રતા (સતે) ‘પ્રજ્ઞા’ તેના સાક્ષિ (આત્મા)નું જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ થાય છે. આ ‘પ્રાણુ’ પણ જગતની કારણતાને લઇને સ્વાત્માનો ઉપલક્ષક-બોધક-છે. ૬૧

‘પ્રાણુ’ જગતનું ‘કારણુ’ છે તે પ્રતિપાદન કરે છે:—

एकादेशेन्द्रियाण्येषां विषयाश्च जगत्स्रुत् ।

सुप्तौ सर्वं जगद्भिनं प्राणोपाधिक आत्मनि ॥ ૬૨ ॥

અં અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને તેના (શબ્દાદિક) વિષયો નિશ્ચે જગતરૂપ છે. સુષુપ્તિ મધ્યે સર્વ જગત ‘પ્રાણોપાધિક’ આત્મા મધ્યે લય પામે છે. ૬૨

હવે 'લય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

इन्द्रियाण्येव^{१+२} लीयन्ते^३ विषया^४ नेति^५ चेन्न^६ तत् ।

प्रातीतिकस्य^{१०} जगतो^{११} भानाभावो^{१२} लयो^{१३} मतः^{१४} ॥ ६३ ॥

અ૦ ઇન્દ્રિયો જ લયને પામે છે વિષયો નહિ એમ કહે તેા તેમ નથી. (કેમકે) પ્રાતીતિક-આભાસમાત્ર-જગતના પ્રકાશનના અભાવને 'લય' કહ્યો છે ૬૩

પૂવોક્ત પ્રાતીતિક જગત સુષુપ્તિમા લય પામે અને જાગરણ વિષે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

प्रातीतिकत्वं^१ वेदान्तसिद्धान्ते^२ जगतः^३ स्फुटम् ।

अतः^४ सुप्तौ^५ जगद्धीनं^६ प्रबोधे^७ जायते^८ पुनः^९ ॥ ६४ ॥

અ૦ જગતનું આભાસમાત્રપણું વેદાંતસિદ્ધાંત વિષે સ્પષ્ટ છે. એથી, જગત સુષુપ્તિ વિષે લીન થઈ ફરી જાગૃતદશા વિષે પ્રતીત થાય છે. ૬૪

હવે, પ્રાણ આત્માપલક્ષક છે ઇત્યાદિક ઉપસંહાર કરે છે:—

प्राणप्रतीतिरप्यस्य^१ सुप्तौ^२ नास्तीति^३ चेत्तदा ।

प्राणोक्तिरन्यदृष्ट्यै^४व प्राणेनात्मोपलक्ष्यते^५ ॥ ६५ ॥

અ૦ આ (સુતેલ પુરૂષને) સુષુપ્તિ વિષે પ્રાણપ્રતીતિ પણ હોતી નથી એમ કહે તેા ત્યારે પ્રાણોક્તિ અન્યદૃષ્ટયા જ હોય છે (તેથી) પ્રાણવડે આત્માનો બોધ થાય છે. ૬૫

જાગરણ વિષે આત્મા થકી ઇન્દ્રિયાદિકે જગત પુનઃ પ્રતીત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

प्रबोधे^१ स्वात्मनोऽक्षाणि^२ जायन्ते^३ विस्फुलिंगवत् ।

तेभ्योऽभिमानिदेवाः^४ स्युर्देवैभ्यो^५ विषया^६ इमे^७ ॥ ६६ ॥

અ૦ જાગરણ વિષે ઇન્દ્રિયો સ્વાત્માથકી અભિમાના તણુખાની પેરે ઉત્પન્ન થાય છે. તે (ઇન્દ્રિયો) થકી તેના અભિમાની દેવો (અને) દેવો થકી આ લોકો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

બ્રહ્માનુભવી પુરૂષ આ જગતને 'દષ્ટિશ્રુષ્ટિ'રૂપે માને છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દૃષ્ટિ^૩સ્તૃષ્ટિ^૨મિમાં^૧ં બ્રહ્મા^૪નુભવી^૫ વદુ^૫ મન્યતે ।

સ્વપ્નવૌધા^૭ત્સ્વત્સારો^૬ લીયતે^{૧૦} સ્વપ્નવદ્યતઃ^૬ ॥ ૬૭ ॥

અં પ્રશ્નનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરૂષ આ (જગત)ને બહુધા દૃષ્ટિસ્તૃષ્ટિ-પ્રતિભાસિકજગત-રૂપે માને છે કેમકે સ્વપ્નના અનુભવ થકી પોતાનો સંસાર સ્વપ્નની પેરે લય પામે છે. ૬૭

પૂર્વોક્ત ન્યારથે^૨ મરણ તથા મૂર્છાવસ્થામાં પ્રાતીતિક જગતનો લય સમજવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન્યાયેનાનેન^૨ મરણે^૩ મૂર્છા^૫દૌ^૪ ચૌહ્યતાં^૭ લયઃ^૬ ।

લીનસ્ય^૮ પુનરુપત્તૌ^૯ વ્યવહારક્રમં^{૧૦} શૃણુ^{૧૧} ॥ ૬૮ ॥

અં આ ન્યાયપૂર્વક, મરણ તથા મૂર્છામાં (જગતનો) લય અંગિકાર કરવો. લીન થયેલ (જગત) પુનઃ ઉત્પન્ન થાય તેનો વ્યવહારક્રમ (કહું તે) સાંભળ. ૬૮ હવે, પ્રાણોપાધિક જીવાત્મા પૂર્વોક્ત વ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણોપાધિકર્જીવાત્મા^૧ યદા^૨ વ્યવર્જિ^૩હીર્પતિ ।

તદા^૪ વાક્^૫ સૃજતે^૭ શબ્દં^૬ જીવો^{૧૦} વાચ્ના^{૧૧} વ્રવીતિ^{૧૨} તમ્ ॥ ૬૯ ॥

અં જ્યારે પ્રાણોપાધિક જીવાત્મા વ્યવહાર કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે વાણી શબ્દ ઉત્પન્ન કરે (અને) જીવાત્મા તેને વાણીવડે ઉચ્ચારે છે. ૬૯

એ રીતે, સર્વ વ્યવહારસિદ્ધિ પ્રાણમધ્યે તથા પ્રાણથી પ્રજ્ઞા અલિન્ન હોવાથી પ્રજ્ઞામધ્યે પર્યવસિત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एवं^૧ सर्वत्र^૨ विज्ञेयं^૩ प्राणे^૪ सर्वा^૫सिरीरिता ।

प्रज्ञा^૭ प्राणादभिन्ना^૮ऽतस्तस्या^{૧૦} सर्वा^{૧૧}तिरुच्यते^{૧૨} ॥ ૭૦ ॥

અં એ રીતે, સર્વત્ર સમજવું. (કેમકે) સર્વ વ્યવહારપ્રાપ્તિ પ્રાણ પરત્વે હોવાટ (શ્રુતિમાં) નિરૂપેલ છે પ્રજ્ઞા પ્રાણથી અલિન્ન છે એથી સર્વ વ્યવહાર-સિદ્ધિ તે પરત્વે હોવાનું કહેવાય છે.

* ટિપ્પણ ૬૮ જુઓ " યન્નૈત્યુપર ધાર્ત ..દેવેન્મો સ્તેકા " (૧-૨)

* ટિપ્પણ ૭૦ જુઓ " ઇય સત્ત યપા પ્રજ્ઞાવાં ..ન હિ પ્રજ્ઞાપેગધી જ્ઞાવન તિષ્ઠેમ પ્રજ્ઞાતલ્લ પ્રજ્ઞાવદેવ " (૧-૫)

પ્રજ્ઞાપરત્વે સર્વવ્યવહારસિદ્ધિ હોવાનું ઉપર કહ્યું તે હવે પ્રતિપાદન કરે છે:—

વાક્ પ્રજ્ઞાયા^૧ એકમશમમિમાના^૨ખ્યમાશ્રિતા^૩ ।

પ્રજ્ઞામિમાનવશતઃ^૪ શબ્દોચ્ચારણશક્તિયુક્^૫ ॥ ૭૧ ॥

જા૦ વાણી, પ્રજ્ઞા વિષે અભિમાનવૃત્તિસંનૃક એક અંશનો આશ્રય કરી પ્રજ્ઞામિમાનવશ થકી શબ્દોચ્ચારણ કરવાની શક્તિવડે સંપન્ના (થાય છે.) ૭૧ તેજ રીત્યે^૬ ત્વચ્ચા^૭ પશુ સ્પર્શશક્તિસંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શરીરગા^૮ ત્વગપ્યેવ^૯ શક્તાઽમૂત^{૧૦} સ્પર્શજે^{૧૧} સુખે ।

રતી^{૧૨} પ્રજાતાવાનન્દે^{૧૩} ચોપસ્થઃ^{૧૪} શક્તિમાનમૂત^{૧૫} ॥ ૭૨ ॥

જા૦ એ રીત્યે, શરીરગત ત્વચ્ચા પશુ સ્પર્શજન્ય સુખ પરત્વે શક્તિમાન થાય છે. ઉપસ્થ (ગુહાન્દ્રિય) કીડા પ્રજ્ઞેત્પાદન તથા આનન્દ પરત્વે શક્તિમાન થાય છે. ૭૨

પૂર્વોક્ત કીડા આદિ પરત્વે ચિત્ત શક્તિમાન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રીડા^{૧૬} ચોત્પાદનં^{૧૭} વીર્યમોક્ષશ્ચોક્તમિદં^{૧૮} ત્રયમ્ ।

ધ્યેય^{૧૯} જ્ઞેય^{૨૦} ચ^{૨૧} કામ્યાદૌ^{૨૨} ચિત્તં^{૨૩} શક્તમમૂત^{૨૪} ખલુ^{૨૫} ॥ ૭૩ ॥

જા૦ (સ્ત્રી સાથે) કીડા પ્રજ્ઞેત્પતિ તથા વીર્યમોક્ષ આ ત્રણ (સ્પર્શજન્ય સુખ) કહેલાં છે. ધ્યેય જ્ઞેય તથા કામ્ય પદાર્થો પરત્વે ચિત્ત નિરૂપણ શક્તિમાન થાય છે. ૭૩

સર્વે ઇન્દ્રિયોઃ પ્રજ્ઞાવડે શક્તિમાન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વેન્દ્રિયેષુ^{૨૬} પ્રજ્ઞાયા^{૨૭} અભિમાનોઽવધાર્યતામ્ ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યામુદાર્હાર્યોઽખિલેષ્વસૌ^{૨૮} ॥ ૭૪ ॥

જા૦ પ્રજ્ઞાના અભિમાનનો અંશ સર્વેન્દ્રિયો વિષે હોય છે એમ નક્કી સમજવું. આ અભિમાનનો અંશ અન્વય તથા વ્યતિરેકપૂર્વક સમગ્ર વિષયો પરત્વે નિરૂપયિતવ્ય છે. ૭૪

‘અવત્મા પ્રણાપૂર્વક વાચારૂઠ થાય ત્યારે નામોક્તિ આદિ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞયા^૩ વાચમા^૪રુહ્ય^૫ જીવો^૨ નામા^૬ભિવક્તિ^૭ ચ^૧ ।

અન્ય^૮ચિત્તો^૯ઽભવં^{૧૦} તેન^{૧૧} નાવો^{૧૨}ચમિતિ^{૧૩} ચો^{૧૪}ચયતે ॥ ૭૫ ॥

અં વળી, ‘અવ પ્રણાપૂર્વક વાચારૂઠ થઈ નામાભિધાન કરનારો થાય છે. (કેમકે) હું’ અન્યચિત્ત હતો તેને લઈ હું’ ન બોલ્યો એમ પણ ઉક્તિ કરાય છે. ૭૫

‘વાગારોહ’ (વાગારૂઠ થવું) તથા ‘ચિત્તારોહ’ કોને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:—

વક્ત્યા^૧મી^૨ત્યા^૩ભિમાનો^૪યં^૫ વાગારો^૬હ^{૭+૮} ઇતી^૯ર્યતે ।

ધ્યા^{૧૦}સ્યા^{૧૧}મી^{૧૨}ત્યા^{૧૩}ભિમાના^{૧૪}ત્તુ^{૧૫} ચિત્તારો^{૧૬}હસ્ત^{૧૭}થા^{૧૮} ભવે^{૧૯}ત્ ॥ ૭૬ ॥

અં ‘હું’ કહીશ’ એમ આ અભિમાન તેને ‘વાગારોહ’ કહે છે અને તેજ પ્રમાણે ‘હું ધ્યાન કરીશ’ એમ અભિમાન થકી ‘ચિત્તારોહ’ થાય. ૭૬ હવે, ધી (પ્રણા)ની અભિમાન તથા ધ્યાનાદિરૂપી બે વૃત્તિ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

અભિમાનો^૧ઽપિ^૨ ધી^૩વૃત્તિઃ^{૪+૫} સા^૬ઽપિ^૭ પૂર્વ^૮ ભવે^૯દર્થ ।

ધિયા^{૧૦} ધ્યાના^{૧૧}દિરિત્યે^{૧૨}કા^{૧૩} ધીઃ^{૧૪} ક્રમા^{૧૫}ત્કુરુ^{૧૬}તે^{૧૭} દ્વયમ્ ॥ ૭૭ ॥

અં અભિમાન પણ બુદ્ધિવૃત્તિ છે (અને) તે પણ પહેલી ઉત્પન્ન થાય તે પછી બુદ્ધિપૂર્વક ધ્યાનાદિરૂપ એક એમ તે ક્રમપૂર્વક બે, બુદ્ધિવૃત્તિ સંપાદન કરે છે. ૭૭

પ્રાણુવિષે સર્વજગત લય તથા ઉત્પત્તિકાળે પ્રણા-બુદ્ધિવૃત્તિ-મધ્યે’ અવસ્થિત હોય તેમ તે સ્થિતિકાળે અવસ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યથા^૧ પ્રાણે^૨ જગત્સર્વ^૩ લયો^૪ત્પત્ત્યો^૫રવા^૬સ્થિતમ્ ।

પ્રજ્ઞા^{૧૧}યાં^{૧૨} ચ^{૧૩} તથા^{૧૪} સર્વ^{૧૫} સ્થિતિકા^{૧૬}લે^{૧૭} વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

અં જે પ્રમાણે સર્વ જગત્ લય તથા ઉત્પત્તિકાલે પ્રાણુમધ્યે અવસ્થિત હોય છે તે પ્રમાણે વર્ગી સર્વ (જગત) સ્થિતિકાલે પ્રજામધ્યે અવસ્થિત હોય છે ૭૮

આ રીતે પ્રજા તથા પ્રાણુ સ્વાત્મબોધ પરત્વે મુખ્ય ઉપાધિરૂપ છે તેથી જીવાત્માનો બોધ સિદ્ધ કરવા તે બેની ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ ઉપસહાર કરે છે -

પ્રજ્ઞાપ્રાણૌ તતો મુલ્યોપાધી સ્વાત્માવબોધને ।

તદ્દ્વારેણાવબોધવ્યો જીવાત્માદૌ વિવેકિના ॥ ૭૯ ॥

અં ઉપર કહ્યું તેજ સ્થિતિકાલે જગત પ્રજા વિષે અવસ્થિત હોય છે તેથી પ્રજા તથા પ્રાણુ સ્વાત્મબોધ સિદ્ધ કરવામા મુખ્ય ઉપાધિ છે (તેથી) આરણ્યમા વિવેકી તેણે જીવાત્માનો બોધ તે દ્વારા સિદ્ધ કરવો યોગ્ય છે ૭૯ કર્તાપૂર્વક વાણીવડે નામોક્તિ થાય છે અને તે કર્તાનો 'હુ'રૂપે અનુભવ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

વાચો નામાભિવદનં યત્તત્સ્યાત્કર્તૃપૂર્વકમ્ ।

ક્રિયાત્વાત્કૃપિવત્કર્તા ચાહમિત્યનુભૂયતે ॥ ૮૦ ॥

અં વાણીવડે જે નામોચ્ચારણ થાય છે તે કર્તાપૂર્વક સિદ્ધ હોય છે અને ખેતીનીપેરે (નામોચ્ચારણ-આદિત્વ) ક્રિયાપણુ હોય છે તેથી 'હુ' કર્તા (જુ) એમ અભિમાનનો અનુભવ થાય છે ૮૦

પૂર્વોક્ત 'અહ્યુદ્ધિ' શબ્દાદિવિષયક તેમજ દેહેન્દ્રિયાદિવિષયક ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દાદિવિષયેઽહધીઃ કેનાપિ ન હિ શક્યતે ।

દેહેન્દ્રિયેઽપિ તથા મદીયત્વાવભાસનાત્ ॥ ૮૧ ॥

અં અહ્યુદ્ધિ શબ્દાદિક વિષય પરત્વે કાઈને પણ નિશ્ચે હોઈ શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે મદીયત્વ-મહારાણુ-પ્રગટ કરનાર હોય છે તેથી તે (અહ્યુદ્ધિ) દેહેન્દ્રિય આદિ પરત્વે પણ હોઈ શકે નહિ ૮૧

પૂર્વોક્ત 'અહ્યુદ્ધિ' જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દેહમધ્યે વ્યાપક હોય છે તેથી ચિત્-પ્રતિબિમ્બ-વિશિષ્ટ જીવાત્મા કર્તારૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

× ટિપ્પણુ ૮૦ જુઓ " ન વાચ વિજ્ઞાતીત વનતાર વિષાત્ સ મ આત્મેતિ વિષાત્ " (૨-૮)

आनखाग्रमहंकारो वपुर्व्याप्यावतिष्ठते ।

चिद्विद्वप्रतिविम्बाभ्यां व्याप्तोऽसौ कर्तृतां व्रजेत् ॥ ८२ ॥

अ० (पूर्वोक्त) अहंकार नभ्यपर्यंत शरीरने व्याप्त यद्य अवस्थित होय छे. (तेथी) चिद्विद्वप्रतिविम्बाभ्यां व्याप्त आ ("लवात्मा") कर्तापक्षाने पाभे छे. ८२

पूर्वोक्त अहंकारना स्वरूपनुं तथा ते देहेन्द्रियादिक व्यापारने कर्ता होवानुं धर्त्यादिक निरूपण करे छे:—

क्रियावाँश्चेतनः कर्ताहंकारस्तादृशस्ततः ।

कर्ता भूत्वाखिलैरक्षैर्व्यापारान्कुरुतेऽखिलान् ८३ ॥

अ० ते प्रकारने (पुद्धिरूप) अहंकार (बोद्धविषे) क्रियावान् चेतन (तथा) कर्ता छे तेथी (ते) कर्ता यद्यने समग्र छन्द्रीयवडे समग्र व्यापारे करनार छे. ८३

पूर्वोक्तरीत्या 'साक्षात्' लवात्मानो विवेक करी हवे परमात्मानो विवेक करवानुं आरंभे छे:—

जीवात्मानं विविच्येत्यं चेतनं प्राणधारिणम् ।

विविच्यात्परमात्मानन्दं शुद्धचेतनम् ॥ ८४ ॥

अ० आ रीत्ये प्राणधारण चेतनस्वरूप लवात्मानो विवेक करीने आनन्दस्वरूप शुद्धचेतन स्वरूप आत्मानो विवेक करवो. ८४

परमात्मानो लवात्माद्विधी देवी रीते विवेक करवो ते निरूपण करे छे:—

प्रतिविम्बाहंकृतिभ्यां विम्बं निष्कृत्य साक्षिणम् ।

ब्रह्मेति विद्यात्सर्वस्य तस्मिन्नारोपितत्वतः ॥ ८५ ॥

अ० साक्षिरूप गिम्बस्थानीय चेतनने प्रतिगिम्ब (लवात्मा) तथा साक्षात्पुद्धि यकुं निष्कृत करीने ते (गिम्बस्थानीय चेतन) विषे सर्व (जगत)नु आरोपितपक्षुं होय छे तेथी ते (गिम्बस्थानीय तत्त्व)ने प्रकृत समजवुं. ८५

પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ ભૂતપદ્મથી ગ્રાહ્યગ્રાહકસ્વરૂપે' આ સંસારનો નિર્બોધ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞામાત્રા ભૂતમાત્રા ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપતઃ ।

સંસારં નિર્વહન્ત્યસ્મિન્નાત્મતત્ત્વે પ્રકલ્પિતાઃ ॥ ૮૬ ॥

અં ભૂતમાત્ર પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ (છે) તે આ આત્મતત્ત્વ વિષે પ્રકલ્પિત (સત્તા) વિષય તથા ઇન્દ્રિયસ્વરૂપે' સંસારનો નિર્બોધ કરે છે. ૮૬

વિષયો ઇન્દ્રિયો પરત્વે અને ઇન્દ્રિયો પ્રાણલક્ષિત આત્મતત્ત્વ વિષે આશ્રિત હોય છે ઇત્યાદિ ઉદ્ઘાટરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ચક્રસ્યારેખ્વાશ્રિતા સ્યાન્નેમિર્નાભાવરાસ્તથા ।

અક્ષેષુ વિપયાસ્તાનિ ચાત્મનિ પ્રાણલક્ષિતે ॥ ૮૭ ॥

અં (ને પ્રમાણે) નેમિ ચક્રના આરા વિષે આશ્રિત હોય આરાઓ નાણિ વિષે આશ્રિત હોય તે પ્રમાણે, વિષયો ઇન્દ્રિયો વિષે અને તે (ઇન્દ્રિયો) પ્રાણલક્ષિત આત્મવિષે આશ્રિત હોય છે. ૮૭

ચેષ્ટાકલ્પનનો હેતુરૂપ હોવાથી 'પ્રાણુ', બુદ્ધિકલ્પનની હેતુરૂપ હોવાથી 'પ્રજ્ઞા' રૂપ અને ઉલ્યાત્મક હોવાથી તે 'આનન્દ'-પરમાત્મા-રૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચેષ્ટાકલ્પનહેતુત્વાત્પ્રાણો ધીકલ્પનસ્ય ચ ।

હેતુત્વેન ભવેત્પ્રજ્ઞા તતસ્ત્વાનન્દ એવ હિ ॥ ૮૮ ॥

અં તેથી 'પ્રાણુ' ચેષ્ટાકલ્પના કારણરૂપે હોય છે અને 'પ્રજ્ઞા' બુદ્ધિકલ્પનાના કારણરૂપે હોય છે (અને) [ઉલ્યાત્મક હોવાથી] 'આનન્દ' જ નિષ્ચે (પરમાત્મા) રૂપ થાય. ૮૮

વળી, પરમપ્રેમવિષયક હોવાથી જરા તથા મરણથી રહિત આત્માને 'નિત્યાનન્દતા' સિદ્ધ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરપ્રેમાસ્પદતયા સર્વેષાં યો વિભાલ્યસૌ ।

નિત્યાનન્દપરાત્મા સ્યાજ્જિરામરણવર્જિતઃ ॥ ૮૯ ॥

અં જે સર્વ (પ્રાણિઓ)ને પરમપ્રેમના આશ્રયસ્થાનરૂપે પ્રકાશે છે તે આ જરા તથા મરણ ધર્મથી રહિત (સતો) 'નિત્યાનન્દ' સ્વરૂપ પરમાત્મા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ૮૯

ચિત્કાયાવાન અહંકાર પુણ્યપાપવાન હોય ઇત્યાદિ સાત શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ન^૩ પુણ્યેન^૧ ભવેદ્દેવો^૪ ન^૨ પાપેન^૭ પશુર્ભવેત્^૫ ।

ચિ^૬ત્કાયાવાન^{૧૦} અહંકાર^{૧૧} એવ^{૧૩} સ્વાત્પુણ્યપાપવાન^{૧૨} ॥ ૯૦ ॥

અં તે (પરમાત્મા) પુણ્યવડે દેવરૂપ ન થાય પાપવડે પશુરૂપ ન થાય (કિન્તુ) ચિત્કાયાવાન અહંકારાભિમાની જીવાત્મા પુણ્ય તથા પાપવડે સંપન્ન થાય ૯૦

પુણ્યપાપાદિકનો સ્વાત્મા પરત્વે 'આરોપ' કરતાં દેવાદિક જન્મપ્રાપ્તિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદાયે^૨ પુણ્યપાપે^૫ દ્વે^૩ દેહસ્થે^૪ ચ^૬ જરામૃતી^૭ ।

સ્વાત્મન્યારોપયેન્મૂઢસ્તતાં^૧ દેવાદૈજન્મભાક્^{૧૦} ॥ ૯૧ ॥

અં અજ્ઞાની પુરૂષ, તેનાં જે દેહસ્થ પુણ્યપાપ તથા જરા અને મરણને સ્વાત્મા પરત્વે આરોપે છે તેથી (તે) દેવાદિકજન્મને પામનારો થાય છે. ૯૧

નિર્લેપ પરમાત્મા પરત્વે કર્મળીજ દગ્ધ થયેલ હોવાથી જન્માંકુર હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આરોપે^૨ વાધિતે^૩ વૌધાત્કર્મ^૪ સ્યાદ્ગ્ધવીજવત્^૫ ।

તતો^૭ જન્માંકુરો^{૧૦} નાસ્તિ^{૧૧+૧૨} નિર્લેપે^૬ પરમાત્મનિ^૮ ॥ ૯૨ ॥

અં જ્ઞાન થકી (દેહાદિક) કલ્પનાનો બાધ થયે કર્મ ભરતીભૂનળીજવાળું થાય તેથી નિર્લેપ પરમાત્મા પરત્વે જન્મનો આંકુર હોતો નથી. ૯૨

પરમાત્માને માયારૂપી કારણોપાધિ હોય તથાપિ તે કર્મને 'અધ્યક્ષ' હોય છે કર્મ કરનાર ન હોય તેથી તેને કાંઈ દોષ નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૯૦ ભુઓ " ન સાપ્ત્ત્વા કર્મણા મૂયાન્ ..એવ્યો લોકેભ્યો હુતુસ્સત " (૨-૬).

x ટિપ્પણ ૯૨ ભુઓ " એ હોવેન સાપુકર્મ " (૩-૬).

કાર્યોપાધેરભાવેऽપિ કારણોપાધિમત્વતઃ ।

કર્માસ્યાસ્તિત્વતિ ચેદીશઃ કર્માધ્યક્ષો ન કર્મકૃત્ ॥ ૧૩ ॥

અં (અન્તઃકરણરૂપી) કાર્યોપાધિને અભાવ લહે હોય તથાપિ (માયા) રૂપી કારણોપાધિપણું હોવાથી આ (પરમાત્મા)ને કર્મ (પ્રસક્ત) હોય એમ (કહે તે) ઇન્ધર 'કર્મસાક્ષી' છે (તે) 'કર્મકર્તા' ન હોય. ૯૩

ઇન્ધર કેવળ પ્રેરક 'સાક્ષી' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કારયિત્વા પુણ્યમેવ કર્તારં સ્વર્ગમાપયેત્ ।

પાપં તુ કારયિત્વા તં નરકં પ્રાપયેદસૌ ॥ ૧૪ ॥

અં (આ) પુણ્ય કરાવીને પુણ્યકર્તાને સ્વર્ગ પમાડે છે. કિન્તુ પાપ કરાવીને આ (ઇન્ધર) તેને નરક પમાડે છે. ૯૪

ઇન્ધર સમાન પ્રેરક છે તેનામાં કાંઈ વિષમતાહોય ન હોય ઇત્યાદિ પર્વન્યાયપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

પર્જન્યવત્પ્રેરકત્વાન્નાસ્ય વૈપમ્યમાપતેત્ ।

શાલ્યાદીન વૃદ્ધુધા વૃષ્ટિર્વર્ધયેદ્વિપમાપિ નૌ ॥ ૧૫ ॥

અં વૃષ્ટિની પેરે પ્રેરકપણું હોવાથી આ (ઇન્ધર)ને વિષમપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. વૃષ્ટિ શાલ્ય આદિ (ધાન્ય)ને વિશેષ વૃદ્ધિંગત કરે છે તથાપિ (તેથી) તેને વિષમતા હોતી નથી. ૯૫

બીજલોહની પેરે સ્વસ્વવાસના લેટે કરીને જીવે પરત્વે તારતમ્ય હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્તમાધમભાવોઽત્ર તત્તદ્વીજેન કારિતઃ ।

તારતમ્યં ચ જીવેષુ સ્વસ્વવાસનયા કૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

અં અંહી (ધાન્ય વિવે) ઉત્તમ તથા અધમરૂપી તારતમ્ય હોય છે તે તે બીજલોહવડે સંપાદિત હોય છે. અને જીવે મધ્યે તારતમ્ય છે તે પોત-પોતાની વાસનાવડે સંપાદિત હોય છે. ૯૬

પૂર્વોક્ત આત્મા 'લોકપાલ' 'લોકાધિપતિ' તથા 'સર્વેશ્વરરૂપ' હો ઇત્યાદિ ઉપસંહારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

માતૃવત્પાલયેહ્લોકં શિક્ષયેત્ પિતૃવત્પ્રમુઃ ।

સ્વામી સ્યાદ્રાજવત્સોયં મમાત્મેત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥

અં તે આ મારે આત્મા લોકને માતાવત્ પાલનહાર હો. પિતાવત્ પ્રભુરૂપ (સતો) શિક્ષા કરે તથા રાજવત્ સ્વામીરૂપ હો એમ સમજવું. (અર્થાત્ પાલક પ્રભુ તથા સ્વામીરૂપે મારે આત્મા જ છે એમ સમજવું.) ૯૭
માયોપાધિનું મિથ્યાપણું જાણે છે તેથી ઇશ્વર 'સંસારો' જીવરૂપ ન હોય કિન્તુ તે 'સ્વાનન્દૈકરસ' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયોપાધૌ સ્થિતે તસ્ય મિથ્યાત્વં બુદ્ધ્યતે તતઃ ।

સંસારી જીવવન્નેશઃ સ્વાનન્દૈકરસો હ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

અં માયારૂપી ઉપાધિ બંધે સ્થિત હો (તથાપિ) તેનું મિથ્યાપણું જાણે છે તેથી ઇશ્વર જીવની પેરે સંસારી ન હોય (કિન્તુ) તે નિશ્ચયે સ્વાનન્દૈકરસ છે. ૯૮

સ્વાત્મહૃદયા તે ઇશ્વર 'અખડૈકરસાનન્દ' તથા 'મુક્ત' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અસ્વખડૈકરસાનન્દો મુક્તોઽયં સ્વાત્મહૃદિતઃ ।

સંસારિદૃષ્ટ્યા સર્વેશં ઇતિ વિદ્ધિ પ્રતર્દન ॥ ૧૯ ॥

અં સ્વાત્મહૃદયા આ (ઇશ્વર) અખડૈકરસાનન્દ (તથા) મુક્ત સ્વરૂપ છે. (કિન્તુ) છે પ્રતર્દન! સંસારિહૃદયા તે 'સર્વેશ' છે એમ જાણ. ૯૯

ઇન્દ્રાનુગ્રહતઃ સૌઽમૂલ્કૃતકૃત્યઃ પ્રતર્દનઃ ।

एतद्द्रव्याख्यानतस्तुर्ग्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ૧૦૦ ॥

અં તે પ્રતર્દન ઇન્દ્રના અનુગ્રહ થકો કૃતકૃત્ય થયો. વિદ્યાતીર્થ-મહેશ્વર આ વ્યાખ્યાન થકી સંતુષ્ટ હો. ૧૦૦

ઇતિ ઇન્દ્રપ્રતર્દનસંવાદ નામક આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

अध्याय ९ मो

अनन्तरात्रु तथा आलाङ्किने संवाद (कौपीतकिशाभेऽपनिषत्
अध्याय ४ थे।)

अनन्तरात्रुराज्ज्ने आलाङ्किने प्रथमोप कर्त्तव्यं तेन अर्द्धो
निश्पद्य कर्त्तव्यः—

राजा चालाङ्कये प्राह विप्राय ब्रह्मवेदनम् ।

कौपीतक्याख्यशाखायमत्र स्पृष्टीकरोमि तत् ॥ १ ॥

अ० राज्ज्ने कौपीतकी शाखा(ना उपनिषद्) मध्ये आलाङ्किप्राह्मणे
प्रथमोप कर्त्तव्यं ते अर्द्धो स्पृष्ट कर्त्तव्यं १

आलाङ्कि अपर-सगुण-प्रथवेत्ता गविष्ठ (इतो). अने अनन्तरात्रु
राज्ज्ने प्रथवेत्ता तथा श्रेष्ठ इतो इत्यादि ज्ञे स्तोत्रोक्ते प्रस्ताव कर्त्तव्यः—

दसौ वालाङ्किरपरब्रह्मवित् स कदाचन ।

अजातशत्रुं काशीशं बुबोधयिपुरागतः ॥ २ ॥

अ० आलाङ्कि (विप्र) सगुण प्रथवेत्ता (सतो) गविष्ठ (इतो). ते क्वचित्
काशीना राज्ज्ने अनन्तरात्रु प्रति प्रथमोप आपवानी इच्छावाजो अर्द्ध आन्ये. २

अजातशत्रुब्रह्मात्मवेदनाच्छौर्यतोऽपि च ।

अन्तर्बहिश्च निःशत्रुः काश्यां राजा वभूव सः ॥ ३ ॥

अ० काशीमध्ये अनन्तरात्रु नामने, ब्रह्मात्मज्ञान तथा शौर्यता यक्षी
पद्य अन्तर तथा अज्ञाना शत्रुजोषी निमुक्त ज्ञेयो राज्ज्ने इतो ३

आलाङ्कि 'प्राणोपासक' सतो राज्ज्ने 'आदित्योपासना'ने प्रथमोप
कर्त्तव्यं ज्ञे इत्यादि ज्ञे स्तोत्रोक्ते निश्पद्य कर्त्तव्यः—

गर्गगोत्रजविप्रोऽयं वालाङ्किनव तत्रवित् ।

किन्तु प्राणोपासकोऽयं दर्पण महतावृतः ॥ ४ ॥

* टिप्पण्य. ३ लुप्तो "गर्गो ह वै ब्रह्मकः" (४-१).

અં આ ગર્ગઓત્રોત્પન્ન પ્રાક્ષલ્ય યાત્રાકિ તત્ત્વવેતા નહોતો જ કિન્તુ,
આ 'પ્રાણોપાસક' (સતો) મહાન ગર્વવટે આવૃત થયદો. ૪

યાત્રાકિ, રાત્રને શુ બોધ આપે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

રાજન્વુભુત્સવે તુભ્યં પરં વ્રહ્મ વ્રવાણ્યહમ્ ।

इत्युक्त्वादित्यपुरुषं ब्रह्मापास्वेत्यवोचत ॥ ५ ॥

અં છે રાજન । હું ઉપદેશાર્થ તૂને પરબ્રહ્મને બોધ કરું છું એમ
કહીને આદિત્યપુરૂષને બ્રહ્મરૂપે (ત્વં) ઉપાસના કર એમ કહ્યું. ૫

અળાતશત્રુ રાત્ર આદિત્ય માંહેના પુરૂષની ઉપાસનાનો નિષેધ કરી તે
ઉપાસનાના 'ફલ'નું તથા આદિત્યપુરૂષની જેરે ચન્દ્રાદિ પાંચપદાર્થની ઉપા-
સનાના 'ફલ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

રાજા નિવાર્ય તં પ્રાહ ફલં ધ્યેયગુણાનપિ ।

एवं पञ्चदश ब्रह्माण्यप्यत्रासाववोचत ॥ ६ ॥

અં રાત્રએ તેનો નિષેધ કરી (તે ઉપાસનાના) ફલનું તથા ઉપાસ્ય
વસ્તુના ગુણનું નિરૂપણ કર્યું. આ (રાત્ર)એ એ રીતે અહીં પંદર બ્રહ્મપુરૂષનું
નિરૂપણ કર્યું. ૬

તે પંદર 'બ્રહ્મપુરૂષ-પદાર્થ' કયા તે નિરૂપણ કરે છે:—

ચન્દ્રે વિદ્યુતિ મૈથૈ સ્વૈ વાયાવર્ગૌ જલેપિ ચ ।

आदर्शं श्रवणे गन्तृशब्दे छायाकृतावपि ॥ ७ ॥

અં ચંદ્રવિષે, વિદ્યુતવિષે, મૈથવિષે, આઠાશવિષે, વાયુવિષે, અગ્નિવિષે,
અને જળવિષે પણ આદર્શવિષે, શ્રવણવિષે, ગમતકરનારની પાછળ થનાર
શબ્દ તેને વિષે, છાયાકૃતિવિષે-૭

દેહે સ્વપ્ને દક્ષિણેક્ષણ્યપિ વામેઽવ્રવીત્ક્રમાત્ ।

सर्वत्र राज्ञा प्रत्युक्तो विप्रस्तूष्णीमवस्थितः ॥ ८ ॥

x દિપ્પણ: ૮ શુઓ ' તત્ત્વ ઉ દ વાત્સાકિશ્વરૂપોમાસ ' (૪-૨૦).

અં દેહવિષે, સ્વપ્નવિષે, જન્મણી આંખવિષે તેમજ ડાખી આંખ વિષે (પુરુષ) ક્રમપૂર્વક સર્વત્ર હોય છે (એમ) તે બ્રાહ્મણ રાજાવડે પ્રત્યુક્ત (સતો) મીન થઈ રહ્યો. ૮

પૂર્વોક્ત પુરુષ બ્રહ્મ છે એવી તહારી ઉક્તિ વૃથા છે ઇત્યાદિ રાજા કહે છે:—

અજાતશત્રૂ^૯ રાજા^{૧૦ ૧૧} તે^૮ પરબ્રહ્મવિદુક્તવાન્^{૧૨} ।

પરબ્રહ્મ^૧ ચદિપ્યામીત્યુક્તિસ્તત્ર^{૨ ૩+૫ ૪} મૃપા^૬ ભવેત્ ॥ ૯ ॥

અં 'પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીશ' એમ તારી ઉક્તિ વૃથા છે એમ પરબ્રહ્મના વેત્તા અજાતશત્રુ રાજાએ તેને કહ્યું. ૯

'બ્રહ્મ' જગત્ તથા પૂર્વોક્ત પુરુષોનો કર્તા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગતઃ^૨ પુરુષાણાં^૪ ચ^૩ કર્તૃ^૫ વ્રહ્માતિ^૬ વુષ્યતામ્ ।

વાલાકિઃ^૮ પરવિદ્યાર્થ^{૧૦} રાજાનમુપસન્નવાન્ ॥ ૧૦ ॥

અં 'બ્રહ્મ' જગત્ તથા પુરુષોનો કર્તા છે એમ જાણવું. બાલાકિ પરવિદ્યાના બોધ અર્થે રાજાની સમીપમા ગયો. ૧૦

પોતે સત્રિય હોવાથી ગુરૂત્વનો અંગિકાર ન કરતા હું 'બુધ્ય' બ્રહ્મ અવશ્ય વિજ્ઞાપન કરીશ ઇત્યાદિ રાજા કહે છે:—

રાજા^૧ નાંગીચકારૈતસ્વજાતૈરધમત્વતઃ ।

ગુરુત્વં^૯ નાસ્તિ^{૧૦+૧૧} મૈ^{૧૨} તુભ્યં^{૧૩} વ્રહ્મ^{૧૪} વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥ ૧૧ ॥

અં રાજાએ, પોતાની જાતિ (સત્રિય) ઉતરતી હોવાથી તેનો અંગિકાર છોડી નહીં. અને (હું બ્રાહ્મણ) તેનું ગુરૂપત્વ હોય નહીં. હું (તને) બ્રહ્મ વિજ્ઞાપન કરીશ. ૧૧

'સૂત્રાત્મા' પરબ્રહ્મ છે એમ રાજાએ બોધ કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૯ ભુઓ " તે જ્ઞાવા જાતરુદ્ધુ " જ્ઞાત વં કિત ના સરદિષ્ટા મદ્દ તે પ્રમાણિ " (૪-૧૮).

x ટિપ્પણ: ૧૦ ભુઓ " સદ્ગોવાન યો વં વ્રત્તકિ " " તત્ત જહ વ્રત્તકિઃ ઇતિવાણિઃ " (૪-૧૮).

x ટિપ્પણ: ૧૧ ભુઓ " તે જ્ઞાવાવાચકામુઃ...વાજાવિષ્ણવિ " (૪-૧૮)

८+६ २ १ ३ १० ११
इत्युक्त्वा पाणिना विप्रमादायन्तःपुरं गतः ।

४ ५ ६ ७ १३ १३ १४ १५
सूत्रात्मैव परं ब्रह्म प्राणो जीव इतीदृशः ॥ १२ ॥

अ० विप्रने हाथवडे गृहणु करी 'सूत्रात्मा' परब्रह्म (छे) ज्येम कडी राण अन्तःपुरमां गयो. प्राणु अवश्य छे ज्येम आ रीतनो-१२ हवे, 'प्राणु अव छे' ज्ये रीतनो आवाकितो निश्चय तेने निराकरण करवा सुपुमिमध्ये प्राणु वीन होतो नथी धत्यादि निरूपणु करे छे:—

६ ७ १० ११+१३ १२
वालाकेनिश्चयस्तस्य व्यावृत्तयै स्पष्टमाह तम् ।

२ १ ३ ५
सुपुसे पुरुषे प्राणो न लीनश्चक्षुरादिवत् ॥ १३ ॥

अ० पुरुष सूतेल होय त्यारे 'प्राणु' यक्षुआदिनी पेर वीन होतो नथी ज्येम ते आवाकितो (पुर्वोक्त) निश्चयनु निराकरणु करवा तेने (राणज्ये) स्पष्ट कर्तुं. १३

प्राणु अवात्मा न होय केवळे ते नउ छे धत्यादि युक्तिपुरःसर प्रतिपादन करे छे:—

१ २ ४ ३
जीवश्चेत्प्रतिबुध्येत समाहृतः स्वनामभिः ।

१ ७ १२ १० ११
इति मत्वाहयत्प्राणं शास्त्रीयैस्तस्य नामाभिः ॥ १४ ॥

अ० ज्ये 'प्राणु' अवश्य (लोका) होय तो तेनां (द्विकप्रसिद्ध) नामो वडे लक्षण थाव ज्येम मानीने (सूतेल पुरुषना) प्राणुने तेनां शास्त्रीय नामोवडे चेकार्यो. १४

शास्त्रीय नामथी चेकारतां ते सूतेल पुरुष लक्ष्यो नर्ही छिन्तु तेने लाकडी वती हरेरतां ते लक्ष्यो धत्यादि निरूपणु करे छे:—

३ ४ १ २ ५
नौत्तस्थौ स पुमान्किन्तु शिष्य एवात्र पूर्ववत् ।

१२ ११ १३ १० १५ १४
यष्ट्यासौ ताडितः सुप्तः समुत्तस्थौ त्वरान्वितः ॥ १५ ॥

अ० ते पुरुष लक्ष्यो नर्ही छिन्तु, अर्ही (सुपुमिमध्ये) पूर्ववत् सुप्त रह्यो. आ सूतेल (पुरुष)ने लाकडीवडे न ताडन करवां शीघ्र लक्ष्यो. १५

પ્રાણુ ઘટની પેરે જડ છે અને તે (પ્રાણુ) થકી અતિરિક્તા 'જીવ' લોકતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
યથા મસ્માદૃતો વાહ્નિર્વાયુના જ્વાલ્યતે તથા ।

૭ ૧૦ ૮ ૧૧ ૯ ૧૩ ૧૨ ૧૪
પ્રાણો નાત્મા વોધહીનો ઘટવ્યસ્તુ બુધ્યતે ॥ ૧૬ ॥

જાં જે પ્રમાણે ભસ્મવડે ઠંકાયલ અગ્નિ વાયુવડે પ્રગ્નલિત કરાય છે તે પ્રમાણે 'પ્રાણુ' (અન્યથેતન્યપ્રેથ) છે. આત્મા, ઘટની પેરે જ્ઞાનહીન ન હોય. કિન્તુ, જે અગ્રત કરાય છે તે-૧૬

જે સુષુપ્તિમાંથી જાગરાય છે તે 'જીવ' લોકારૂપ છે એમ અન્ય શ્રુતિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

૫ ૬ ૭ ૮ ૯
ઇન્દ્રિયૈઃ સહિતો ભોક્તા જીવોઽસૌ ચેતનત્વતઃ ।

૭ ૮+૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
દ્વા સુપર્ણેતિ મન્ત્રેણ ચેતનો દ્વાબુદીરિતૌ ॥ ૧૭ ॥

જાં આ 'જીવ' ચેતનસ્વરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયોવડે લોકતા (છે) "દ્વા સુપર્ણા અર્થ:—જે સુંદર પાખવાળાં પક્ષીઓ" એમ મન્ત્રવડે જે ('લોકતા' તથા 'અભોક્તા'રૂપ) જે ચેતન્યવસ્તુ નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૭

તે ઉભય મધ્યે એક લોકતા અને બીજો અભોક્તા છે તેનું તથા લોકતાના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
તયોરન્યતરો ભોક્તાઽનનનન્યઃ પ્રકાશતે ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ચિચ્છાયાવાનર્હકારો વ્યાસો જાગરણે પુમાન્ ॥ ૧૮ ॥

જાં તે ઉભય મધ્યે એક લોકતા (છે) [અને] બીજો ભોગ કર્યા વિના (સાક્ષિરૂપે) પ્રકાશે છે. ચિચ્છાયાવાન અર્હકાર જાગરણમધ્યે વ્યાસ છે. પુરૂષ (જીવાત્મા)-૧૮

'જીવાત્મા' ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોનો લોકતા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
ઇન્દ્રિયૈર્વિષયાન્મુક્તે તં વોદ્ધારમવુધ્યત ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
પ્રાણાત્મવાચસૌ ભોક્તૃવોધેનૈવાતિવિસ્મિતઃ ॥ ૧૯ ॥

अ० (पुमान्-लवात्मा) विषयेने लोगवे छे (अम) ते आदाने बाध क्यो (तेथी) आ ' प्राणुत्भवादी', लोकता डोखु तेना उपदेश थकी अत्यंत विस्मय पाभ्यो. १९

पूर्वोक्त रीत्या प्रश्नने लक्ष्मी ते सन्तुष्ट यता आदाकिञ्चै नधू प्रश्न कथा नहि धर्त्यादि निरूपण करे छे—

बुद्धं ब्रह्मेति सन्तुष्टो नान्यत्प्रणुमपैक्षत ।

ज्ञापयिष्येऽहमित्येवं राजा तस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ २० ॥

अ० 'प्रश्नने भने बाध थयो' अम सन्तुष्ट सता तेखे (आदाकिञ्चै) अन्य प्रश्न पूछवानी अपेक्षा करी नही. अे रीते हु' (अज्ञतु) विज्ञापन करीश अम राजाके तेने वचन आयु. २०

श्रद्धालु तथा विनयसपन्न शिष्यने पूछया विना पण उपदेश (बाध) करवो धर्त्यादि निरूपण करे छे:—

शिष्टं बोधयितुं तस्मात्स्वयं प्रश्नांश्चकार सः

मन्दधीरपि यः श्रोता श्रद्धालुर्विनयान्वितः ॥ २१ ॥

अ० तेथी आकीने उपदेश करवा ते (राज)के पोते प्रश्नो उपस्थित कथा. अे श्रोता मन्दधुद्धिवाजो डोय तथापि श्रद्धालु (अने) विनयसपन्न डोय तेने-२१

राजके हुवे त्रण प्रश्न उत्थापित कथा ते धर्त्यादि निरूपण करे छे.—

अपृष्टेनापि वक्तव्या तस्मै विद्येति शास्त्रधीः ।

यो भोक्ताऽत्रोत्थितः सोयं क्वाशायिष्ट पुरा क्व वा ॥ २२ ॥

अ० तेने (पूर्वोक्त मन्दधीश्रोताने) न पूछे तोपण विधानो बाध करवो अम शास्त्रनिर्णय छे अे लोकता अडो उडिबो ते आ कथा सूतेबो ? वा पूर्व कथा-२२

पूर्वोक्त प्रश्नो निरूपण करे छे:—

अमूर्क्षीरहिता सुप्तिः कुतो वाऽगादयं पुमान् ।

वालाकिना अविज्ञातमिदं सर्वमिति स्वयम् ॥ २३ ॥

x टिपण्य २२ लुओ " त हो वाचाजतशनु " (४-१९)

x टिपण्य २३ लुओ " तडु ह वालाकिर्न जज्ञो " (४-१८)

અં ધુદિરહિત મુખમિ (પૂર્વે કયા) હતી? અથવા, આ પુમાન્ કયાથી પહાર નીકળ્યો? આ સર્વેય બાલાહિ તેને અવિજ્ઞાત હતુ એમ-૨૩

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રક્રના નિર્ણયનુ હવે નિરૂપણ કરે છે —
 નિશ્ચિત્ય^૧ ત્રિતયસ્યાસ્ય^૩ નિર્ણયં^૨ સ્પષ્ટમવચીત્^૪ ।

હૃદયં^૬ કમલાકારં^૮ દેહમધ્યે^૭સ્ત્યધોમુલ્લમ્^{૧૦} ॥ ૨૪ ॥

અં (પોતે) નિશ્ચય કરીને, આ ત્રણે (પ્રક્ર)ના નિર્ણયનુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરે છે દેહમધ્યે કમલના આકારનુ હૃદય નીચાઓઠાનુ હોય છે ૨૪

પૂર્વોક્ત હૃદયકમળ મધ્યે અહ કારોપાધિક આત્મા અવસ્વરૂપે શયન કરી રહેલો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

નાહચસ્તસ્માદ્વિનિર્ગત્ય^૧ વ્યામુવન્ત્યાસ્વિલં^૨ વપુઃ ।

અહંકારોપાધિરાત્મા^૩ જીવો^૪ મૂલ્વા^૫ હૃદિ^૬ સ્થિતઃ ॥ ૨૫ ॥

અં તે (હૃદયકમળ થકી) નાહીઓ નીકળીને સમગ્ર શરીરને વ્યાપી રહે છે અહ કારોપાધિક આત્મા, અવસ્વરૂપ થઇને હૃદયવિષે રહેલો છે ૨૫

પૂર્વોક્ત અવાત્મા નાહીઓવડે પ્રસરી બગરણુદશામા વિપયોનો ઇન્દ્રિયો વડે ભોગ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

નાહિભિઃ^૧ પ્રસૃતઃ^૨ સાક્ષૈર્જાનિન્^૩ જાગરણે^૪ સ્થિતઃ ।

વાહ્યભોગપ્રદં^૫ કર્મ^૬ યદા^૭ ક્ષીણં^૮ તદા^૯ પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

અં તે (અવાત્મા) નાહીઓ દ્વારા પ્રસરી બગરણુદશામા ઇન્દ્રિયોવડે (બાહ્ય વિપયોને) ભણુતો-અનુભવતો-સ્થિત હોય છે ત્યારે બાહ્યભોગપ્રદ કર્મનો નાશ થાય ત્યારે પુન-૨૬

પૂર્વોક્ત અવાત્મા અવ્યન વિષે ઢેવી રીતે ભોખા હોય છે ઇત્યાદિ સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે —

વાસનાભોગદે^૧ કર્મણ્યુદ્બુદ્ધે^૨ સ્વપ્નમામ્ભવેત્^૩ ।

સ્વપ્ન^૪ નાહીપ્નવેક્ષ્યાથ^૫ કર્મણો^૬સ્ત્યાપિ^૭ સંક્ષયાત્^૮ ॥ ૨૭ ॥

× ટિપ્પણ ૨૫ જુઓ. ત હવ ચ તામ તન્મ ભવતિ " (૧-૧૧)
 × ટિપ્પણ ૨૭ જુઓ. 'યદા છુમ' એકથા ભવતિ' (૧-૧૧),

અં વાસનાલોગપ્રદ કર્મ, વ્યત્થત યતાં નાડીઓ મધ્યે સ્વપ્નને અનુભવી સ્વપ્નલોકતા થાય છે. તે પછી આ કર્મનો પણ નાશ યતાં—૨૭

હવે મુપુસિ વિષે જીવાત્માની સ્થિતિ તથા સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

હૃદિ સંકોચમામૌતિ સા મુપુસિરિતીર્યતે ।

નાડીમૂલાનિ હૃત્પદ્મે પુરીતદ્વેષિતેઽવસન્ ॥ ૨૮ ॥

અં તે (જીવાત્મા) હૃદય મધ્યે સંકોચને પામે છે તે (સંકોચ) 'મુપુસિ' એમ કહેવાય છે. પુરીતત નામની નાડીવડે વીંટળાયેલ હૃદયકમળ મધ્યે નાડીનાં મૂલો રહેલાં છે. ૨૮

જીવાત્મા મુપુસિમાં પરમાત્મા મધ્યે લીન થાય છે તેનું તથા પરમાત્માના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

યાનિ તેપુ પ્રવિશ્યાન્તર્લીયતે પરમાત્માનિ ।

પરમાત્મા સ્વતઃ પૂર્ણઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ ॥ ૨૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત હૃદયકમળ મધ્યે) જે (નાડીઓ) (રહેલી છે) તેની અંદર પ્રવેશીને જીવાત્મા પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. પરમાત્મા પોતે પૂર્ણ સત્ય ચિત્ તથા આનન્દ સ્વરૂપ છે. ૨૯

પૂર્વોક્ત પરમાત્મા અહંકાર ચક્રી પરિચ્છિન્ન યતાં અજ્ઞાન ચક્રી જીવ-સ્વરૂપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સૌઽહંકારપરિચ્છિન્નો જીવત્વારોપવાન્ભવેત્ ।

અજ્ઞાનકાર્યોઽહંકારોઽર્વાસ્થિતઃ ફલમુક્તયે ॥ ૩૦ ॥

અં તે (પરમાત્મા) અહંકારવડે પરિચ્છિન્ન-મયાદિત-(સત્તા) જીવ-ચક્ષુસ્તરી કલ્પનાવાળા થાય છે. અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ (વિગતપ્રદરૂપ) અહંકાર, (જાગત્ તથા સ્વપ્નદશામાં) ફલ લોગવવાને અવસ્થિત હોય છે. ૩૦

ફલપ્રદકર્મનો ફલ યતાં પરિચ્છિન્નસ્વરૂપ જીવાત્મા મુપુસિમાં (પૂર્ણસ્વરૂપ) પરમાત્મા મધ્યે લય પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ફલદે કર્મણિ ક્ષીણે લીયતેઽસૌ સ્વકારણે ।

પૂર્ણનેક્યમવામૌતિ પરિચ્છિન્નો યથા ઘટે ॥ ૩૧ ॥

અં આ (જીવાત્મા), ફલપ્રક લોગ્ચકમનો નાશ થયે પોતાના કારણ (અજ્ઞાન) મધ્યે લીન થાય છે. (ત્યારે) પરિચિન્ન-મયાદિત-(જીવાત્મા) પૂર્ણસ્વરૂપ સહ ઐક્યતાને પામે છે. જે પ્રમાણે—૩૧

જીવાત્મા સુપુત્રિમાં પૂર્ણસ્વરૂપ મધ્યે લીન થાય છે તેનું ક્ષણંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

નષ્ટૈઃ^૧ ઘટાકાશૈઃ^૨ એક્યં^૩ વિયતા^૪ મહતા^૫ વ્રજેત્ ।

યદા^૨ ન^૫ કંચન^૩ સ્વપ્નં^૪ પર્યેત્સુતસ્તદા^૫ ઝલિલમ્ ॥ ૩૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે ઘટ) નાશ પામ્યે ઘટાકાશ મહાત્ આકાશ સાથે ઐક્યતાને પામે (તે પ્રમાણે જીવાત્મા પૂર્ણ-પરમાત્મા-સાથે ઐક્યતાને પામે છે.) સૂતેલ પુરૂષ ન્યારે કાંઈ પણ સ્વપ્ન નેતો નથી ત્યારે સમમ-૩૨

સુપુત્રિદશામાં સમમ વિષયાદિકનો સમૂહ પ્રાણુ-પરમાત્મા-મધ્યે લય થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિયયોન્દ્રિયજાતં^૨ યત્તપ્રાણં^૩ પ્રવિલીયતે ।

પ્રાણાશ્વદો^૫ વાયુમાહ^૮ પરમાત્માનમપ્યસૌ^{૧૦} ॥ ૩૩ ॥

અં (સુપુત્રિમાં) જે વિષય તથા ઇન્દ્રિયનો સમૂહ હોય છે તે પ્રાણુમધ્યે છેક લીન થાય છે. (તેથી) આ 'પ્રાણુ' શબ્દ વાયુ તથા પરમાત્માનો વાચક છે. ૩૩

વાયુ તથા પરમાત્મા ઉભય પરત્વે 'પ્રાણુ' શ્વાસક્રિયા તથા પ્રવેશ-ક્રિયાનો હેતુભૂત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રવિષ્ટૈષ્ટાહેતુત્વમુભયત્રાપિ^{૫+૮} વિચતે ।^{૧૦}

વાયૌ^૧ શ્વાસક્રિયાઃ^૩ સર્વાઃ^૨ સ્ટાપ્ટિસ્તુ^૬ પરમાત્માનિ^૫ ॥ ૩૪ ॥

અં વાયુ પરત્વે શ્વાસક્રિયા અને પરમાત્મા પરત્વે સ્પષ્ટિક્રિયા (એમ) ઉભયત્ર પણ (પ્રાણુનું) પ્રવેશકરવાપણું તથા ચેષ્ટા-ક્રિયાનું હેતુપણું વિદ્યમાન છે. ૩૪

સૂતેલ પુરૂષની ઇન્દ્રિયાદિકનો લય પ્રાણુવાયુ વિષે થાય છે એમ ક્ષિ-સેકથી જણાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણુ: ૩૨ છુએ "યદા સુપ્તઃ ... સર્વેષાંતે. સદાયતિ" (૪-૧૧).

દૃષ્ટિભેદાદ્વયોશ્ચાક્ષલયો વક્તું હિ શક્યતે ।

સુતસ્યાક્ષલયઃ પ્રાણવાયાવિતિ તટસ્થંધીઃ ॥ ૩૫ ॥

અં દર્શનભેદ થકી વળી, (વાયુ તથા આત્મા) ઉભય પરત્વે ઇન્દ્રિયના લયની ઉક્તિ નિશ્ચયે કરી શકાય છે. સૂતેલ (પુરૂષ)ની ઇન્દ્રિયનો લય પ્રાણવાયુ વિષે થાય છે એમ (સૂતેલ પુરૂષની) યાસે ઉભેલ તટસ્થ પુરૂષને જણાય છે. ૩૫

હવે સૂતેલ પુરૂષની દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિયાદિક (જગત્)નો લય પરમાત્મા વિષે થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વૈતે દ્વૈતવિલયં મન્યતે સુત ઉત્થિતઃ ।

સુતામિપ્રાયમાશ્રિત્ય પરાત્માનિ જગલ્લયઃ ॥ ૩૬ ॥

અં સૂતેલ (પુરૂષ) ઉકતાં તે, અદ્વૈત-પરમાત્મા-મધ્યે જગતનો વિલય થયાવું માને છે. (એ રીતે) સૂતેલ (પુરૂષ)ના અભિપ્રાયનો આશ્રય કરીને જગતનો લય પરમાત્મા વિષે છે એમ-૩૬

એ રીતે પૂર્વોક્ત એ પ્રશ્નોને ઉત્તર સિદ્ધ થયે એમ ઉપસંહાર કરે છે:—

શ્રુત્યુક્તસ્તેન પૂર્વોક્તપ્રશ્નયોરુત્તરં ભવેત્ ।

કૈપોઽશયિષ્ઠ કુત્રેયં સુતિસ્તત્રોત્તરં ક્રમાત્ ॥ ૬૭ ॥

અં (જગતનો લય પરમાત્મા વિષે છે એમ) શ્રુત્યોક્તિ છે. તેને લઈ પૂર્વોક્ત એ પ્રશ્નોને ઉત્તર સિદ્ધ થાય છે. આ (જીવાત્મા) કયા સૂતેલો તથા આ સુપુતિ કોના વિષે હોય છે તે સંબંધી ઉત્તર ક્રમપૂર્વક (કહે છે) ૩૭

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નદ્વયના ઉત્તરદ્વયવું નિરૂપણ કરે છે:—

પરમાત્મન્યશયિષ્ઠાઽમૂદ્જ્ઞાને સુતિરિત્યદઃ ।

પરિચ્છિન્નસ્ય પૂર્ણાત્મતાદાત્મ્યં શયનં ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

અં (તે જીવાત્મા) પરમાત્મા મધ્યે સૂતેલ થએલો. સુપુતિ, અજ્ઞાન મધ્યે રહેલી એમ આ પરિચ્છિન્ન-જીવાત્માનું-પૂર્ણાત્મતા સહ તાદાત્મ્ય-અભેદ-તે શયન-અવસ્થા થાય. ૩૮

હવે, સુપુસિ કોને કહે ? તથા આ શુવાત્મા ક્યાંથી પહાર આંચો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—

સાહંકારસ્ય જગતો વિલયઃ સુતિરુચ્યતે ।

કુત આગાદિતિ પ્રશ્નસ્યોત્તરં દૃશ્યતામિદમ્ ॥ ૩૯ ॥

અં સાહંકારસહિત જગતના વિલયને ‘સુપુસિ’ કહે છે. ‘ક્યાંથી આંચો ?’ આ પ્રશ્નનો આ ઉત્તર સમજવો. ૩૯

અજ્ઞાનાવૃત પરમાત્મા થકી શુવાત્મા નગરમધ્યે પુનઃ પહાર આવે છે ઇત્યાદિ દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

અજ્ઞાનેનાવૃતાત્પૂર્ણાદાગચ્છતિ પરાત્મનઃ ।

યદા પ્રવુચ્યતે સુતસ્તદાગ્નેર્વિસ્ફુલિઙ્ગવત્ ॥ ૪૦ ॥

અં જ્યારે સૂતેલો (પુરૂષ) નાગે છે ત્યારે અગ્નિ થકી તણુખા પહાર નીકળે તે પ્રમાણે અજ્ઞાનવડે ઠંકાયલા પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્મા થકી (શુવાત્મા) પહાર નીકળે છે. ૪૦

પરમાત્મા થકી ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણના અભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણા યથાયથં તસ્માજ્ઞાયન્તે પરમાત્મનઃ ।

પ્રાણાભિમાનિદેવાનામગ્ન્યાદીનાં જનિસ્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

અં તે પરમાત્મા થકી ઇન્દ્રિયાદિકે યથાયથ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઇન્દ્રિયો થકી અગ્નિ આદિ પ્રાણાભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૧

પૂર્વોક્ત દેવો થકી વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે એમ સાધારણુ અને અસાધારણુ એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે.—

લોક્યન્તે વિષયા અક્ષૈસ્તે દેવેભ્યઃ સમુદ્ગતાઃ ।

સર્વસાધારણઃ સર્ગે ઈકઃ પ્રાતિસ્વિકોડપરઃ ॥ ૪૨ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) દેવો થકી ઉત્પન્ન થયેલા (સર્ગ) તે વિષયો ઇન્દ્રિયોવડે

* ટિપ્પણ ૪૦ જુઓ “ ય યદા પ્રવુચ્યતે...દેવેભ્યો સોદ્યાત ” (૪-૧૧).

અનુભવાય છે (એ રીતે) એક સૃષ્ટિ સર્વસાધારણરૂપા અને બીજી અસાધારણરૂપા (એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ હોય છે) ૪૨

પૂર્વોક્ત ઉભય સૃષ્ટિનું હવે ક્રમપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે —

આકાશાદિક્રમાદાયઃ પ્રાણાદિક્રમતોઽપરઃ ।

સર્વેષાં પ્રાણિનાં કર્મક્ષયે સ્યાત્પ્રલયો મહાન્ ॥ ૪૩ ॥

જ પ્રથમ સૃષ્ટિ આકાશાદિક ક્રમપૂર્વક (અને) બીજી પ્રાણાદિક ક્રમપૂર્વક (સિદ્ધ થાય છે) સર્વ પ્રાણિઓના કર્મનો નાશ થયે મહાન્ પ્રલય થાય છે ૪૩ વળી, સર્વ પ્રાણિઓના કર્મની ઉત્પત્તિ થયે ઈશ્વર મહાસૃષ્ટિ રચે છે અને એક પુરુષના કર્મનો નાશ થયે જે પ્રલય થાય તેને સુષ્ટિ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પુનઃ કર્માઙ્ગવે તેષાં સ્યાન્મહાસૃષ્ટિરીશ્વરાત્ ।

एकस्य कर्मणि क्षीणे प्रलयः सुतिनामभृत् ॥ ૪૪ ॥

જા તે સર્વેષ પ્રાણિઓના કર્મ ઉત્પન્ન થતા વળી, ઈશ્વર થકી મહાસૃષ્ટિ સંપાદન થાય છે એક (પ્રાણી)ના કર્મ ક્ષીણ થયે સુપુતિ નામક પ્રલય થાય છે ૪૪

તેજ રીતે, એક પ્રાણિના નવીન કર્મ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને જાગર-સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે, અદ્વૈતતત્ત્વનો બોધ થાય તે અર્થેજ સર્વત્ર સૃષ્ટિનું કથન કરાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પુનઃ કર્માઙ્ગવે તસ્ય સૃષ્ટિઃ સ્યાજાગરાભિધા ।

अद्वैततत्त्वबोधाय सृष्टिः सर्वत्र कथ्यते ॥ ૪૫ ॥

જા તે (પ્રાણિના) કર્મ ઉત્પન્ન થયે વળી, ફરી જાગરનામની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે (આ રીતે) સૃષ્ટિનું, અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ સિદ્ધ કરવા અર્થેજ સર્વત્ર નિરૂપણ કરાય છે ૪૫

આ રીતે, અત્પ વા મહાન્ સૃષ્ટિના સર્વત્રકથનવટે કેવળ 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વનો જ બોધ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અલ્પા સા મંહતૌ ધાસ્તુ સદદ્વૈતં વિવુઘ્યતે ।

प्रौढस्य राजगोहस्य द्वारं स्यात्पुरतो महत् ॥ ૪૬ ॥

અં (પૂર્વોક્તસૃષ્ટિ) ભલે અલ્પ સ્વરૂપની વા મહાત્ સ્વરૂપની હો (તથાપિ) 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વનો (તેના દ્વારા) વિશેષ રીતે બોધ કરાય છે. પ્રૌઠ રાજમંદિરનું દ્વાર આગળ ચક્રી મહાત્ હોય છે ૪૬

પૂર્વોક્ત મહાત્ તથા અલ્પસ્વરૂપા સૃષ્ટિના પ્રયોજનાદિકતું રાજમંદિરનાં મહાત્ તથા અલ્પ દ્વારરૂપી દર્શાવવટે પાંચ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૪ ૨ ૩
પૃષ્ઠતોઽન્તઃપુરદ્વારં ચૌરદ્વારાઽધ્યમલ્પકમ્ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
મહાદ્વારેણ સહસ્રાં દુર્લભં રાજદર્શનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અં (પૂર્વોક્ત રાજમંદિરની) પાછળ ચૌરદ્વાર નામનું અલ્પ અન્તઃ-પુરદ્વાર હોય છે. રાજનું દર્શન મહાદ્વારવટે સહસ્રાં દુર્લભ હોય છે. ૪૭

રાજદર્શન કેમ દુર્લભ હોય છે તેના કારણે ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
જનસંમર્દવાહુલ્યાદ્વારાણાં ચ વહુત્વતઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
અલ્પદ્વારે સ્વામિમક્ષો હઠાદ્રાજાનમીક્ષતે ॥ ૪૮ ॥

અં સ્વામિભક્ત પુરૂષ મનુષ્યોની ભારે મેઢનીને કીધે અને અનેક દારે હોય છે તેથી હઠપૂર્વક અલ્પદ્વારમધ્યે રાજનું દર્શન કરે છે. ૪૮

પૂર્વોક્ત દર્શાવતે સિદ્ધાંતપ્રતિ પૂર્વાર્થ શ્લોકવટે ઘટાવે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
દ્વિષ્ટિષ્ટચાનુભૂત્યર્થી વૈત્યાત્માનં તથા હઠાત્ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
મહાસૃષ્ટ્યા તત્પદાર્થમાદૌ જ્ઞાત્વા તથા પુનઃ ॥ ૪૯ ॥

અં તેજ (પૂર્વોક્તરીતિ) પ્રમાણે પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળો (પુરૂષ) હઠપૂર્વક આત્મતત્ત્વને જાણે છે. મહાસૃષ્ટિ(ના અનુભવ) વટે આરંભમાં તેજ પ્રમાણે 'તત્' પદાર્થનો અનુભવ કરી પુનઃ—૪૯

'તત્' તથા તે પદાર્થનું શોધન કરી મહાસૃષ્ટિદ્વારા તત્ત્વાવિષય સિદ્ધ થવામાં વિલમ્બ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ત્વં પદાર્થ શોધયિત્વા ચાક્યાદ્ધૌ વિલમ્બતે ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
તત્સાદિહાજાતશ્ચુર્વાલકેરવિલમ્બતઃ ॥ ૫૦ ॥

અં મહાવાક્યથી 'ત્વં' પદાર્થ (જીવ)નું શોધન કરતાં ઉપદેશ (વચ્ચબોધ) વિલમ્બાય છે. તેથી અન્તતશ્ચુર્વાલકેરવિલમ્બતઃ અર્થ—૫૦

હવે અનંતશત્રુજાન ઉપર કહ્યું તે કારણે આકાશકિને દાંષ્ટ્યસૃષ્ટિ-
પ્રાતીતિકી-સૃષ્ટિદ્વારા પ્રત્યગાભિન્ન બ્રહ્મનો બોધ કરે છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે —

પ્રત્યગ્બ્રહ્મત્વવોધાર્થં દૃષ્ટિસૃષ્ટિમવોચત ।

સુતાવાસીચદ્જ્ઞાનમહંકારલયોઽન્ન હિ ॥ ૫૧ ॥

અં (અનંતશત્રુએ) પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપે છે એમ બોધ સિદ્ધ કરવા
પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિનું કથન કર્યું સુપુત્રિ મધ્યે જે અજ્ઞાન (હોય છે) ત્યા
નિશ્ચયે, અહંકારનો લય થાય છે ૫૧

લોગકાલે તે અહંકાર ઉદિયત યતા, આત્મા તે અહંકારવડે અવચ્છિન્ન
યદ્ પૂર્વવત્ કતાલોકાક્ષારૂપ યાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સાંહંકારઃ કર્મભોગકાલે સ્યાત્પુનસ્દ્ગતઃ ।

તેનાપચ્છિન્ન આત્માપિ કર્તા ભોક્તાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૫૨ ॥

અં તે અહંકાર લોગકાલે પુન ઉત્પન્ન યાય છે (તેથી) તે (અહંકાર)
વડે અવિચ્છિન્ન-અ્યામ-આત્મા પણ, પહેલાની પેરે વળી કતાલોકાક્ષારૂપ (યાય છે) ૫૨

પૂર્વોક્ત લોખ્ના યદી જોગની સાધનરૂપ ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિય યદી
ઇન્દ્રિયોના દેવોનો અનુગ્રહ ઉત્પન્ન યાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

મોક્તરાત્મન ઉત્પન્નં ભોગસાધનમિન્દ્રિયમ્ ।

ઇન્દ્રિયપ્રેરકો દેવાનુગ્રહસ્તત્ ઉદ્ભવતઃ ॥ ૫૩ ॥

અં આત્મારૂપ લોખ્નાયદી જોગની સાધનરૂપ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન યાય છે
(અને) તે (ઇન્દ્રિય) યદી ઇન્દ્રિયના પ્રેરક દેવોનો અનુગ્રહ ઉત્પન્ન યાય તે ૫૩

પૂર્વોક્ત અનુગૃહીત ઇન્દ્રિયો યદી શબ્દાદિ વિષયો ઉત્પન્ન યાય છે
ઇત્યાદિક નિરૂપણવડે પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિનો ઉપસહાર કરે છે —

અક્ષેભ્યોઽનુગૃહીતેભ્યો લોકા ભાન્તિ સમુદ્રતાઃ ।

સૈયં પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિસ્તરમાજ્ઞાતા તતઃ સ્વયમ્ ॥ ૫૪ ॥

અં અનુગૃહ પામેવી ઇન્દ્રિયો યદી વિષયાદિક લોક ઉત્પન્ન થયા હોય

એમ પ્રતીત થાય છે. (એ રીત્યે) તે આ પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિ અહંકારવિશિષ્ટ ચેતનયક્ષી ઉત્પન્ન થયઢી છે તેથી પોતે-૫૪

ઉપર કહું તેમ જગતનો કર્તા પરમાત્મા છે એવો જોધ અજ્ઞાનીને પણ સહેલાઇથી સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્કર્તા પરાત્મેતિ ક્ષણાદ્વાલોડપિ બુઢ્યતે ।

ઈશ્વરો મહિમોપેતઃ સોપ્યન્ન ડ્વિતિ વાસના ॥ ૫૫ ॥

અં (એ રીત્યે) પરમાત્મા આકાશાદિક વ્યાવહારિક સૃષ્ટિનો કર્તા છે એમ અજ્ઞાનીને પણ ક્ષણમાં (પરમાત્મ)જોધ કરાય છે. ઇશ્વર મહિમ્મસંપન્ન (છે) તે પણ આનરૂપ છે એમ વાસના-૫૫

હવે, પૂર્વોક્તરીત્યા સર્વપ્રકારની સૃષ્ટિ કેવળ માયિકી છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

ધીમતાં ચિરમારૂઢા વિયદાદિક્રમસ્તતઃ ।

કિં બહુવત્યાડ્સ્તુ યા કાચિત્ સ્ટાષ્ટિઃ સા માયિકી તતઃ ॥ ૫૬ ॥

અં (પૂર્વોક્ત વાસના) બુદ્ધિમાત્ર પુરૂષેને લાંબાકાળથી આરૂઢ થયઢી હોય છે. તે (ઇશ્વર)યક્ષી આકાશાદિકની સૃષ્ટિ કરે ઠરીને થાય છે. બહુ કહેવાનું શું પ્રયોજન ? જે કાંઈ (પ્રાતીતિકી કે વ્યવહારિકા) સૃષ્ટિ હોય તે મિથ્યા છે. અને તે (સૃષ્ટિ) માયિકી હોય છે તેથી-

સુષુપ્તિ મધ્યે આત્મા, અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વિતીયાનન્દ આત્મા સુષુપ્તાવનુભૂયતે ।

અહંકારો માયિકો યસ્તદવચ્છિન્નચેતનઃ ॥ ૫૭ ॥

અં આત્મા સુષુપ્તિ મધ્યે અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે. જે માયિક અહંકાર વડે અવિચિન્ન થયલ છે ચેતન જેનું એવો-૫૭ બગરજીવિયે અહંકારાવાચિન્ન આત્મા અગિલ દેહને વ્યાપી રહે છે ઇત્યાદિ દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા જાગરણે કૃત્સ્નમાનલ્લં વ્યાપ્તયાદ્વપુઃ ।

ગૂઢોડમિરરણો વ્યાપી તથા સુષુપ્તૌ ચિત્તિર્વપુઃ ॥ ૫૮ ॥

એમ પ્રતીત થાય છે. (એ રીત્યે) તે આ પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિ અહંકારવિશિષ્ટ ચેતનથી ઉત્પન્ન થયલી છે તેથી પોતે-૫૪

ઉપર કહ્યું તેમ જગત્નો કર્તા પરમાત્મા છે એવો બ્રાહ્મ અજ્ઞાનીને પણ રહેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્કર્તા^૧ પરાત્મોત્તે^૨ ક્ષણાદ્વાલોડપિ^૩ બુદ્ધ્યતે^૪ ।

ઈશ્વરો^૧ મહિમોષેતઃ^૨ સાંપ્યન્ન^{૩+૪+૫} ઇતિ^૬ વાસના^૭ ॥ ૫૫ ॥

અં (એ રીત્યે) પરમાત્મા આકાશાદિક વ્યાવહારિક સૃષ્ટિનો કર્તા છે એમ અજ્ઞાનીને પણ સુખમાં (પરમાત્મ)બ્રાહ્મ કરાય છે. ઇશ્વર મહિમાસંપન્ન (છે) તે પણ આનંદ છે એમ વાસના-૫૫

હવે, પૂર્વોક્તરીત્યા સર્વપ્રકારની સૃષ્ટિ કેવળ માયિકી છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

ધીમતાં^૧ ચિરમારૂઢા^૨ વિયદાદિક્રમસ્તતઃ^૩ ।

કિં^૪ વદ્ધૃત્વાડસ્તુ^૫ યા^૬ કાચિત્^૭ સ્ટાઙ્ઠિઃ^૮ સા^૯ માયિકી^{૧૦} તતઃ^{૧૧} ॥ ૫૬ ॥

અં (પૂર્વોક્ત વાસના) શુદ્ધિગ્રામ પુરૂષોને લાખાકાળથી આરૂઢ થયલી હોય છે. તે (ઇશ્વર)થી આકાશાદિકની સૃષ્ટિ કરે કરીને થાય છે. બહુ કહેવાતું શું પ્રયોજન? જે કોઈ (પ્રાતીતિકી કે વ્યવહારિક) સૃષ્ટિ હોય તે મિથ્યા છે. અને તે (સૃષ્ટિ) માયિકી હોય છે તેથી—

સુષુપ્તિ મધ્યે આત્મા, અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વિતીયાનન્દ^૧ આત્મા^૨ સુપુપ્તાવનુભૂયતે^૩ ।

અહંકારો^૧ માયિકો^૨ યસ્તદવચ્છિન્નચેતનઃ^૩ ॥ ૫૭ ॥

અં આત્મા સુષુપ્તિ મધ્યે અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે. જે માયિક અહંકાર વડે અવિચ્છિન્ન ચયલ છે ચેતન એવું એવું-૫૭
જગરણુવિષે અહંકારશબ્દિછન્ત આત્મા અણિલ દેહને વ્યાપી રહે છે ઇત્યાદિ દર્શાતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા^૧ જાગરણે^૨ કૃત્સ્નમાનસં^૩ વ્યાપ્તયાદ્વપુઃ^૪ ।

મૂઢોડ્ગિરરણૌ^૧ વ્યાપી^૨ તથા^૩ સુતૌ^૪ ચિતિર્વપુઃ^૫ ॥ ૫૮ ॥

અં આત્મા, જાગરણદશામાં નષ્ટપર્યંત સમગ્ર શરીરને વ્યાપી રહે છે. (જે પ્રમાણે) અગ્નિ અરણિના કાષ્ઠમધ્યે ગૂઢં (સતો) વ્યાપી રહે છે તે પ્રમાણે ચૈતન્યાત્મા, સુષુપ્તિ મધ્યે દેહને-૫૮

ચિતિ—ચૈતન્યાત્મા-સુષુપ્તિ તથા જાગરણદશામધ્યે દેવી રીતે વ્યાપી રહે છે તે દ્વાંતપૂર્વકં નિરૂપણ કરે છે:--

વ્યાપ્નોત્યવિધયા ગૂઢા જાગરે ક્ષુરવસ્થિતતા ।

નાપિતસ્ય ક્ષુરાઃ પાત્રે સ્પષ્ટા ભાન્તિ પૃથક્સ્થિતતાઃ ॥ ૫૯ ॥

અં ચૈતન્ય (સુષુપ્તિમધ્યે) અવિદ્યાવટે ગૂઢ (સતુ) [દેહને] વ્યાપી રહે છે. (તે ચૈતન્ય) જાગરણદશામાં અસ્વાની પેઠે (સ્પષ્ટ) વ્યક્ત હોય છે. વાળંદનાં જાગરણે પાત્રવિધે પૃથક્ સ્થિત (સતાં) સ્પષ્ટ દેખાય છે. (તે પ્રમાણે-) ૫૯

પૂર્વોક્ત રીત્યે ચક્ષુઆદિ મધ્યે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે તથા સર્વેય લોગસાધનો કર્તાત્માને અનુસરીને સ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

ચક્ષુરાદિપુ ચિહ્નેભાવઃ સ્પષ્ટા ભાન્તિ પૃથક્ તથા ।

સર્વેઽપિ કરણાત્માનઃ કર્તાત્માનમિમં સદા ॥ ૬૦ ॥

અં તે પ્રમાણે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો મધ્યે સ્પષ્ટ પૃથક્ પ્રતીત થાય છે. સર્વેય લોગસાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો સદા આ કર્તારૂપ આત્માને- (અનુસરીને સ્થિત હોય છે.) ૬૦

જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોવટે શબ્દાદિ વિષયોનો લોગ કરે છે અને ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિક વિષયોને ગૃહણ કરે છે ઇત્યાદિ દ્વાંતપૂર્વકં નિરૂપણ કરે છે:--

અનુસૃત્યૈવ તિષ્ઠન્તિ શ્રેષ્ઠિનં સ્વજનાં ઇવ ।

પુત્રમિત્રાદિભિઃ સ્વીયૈઃ સાર્ઙ્ગે શ્રેષ્ઠી ધની સદા ॥ ૬૧ ॥

અં (ઇત્યાદિક) સ્વજનો શ્રેષ્ઠ પુરૂષને અનુસરી રહે છે તેમ (ઇન્દ્રિયો જીવાત્માને અનુસરીને સ્થિત હોય છે.) શ્રેષ્ઠ ધનિક પુરૂષ જે પ્રમાણે પોતાના પુત્ર તથા મિત્રાદિ સહ સદા-૬૧

મુક્તે તૈપિ તદિષ્ટાર્થં કુર્વન્તો ભોજયન્તિ તમ્ ।

एवं जीवः स्वकीयाक्षैः सारङ्गै शब्दादिकान् सदा ॥ ६२ ॥

અં (અન્નાદિકનો) ઉપભોગ કરે છે (તે પ્રમાણે) તેઓ પણ તે (ધનિક)ના અર્થ ઈર્થાર્થ સંપાદન કરતા (સતા) તેની સેવા કરે છે. એ રીતે, જીવ મોતાની ઇન્દ્રિયો સહ શબ્દાદિક વિષયોનો સદા-૬૨

હવે, સુપુત્રિ મધ્યે' આ લોકતારૂપ જીવાત્મા ન્યાં સ્થિત હોય છે અને જે થકી જાગરણ ઉદય પામે છે તે અદ્વૈત પરમાત્મા છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

મુંકે^૧ક્ષાણિ^૨ ચ^૩ શબ્દા^૪દીન^૫ ગૃહ્ણન્તિ^૬ સ્વામિતુ^૭ન્ટયે ।

યત્ર^૪ તિષ્ઠતિ^૫ મૌક્તસૌ^૬ સુતૌ^૭ જાગરણે^૮ પુનઃ ॥ ૬૩ ॥

અં ઉપભોગ કરે છે. અને ઇન્દ્રિયો, સ્વામી(રૂપ જીવાત્મા)ની તુષ્ટિ અર્થ શબ્દાદિક વિષયોને ગૃહ્ણ કરે છે. આ લોકતા (જીવ) સુપુત્રિમા ન્યાં સ્થિત હોય છે (અને) જાગરણમાં પુનઃ-૬૩

યસ્માદુદૈતિ^૧ સૌદ્વૈતઃ^૨ પરમાત્મેતિ^૩ બુદ્ધ્યતામ્ ।

ઈત્યમદ્વૈતવૌધાર્થમહંકારે^૧ પરેશ્વરઃ ॥ ૬૪ ॥

અં જે થકી તે ઉદય પામે છે તે અદ્વૈત પરમાત્મા છે એમ સમજવું. આ રીતે' અદ્વૈતતત્ત્વના ધોધાર્થ પરમાત્મા અહંકાર પરત્વે-૬૪

સ્પષ્ટચિત્પ્રતિબિમ્બો^૧મ્બૂદિતિ^૨ શ્રુત્યન્તરે^૩ શ્રુતમ્ ।

યાવદ્વૈતમાત્માનમિન્દ્રો^૧ નૈવ^૨ વિજ્ઞિવાન ॥ ૬૫ ॥

અં સ્પષ્ટચિદાભાસરૂપ થયો એમ અન્ય શ્રુતિમધ્યે' કહેલું છે. ઇન્દ્રિયો લગી (આ) અદ્વૈત આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહીં-૬૫

અસુરા^૧ બહિરન્તઃસ્થાસ્તાવદમ્યમ્બવન્નિમમ્ ।

બહિષ્ઠા^૧ અસુરાઃ^૨ સ્વર્ગે^૩ સ્થિતમેનં^૪ વવાધિરે ॥ ૬૬ ॥

અં ત્યાંદર્શી બાહર તથા અંદર રહેલા અયુરોએ તેને પરાલભ કરેલો. (અને) બહારના (હિરણ્યકશિપુ આદિ) અયુરોએ સ્વર્ગમાં રહેલા તેને ઉપદ્રવ કર્યો. ૬૬

આંતરશત્રુઓ કયા અને તેમને ઝોળાખી વધ કરવાથી ઇં વાય તે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

* ટિપ્પણ. ૬૫ જુઓ “ (૧) ઇનેન જીવેત્તમાનુદ્વૈત વન્યે વ્યક્તશ્ચિ ”
 “ (૨) જુઓ “ ઇવાવદ્ ... બહિરન્ત વર્તે ” (૪-૨૦).

આન્તરા અસુરાશ્ચિત્તે કામાદ્યા દુઃખદાયિનઃ ।

યદા વિજ્ઞાવાત્માનમસુરાનખિલાંસ્તદા ॥ ૬૭ ॥

અં કામાદિક આંતર અસુરો ચિત્ત મધ્યે દુઃખ દેનાર (હોય છે.)
જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે સમગ્ર અસુરોને-૬૭

હત્વા જયેન દેવાનાં શ્રેષ્ઠથં સ્વારાજ્યમાતવાન્ ।

અજાતશત્રુતામેતિ જાતબ્રહ્માત્મવોધતઃ ॥ ૬૮ ॥

અં હણીને જયવડે દેવોમધ્યે શ્રેષ્ઠ આધિપત્યને પામ્યો. (એ રીતે)
ઉત્પન્ન થયેલ પ્રહ્લાત્મબોધ થકી (તે) નિર્વેરીપણાને પામે છે. ૬૮

સર્વાત્મદર્શી પુરૂષને અંદર કે બહારના શત્રુ ન હોય ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:—

અન્તર્વાર્હિર્વા કઃ શત્રુર્મમ સર્વાત્મદર્શિનઃ ।

બ્રહ્માદ્યાઃ સ્થાવરાન્તાઃ યે પ્રાણિનો મમ તે વપુઃ ॥ ૬૯ ॥

અં સર્વાત્મદર્શી-મને કયો અંદરનો કે બહારનો શત્રુ હોય ? (કેમકે)
પ્રહ્લાથી માંડી સ્થાવર પર્યંત જે પ્રાણિઓ હોય છે તે મારા ડેહરૂપે છે. ૬૯

તેજ રીતે કામક્રોધાદિક દોષો પણ ઉપસ્થિત ન થાય એમ કહી
'અજાતશત્રુતા'-નિર્વેરીપણાને પ્રતિપાદન કરે છે:—

કામક્રોધાદયો દોષા જાયેરન્મે કુતોઽન્યતઃ ।

અસુરાણાં સ્વાત્મતાસાવસુરત્વં હતં ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

અં કામ તથા ક્રોધાદિક દોષો મને અન્ય પ્રાણિ થકાં સાથી ઉત્પન્ન
થાય ? અસુરો મારા આત્મસ્વરૂપે હોય એટલે અસુરપણું હણાઈ જાય છે. ૭૦

અયમેવ જયસ્તસ્ય દેવેભ્યઃ શ્રેષ્ઠતા તતઃ ।

અદ્વૈતમપરાર્ધીનં સ્વારાદ્ સ્યાત્ તેન તત્ત્વવિત્ ॥ ૭૧ ॥

અં (જે) (અન્ય) દેવો થકી શ્રેષ્ઠતા આજ તે (ઇન્દ્ર)નો જય. તે
(શ્રેષ્ઠતા) થકી અદ્વૈતસ્વતંત્ર સ્વારાજ્ય સિદ્ધ થાય (અને) તે (સ્વારાજ્ય)વડે
તત્ત્વવેતા થઈ-૭૧

पूर्वोक्तरीत्या, धन्द्रनुं अधिपत्य सिद्धं थाय छे ते ज्ञाननो भङ्गिभा छे
धत्यादिके निरूपणु करे छे:—

आत्मानं बोधयित्वैषामधिपोऽधिकपालनात् ।

नैतादिन्द्रस्य माहात्म्यं किन्तु ज्ञानस्य तत्त्वतः ॥ ७२ ॥

अ० (पूर्वोक्तरीत्या) आत्मतत्त्वनो बोध करीने अधिकरीते पालन
करवाने क्षीये तेभनो अधिपति थाय छे ते धन्द्रनो भङ्गिभा नथी किन्तु, यथार्थ
रीते ज्ञाननो (भङ्गिभा) छे. ७२

जे कांछ आ रीते अद्वैत आत्मतत्त्वनो साक्षात्कार करे ते धन्द्रना
जेवो थाय धत्यादिके निरूपणु करे छे:—

अन्योऽप्यद्वैतमात्मानं वेत्ति चेदिन्द्रवद्भवत् ।

अज्ञातशत्रुर्वालाकिं विप्रमित्थमबोधयत् ॥ ७३ ॥

अ० अन्य पक्ष अद्वैत आत्मतत्त्वने लक्षे तो (ते) धन्द्रना जेवो थाय
अमे अज्ञातशत्रुओ आशाकि प्राहाणुने बोध कर्यो. ७३

उत्तमवर्णता-आदिने गर्व छोरीने अज्ञविद्या प्राप्त करवो धत्यादिके
आध्यायिकाना तात्पर्यनुं निरूपणु करे छे:—

तथैवोत्तमतागर्वं त्यक्त्वा जानीत बुद्धिमान् ।

विद्वानप्युपसन्नाय दद्याद्विद्यां महादरात् ॥ ७४ ॥

अ० तेज रीत्ये बुद्धिमान् पुङ्खे उत्तमतानो गर्व त्यजने अज्ञविद्या
प्राप्त करवी. विद्वान् पुङ्खे पक्ष पोलानी समीप आवेखाने महात् आदरपूर्वक
विद्यादान करवू. ७४

देयात्ताभ्यां स्वभावं तं विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७५ ॥

अ० विद्यातीर्थमहेश्वर ते पडे तेने स्वभाव-आत्मस्वरूपसिद्धि-
अर्पणु करे. ७५

इति कौषीतकीशांख्यनिपदिशु नामनो नवमो अध्याय समाप्तः ।

अध्याय १० मो

(भैत्रायणी उपनिषद्)

मैत्रायणीयनाम्नी या शाखा सा याजुषी मता ।

तस्यां शाकायन्यमुनिर्वोधयामास भूपतिम् ॥ १ ॥

अ० भैत्रायणी नामनी के शाखा ते यजुर्वेदगता होवानु निरूपण करेहुं छे ते (शाण्डिल्योपनिषद्) मध्ये शाकायन्य मुनिजे भूपतिने (अध्या-
विधानो) बोध करेदो. १

गृहद्रथ राज्ञः राजत्याग करी आत्मतत्त्वतुं ज्ञान प्राप्त करवा शाकायन्य
मुनिनी समीपमां गया धत्यादिकतनुं तस्य श्लोकोवडे निरूपण करे छे—

गृहद्रथः स्वस्य राज्ये पुत्रं संस्थाप्य निर्गतः ।

वनं महत्तपस्तप्त्वा विद्यार्थं मुनिमाययौ ॥ २ ॥

अ० गृहद्रथ (राज) चोताना राजविये पुत्रने स्थापन करीने वनमध्ये
निर्गत थया. (त्यां) महात् तप तपीने विद्या अर्थं मुनि प्रत्ये आग्या. २

अशाश्वतं शरीरं मे कदा यायात्ततः पुरा ।

ज्ञास्याम्यात्मानमात्मज्ञो मुनिर्मा बोधयिष्यति ॥ ३ ॥

अ० माझे अनित्य शरीर क्यारे आह्युं नथ ? तेथी ते आह्युं नथ ते
पूर्वे हुं आत्मतत्त्वने लक्ष्मीश. आत्मवेत्ता मुनि मने उपदेश करये-३

इत्यभिप्रेत्य साष्टांगं प्राणिपत्य भुवि स्थितः ।

वृणीष्व वरमित्युक्तो वृत्तवानात्मवेदनम् ॥ ४ ॥

अ० जेभ अबिप्राये करीने साष्टांग प्रणिपात करीने भूमि विये स्थित
थया. 'वर भाग' जेभ कहेतां आत्मज्ञान अर्थाधी वर माग्यो. ४

લોગપ્રધાન રાજ્યોને આત્મજ્ઞાન હુઘટ છે તેથી અન્ય કામનાઓ માગના કહેતાં તે રાજ્ય, વૈરાગ્ય પ્રગટ કરી દેહેન્દ્રિયાદિકના દોષોનું જે સ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

રાજાં^૧ ભોગપ્રધાનાનાત્મજ્ઞાનં^૨ સુદુઃશકમ્^૩ ।

ઘૃણીપ્ત્વ^૪ કામાનિત્યુક્તઃ^૫ સ મુનેઃ^૬ પાદમપ્રહીત્^૭ ॥ ૫ ॥

અં લોગપ્રધાન રાજ્યોને આત્મજ્ઞાન (પ્રાપ્ત થવું) સુદુઃશક (હાય છે) (તેથી) તૂં (અન્ય) કામનાની યાચના કર એમ કહેતાં તેણે મુનિના ધગ ગૃહણ કર્યાં. ૫

મુનિના ધગ પકડી રાજ્ય શું યોગ્યા તે નિરૂપણ કરે છે:—

પાદં^૧ સ્વિમૂર્ધ્ન્યવસ્થાપ્ય^૨ સ્ત્રવૈરાગ્યં^૩ પ્રકાશયન્^૪ ॥

આધારે^૫ કરણે^૬ દોષાનવૌચક્તૃભોગ્યયોઃ^૭ ॥ ૬ ॥

અં પાદ યોતાને માથે અવસ્થાપિત કરી યોતાનો વૈરાગ્ય પ્રગટ કરતાં, લોકના તથા લોગ્યના દેહ તથા ઇન્દ્રિય પરત્વે દોષો હાય છે તેનું નિરૂપણ કર્યું. ૬ હવે લોગના અધિકરણ-આધાર-રૂપ દેહદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગાધિકરણં^૧ દેહસ્તસ્ય^૨ દોષા^૩ ઈમે સ્ફુટાઃ^૪ ।

અસ્થિર્ચર્મસ્નાયુમજ્જામાંસશુક્રાદયોઽખિલાઃ^૫ ॥ ૭ ॥

અં દેહ (વિષય)લોગનું અધિકરણ (છે). હાડકાં ચામડું સ્નાયુ (નાડી) ચરબી માંસ તથા વીર્યાદિક આ સમગ્ર તેના સ્પષ્ટ દોષો છે. ૭

વીમત્સાઃ^૧ કરણેષ્વૈપુ^૨ મજ્જતા^૩ મુજ્યતે^૪ કથમ્ ।

વિદૂષ્ણીલાલે^{૧૦} મમઃ^{૧૧} સન્ મુક્તે^{૧૨} કોઽપિ ન^{૧૩} બુદ્ધિમાન્^{૧૪} ॥ ૮ ॥

અં આ લોગાધિકરણ મધ્યે^{૧૦} મજ્જન કરનાર (પુરૂષ) તેણે^{૧૧} (આ) જ્ઞાન ઉપગાવનાર વિષયો કેમ લોગવાય ? કેઈપણ બુદ્ધિમાન્ (પુરૂષ) વિદ્યાથી પૂણું ગતું-ખાડા-મધ્યે^{૧૨} મખ સતો તેનો ઉપલોગ કરે નહીં. ૮

અવિદ્યાને લઇ અઘાપિ પર્યત મેં (રાજ્યો) આ દેહાદિકનો ઉપલોગ કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પુરા ત્વવિવચયાચ્છન્નદોષોઽહં મુક્તવાંસ્તતઃ ।

વાલોઽપિ મૂઢો યત્કિંચિદ્વાદિષ્ટાદિકં તથા ॥ ૯ ॥

અં તેથી પૂર્વે મેં અવિધાને લઈ (પૂર્વોક્ત) દોષો વડે ઠંકાયલો હોવાથી (લોગો) ભોગવ્યા. (કિમકે) મૂઢ બાલક પણ તેજ પ્રભાણે વિષાદિક ચત્કિંચિત્નો ભોગ કરે છે. ૯

હવે, ભોગના સાધનરૂપ ચિત્ત મધ્યે દોષો હોય છે તેનું બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગાર્થિકરણે દોષા આસતાં ભોગસાધને ।

ચિત્તેઽપિ વહ્વો દોષા વર્તન્તે હિ નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦ ॥

અં ભોગાર્થિકરણ-દેહ-મધ્યે (પૂર્વોક્ત) દોષો હોય છે (એટલું જ નહિ) કિન્તુ, ભોગના સાધનરૂપ ચિત્ત મધ્યે અનેકદોષો નિમ્ને નિરંતર હોય છે. ૧૦

હવે ચિત્તદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

કામક્રોધો લોભમોહો વિપાદેર્ણ્યાભયાદયઃ ।

યૈ સન્ત્યેતૈર્થસ્તચિત્તે ભોગિનઃ કિં સુખં ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

અં જે કામ ક્રોધ લોભ મોહ વિપાદ ઇર્ણ્યા તથા ભયાદિક દોષ હોય છે તે વડે ચિત્ત અસ્ત થયે ભોગ કરનારને શું સુખ થાય? ૧૧

હવે ભોક્તાદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રૂયતાં મોક્તૃદોષાંશ્ચ મોક્તારો વહ્વો મતાઃ ।

દેહાભિમાનિનો જીવા ઉત્તમા મધ્યમાધમાઃ ॥ ૧૨ ॥

અં વળી, ભોક્તાના દોષોનું શ્રવણ કરો. ભોક્તા અનેક નિરૂપિત છે. દેહાભિમાની હોય, ઉત્તમ મધ્યમ તથા અધમ પ્રકારના (હોય છે). ૧૨

હવે અધમાદિક ભોક્તાઓનું નિરૂપણ કરે છે:—

દરિદ્રા અધમા જ્ઞેયા મધ્યમાશ્ચકવર્તિનઃ ।

ગંધર્વાદ્યા ઉત્તમાઃ સ્યુસ્તૈ સર્વેષિ ક્ષાયિષ્ણવઃ ॥ ૧૩ ॥

અં દરિદ્ર પુરૂષોને અધમ બાલુવા. ચકવર્તી (રાજાઓ)ને મધ્યમ બાલુવા. (અને) ગંધર્વાદિક ઉત્તમ (લોકતા) હોય તે પણ સર્વેધ વિનાશી હોય. ૧૩

પૂર્વોક્ત સર્વેધ લોકતા હોવા મશકાદિની પેરે ઉત્પત્ત થઇને નાશ પામનારા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્પન્નધ્વંસિનો યદ્વત્સ્યુદેશમશકાદયઃ ।

તથૈવ સર્વમોક્તારો મ્રિયન્તે સ્વાયુષઃ ક્ષયે ॥ ૧૪ ॥

અં જે પ્રમાણે કાંસ તથા મન્ધરાદિક (જંતુઓ) ઉત્પન્ન થઇને નાશ પામનારાં હોય છે તેજ પ્રમાણે સર્વલોકતા (હોવા) પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય થયે મરણ પામે છે. ૧૪

કેવળ દેહ નાશ પામે તેમ નથી કિન્તુ, દેહસ્થ લોકતા નાશ પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મોક્તા ન મ્રિયતે કિન્તુ દેહ ઈવૈતિ ચેન્લૂણ્ણ ।

દેહસ્થસૈવ મોક્તૃત્વં તન્નયેદ્વપુષા સહ ॥ ૧૫ ॥

અં લોકતા ન મરણ પામે કિન્તુ, દેહ જ (મરણ પામે) એમ (કહે તેો) સાંભળ. (કેમકે) દેહસ્થ (હવાત્મા)નું જ લોકતાપણું છે [અને] તે દેહ સાથે નાશ પામે. ૧૫

શ્રીમન્તને લૂત્યાદિકલક્ષ્મી હોય તે લલ્લે તથાપિ તે લક્ષ્મી આદિને ત્યાગ કરી તે પણ દરિદ્રની પેરે મરણ પામે છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકપદે નિરૂપણ કરે છે:—

દરિદ્રાણાં ભોગહેતુઃ શ્રીશૃત્યાશ્ચ ન સન્ત્યથ ।

સુદુમ્નપ્રમુખાણાં તે વિદ્યન્તે ચકવર્તિનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અં લોગનાં સાધનમૂલ લક્ષ્મી તથા નોકરો દરિદ્ર પુરૂષોને હોવાં નથી. તે સુદુમ્નપ્રમુખ ચકવર્તી (રાજાઓ)ને હોય છે—૧૬

इति चैत्सन्तु सर्वेषां मिततामेव मध्यगः ।

म्रियते चक्रवर्ती तां सन्त्यज्य महतीं श्रियम् ॥ १७ ॥

અં (ઉપર કહ્યું) એમ હોય તો તેમ ભલે હો. (તથાપિ) ચક્રવર્તી તે મહાન લક્ષ્મીનો સંત્યાગ કરીને સર્વેધ જોનારની જ વચ્ચે મરણ પામે છે. ૧૭ ગંધર્વાદિકને અન્તર્ધાનાદિક શક્તિ ભલે હોય તથાપિ તે પણ નાશવંત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

अन्तर्धानादिशक्तिश्चेद्गन्धर्वादिषु विद्यते ।

विद्यतां नाम मृत्युस्तु तेषां शास्त्रेषु कथ्यते ॥ १८ ॥

અં અન્તર્હિત થયું ઇત્યાદિક શક્તિ ગન્ધર્વાદિક પરત્વે હોય તો તે ભલે હો. કિન્તુ, શાસ્ત્ર મધ્યે તેમને (પણ) મૃત્યુ હોવાનું કહેવું છે. ૧૮ પૂર્વોક્ત રીત્યે નશ્વર લોકતાઓને મૃત્યુની ચિન્તાને લઈ કાંઈ લોગ હોતો નથી ઇત્યાદિ દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:--

भोक्तृणां नश्वराणां को भोगः स्यान्मृत्युचिन्तया ।

शयानो भुवि नो कश्चिन्મૂર્ધનમિच्छति ॥ १९ ॥

અં નશ્વર લોકતાઓને મૃત્યુની ચિન્તા હોય છે એટલે તેને કયો લોગ હોય ? (કિમકે) કોઈ પણ મરનાર (મરતી વેળાયે) ભૂમિ ઉપર પડેલો (સતો) ધનની ઇચ્છા કરતો નથી. ૧૯

લોકતાના દોષોનું નિરૂપણ પૂર્વોક્તરીત્યા કરી હવે, લોગ્યદોષનું નિરૂપણ કરે છે:--

तिष्ठत्यसौ भोक्तृदोषो भोग्येपि श्रूयतामयम् ।

अधिगिर्यादિકं सर्वं नश्वरं किमुत्तरत् ॥ २० ॥

અં આ રીતનો લોકતાદોષ રહેલો છે. લોગ્યપદાર્થ પરત્વે પણ આ (દોષ) હોવાનું સાંભળ. સમુદ્ર તથા ગિરિ આદિ સર્વ નશ્વર છે તો અન્ય પદાર્થનું શું (કહેવું) ? ૨૦

પૂર્વોક્તદોષો સહન કરી એકવાર સંસાર લોગવી લેતાં તે નષ્ટ પામે એમ નથી કિન્તુ, સંસારની પુનરાવૃત્તિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

યજ્ઞદાનાદિકૃત્યં^૨ તે^૩ જાતં^૪ વિવિદિ^૧પોદયાત્ ।

સફલં^૪ ન^{૧૧} પુનઃ^૮ કર્મ^૮ કર્તવ્યં^{૧૭} તે^{૧૦} ડ્ર વિચ્યતે^{૧૨} ॥ ૨૫ ॥

અં વિવિદિયા-જ્ઞાનેચ્છા-ના ઉદયને લીધે તારાં યજ્ઞ તથા દાનાદિકે કર્મો સફલ થયાં. અહીં, કર્તવ્ય કર્મ પુનઃ તને વિધમાન નથી. ૨૫

જ્ઞાનની પ્રતિબંધક વિષયાસક્તિ તને નથી તેથી તુંને જ્ઞાન હસ્તા-મલકષત છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિષયાસક્તિરેવાસ્ય^૧ જ્ઞાનસ્ય^૨ પ્રતિવન્ધિકા^૩ ।

एषा^૭ तु^૯ नास्ति^{૮+૯} તે^{૧૧} જ્ઞાનં^{૧૦} હસ્તપ્રાપ્તમિવ^{૧૨} સ્થિતમ્^{૧૩} ॥ ૨૬ ॥

અં વિષયાસક્તિ તેજ આના જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર (હાય છે) કિન્તુ તે નથી (તેથી) જ્ઞાન તુંને હસ્તગત હાય તેમ સ્થિત છે. ૨૬

હવે, આત્મજ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

संसारहेयतां^૧ बुद्ध्वा^૨ त्यक्त^૩ तस्मिन्न^૪ शेषतः^૫ ।

यो^{૬+૭} वशिष्ठो^૮ भाति^૯ सोऽयमेवा^{૧૦+૧૧} त्मत्यवगच्छ^{૧૨} भोः^{૧૩} ॥ ૨૭ ॥

અં સંસાર ત્યાગ્ય છે એમ બહુને તેનો સમગ્રીતે ત્યાગ કર્યે જે અવશિષ્ટ જણાય તેજ આ આત્મા છે એમ હે! તું બહુ. ૨૭

પૂર્વોક્ત આત્મા 'હું' સ્વરૂપે અનેક મધ્યે જેવામાં આવે છે તો તેમાં આત્મા કયો? તે ઈત્યાદિકે બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

अवशिष्टोऽयमात्मासावहमित्येव^૧ गम्यते^૨ ।

मतभेदाद्दहंबुद्धिर्वहुष्वस्त्यत्र^૩ को^૪ भवेत्^૫ ॥ ૨૮ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) અવશિષ્ટ આ આત્મા 'આ હું હું' એ રીતે જ પ્રસિદ્ધ છે. મતભેદથી અહંબુદ્ધિ અનેકમધ્યે હાય છે (તેથી) અહીં કયો (આત્મા) હાય? ૨૮

દેહ કર્તા તથા આક્ષી આ ત્રણ મધ્યે કયો આત્મા? એમ શંકાસ્થાન કરે છે:—

દેહઃ^૧ કર્તા^૨ ચ સાક્ષી^૩તિ ત્રયો^{૪+૫} વાદિભિર્^૬રિતાઃ^૬ ।

આત્મા^૭નસ્તે^{૧૦}પુ કતમો^{૧૧} ભવતો^{૧૨}ઽભિમતો^{૧૩} વદ ॥ ૨૯ ॥

અં દેહ કર્તા અને સાક્ષી એમ ત્રણ આત્મા હોવાનું વાદીઓ નિરૂપણ કરે છે. તે મધ્યે કયો (આત્મા) તમને ઇષ્ટ (છે) તે કહેા. ૨૬

પૂર્વોક્ત ત્રણ મધ્યે 'સાક્ષી' જ આત્મા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

સાક્ષ્યાત્મા^૧ભિમતો^૩ નાન્યૌ^૪ તયોર્દો^૫પાસ્ત્વયે^૬રિતાઃ^૭ ।

સંસારાન્તઃ^{૧૦}પાતિનો^૬ તૌ^{૧૩} ન તયોરાત્મ^{૧૧}તોચિતા^{૧૨} ॥ ૩૦ ॥

અં સાક્ષી આત્મારૂપે ઇષ્ટ (છે). અન્ય કોઈ નહીં. (દેહ તથા કર્તા) ના દોષો તે નિરૂપણ કરેલા. તે ઉભય સંસારના અન્તઃપાતિ છે (તેથી) તેમની આત્મતા હોવાનું ચોક્ક નથી. ૩૦

પૂર્વોક્ત સાક્ષી આક્રુષ્ણવ્યવહાર પરત્વે ભાસક હોવાથી તે (સાક્ષી) ચક્રુષ્ણી ઉપાધિવાનું કહેવાય છે ઇત્યાદિ અગીયાર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે—

ચાક્રુષ્ણવ્યવહારે^૧ઽસ્ય^૩ ભાસકત્વે^૨ન સાક્ષિતા^૪ ।

વિવેક્તું^૫ શક્યતે^૧ તસ્માદક્રુષ્ણપાદૌ^૭ સ^૬ ડચ્યતે^{૧૦} ॥ ૩૧ ॥

અં આક્રુષ્ણવ્યવહાર મધ્યે ભાસકરૂપે હોવાથી આ (સાક્ષી)ની સાક્ષિતાનો વિવેક કરી શકાય છે. તેથી તેને ચક્રુષ્ણી ઉપાધીવાનું રૂપે (ક્રુષ્ણિમા) વર્ણવાય છે. ૩૧

દેહમધ્યે^૧ઽસ્તિ^૫ હૃત્પદ્મં^૪ નાડીયુતમધો^૨મુખમ્^૩ ।

નાડચસ્તૂર્ધ્વમધ્યૈ^૭તં દેહં^૬ વ્યાપ્ય^{૧૩} વ્યવસ્થિતાઃ^{૧૪} ॥ ૩૨ ॥

અં દેહ મધ્યે નાડીવડેયુક્ત નીચામુખવાળું હૃદયકમળ હોય છે. અને નાડીઓ આ દેહને ઉપર તથા નીચે વ્યાપ્ત થઇને વ્યવસ્થિત હોય છે ૩૨

કર્તાભોક્તા રૂપ અહંકાર પૂર્વોક્ત હૃદય મધ્યે રહેલો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૩૨ જુઓ "વલ્યોઽવાપાદ્મમેનોર્ધ્વમુક્તમન્તો સ્વયનાનો સ્વયમાનસ્તમ પ્રપુરત્યેષ ધાત્મેત્યાહ મગવાન" (૨-૨)

અહંકારોઽન્ન ચિદ્યુક્તઃ કર્તા ભોક્તા હૃદિ સ્થિતઃ ।

મનોન્તઃકરણં સ્થિત્વા હૃદિ વૃત્ત્યા વહિર્વ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

અં અહંકાર ચિદ્યુક્ત (સતો) અહીં હૃદય મધ્યે ઠતાલોકા ક્રા રૂપે રહેલો છે. (અને) મન તથા અન્તઃકરણરૂપે હૃદય વિષે રહીને વૃત્તિદ્વારા બહાર નિર્ગમન કરે છે. ૩૩

મનાદિકવૃત્તિદ્વારા તે કેવી રીતે બહાર પ્રવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

રશ્મિવત્પ્રસૃતા વૃત્તિર્નાડયાન્નોત્યાક્ષિગોલકમ્ ।

અસ્વતંત્રા વહિશ્ચક્ષુરિન્દ્રિયેણ સહ વ્રજેત્ ॥ ૩૪ ॥

અં વૃત્તિ, કિરણોળી પેરે પ્રસરેલ (સતી) નાડીદ્વારા ચક્ષુગોલકને પ્રાપ્ત થાય છે. (પાતે) પરાધીન (સતી) ચક્ષુઃ ઇન્દ્રિય સાથે બહાર નિર્ગમન કરે છે. ૩૪

વૃત્ત્યાવચ્છિન્નચૈતન્ય, વૃત્તિસહ બહાર નિર્ગમન કરીને વિષયગત અજ્ઞાનને ટાળે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વૃત્યવચ્છિન્નચૈતન્યં ઘટાકાશવદેતયા ।

વૃત્યા સહ વહિર્ગત્વા તંત્રાજ્ઞાનં નુદેરક્ષણાત્ ॥ ૩૫ ॥

અં વૃત્યવચ્છિન્નચૈતન્ય ઘટાકાશની પેરે આ વૃત્તિ સહ બહાર નિર્ગમન કરીને ત્યાં અજ્ઞાનને ક્ષણમાં ટાળે. ૩૫

પૂર્વોક્તવૃત્તિ વડે પદાર્થવિષયક અજ્ઞાન ટળે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્વૃત્યાગમનાત્પૂર્વમજ્ઞાનેન સમાવૃતમ્ ।

ઘાહ્યં જગત્તદજ્ઞાનં તયા વૃત્યાઽપસાર્યતે ॥ ૩૬ ॥

અં બાહ્ય જગત, તે ચૈતન્યવિશિષ્ટવૃત્તિ-સારસહ અન્તઃકરણ-ના આગમનની પૂર્વે અજ્ઞાનવડે સમાવૃત હોય છે. તે અજ્ઞાન તે વૃત્તિવડે ટળાય છે. ૩૬

પૂર્વોક્ત વૃત્તિનિષ્ચૈતન્ય અજ્ઞાનને કેવી રીતે ટાળે તેનું ઉદાહરણ-પૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

વર્તિનિષ્ઠો યથા દીપસ્તમો નાશયતે તથા ।

ચૈતન્યં વૃત્તિનિષ્ઠં યત્તદજ્ઞાનસ્ય નાશકમ્ ॥ ૩૭ ॥

૧ ૨ ૪ ૩
 એપ સાક્ષી સંપ્રસાદો દેહદ્વયસમુત્થિતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
 શાસ્ત્રસિદ્ધં પરં બ્રહ્મ જ્યોતિઃ પ્રાપ્નોતિ વાક્યતઃ ॥ ૪૬ ॥

જાન આ સાક્ષિ (સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપ) એ દેહદ્વય સમુત્થિત સતો શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. (અને) તે શાસ્ત્રસિદ્ધ પરમ પ્રદક્ષ્યોતિસ્સ્વરૂપને મહાવાક્ય થકી પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

પૂર્વોક્ત 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યવડે, સાક્ષિથી હું 'શિન્ન છું' એવો બ્રમ ટળી બાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪ ૫ ૩ ૧ ૨
 મત્તોઽન્યદ્બ્રહ્મ પરમં સ્વપ્રકાશમિતિ ભ્રમઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 પુરાસીત્તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેનાસૌ નિવર્તતે ॥ ૪૭ ॥

જાન પરમ સ્વપ્રકાશ પ્રદક્ષ મારાથી શિન્ન છે એવો બ્રમ પૂર્વે હતો તે 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યવડે ટળી બાય છે. ૪૭

હવે, પરમલયોતિઃપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 અત્રહ્યાત્વભ્રમાપાયો જ્યોતિઃપ્રાપ્તિરિતીર્યતે ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 તત્તોઽયં બ્રહ્મણા સ્વેન રૂપેણ વ્યવતિષ્ઠતે ॥ ૪૮ ॥

જાન (જીવાત્મા) પ્રદક્ષરૂપે-ન-હોવાપણારૂપ-બ્રમનું ટળી જતું તેને લયોતિઃપ્રાપ્તિ એમ કહે છે. તેથી આ (જીવાત્મા), પ્રદક્ષ સાથે સ્વસ્વરૂપપૂર્વકે વ્યવસ્થિત થાય છે. ૪૮

આ રીતે પૂર્વોક્ત આત્મા, અમર તથા અભય આદિ પ્રદક્ષસ્વરૂપ હોય છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ઘૃવં વ્યવસ્થિતે ચોઽસાવાત્માનુભવગોચરઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 સ ઘૃવ મૃતિમીત્યાદિરહિત બ્રહ્મ નૈતરત્ ॥ ૪૯ ॥

જાન એ રીતે વ્યવસ્થા (સતે) એ આત્મા અનુભવગોચર (યાય છે) તે જ મરણ તથા લય આદિથી રહિત પ્રદક્ષરૂપે છે; અન્ય ન હોય. ૪૯
 વિદ્યાનાં શ્રવણાદિકે ત્રણ સાધનો છે અને તેવડે અજ્ઞાનાદિકે નિવૃત્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ શ્રવણં ^૨ મનનં ^૩ ધ્યાનં ^૪ વિદ્યાયાઃ ^૫ સાધનત્રયમ્ ।

અજ્ઞાનં ^૬ સંશયો ^૭ આન્તિરિત્યેતેપાં ^૮ નિવર્તકમ્ ^૯ ॥ ૫૦ ॥

અં શ્રવણુ મનન તથા નિદિધ્યાસન, આ (ત્રણુ) વિદ્યાનાં સાધન છે. (તે ત્રણુ) અજ્ઞાન સંશય તથા આન્તિ, આ (ત્રણુનાં) ટાળનારાં છે. ૫૦ અજ્ઞાન તથા સંશય શાઘકી ટળે તે નિરૂપણુ કરે છે:—

ગુરુપદેશશ્રવણાદજ્ઞાનં ^૧ વિનિવર્તતે ^૨ ।

ઉપપત્તિપરામર્શાત્સંશયાનાં ^૩ નિવર્તનમ્ ^૪ ॥ ૫૧ ॥

અં અજ્ઞાન, ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણુ થકી ટળે છે. (અને) યુક્તિ તથા વિચારથકી સંશયો ટળે છે. ૫૧

હવે આન્તિ શાઘકી ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:—

નિરન્તરધ્યાનતસ્તુ ^૧ નશ્યતિ ^૨ આન્તિવાસના ^૩ ।

રાજન્ ^૪ તે શ્રવણં ^૫ જાતં ^૬ મનનં ^૭ કુરુ ^૮ યત્નતઃ ^૯ ॥ ૫૨ ॥

અં વળી, આન્તિવાસના નિરન્તરધ્યાન થકી ટળે છે. હે રાજન્! તૂને શ્રવણુ સિદ્ધ થયું છે (તેથી) યત્નપૂર્વક મનન કર. ૫૨

પ્રમાણુવિષયક તથા સંપ્રદાય વા તત્ત્વવિષયક સંશય મનનથકી ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:—

પ્રમાણે ^૧ સમ્પ્રદાયે ^૨ વા ^૩ તત્ત્વે ^૪ વા ^૫ સંશયો ^૬ ભવેત્ ^૭ ।

ઉદિતેઽનુદિતે ^૧ વેતિ ^૨ હોમઃ ^૩ શાસ્ત્રાદિકલ્પિતઃ ^૪ ॥ ૫૩ ॥

અં (કેમકે) પ્રમાણુગત વા સંપ્રદાયગત વા તત્ત્વગત સંશય હોય (તે મનનથકી ટળે). 'સૂર્યોદય થયે' વા 'સૂર્યોદય પૂર્વે' એમ (જે પ્રમાણુ) હોમ શાસ્ત્રથકી વિકલ્પિત હોય છે તેમ. ૫૩

પ્રદ્ધવિદ્યા સંબંધમાં પ્રમાણુદિગત પૂર્વોક્ત સંશય હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:—

× ટિપ્પણુ: ૫૦ બુએ "અથ ચન્દિવં પ્રદ્ધવિદ્યા સર્વોપનિદ્ધિયાવા રાજમસ્માર્ક મંત્રેવેળ મ્યાહ્યાસાહ તે ક્ષયધિષ્કામિ" (૨-૩).

न तथा ब्रह्मविद्येयं सर्वोपनिषदीरणात् ।

न प्रमाणे संशयोऽतः सम्प्रदायेऽपि नास्त्यसौ ॥ ५४ ॥

अ० ते प्रमाणे ब्रह्मविद्या (समाधमा विकल्प छोतो नथी) [उभके] ते सर्वे उपनिषदोमध्ये स्वतः सिद्धे छे अथी, प्रमाणे परत्वे सशय छोतो नथी (तिमज्) आ (सशय) स प्रहाय परत्वे पञ्च छोतो नथी पञ्च छवे, स प्रहायशुद्धिनु निरूपण करे छे —

शाखाप्रवर्तको मैत्रो मह्यमाह न चापरः ।

सौऽपि किञ्चिदुपाख्यानमुदाहृत्य ममाब्रवीत् ॥ ५५ ॥

अ० (यात्पुथी) शाखाना प्रवर्तक मैत्रे मने (आ ब्रह्मविद्या)ने प्रोधा करेको अने भीमने नही तेछे पञ्च डोळक उपाख्याननु उदाहरण लधने मने प्रोधा करेको पञ्च

छवे, तत्त्वसशयने टाणे तेवा आख्याननु निरूपण करे छे —

तत्त्वस्य संशयोऽप्येति तदाख्यानमिदं शृणु ।

मुनयो वाल्खिल्या ये ते प्रजापतिमनुवन् ॥ ५६ ॥

अ० 'तत्त्व'ने सशय टाणे तेनु आ आख्यान सासण के आद्विधितय मुनियो (छता) तेओओे प्रदाने कछु-५६

अचेतनशरीरने चैतन्यसपन्न करणा० तथा तेना प्रेरक कोष छयादि प्रश्न करे छे —

अचेतनं शरीरं तत्केन चेतनवत्कृतम् ।

प्रेरको वास्य को ब्रूहीत्युक्तः प्रत्यब्रवीदसौ ॥ ५७ ॥

अ० शरीर अचेतन-जड-कोष छे तेने कोछे चैतन्यसपन्न कछु ? अथवा, आ (शरीर)ने प्रेरक कोष ? ते कहे ओम कछेता आ (प्रश्नाओे) उत्तर आयेथे पञ्च

x टिप्पण ५५ अंश 'आपाहनपाप्मान' 'प्रचोदयिताऽइय को भगवतेतदस्मानं ब्रूहि' (१-१)

(પૂર્વોક્ત) દેહદ્રવ્યસાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞથી લિપ્ત છે અને તેનો જ્ઞાનીને અનુભવ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫+૬
સ ઇવોક્તો દેહસાક્ષી વિદ્મિરનુભૂયતે ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
નેતરૈઃ સૂક્ષ્મરૂપોયમિન્દ્રિયાવિપયત્વતઃ ॥ ૬૬ ॥

મં તે જ પૂર્વોક્તદેહનો સાક્ષી (ક્ષેત્રજ્ઞથી લિપ્ત છે) અને તેનો જ્ઞાની પુરૂષોને સાક્ષાત્કાર થાય છે ઇતર પુરૂષોને નહી. (કિમકે) આ (દેહસાક્ષી) ઇન્દ્રિયને અગોચર હોવાથી સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. ૬૬

પૂર્વોક્ત સાક્ષી આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞસ્વરૂપે દેહમધ્યે કેવો રીતે પ્રવર્તે છે તે સદષ્ટાંત નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
પૂર્ણત્વાત્પુરુષાખ્યેઽસૌ દેહ સ્વાંશેન વર્તતે ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
બુદ્ધિર્પૂર્વં યથા સુતઃ સ્વેચ્છયા પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥ ૬૭ ॥

મં આ (સાક્ષી) પૂર્ણસ્વરૂપ હોવાથી પુરૂષસંજ્ઞક દેહમધ્યે જે પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક સૂતેલ (મનુષ્ય) સ્વેચ્છાપૂર્વક જીઠે (તે પ્રમાણે) પોતાના અંશ-ક્ષેત્રજ્ઞ-સ્વરૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૭

પૂર્વોક્તસદષ્ટાંતનું નિરૂપણ કરી તેને સિદ્ધાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
અધ્યાપકઃ પ્રદોષેષુ મધ્યરાત્રે પ્રબુદ્ધ્યતે ।

૫ ૬+૮ ૯ ૧૦ ૧૧
સ્વેચ્છયા પરમાત્માપિ તથાત્રાંશેન વર્તતામ્ ॥ ૬૮ ॥

મં (જે પ્રમાણે) અધ્યાપક રાત્રે સૂતેલો (સૂતો) સ્વેચ્છાનુસાર મધ્ય-રાત્રે જીઠે છે તે પ્રમાણે પરમાત્મા પણ અહીં પ્રવૃત્ત હો. ૬૮

હવે, 'ક્ષેત્રજ્ઞ' પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
પ્રતિદેહં તુ ચિન્માત્રો ઘટાકાશ ઇવ સ્થિતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
દેહં સાક્ષિતયા જાનન્ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇતિ કથ્યતે ॥ ૬૯ ॥

મં કિન્તુ, ચિન્માત્ર (આત્મા) ઘટાકાશની પેરે પ્રત્યેક દેહ પ્રતિ સહેલો (સૂતો) (તે) દેહને સાક્ષિસ્વરૂપે બળુતાં 'ક્ષેત્રજ્ઞ' એમ કહેવાય છે. ૬૯

પૂર્વોક્ત સાક્ષી, સ્કંદકપાદિકવડે અનુભાનચિદ્ધ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંકલ્પાધ્યવસાયાભિમાનૈરેવો^૨નુસૌયતામ્ ।

સર્વૈરઠૈરુપેતત્વાત્સંકલ્પાદ્યસ્ય સંભવૈત્ ॥ ૭૦ ॥

અં આ (સાક્ષી)રૂપ હોવાનું, સંકલ્પ નિશ્ચય તથા અભિમાનવડે અનુમાન કરી સર્વઘનિરૂપોવડે યુક્ત હોવાથી આ (આત્મા)ને સંકલ્પાદિકનો સંભવ હોય છે, ૭૦

દેહસાક્ષીના પૂર્વોક્તદેહનિર્વાહકપણાનું નિરૂપણ કરે છે --

તેનાવચ્છિન્નચૈતન્યરૂપેનેદ^૧ વપુઃ સદા ।

ચૈતનીકૃત્ય કાર્યેષુ પ્રેર્યતે^૨શ્ચૈર્યથા રથઃ ॥ ૭૧ ॥

અં (જે પ્રમાણે) અશ્વોવડે રથ પ્રેરાય છે (તે પ્રમાણે) આ દેહ તે અવચ્છિન્નચૈતન્ય સ્વરૂપવડે ચૈતનીકૃત અર્થ કાર્યોપરત્યે સદા પ્રેરાય છે ૭૧

અખ ડેકરસ આત્માને અશક્તાય કેમ હોય ? એમ શકાનો પરિહાર કરે છે--

અખણ્ડૈકરસસ્યાંશો નેતિ^૧ ચેચ્છૃયતામિદમ્ ।

અખણ્ડૈકરસાત્મેવ માયયેશ્વરતામગાત્ ॥ ૭૨ ॥

અં અખ ડેકરસ (આત્મા)નો અશ-ખડ-ન હોય એમ (કહી) તે આ સાક્ષણ અખ ડેકરસાત્માજ માયાવડે ઈશ્વર ણ્યાને પામે છે ૭૨

માયા અસત્ય છે અને તે વિષે આત્મા પ્રતિબિમ્બિત થાય છે એટલે આત્માના અખડપણુ પરત્યે વિશેષ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે --

માયાયા અનૃતત્વેન નાખણ્ડત્વં વિરુદ્ધ્યતે ।

માયાયાં સ્વચ્છરૂપાયામાત્માયં પ્રતિવિમ્બતિ ॥ ૭૩ ॥

× ટિપ્પણુ ૭૦ શુબ્રો " સંકલ્પાધ્યવસાયાભિમાનભિગ્ન " " પ્રજાપતિવિદ્યા ધ્યક્ષ " (૨-૫)

અનુમાનપ્રયોગ-સંકલ્પાદ્ય સકલુકા ક્રિયાત્વાત્ છિવાપિવન્ ।

× ટિપ્પણુ ૭૧ શુબ્રો " તેનેદ ઈરીદ ચૈતનવત્ પ્રતિષ્ઠાપિત પ્રબોદયિતા ચૈવોડસ્ય " ।

" તે હોનુર્ભગવત્તોદસસ્ય કવમશૈવ વર્તનમ્ " (૨-૫)

અં (આત્માનું) આખ'કપાયું' માયાના અસત્યપણાને લીધે વિરોધ. વાણું થતું નથી. (કેમકે) આ આત્મા નિર્મળમાયા મધ્યે' પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત શુદ્ધમાયાસંપન્ન એક ઇશ્વરજ સૃષ્ટિની પૂર્વે હતો અને તે એકલો કંડા કરે નહીં તેથી તેણે વધુસૃષ્ટિ રચવા વિચાર કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદુપાર્થિક^૧ ઈશોઽમૂત્સૃષ્ટેઃ^૨ પ્રાગેક^૩ એવ^૪ સઃ^૫ ।

અતો^૬ નારમતૈકાકી^૭ રાજામાત્યાદિકો^૮ યથા^૯ ॥ ૭૪ ॥

અં ઇશ્વર તે માયારૂપી ઉપાધિવડે શુક્ત' થયો. સૃષ્ટિની પૂર્વે તે એકલો જ હતો. એથી, જે પ્રમાણે' રાજ તથા અમાત્યાદિકે એકલા (ધૂતકીડા) ન રમે (તે પ્રમાણે) [તે એકલો રમે નહીં]. ૭૪

એકલો રમે નહીં તેથી ઇશ્વરે વધુસૃષ્ટિ રચવા વિચાર કર્યો તે નિરૂપણ કરે છે:—

દ્યૂતકીડામિવશોઽસૌ^૧ સૃષ્ટિકીડામવૈક્ષત^૨ ।

દ્રવ્યાન્તરમુપાદાનમદૃષ્ટ્વા^૩ સ્વં^૪ વ્યચારયત્^૫ ॥ ૭૫ ॥

અં આ ઇશ્વરે દ્યૂતકીડાની પેરે સૃષ્ટિકીડા સંબંધી સંકલ્પ કર્યો. (અને) અન્ય દ્રવ્યરૂપી ઉપાદાન (વસ્તુ) ન જોતાં પોતે' વિચાર કર્યો. ૭૫

'હું' બહુરૂપે થાઉં' એમ વિચાર કરી. ઇશ્વરે સ્થૂલ દેહો રચ્યા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વહુસ્યામહમેવાત્ર^૧ પ્રજારૂપીતિ^૨ ચિન્તયન્^૩ ।

દેહાનસૃજત્^૪ સ્થૂલાન્^૫ પાપાણપ્રતિમા^૬ ઈવ^૭ ॥ ૭૬ ॥

અં હું'જ અહીં અનેક પ્રભરૂપે' ઉત્પન્ન થાઉં એમ ચિન્તન કરી (તેણે) પત્થરની પ્રતિમાની પેરે સ્થૂલ દેહોને રચ્યા. ૭૬

કેવી રીતે ઇશ્વર પોતે બહુરૂપતઃ ભાસે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૭૬; ભુએ. " સહી: પ્રજા બસજાતા બસ્વેવાત્મપ્રવુદ્ધા બપ્રાણા સ્વાણુરિષ તિષ્ઠમાના અપસ્યત્ સ નારમત " (૨-૬).

स्वयमेव यथा स्वप्ने गिरिनद्यादिरूपतः ।

कल्पितो भात्यसावात्मा भात्वेवं बहुरूपतः ॥ ७७ ॥

अ० जे प्रभाषे (७७) प्रोतेण गिरि तथा नदीआदिइये कल्पित
अणाय छे ते रीत्ये आ आत्मा अनेकइये भासो. ७७

इवे देह, ज्ञान तथा क्रियाशक्तिरहित होवार्थो निरर्थक होय तेथी
देहमध्ये ईश्वर प्राणुस्वरूपे प्रवेश करे छे ईत्यादि निरूपण करे छे:--

ज्ञानक्रियाशक्तिहीना देहाः क्रीडार्थमक्षमाः ।

इत्यालोच्य क्रियाशक्तिः प्राणो भूत्वान्तरादिशत् ॥ ७८ ॥

अ० देहा, ज्ञान तथा क्रियाशक्ति-शुद्धी-रहित (सत्ता) क्रीडार्थ अशक्त
होय छे ओम विचार करी, क्रियाशक्तिरूप प्राणुस्वरूपे (तेछे)
अंदर प्रवेश कर्यो. ७८

ते पक्षी प्राणोपाधिक ईश्वरे प्राणना पांय प्रकारे देहमध्ये विभाज
कथा ईत्यादि निरूपण करे छे:--

श्वासाधोगत्यन्नसाम्योद्गारादिव्याप्तिसिद्धये ।

पञ्चधा व्यमजत्प्राणं प्राणोपाधिक ईश्वरः ॥ ७९ ॥

अ० प्राणोपाधिक ईश्वरे, श्वास अघोशति अन्नमुं (देहमध्ये) समी-
करण तथा उद्गार-आदि क्रिया सिद्ध थाय ते अर्थ प्राणना पांय प्रकारे
विभाज कर्यो. ७९

इवे, उच्छ्वासनिश्वासाना नियमनुं निरूपण करे छे:--

उपांश्चन्तर्यामिसंज्ञौ ग्रहौ द्वौ सोमयाजिनः ।

नियतौ तद्वदुच्छ्वासनिश्वासौ प्राणिनामपि ॥ ८० ॥

अ० सोमयज्ञकरनारने उपांशु तथा अन्तर्वाभीनामक जे अह नियत
होय छे ते प्रभाषे प्राणुजोने पण उच्छ्वास तथा निश्वास (नियत
स्वरूप होय छे). ८०

x टिप्पण्युः ८० लुओ "अणोपांश्चन्तर्यामि मवति" (२-८).

પૂર્વોક્ત ઉભયપ્રકારના શ્વાસવાયુ વડે જ્ઠરાગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે તે ઇત્યાદિકનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

લોહકારઃ^૨ સ્વહસ્તાભ્યાં^૫ પર્યાયેણ^૪ દત્તિદ્વયાત્^૩ ।

વહ્નિં^૬ જ્વાલયતે^૭ યદ્વજાઠરો^૧ જ્વાલ્યતે^૮ જ્ઠનલઃ^{૧૦} ॥ ૮૧ ॥

અં જે પ્રમાણે લોહાર જે ધમણોવડે એકપછી એક એમ વારા-કરતી પોતાના હાથવડે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે (તે પ્રમાણે) જ્ઠરાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરાય છે. ૮૧

આજ રીતે, વૈશ્વાનરદેવ ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

નિશ્વાસો^૧ચ્છ્વાસસંદીપ્તો^૩ મુક્તં^૪ પાચયતે^૨ જ્ઠનલઃ ।

ઈશસ્ય^૫ જાઠરાગ્નિત્વાકારો^૬ ભગવતે^૭ રિતઃ ॥ ૮૨ ॥

અં નિશ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસવડે પ્રજ્વલિત અગ્નિ અન્નને પચાવે છે. ઇશ્વરનું જ્ઠરાગ્નિસ્વરૂપ તમે વર્ણવેલું છે. ૮૨

આત્મા જ્ઠરાગ્નિસ્વરૂપે વર્ણવેલો તે ભગવદ્વાક્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

અહં^૧ વૈશ્વાનરો^૨ ભૂત્વા^૩ પ્રાણિનાં^૪ દેહમાશ્રિતઃ^{૫+૬} ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ^૭ પચામ્યદ્ઘં^{૧૦} ચતુર્વિધમ્^૯ ॥ ૮૩ ॥

અં હું વૈશ્વાનરસ્વરૂપ થઇને પ્રાણિઓના દેહમધ્યે સ્થિત (સતો) પ્રાણ તથા અપાન વાયુવડે યુક્ત થઇ ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું. ૮૩

જ્ઠરાગ્નિજન્ય અન્તઃશબ્દ મરણપામનાર મનુષ્યને સંભળાતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કર્ણો^૧ પિધાય^૨ યં^૩ ઘોષં^૪ શ્રુણોત્યન્તઃ^૫ સં જાઠરાત્^૬ ।

વહ્નિર્જાતો^૭ મુમૃષુસ્તુ^{૧૦} નૈનં^{૧૨} ઘોષં^{૧૧} શ્રુણોતિ^{૧૪} હિ^{૧૩} ॥ ૮૪ ॥

અં અન્ને કાને ઘં કરી જે શબ્દ અંદર સંભળાય છે તે જ્ઠરાગ્નિ થકો ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. કિન્તુ, મરણપામનાર મનુષ્ય નિશ્ચે આ અવાજને સંભળતો નથી. ૮૪

તે પછી પૂવોક્ત પ્રાણોપાધિક ચિદાત્મા જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઔષ્ણયોપૈતં પञ્ચવિધપ્રાણલિંગામિધં વપુઃ

પ્રાણોપાધિકચિદ્રૂપો જ્ઞાનશક્ત્યાપિ યુજ્યતે ॥ ૮૫ ॥

અં પાંચ પ્રકારનાં પ્રાણલિંગવાળું શરીર (પૂવોક્તરીત્યે) ઉષ્ણતા-સંપન્ન (થાય છે). અને પ્રાણોપાધિક ચિદ્રૂપ (આત્મા) પણ જ્ઞાનશક્તિવડે યુક્ત થાય છે. ૮૫

તે જ્ઞાનશક્તિને લીધે તે (ઇશ્વર) મનોમય થઈ સત્યસંકલ્પસિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તતો મનોમયો ભૂત્વા સત્યસંકલ્પતાં વ્રજેત્ ।

યત્સંકલ્પયતે જીવસ્તત્કરોત્યેવ સર્વથા ॥ ૮૬ ॥

અં તે (જ્ઞાનશક્તિથકી) મનોમય સ્વરૂપ થઈને સત્યસંકલ્પતાને પામે છે. જીવ જેનો સંકલ્પ કરે તેની સર્વથા સિદ્ધિ જ કરે છે. ૮૬

જીવ કેવી રીતે સંકલ્પ કરે તે ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:—

હૃદિ સ્થિતઃ સન્ શબ્દાદીન્ મુંજેઽહં વિપયાનિતિ ।

સંકલ્પ્યાક્ષાણિ સૃષ્ટ્વા તેમુંક્તેઽક્ષૈવિપયાન્સદા ॥ ૮૭ ॥

અં હું હૃદયમધ્યે સ્થિત સતો શબ્દાદિક વિપયો ભોગવું એમ સંકલ્પી ઇન્દ્રિયોને સજી તેવડે તે સદા વિષયોને ભોગવે છે. ૮૭

ચિદાત્મા દેહાદિકસાધનો વડે અવચ્છિન્ન ઇશ્વરપણાને પામીને સદા દેહને ચૈતન્યસપન્ન કરી પ્રેરનાર હોય છે ઇત્યાદિ જે શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહો રથઃ પञ્ચહયાસ્તસ્ય કર્મેન્દ્રિયાણિ હિ ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ યાનિ સ્યુસ્તાનિ વન્યનરજ્જવઃ ॥ ૮૮ ॥

મનોત્ર સારથિઃ સર્વૈવચ્છિન્નૈશતાં વ્રજેત્ ।

ચિદાત્મા ચૈતનં દેહં કૃત્વા પ્રેરયતે સદા ॥ ૮૯ ॥

અં ૦ દેહ રથ રૂપ (છે) [અને] કર્મેન્દ્રિયો નિચ્ચે તેના પાંચ અશ્વો (છે).
જે જ્ઞાનેન્દ્રિય છે તે બાંધવાનું રહ્યું છે. ૮૮

અહીં મન સારથિરૂપ (છે). ચિદાત્મા, (દેહાદિક) સર્વ (ઉપાધિઓ) વડે પરિચિન્નપ્રકારની ઇશતા-ઇશ્વરપણા-(અવનપણા)ને પામીને દેહને ચૈતન્યસંપન્ન કરીને (તેને) સદા પ્રેરે છે. ૮૯

પૂર્વોક્ત દેહાદિકઉપાધિનો નાશ થતાં દેહ મરણ પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્યાપાયૈ મૃતો દૈહો ચેતનો ન પ્રવર્તતે ।

ચિદંશસ્ય પ્રેરકત્વં વ્રવીતિ ભગવાન્સ્ફુટમ્ ॥ ૯૦ ॥

અં ૦ દેહ, (તે અધ્યસ્ત ઉપાધિઓ)નો નાશ થતાં મરણ પામે છે (અને) ચૈતન્ય પ્રવૃત્ત યતું નથી. (કેમકે) ભગવાન ચિદંશના પ્રેરકપણાનો સ્પષ્ટ બોધ કરે છે. ૯૦

પૂર્વોક્ત ભગવદ્બાકયનું નિરૂપણ કરે છે:—

મમેવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃપટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૯૧ ॥

અં ૦ મારો જ સનાતન અંશ અવલોકમધ્યે અવસ્વરૂપ થયો છે (તે) પ્રકૃતિસ્થ મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરનાર છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત ચિદાત્મા અસંગ છે ઇત્યાદિ આકસ્થોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અવચ્છિન્નચિદાત્માઽસૌ સ્વતો નેચ્છતિ કિંચન ।

ન મુંકે સુખદુઃખે ચ તસ્મિન્નારોપ્યતેઽશ્વિલમ્ ॥ ૯૨ ॥

અં ૦ આ અવચ્છિન્નસ્વરૂપ ચિદાત્મા પોતાથી કો કાંઈપણ ઇચ્છા કરતો નથી અને સુખદુઃખ લોગવતો નથી. (કિન્તુ), અભિલ્લ જગત્નો તે મધ્યે આરોપ કરાય છે. ૯૨

સર્વેષ્વાપિ શરીરેષુ ભાતિ તદ્દર્મવાનિવ ।

ન તિષ્ઠતિ સ્વતસ્તેષુ નાપિ સદ્દર્મસંયુતઃ ॥ ૯૩ ॥

અં વળી, તે (ચિદાત્મા) સર્વ શરીરો મધ્યે તે (શરીરના) ધર્મવાળો હોય તેવો ભાસે છે. તે (શરીરો) મધ્યે (તે) પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે રહેતો નથી તેમજ તેના ધર્મવડે યુક્ત હોતો નથી. ૯૩

વળી, તે (ચિદાત્મા) અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય તથા અવ્યક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનન્દ્રિયૈર્ન દૃશ્યોઽયં ગ્રાહ્યઃ કર્મેન્દ્રિયૈર્ન ચ ।

સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્યાદવ્યક્તો વેદાન્તેરેવ વુદ્ધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અં આ (ચિદાત્મા) જ્ઞાનેન્દ્રિયવડે દૃશ્ય ન હોય. તેમજ તે કર્મેન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય ન હોય. તેના સૂક્ષ્મસ્વરૂપને લીધે તે અવ્યક્ત છે એમ વેદાંતવડે ઉપદેશાય છે. ૯૪

અજ્ઞાનીપુરુષો તેને કર્તા કહે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

નિર્મમત્વાત્સર્વગોઽપિ શરીરેષુ ચ તિષ્ઠતિ ।

અકર્તાઽપ્યનભિજ્ઞૈસ્તુ કર્તૈવાસૌ વિભાવ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અં વળી, નિર્મમત્વને લીધે તે સર્વગત હોય તથાપિ શરીરો મધ્યે રહે છે. કિન્તુ અકર્તા છે તથાપિ અજ્ઞાની મનુષ્યોવડે તે કર્તારૂપે મનાય છે. ૯૫ હવે, આત્માના પૂર્વોક્ત વાસ્તવસ્વરૂપનો ઉપસહાર કરે છે:—

વેદાનામુત્તરે ભાગે ઇત્યાદિયન્થર્ણિતમ્ ।

આત્મનો વાસ્તવં રૂપં કર્તૃત્વં નાસ્ય વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અં વેદોના ઉત્તરભાગ (શ્લો. ૫૮) ઇત્યાદિ (પૂર્વોક્ત) ગ્રન્થ મધ્યે જે વર્ણન કરેલું (તે) આત્માનું પરમાર્થભૂત સ્વરૂપ છે. આને કર્તાપદું ન હોય. ૯૬

તે ચિદાત્મા શુદ્ધ સ્થિર તથા અચલ છે અને હૃદય વિષે લભ્ય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સં સર્વોપનિષત્સિદ્ધ એવં હૃદ્યુપલભ્યતે ।

શુદ્ધઃ સ્થિરોઽર્ચલો નાસ્ય કર્મલેપોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ૧૭ ॥

અં સર્વઉપનિષદો મધ્યેસિદ્ધ તે આ (આત્મા) હૃદયમધ્યે પ્રાપ્ય છે. (તે) શુદ્ધ સ્થિર તથા તથા અચ્ચલ છે. તેને કાંઈ પણ કર્મલેપ હોતો નથી. ૯૭

વળી, તે અવ્યય ઉદાસીન તથા સ્વસ્થ-આદિ-સ્વરૂપવાળો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અવ્યયો નિસ્પૃહસ્તૂળીમુદાસીન ઇવ સ્થિતઃ ।

સ્વસ્થો વિક્ષેપરાહિત્યાદિત્યાત્માનં પ્રપદ્યત ॥ ૯૮ ॥

અં—(વળી) તે અ-વિક્રય નિસ્પૃહ તથા ઉદાસીનની જે રૂઢિ-સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે. વિક્ષેપરહિત હોવાથી આત્મા સ્વસ્થ-ઇત્યાદિ-સ્વરૂપ-વાળો છે એમ જાણવું. ૯૮

પૂર્વોક્ત આત્મા શુદ્ધાદિકસ્વરૂપ છે તથાપિ અસપુરુષોને સર્વાદિક શુભ ધારણ કરવાને લીધે તે 'ભોક્તા' એવો જણાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશતોઽપ્યજ્ઞદૃષ્ટાસૌ સત્ત્વાદિગુણધારિણા ।

માયાપટેન સંચ્છન્નો ભુજ્ઞાન ઇવ લક્ષ્યતે ॥ ૯૯ ॥

અં—આ (આત્મા) ઇશસ્વરરૂપ હોવા છતાં સર્વાદિકશુભધારક માયાપટ વડે આવૃત સતો ભોક્તા હોય તેમ જણાય છે. ૯૯

બાહ્યખિદય મુનિઓએ હવે સંસારી (આત્મા) કોણ ? એવો પ્રશ્ન કર્યો તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

इत्थं वोधितवानेप वालखिल्यान्प्रजापतिः ।

तत्त्वं बुद्ध्वाऽथ पप्रच्छुः कः संसारीति तं गुरुम् ॥ ૧૦૦ ॥

અં—આ પ્રજાપતિએ આ રીતે બાહ્યખિદય (મુનિઓ) ને ઉપદેશ કર્યો. હવે (તેઓએ) તત્ત્વ જાણી, સંસારી (આત્મા) કોણ ? એમ તે શરૂને પૂછ્યું. ૧૦૦

હવે ભૂતાત્મસંસારક નિરૂપણ સંસારીઆત્માનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રૂયતાં પરમાત્માક્તસ્તસ્માદન્યોઽસ્તિ કશ્ચન ।

ભૂતાત્માશ્ચો નિકૃષ્ટોઽયં પુણ્યપાપફલૈર્યુતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અ૦—સાલજો પરમાત્મા સળધી નિવેદન કર્યું તે (પરમાત્મા થકી જિત્ત ભૂતાત્મસંસૃક ઢોઈ નિકૃષ્ટ આત્મા (જીવાત્મા) છે તે પુણ્ય તથા પાપરૂપી ફલથી યુક્ત છે ૧૦૧

હવે, પુણ્ય તથા પાપકર્મના ફલનુ નિરૂપણ કરે છે.—

વિપ્રક્ષત્રાદિસઘોનિં શ્વરાહાદિકામપિ ।

અસઘોનિમત્રાપ્નોતિ મૂલોકે જન્મ ચેત્તદા ॥ ૧૦૨ ॥

અ૦ (ને) ભૂલોક મધ્યે (તેનો) જન્મ થાય તો તે (પુણ્ય કરેલ હોય તો) પ્રાક્ષણ તથા ક્ષત્રિયાદિક રૂઢિયોનિને અથવા, (પાપ કરેલ હોય તો) શ્વાન તથા વરાહઆદિક ભુડી યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે ૧૦૨

ને પરલોકમા જન્મ થાય તો સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

અન્યત્ર જન્મ ચેત્તર્હિ પુણ્યેન સ્વર્ગમશ્નુતે ।

પાર્ષન નરકં દ્વન્દ્વૈરભિમૂતઃ પરિશ્રમેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

અ૦ ને અન્યત્ર જન્મ થાય તો પુણ્યવડે સ્વર્ગને પામે અને પાપવડે નરકને પામે (અને) પુણ્યપાપરૂપ નેડકાવડે (અચારવ્યકમા) છેક શ્રમણ કર્યા કરે ૧૦૩

પૂર્વોક્ત પુણ્યપાપરૂપ નેડકા-ઇત્યાદિકનુ નિરૂપણ કરે છે —

માનાવમાનો શીતોષ્ણો દ્વન્દ્વાનીત્યાદિકાનિ હિ ।

યો મૂતાત્મોદિતઃ સોઽથ વિસ્પષ્ટમભિધીયતે ॥ ૧૦૪ ॥

અ૦ માન તથા અપમાન શીત તથા ઉષ્ણતા-ઇત્યાદિક નિત્યે, નેડકા હોય છે. હવે, જે ભૂતાત્માનુ (ઉપર) નિરૂપણ કર્યું તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરાય છે. ૧૦૪

હવે, પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મસંસૃક પ્રતિબિંબિતર્યતન્યની ઉત્પત્તિ—આદિનુ નિરૂપણ કરે છે:—

અપચીકૃતભૂતૈર્યજાતં સૂક્ષ્મં વપુર્હિત્ત્વ ।

ભૂતૈઃ પચીકૃતજાતં યત્તસ્થૂલામિદં વપુઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અ૦—ને અપચીકૃતભૂતપદાર્થોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નિષ્કે સૂક્ષ્મ હેઠ (છે). ને પચીકૃતભૂતપદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય તે આ સ્થૂલ દેહ (છે). ૧૦૫ હવે, શિંગશરીરનું નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનાક્ષાણાં ક્રિયાક્ષાણાં ત્રાયૂનાં પચ્ચક્રત્રયમ્ ।

મનાહંકાર ઇત્યેવં લિંગં સત્તદ્જ્ઞાત્મકમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અ૦—જ્ઞાનેન્દ્રિયો કર્મેન્દ્રિયો તથા વાયુ આ ત્રણનું પંચકર્કુ મન (તથા) અહંકાર એમ એ રીતે શિંગ (શરીર) સત્તર પદાર્થોનું હોય છે. ૧૦૬

પૂર્વોક્ત ભૌતિકઅહંકાર મધ્યે ને ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે ભૂતાત્મા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારે ભૌતિકે ચચૈતન્યં પ્રતિવિંમ્બિત્ત્વમ્ ।

સ ભૂતાત્માઽત્ર ચિદ્દિમ્બં નિર્લેપં બ્રહ્મ કથ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

અ૦—આ (શિંગ-શરીર) મધ્યે ભૌતિકઅહંકાર વિષે ને ચૈતન્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે તે ભૂતાત્મા (છે) નિર્લેપબિંબ બ્રહ્મ કહેવાય છે. (૧૦૭)

પ્રકૃતિના ગુણો ચક્રી પરાલભ પામતાં પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મા તમોશિલવને લઈને પ્રદ્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભૂતાત્મા પ્રકૃતેજાતૈર્ગુણૈરપૌઽભિભૂયતે ।

તમોગુણાભિભૂતત્વાત્સ્વાત્મસ્થં બ્રહ્મ નૈક્ષતે ॥ ૧૦૮ ॥

અ૦ આ ભૂતાત્મા, પ્રકૃતિ ચક્રી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણોવડે પરાલભને પામે છે. તમોગુણને લઈ પરાલભ પામતાં (તે) પોતાને વિષે રહેલ પ્રદ્યતવનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી. ૧૦૮

બ્રહ્મ, ભૂતાત્મા મધ્યે પણ તેના અધિષ્ઠાન રૂપે સ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ દર્શાવતી નિરૂપણ કરે છે:—

અધિષ્ઠાનતયા વ્રહ્મ ભૂતાત્મન્યપિ તિષ્ઠતિ ।

પદ્મપત્રે નીરવિન્દુરસંશ્લિષ્ઠો યથા તથા ॥ ૧૦૯ ॥

અં જે પ્રમાણે કમલપત્રમધ્યે વળખિંદુ અસંગિલપ-નિલોપ-રહે છે તે પ્રમાણે ભૂતાત્મા મધ્યે પણ શ્રદ્ધ અધિષ્ઠાનરૂપે રહે છે. ૧૦૯

ઈશ્વર પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મા (જીવાત્મા) ને પ્રેરનાર હોય છે કિન્તુ, જીવાત્માને તે પ્રકારનો વિવેક હોતો નથી ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈદશોઽપીશ્વરો માયાયુક્તઃ સન્ પ્રેરયત્યમુમ્ ।

ભૂતાત્માનં સ ભૂતાત્મા વિવિનક્તીશ્વરં ન તમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

અં ઈશ્વર આલો છે તથાપિ માયાયુક્ત સતો આ ભૂતાત્માને પ્રેરનારો છે. કિન્તુ, તે ભૂતાત્માને તે ઈશ્વરનો વિવેક નથી. ૧૧૦

ભૂતાત્માને ઈશ્વરવિવેકનો અભાવ કેમ હોય છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

સુखैर्वैषયिकैઃ સત્ત્વગુણોદ્ભૂતૈઃ પ્રતૃપ્યતિ ।

ઉદ્રેકે રજસઃ સોઽયં કલુપીક્રિયતે મૃશમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અં તે (આ ભૂતાત્મા) સત્ત્વશુણ્ણ થકી ઉપનેલ વૈષયિકસુખો વડે વૃમ્ થાય છે. (કિન્તુ) રજોશુણ્ણ અતિશય થાય ત્યારે તે અત્યંત મલિન થાય છે. ૧૧૧

રજોશુણ્ણ અધિક હોય ત્યારે તેને ફલલોપ થાય છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદાનીમતિચાઞ્ચલ્યાલ્લુપ્યતે હ્યવિલાત્ફલાત્ ।

કૃપિં પ્રક્રમ્ય તાં ત્યક્ત્વા તપઃકુર્વેસ્ત્યજેદદઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અં જ્યારે રજોશુણ્ણનો અધિકોદય થાય ત્યારે અત્યંત અચળતાને લીધે તે નિશ્ચે, સમગ્રકર્મફલથી વૃમ્ થાય છે. જેતાનો આરંભ કરીને તેનો ત્યાગ કરતાં તથા તપ કરીને તેનો ત્યાગ કરવા જેવું થાય. ૧૧૨

ફલરપૃષ્ઠાને લીધે તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ ઈત્યાદિ કહે છે:—

તત્તત્ફલે^૧ સસ્પૃહત્વાવ્યગ્રો^૨ નામોત્યસૌ^૪ સુખમ્^{૧૭} ।^૩

અહંકારેણ^૬ વદ્ધઃ^{૧૦} સ્થાજ્જાલેન^{૧૨} વિહગો^{૧૩} યથા^{૧૧} ॥ ૧૧૩ ॥

અ૦ તે તે પ્રકારનાં ક્ષણપરત્વે અભિલાષાયુક્ત હોવાથી આ વ્યગ્ર સતો સુખને પામતો નથી. (કિન્તુ) અહંકાર વડે તે બદ્ધ થાય છે જેમ બાળવડે પક્ષી બદ્ધ થાય છે (તેમ). ૧૧૩

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્માને સંસારભ્રમણ થાય છે એમ અન્યશાખામધ્યે^૧ પશુ કહેલું છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારભ્રમણં^૪ તસ્ય^૨ પ્રોક્તં^૫ શાસ્ત્રાન્તરે^{૧+૨}ષ્વપિ ।

કરણપ્રેરકઃ^૮ કર્તા^૯ ભૂતાત્મા^૭ સંસારત્યયમ્^{૧૦} ॥ ૧૧૪ ॥

અ૦ અન્યશાખાઓ મધ્યે^૧ પશુ તે (ભૂતાત્મા)ને સંસારભ્રમણ હોવાનું કહેલું છે. (કિમકે) આ ભૂતાત્મા ઇન્દ્રિયોનો પ્રેરક કર્તારૂપ સતો સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧૧૪

બ્રહ્મ વિષે વાસ્તવ સંસાર હોય નહિ કિન્તુ, તે સંસાર માત્ર કલ્પિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચૈતન્યેન^૩ હિ^૬ પૂર્ણેન^૨ સોન્તર્યાસિસ્તતશ્ચિતિ ।^{૧ ૪ ૫ ૭ ૮}

બ્રાન્ત્યારોપેણ^૯ સંસારસ્તત્રાસૌ^{૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૩} ન તુ^{૧૫} વાસ્તવઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અ૦ નિષ્ચે, તે પૂર્ણચૈતન્યવડે અન્તર્યાસિ હોય છે તેથી ચૈતન્ય વિષે ભ્રાન્તિની કલ્પના વડે તે (ચૈતન્ય) વિષે આ સંસાર થાય છે. કિન્તુ, વાસ્તવ સંસાર (તે વિષે ન હોય.) ૧૧૫

પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતને આઠ શ્લોકો વડે દર્શાવવાનું સિદ્ધ કરે છે:—

દૃષ્ટાન્તોઽત્રાગ્નિના^૫ વ્યાપ્તો^૧ લોહપિણ્ડોઽભિધીયતે ।^{૨ ૩ ૪ ૬}

તત્તલોહં^૭ મુદ્ગરેણ^૮ હતં^૯ વહુવિધં^{૧૦} ભવેત્ ॥ ૧૧૬ ॥

અ૦ અહીં અગ્નિવડે વ્યાપેલ લોહના પીંડનું દર્શાવ તરીકે નિરૂપણ કરે છે. તપેલ લોહું મુદ્ગરવડે ટીપાતાં અનેક પ્રકારનું થાય છે. ૧૧૬

હવે સિદ્ધાંત નિરૂપણ કરે છે --

અહંકારૈ ચિદાભાસો ભૂતાત્મા સાક્ષિભાસિતઃ ।

હન્યમાનો ગુણૈઃ સત્વાદિર્ભિર્બહુવિધો ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અં (તે પ્રમાણે) યુદ્ધિ મધ્યે પ્રતિબિંબિત ચિદાભાસરૂપ ભૂતાત્મા સાક્ષીચૈતન્યવડે ભાસિત યદ્ સત્વાદિગુણો વડે વ્યાપ્ત યતા (દેવ, નિર્વાહ આદિરૂપે) અનેક પ્રકારનો થાય છે. ૧૧૭

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મા દેવી રીતે અનેક પ્રકારનો થાય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.--

યજન્મયોનિલક્ષાણાં ભવેચ્ચતુરશીતિષુ ।

સોયં બહુવિધો ભાવો લોહૈ દાત્રકુઠારવત્ ॥ ૧૧૮ ॥

અં લોહ મધ્યે દાતરકુ-કુઠાર-(આદિ અનેકપદાર્થો યાય તેમ) ચોરાશીલક્ષ ચોનિમધ્યે જે જન્મ થાય તે આ (ઉપર કહેલુ તે) અનેક-પ્રકારે-હોવાપણુ છે ૧૧૮

માયાવી ઇશ્વર સત્વાદિ ગુણોનો પ્રેરનાર સતો જન્માદિકને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે--

કુલોલૈન યથા ચક્રં તથા માયાવિના ગુણાઃ ।

સત્વાદયઃ પ્રેરિતાઃ સ્યુસ્તૈશ્ચ જન્માન્યનેકથા ॥ ૧૧૯ ॥

અં જે પ્રમાણે કુલારવડે ચક્ર પ્રેરાય છે તે પ્રમાણે માયાવીઇશ્વર વડે સત્વાદિ ગુણો પ્રેરાય છે અને તે (ગુણો) વડે જન્મો અનેક પ્રકારે (પ્રાપ્ત થાય છે) ૧૧૯

સાક્ષી-આત્માને પૂર્વોક્ત સત્વાદિકગુણો વડે કાઈ લેપ થાય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે --

લોહૈ મુદ્ગરઘાતેન નાગ્નેર્વાપસ્તથા ગુણૈઃ ।

ભૂતાત્મોપદ્રવેણાસ્ય સાક્ષિણો નાસ્ત્યુપદ્રવઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અં (જે પ્રમાણે) લોહમધ્યે મુદ્ગરના ઘા વડે અગ્નિને ગાધ ન હોય

તે પ્રમાણે ગુણોવડે ભૂતાત્માને ઉપદ્રવ થાય તેથી આ સાક્ષી (આત્મા)ને ઉપદ્રવ-બાધ-થાય નહીં. ૧૨૦

ભૂતાત્માનો પ્રત્યેક સ્થૂલજન્મ નરકરૂપ હોય છે ઇત્યાદિક શ્રવના ગુણુજન્ય ઉપદ્રવનું નિરૂપણ કરે છે:—

एकैकदेहो^२ नरको^४ भवेद्भूतात्मनो^५ महान् ।^१

मैथुनोद्भूत्यादिदोषाः^७ प्रसिद्धा^८ एव^९ दोहिनाम्^{१०} ॥ १२१ ॥

અં ભૂતાત્માનો પ્રત્યેક સ્થૂલદેહ મહાન નરક રૂપ છે [ક્રમકે] પ્રાણિઓને મૈથુનથી જન્મોત્પાદન આદિ (દેહ) દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે. ૧૨૧ હવે ચિત્તદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

देह^१ दोषा^३ यथा^२ चिन्ते^४ दोषास्तद्वदनेकराः^५ ॥

संमोहाद्यास्तामसास्त्युस्तृष्णाद्या^८ राजसा^९ मंताः^{१०} ॥ १२२ ॥

અં જે પ્રમાણે દેહમધ્યે દોષો (હોય) તે પ્રમાણે ચિત્તમધ્યે અનેક પ્રકારે દોષો (હોય છે). સંમોહ-આદિ તામસ (તથા) તૃષ્ણા-આદિ રાજસ દોષો હોવાનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨૨

પૂર્વોક્ત સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મદેહના દોષોવડે ભૂતાત્મા અનેક જન્મોને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

भूतात्मा^१ तैः^३ प्रेरितः^२ संस्तैस्तैस्तामसराजसैः^४ ।

कर्मभिर्वहुधा^{१०} देहानवाप्नोति^{११} पुनः^{१२} पुनः ॥ १२३ ॥

અં ભૂતાત્મા-શ્રવાત્મા-તે (ગુણો)વડે પ્રેરિત સતો તે તે તામસ તથા રાજસ કર્મોવડે પુનઃ પુનઃ બહુપ્રકારના દેહને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૩

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્માના સંસારીસ્વરૂપને બાણીને તે વાણખિલ્ય યુનિઓ, સંસાર કેવી રીતે નાશ પામે તે સંસારનાશહેતુ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

श्रुत्वा^३ संसारिणं^२ वालाखिल्या^४ विस्मयमाययुः^५ ।

संसारस्य^८ प्रतीकारं^{१०} पप्रच्छुर्मुनयः^९ पुनः^७ ॥ १२४ ॥

x ટિપ્પણ્યુ: ૧૨૪ જુઓ " તે દ સન્મયોર્ધરેતલોડતિવિસ્મિના...વેનેદં હિતવાત્મન્યેવ સાયુજ્યમુપૈતિ " (૧-૧).

અં વાલ્મીકિયમુનિભો સસારી (જૂતાત્મા)નુ સ્વરૂપ સાબળીને વિસ્મય પામ્યા (તેથી) તે મુનિઓએ પુનઃ સસારના પ્રતીકાર સબધી પૃચ્છા કરી. ૧૨૪

હવે, પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે —

શામ્યેદ્ભૂતાત્મા યેન ચિદાત્મત્વં તુ શિષ્યતે ।

તમુપાયં ગુરોઃ દ્રૂહીત્યુક્તઃ સન્ ગુરુરુક્તવાન્ ॥ ૧૨૫ ॥

અં હે ગુરા ! જેવડે જૂતાત્મા શાત થાય અને ચિદાત્મપણુ ણાકાં રહે તે ઉપાય કહો એમ ઉક્ત સતો ગુરુ કહે છે ૧૨૫

જ્ઞાન-બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારપણા સબધી નિરૂપણુ કરે છે —

નદૂર્મ્યાદિકદૃષ્ટાન્તૈઃ સંસારસ્યાપ્યનિષ્ટતામ્ ।

મિશ્યાત્વં ચ વિનિશ્ચિત્ય વ્રજેજ્ઞાનાધિકારિતામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અં વળી, સસારના અનિષ્ટપણુ તથા મિશ્યાપણુનો નહી તથા મોક્ષ આદિના દાહતાવડે નિર્ણય કરીને (તે) જ્ઞાનના અધિકારીપણાને પામે ૧૨૬
વેદોક્તબ્રહ્મવિદ્યાવડે જૂતાત્મતાની પ્રતિક્રિયા તપ તથા યોગાદિક ચાર પ્રકારની છે ઈત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે —

યાં વેદેનોદિતા વિદ્યા સાં ભૂતાત્મપ્રતિક્રિયા ।

તપો યોગઃ સ્તુતિર્વૌષધશ્ચોક્તં વેદે ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અં જે વિદ્યા વેદવડે નિરૂપિતા છે તે જૂતાત્મતાની પ્રતિક્રિયારૂપ (છે) તપ યોગ સ્તુતિ અને જ્ઞાન (આ) ચાર વેદમધ્યે (પ્રતિક્રિયારૂપ) કહ્યા છે ૧૨૭

હવે, 'તપ'ના સ્વરૂપ તથા કૃત્રણુ નિરૂપણુ કરે છે —

સ્વાશ્રમોચિતધર્મો યઃ સ યજ્ઞસ્ય તપો ભવેત્ ।

શાન્તાઃ સ્યુર્મોહતૃષ્ણાદ્યાસ્તેન તામસરાજસાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

* ટિપ્પણુ ૧૨૧ જુઓ 'સાદોષાવ' (૪-૧)

૧૫થુ-૧૨૧ જુઓ 'મહાનદીશૂન્ય ઇતિ નવે વવ તપસ્ય પ્રતિરિષિર્જ્ઞાત્મન' (૪-૧-૨)

અં યોતાના આશ્રમને યોગ્ય જે ધર્મ તેજ આનું તપ કહેવાય. તે (તપ) વડે તામત તથા રાજસ મોહ તથા તૃષ્ણા આદિ શાંત થાય. ૧૨૮ હવે, 'યોગ' તથા 'બુધ્ધિ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

ત^૧ચ્છાન્તૌ^૨ સત્ત્વવૃદ્ધિઃ^૩ સ્યાત્સત્ત્વેનૈકાગ્રતા^૪ ધિયઃ^૫ ।

તયાત્મતત્ત્વાનુભવસ્તતો^૭ મુક્તો^૮ ન સંસરેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) તે (મોહાદિક) શાંત થયે સત્ત્વવૃદ્ધિ થાય, સત્ત્વવડે બુદ્ધિની એકાગ્રતા (થાય), (એકાગ્રતા) વડે આત્મતત્ત્વનો અનુભવ (થાય) [અને] તે (અનુભવ) થકી મુક્ત (સતો) સંસારને પામે નહીં. ૧૨૯ હવે, 'યોગ'ના ફલનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

નિરિન્ધનાગ્નિવચ્ચિત્તં^૩ શામ્યૈયોગૈન^૪ કારણે^૫ ।

સંસ્કારમાત્રશેષત્વાન્ન^૭ ધીઃ^૮ સંસર્તુમર્હતિ^{૧૦} ॥ ૧૩૦ ॥

અં ચિત્ત, યોગવડે કાષ્ઠવિનાના અગ્નિનીપેરે અજ્ઞાનમધ્યે' શમી જાય. (કેમકે) બુદ્ધિ સંસ્કારમાત્રરૂપે' અવશિષ્ઠ હોવાથી સંસરણ પામવાને યોગ્ય ન હોય. ૧૩૦

યોગસમાધિ સમયે' અવચૈતન્યની પ્રજ્ઞા વિષે એકચત્તા થાય તે ઇત્યાદિકનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તદાનીં^૧ જીવચૈતન્યં^{૧૦} બ્રહ્મણ્યેકીભિવેચથાં^{૧૧} ।

જલે^૩ જલં^૪ વહ્નિરગ્નો^૫ વ્યામ્નિ^૭ વ્યામ^૮ સ્થિતં^૯ યથા ॥ ૧૩૧ ॥

અં યોગસમાધિ સમયે, જે પ્રમાણે' જળમધ્યે' જળ અગ્નિમધ્યે' વહ્નિ વ્યોમ-મહાકાશ-મધ્યે' વ્યોમ-ઘટાકાશ-સ્થિત હોય (તે પ્રમાણે) અવચૈતન્ય પ્રજ્ઞામધ્યે' એકચત્તા પામે છે. ૧૩૧

યોગસમાધિ મધ્યે' અર્દ્ધતાનુભવ કરી પ્રજ્ઞાતત્ત્વની પ્રવર્તિમતાની સ્તુતિપૂર્વક તેનું સર્વદા અનુસ્મરણ કરવું ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત 'સ્તુતિનું' નિરૂપણ કરે છે:—

અર્દ્ધેતમનુ^૩મૃયાસ્મિન્સમાધો^૪ વ્યુત્થિતઃ^૫ પુનઃ^૬ ।

સ્તુવન્^{૧૦} સર્વાત્મતાં^૮ તસ્ય^૯ બ્રહ્મણો^{૧૨}નુસ્મરેત્તદા^{૧૧} ॥ ૧૩૨ ॥

અં યા (યોગ) સમાધિ મધ્યે અદ્વૈતતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને પુનઃ
 ંચુત્થાન થયે તે પ્રદાની સર્વાત્મતાનુ સ્તવન કરતા (તેનુ) નિત્યસ્મરણ કરવૂ. ૧૩૨
 પૂર્વોક્તાપ્રદાની કેવી રીતે સ્તુતિ કરવી તે તથા તેના ફલનુ નિરૂપણ
 કરે છે —

કૃત્સો^૨ મુનિર્યથા^૩સ્તૌષીત્વં^૪ વ્રહ્મેત્યાદિના^૫ તથા^૬ ।

સ્તુવદ્વપનુદે^{૧૦}દ્વૈતવાસનાં^{૧૪} ચિરમાશ્રિતામ્ ॥ ૧૩૩ ॥

અં એ પ્રમાણે કુશ્મુનિકે 'ત્વ વ્રત્તા' ઇત્યાદિ (મત્રો) વડે સ્તુતિ
 કરેલી તે પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા લાખાકાળની રહેલી દ્વૈતવાસના ટળે ૧૩૩
 પૂર્વોક્ત રીત્યે વાસનાનાશ થયે પરમાત્વસિદ્ધિ થાય તે ઇત્યાદિ
 નિરૂપણ કરે છે —

યોગાદ્દ્વૈતવિજ્ઞાને^૧ વાસનાયાં^૨શ્ચ^૪ સંક્ષયે^૩ ।

સંત્યજ્ય^૫ જીવતાશ્રાન્તિ^૬ પરમાત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૩૪ ॥

અં યોગ થકી અદ્વૈતાનુભવ તથા વાસનાનો નાશ સિદ્ધ થતા અવ-
 પણાની શ્રાન્તિનો ત્યાગ કરીને પરમાત્વપ્રાપ્તિ થાય ૧૩૪
 પરમાત્મા પરત્વે અવપણાનો શ્રમ થાય છે તે તત્ત્વોજન્ય છે ઇત્યાદિ
 નિરૂપણ કરે છે —

સા^૧ શ્રાન્તિસ્તમસા^૨ જન્યા^૩ તમસ્સ્વાશ્રિતમાત્માનિ^૪ ।

પરમાત્મત્વમાવૃત્ય^૬ કલ્પયેજીવતાશ્રમમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

અં તે શ્રાન્તિ તમસ-અજ્ઞાન-વડે જન્ય (હોય છે) અને તમગ આત્મા
 મધ્યે આશ્રિત (રાતુ) પરમાત્મતત્ત્વને ઢાકીને અવપણાની શ્રાન્તિ ઉત્પન્ન
 કરે છે ૧૩૫

પૂર્વોક્તાતમસ્ મધ્યે પ્રતિબિમ્બત ધર્મ ઇધિરવરૂપે સુદ્યાદિકને
 પ્રવર્તાવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદાવરકમજ્ઞાનમાત્મા^૩સ્મિન્પ્રતિવિમ્બતિ^૫ ।

ઈશ્વરઃ^૧ પ્રતિવિમ્બો^૨સ્તૌ^૪ સૃષ્ટ્યાદીનાં^૬ પ્રવર્તકઃ ॥ ૧૩૬ ॥

x ટિપ્પણ ૧૩૪ 'શય યથેય મૌલાપનીગુતિ તં મમાત્ત પર્વં મિતુ' (૪-૧૧).

x ટિપ્પણ ૧૩૫ ગુણો "સમા વા હરનેવમાત" (૪-૫).

અં આત્મા, જે આવરણ કરનાર અજ્ઞાન હોય છે તે વિષે પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. (તેથી) આ પ્રતિબિમ્બરૂપ ઇશ્વર સૃષ્ટિ-આદિના પ્રવર્તક હોય છે. ૧૩૬

તમસ્-આદિક ત્રણ ગુણો અજ્ઞાનના વિકાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
યદ્જ્ઞાનં વિક્રિયતે ભવત્યેષામ્ તમોગુણઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨+૧૩ ૧૪
દૃશ્યમાનં જગદિદં તમ એવાભવત્પુરા ॥ ૧૩૭ ॥

અં જે અજ્ઞાન વિકારને પામે છે તે તમોઆદિગુણરૂપ થાય છે. કેમકે, આ દૃશ્યમાન જગત પૂર્વે અજ્ઞાનરૂપે હતું. ૧૩૭

અજ્ઞાનથી રજોઆદિગુણત્રયની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું દર્શાવતીપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ઈશૈન પ્રેરિતં તત્સ્યાદ્રજો જલતરંગવત્ ।

૮+૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
રજોઽપિ પ્રેરિતં તદ્રત્સત્ત્વમેવં ગુણત્રયમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

અં જલતરંગની જે રીતે ઇશ્વરવડે પ્રેરિત થયે તે (અંશ) રજોરૂપ થાય તે પ્રમાણે રજોગુણ પણ પ્રેરિત થાય. અને સર્વગુણ પણ તે પ્રમાણે પ્રેરિત થાય છે. એ રીતે (આને) ત્રણ ગુણો (ઉત્પન્ન થાય છે.) ૧૩૮

સમષ્ટિરૂપ અહંકાર ચૈતન્યના બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બ વડે યુક્ત સતો પ્રત્યેક દેહમધ્યે ક્ષેત્રરૂપ થાય ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
સમષ્ટિરૂપોહંકારઃ સત્ત્વાત્સારઃ સમુદ્ધૃતઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
ચિદ્વિમ્વપ્રતિવિમ્વાભ્યાં યુક્તોઽસૌ ચૈત્તનો ભવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

અં સમષ્ટિરૂપ અહંકાર સર્વગુણથી સારરૂપે સમુદ્ધૃત છે. આ, ચૈતન્યના બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બવડે યુક્ત થઈ ચૈતન્યરૂપ થાય છે. ૧૩૯

૧ ૨ ૩
પ્રતિદેહં વ્યષ્ટિરૂપક્ષેત્રજ્ઞત્વેન તિષ્ઠતિ ।

૪ ૫ ૬
સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ દેહે તત્સત્ત્વસાધકઃ ॥ ૧૪૦ ॥

અં પૂર્વોક્ત અહંકાર વ્યદિરૂપશેત્રસ્વરૂપે' પ્રત્યેકદેહ વિષે રહે છે. સંકેદપ અને નિર્ણય, દેહમધ્યે તેની સત્તાના સાધકરૂપ છે. ૧૪૦

હિરણ્યગર્ભો વેદેષુ સમાપ્તિવ્યાપ્તિરૂપધૃક્ ।

શ્રૂયતે યઃ સ સૂત્રાત્મા પ્રજાપતિરિહોદિતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

અં વેદોમધ્યે, સગદિ તથા વ્યદિરૂપને ધારણ કરનાર એ હિરણ્યગર્ભો રૂપે (શ્રુતિમધ્યે) પ્રસિદ્ધ છે તે સૂત્રાત્મા અહીં બ્રહ્મારૂપે વર્ણવેલો છે. ૧૪૧ તે સૂત્રાત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્ય શ્રેષ્ઠાસ્ત્રયો દેહાઃ સૃષ્ટચન્તસ્થિતિહેતવઃ ।

બ્રહ્મા રુદ્રો વિષ્ણુરિતિ ગુણત્રયસમુદ્ભવતાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અં સૃષ્ટિ લય અને સ્થિતિના કારણભૂત બ્રહ્મા રુદ્ર અને વિષ્ણુ એમ તેના ત્રણ શ્રેષ્ઠ દેહો ત્રણગુણ થકી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૨

કથા શુભયત્રી કથા દેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યો યઃ સૃજાતિ લોકેસિન્બ્રહ્મા તન્નાભિમન્યતે ।

નાશાભિમાની રુદ્રોઽયં વિષ્ણુઃ સ્થિત્યભિમાનવાન્ ॥ ૧૪૩ ॥

અં આ લોકોમધ્યે જે જે સર્જન કરનાર છે તે (સૃષ્ટિ) મધ્યે' બ્રહ્મા અભિમાની (દેવ છે), આ રુદ્ર નાશાભિમાની (દેવ) [અને] વિષ્ણુ સ્થિતિના અભિમાની (દેવ છે). ૧૪૩

બ્રહ્મા યોતે તે પછી ત્રણપ્રકારે સ્વરૂપ ધારણ કરીને અનેકસ્વરૂપે સૃષ્ટિ રચે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજાપતિસ્ત્રિધા ભૂત્વા મૃત્યોઽપિ વહુર્ધાઽભવત્ ।

વસુરુદ્રાદિત્યભેદૈર્ગિરિનચ્યાદિભેદતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અં બ્રહ્મા ત્રણ સ્વરૂપે થઇને પુનઃ પણ વસુ રુદ્ર તથા આદિત્યરૂપ-લેહપૂર્વક તથા ગિરિ-આદિ-લેહપૂર્વક અનેકસ્વરૂપ થાય છે. ૧૪૪

× દિપ્પણુ' ૧૪૧ જુઓ "વસ્ય પ્રોક્તા ધામ્યક્ષત્રમત્" (૪-૫).

× દિપ્પણુ ૧૪૪ જુઓ " ધ વા એવ એકત્રિયા મૃતોઽપિ " (૪-૫).

એ રીત્યે, માયારચિત અધ્યારોપ ઇત્યાદિતું નિરૂપણ કરે છે:--

આત્મન્યધ્યારોપ^૨ યવં^૧ પ્રોક્તો માયાવિનિર્મિતઃ ।

આત્માધિષ્ઠાનરૂપેણ^૬ પ્રવિષ્ટં^૫ સર્વભૂતેષુ ॥ ૧૪૫ ॥

અં એ રીત્યે, આત્મા વિષે માયાનિર્મિત (જગતના) અધ્યારોપનું નિરૂપણ કર્યું. આત્મા સર્વભૂતપદાર્થ મધ્યે અધિષ્ઠાનરૂપે પ્રવેશીલ હોય છે. ૧૪૫

આ રીત્યે, સર્વભૂતો મધ્યે આત્માના અધિપતિપણને પ્રતિપાદન કરે છે:--

इत्थं^૧ વિવેચિતશ્ચાત્મા^૩ માત્યાધિક્યેન^૪ પાલકઃ ।

નાધિષ્ઠાનં^૧ વિના^૨ કિંચિદારોપ્યં^૩ વાઘ્યતે^૪ ક્વચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

અં અને એ રીત્યે વિવેચીલ આત્મા અધિકરીતે પાલકરૂપે ભાસે છે (કેમકે) કોઈ (પણ) આરોપ્ય (પદાર્થ) અધિષ્ઠાન વિના કવચિત આધિત થતો નથી. ૧૪૬

હવે, અંદર તથા બાહર સર્વત્ર આત્મા અનુસ્યૂત છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:--

આરોપિતસ્ય^૨ સર્વસ્યાધિષ્ઠાનં^૧ તત્ત્વમીક્ષતે ।

તસ્માદન્તર્વહિશ્ચાત્મા^૧ સ્થિતઃ^૨ સર્વેષુ^૩ વસ્તુષુ ॥ ૧૪૭ ॥

અં સર્વઆરોપિત ભૂતપદાર્થના અધિષ્ઠાનરૂપ (અદ્રિત) તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે તેથી, આત્મા સર્વ વસ્તુમધ્યે અંદર અને બહાર રહેલો છે. ૧૪૭

પ્રજાપતિર્વાલ્કિલ્યાન્મુનીનેવમયૂયુધત્ ।

શાકાયન્યઃ^૫ કથામેતાં^૪ રાજૈ^૩ પ્રૌવાચ^૨ ધીમતે ॥ ૧૪૮ ॥

અં એ રીત્યે, બ્રહ્માએ વાલ્કિલિય મુનીઓને ઉપદેશ કર્યો (અને) શાકાયન્યે બુદ્ધિમાન રાજાને આ આખ્યાન કર્યું. ૧૪૮

આ ઉપનિષદમાં કયા વિષયો વર્ણવ્યા ઇત્યાદિતું નિરૂપણ કરે છે:--

x " ૧૪૫ " મૂતેષુ વરણિ પ્રતિષ્ઠા ", (૪-૫).

x ટિપ્પણ: ૧૪૬ બુએ " સર્વભૂતાનામધિપતિર્વભૂત " (૪-૫).

वैराग्यं^१ परमात्माऽत्र^२ जीवात्मा^३ साधनानि च^४ ।

तपो^५ योगः^६ स्तुतिर्बोध^७ इति^८ सर्वं^९ व्यवस्थितम् ॥ १४९ ॥

अ० अर्द्धी, वैराग्य परमात्मा जीवात्मा अने तप योग स्तुति
अने बोधरूप (ज्ञानना) साधनो योग सर्व व्यवस्थित छे. १४९

शाकायन्याय^१ भगवान्मैत्रोऽखिलमुवाच^२ ह ।

तत्सर्वं^३ मेऽनुगृह्णातु^४ विद्यातीर्थमहेश्वरः^५ ॥ १५० ॥

अ० अणवान् मैत्रे शाकायन्याये निश्च्ये अणिल (आध) करेत्ते. विद्या-
तीर्थमहेश्वर ते सर्वानो भारो उपर अनुग्रह करे. १५०

इति मैत्रायणीशाखाविवरणं नामकं दशमो अध्याय समाप्तः

२५७

अध्याय ११ मो

यजुर्वेदीय ङोपनिषद्

यमे नश्चिडेताने ङोपनिषद्भां ले अहविधानो षोष करेको तेनुं
निङ्पणु करे छे:—

याजुष्यां कठशाखायां विद्यां यां नचिकेतसे । १

यमः प्रोवाच तां सर्वा संग्रहेण ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥

अ० हुं यमरान्नाये यानुषी कठशाखामध्ये ले अहविधानो नश्चिडेताने
षोष करेते ते सर्वानु संग्रहपूर्वक वषुंन करे छुं. १

नश्चिडेताये यमरान्न पासे आत्मज्ञान संभंधी वर भाग्ये ते धत्यादि
निङ्पणु करे छे:—

नचिकेताः कुमारः सन् स्वपित्रा प्रेषितो यमम् ।

गत्वा तं तोषयित्वात्मज्ञानं वरमयाचत ॥ २ ॥

अ० कुमार सता नश्चिडेताने तेना पिताये मोकलतां यमप्रति ल्छ तेने
संतुष्ट करी तेले आत्मज्ञान संभंधी वर भाग्ये. २

नश्चिडेता, पारलौकिक आत्मा छे के नही ते प्रश्न पूछे छे:—

प्रेते मनुष्ये संदेहो भूयान्मतविभेदतः ।

पारलौकिक आत्मास्ति नास्ति वा निर्णयं वद ॥ ३ ॥

अ० मनुष्य मृत्यु पाग्ये मतविभेदधरी (आत्मा संभंधी) संदेह
सांघे छे. (तेधी) पारलौकिक आत्मा छे के नही ते कडो. ३

पूर्वोक्त मतविभेदनुं निङ्पणु करे छे:—

चार्वाका देहमेवाहुः कर्मिणः स्वर्गगामिनम् ।

मुमुक्षवो मुच्यमानमित्युक्तो गुरुराह तम् ॥ ४ ॥

x टिपणु : १ लुग्ये " उदान् ह व वाजप्रवग । (कठ १-१-१). "

,, ३ लुग्ये " देव प्रेते विविदिता...वरस्तृतीय । " (१-१-२०)

અં આર્વાક મતના સુમુક્ષુઓ (અતિમૂઢ) દેહને (આત્મા) કહે છે તથા કમિષ્ઠ (મૂઢ) પુરૂષો દેહસુક્રા યતાં સ્વર્ગમા જનારને (આત્મા) કહે છે એમ કહેતા શુરૂ તેને કહે છે. ૪

આત્મતત્ત્વ દુર્વિજ્ઞેય છે તેથી તે વિના અન્ય વર માગવા શુરૂ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દુર્વિજ્ઞૈયમણુત્વાત્તેદૈવેશ્ચ વિચિકિત્સિતમ્ ।

ત્યક્તૈત્ત્વત્પુત્રવિત્તાદિન્મૃણીન્નેત્યુક્ત આહ તમ્ ॥ ૫ ॥

અં તે (આત્મતત્ત્વ) સૂક્ષ્મસ્વરૂપ હોવાથી દુર્વિજ્ઞેય છે અને દેવો પણ તે વિષે શંકાશીલ હોય છે (તેથી) તે (વર) માં ત્યાગ કરી પુત્ર તથા પિત્તાદિક સંબંધી વર માગ એમ કહેતા (નચિકેતા) તેને કહે છે:—

નચિકૈતાએ યમને શુ કહ્યુ તે નિરૂપણ કરે છે:—

પુત્રાદ્યાનશ્ચરાઃ ક્લેશહૈતવશ્ચાથ દુર્ગમમ્ ।

તત્ત્વં વ્રક્તું ત્વાદશોઽન્યાં નેત્યાત્મેવ ત્વયોઽચ્યતામ્ ॥ ૬ ॥

અં પુત્રાદિક પદાર્થો નાશવત અને કલેશના કારણરૂપ છે અને ત્હારા જેવો ખીલ્લો, દુર્ગમ (આત્મતત્ત્વ) ને કહેવા (સમઘી) નથી (તેથી) આત્માતું જ પં નિરૂપણ કરે. ૬

યમ, તું પ્રિય વસ્તુનો અધિકારી છે માટે તું પ્રિયપદાર્થની માગણી કર ઇત્યાદિ પ્રલોભક બોધવાકયો કહે છે:—

શૃણુ પ્રિયં હિતં ચૈતિ પુરુષૈરર્થ્યતે દ્રયમ્ ।

પ્રિયાઃ પુત્રાદયસ્ત્વાત્મા હિતાં દુઃખવિવર્જિતઃ ॥ ૭ ॥

અં સામળ. પ્રિય અને હિત-શ્રેયસ્-આ બે પદાર્થોની પુરૂષો ઇચ્છા કરે છે. પુત્રાદિક (પદાર્થો) પ્રિયસ્વરૂપ (છે) હિંતું, દુઃખથી નિર્મુક્ત આત્મા શ્રેયસ્સ્વરૂપ છે. ૭

અચિકેટી પુરૂષો પ્રિયપદાર્થને માગનારા હોય છે એમ કહી અચિકેટ તથા વિવેકમાર્ગ-આદિતું નિરૂપણ કરે છે —

x. નિરૂપણ ૫ જુઓ " દૈરઘાપિ...મરુરેરમ્. । " (૧-૧-૧૨).

ક્ર. નિરૂપણ. ૬ જુઓ " શોભારા મર્મહર...યતોતે । " (૧-૧-૨૬-૨૬)

ગ. ૭ જુઓ " અન્યચ્છોવાડમ્વનુર્ગ પ્રેય ...તોડમ્. । " (૧. ૨-૫).

અવિવેકવિવેકૌ દ્વૌ માર્ગૌ તત્રાવિવેકિનઃ ।

પ્રિયાર્થિનસ્ત્વં તુ નૈવં મત્તો જ્ઞાનં હિતં ભજ ॥ ૮ ॥

અં અવિવેક તથા વિવેક (એમ) બે પ્રકારના માર્ગો છે. તેમાં પ્રિય પદાર્થની ઇચ્છા કરનારા અવિવેકી હોય છે. કિંતુ, વં એવો નથી (તેથી) હું-થકી હિતસ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. ૮

મૂઢપુરૂષ હોય તે સ્વર્ગાદિકની ઇચ્છા કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

મૂઢાતિમૂઢૌ ન સમૌ ત્વયાઽત્યન્તવિવેકિના ।

મૂઢસ્ત્વીપદ્વિવેકી સન્ સ્વર્ગમિચ્છતિ નૈહિકમ્ ॥ ૯ ॥

અં મૂઢ તથા અતિમૂઢ પુરૂષ તારા જેવા ન હોય (કેમકે) વં (તો) અત્યન્ત વિવેકી છે. (કેમકે) મૂઢ (કર્મિષ્ઠ પુરૂષ) થોડા વિવેકી સતો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરનારા છે. તે (અતિમૂઢની પેરે) એહિક (સુખ)ની ઇચ્છા કરનારા નથી. ૯

કર્મિષ્ઠ પુરૂષો તથા તેનો ઉપદેશ આત્મતત્ત્વનો અનભિજ્ઞ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

તદ્ગુરુશ્ચ તથૈતૌ દ્વાબન્ધનીતાન્ધવત્સ્થિતૌ ।

આત્મતત્ત્વાનભિજ્ઞત્વાદવિદ્યાભ્યંતરે સ્થિતૌ ॥ ૧૦ ॥

અં અને તે (કર્મિષ્ઠપુરૂષ)નો ઉપદેશ તેજ પ્રમાણે મૂઢ છે. તે બંને, આંધળાએ દોરેલા અન્ય આંધળા પુરૂષનો પેર સ્થિત હોય છે. (અને) આત્મતત્ત્વના અભિજ્ઞ હોવાથી તેઓ અવિદ્યા વિષે નિમગ્ન હોય છે. ૧૦

હવે અતિમૂઢ કોને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:-

અતિમૂઢૌ ધનાર્થી સન્ બ્રહ્મહત્યાદિકાન્યપિ ।

કરોતિ પરલોકસ્તુ ન તસ્ય પ્રતિભાસતે ॥ ૧૧ ॥

અં અતિમૂઢ (પુરૂષ હોય તે) ધનલોભુષ સતો બ્રહ્મહત્યાદિક (પાપો) પણ કરે છે. કેમકે, પરલોક તેને પ્રતિભાસતો નથી. ૧૧

x ઠિપણુ : ૧૦ જુઓ " અવિદ્યામન્તરે...થયાન્વા । " (૧-૨-૫).

" ન સાંવરાય ...પુનરંગમાપદતે મે । " (૧-૨-૬).

कर्मिष्ठ तथा आवाङ्मये' आत्मतत्त्वतुं श्रवणु पणु करेखु' होतुं नथी
धत्यादि निदोक्षितवाक्य निरूपणु करे छेः—

चा^१र्वा^२कैः^३ कर्मि^४भिश्चा^५त्मा श्रवणायापि दुर्लभः ।

५+१० ८ ११+१२ १३ १४

मुमुक्षुवोपि बहवः शृण्वन्तोपि न जानते ॥ १२ ॥

अ० कर्मिष्ठ तथा आवाङ्मये आत्मतत्त्वतुं श्रवणु पणु दुर्लभ (छे) तेभ्य
अनेक मुमुक्षुयो पणु तेनु श्रवणु करेखु होय तथापि ते (आत्मा)ने
जणुता नथी. १२

देवोवडे विघ्न यतां मर्त्यापुत्रयो आत्मतत्त्वने नक्षीशकता नथी
धत्यादि वाक्यवडे आत्मतत्त्वनी दुर्लभतानुं निरूपणु करे छेः—

हविर्भुजां^२ हि देवानामप्रियं^५ मर्त्यवेदनम् ।

मर्त्यास्तस्त्वं^१ न जानन्ति^{१०} विघ्नैर्देवकृतैर्हताः^{११} ॥ १३ ॥

अ० मर्त्या (पुत्रयो)ने आत्मज्ञान थाय ते छपिलोक्षा देवोने निश्चे
अप्रिय होय छे. (तेथी) मर्त्या देवकृतविघ्नो वडे भाधित (सता) तत्त्वने नक्षी
शकता नथी. १३

यशमां विघ्न करवा देवो आआयादिक्कडोप उत्पादन करे ते
निरूपणु करे छेः—

आचार्यशिष्ययोर्दोषान्देवा^३ उत्पादयन्ति हि ।

वाग्दोषाद्बुद्धिर्दोषाद्वा^५ वक्तुं शक्नोति नो गुरुः ॥ १४ ॥

अ० देवो, आचार्य तथा शिष्योना दोषने निश्चे उत्पादन करे छे.
(तेथी) बुद्धि, वाक्कीना दोष यकी वा बुद्धिना दोषयकी (ज्ञानवयनो) जोली
शकतो नथी. १४

इवे, शिष्यदोषो देवो उत्पादन करे ते निरूपणु करे छेः—

अविश्वासात्कृतर्काद्वा^३ शिष्यो^५ ब्रौह्मं^१ न शक्नुयात् ।

ईश्वरानुग्रहाद्देवा^८ विहन्तुं^{१०} शक्नुवन्ति नो^{११} ॥ १५ ॥

x टिपणु : १२ लुओ "श्रवणायापि...उत्पन्नविघ्नः ।" (१-२-५)

જાં શિષ્ય અશ્રદ્ધા વા કૃતકને લીધે જ્ઞાન પામો શકે નહિ. (કિન્તુ) દેવો, ઈશ્વરના અનુગ્રહ થકી વિધિ કરવા સામર્થ થાય નહીં. ૧૫ ઈશ્વરને અનુગ્રહ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

સહનાવિત્યાદિશાન્તિજપેનેશપ્રસાદતઃ ।

નિવિઘ્નો ગુરુશિષ્યૌ સ્તસ્તાદ્દશૌ દુર્લભૌ ધર્મલુ ॥ ૧૬ ॥

અં ગુરૂ અને શિષ્ય 'સહ નૌ' (અર્થ:-ગુરૂશિષ્યને એકસાથે) ઇત્યાદિ શાંતિજપવડે ઇશ્વરનુગ્રહ થાય અને તે થકી નિવિઘ્ન થાય. તેવા (એને) મનુષ્યે, દુર્લભ હોય છે. ૧૬

ગુરૂ જે પ્રકારના હોય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દાર્થજ્ઞઃ સ્વાત્મતત્વાનુભવી ચ ગુરુર્દ્વિધા ।

આદ્યો નરો ન તુ બ્રહ્મ નરત્વધ્રાન્ત્યનાશનાત્ ॥ ૧૭ ॥

અં ગુરૂ, માનશબ્દાર્થને બાહ્યનાર અને સ્વાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર (જોમ) જે પ્રકારના હોય છે. (તે મધ્યે) પ્રથમપ્રકારનો મનુષ્યરૂપ છે. કિન્તુ, તે નરપણાની શાંતિ નષ્ટ પામેલી ન હોવાથી પ્રથમ સ્વરૂપ ન હોય. ૧૭ પૂર્વોક્ત નરગુરૂવડે સંશય ટળે નહીં કિન્તુ બ્રહ્માનુભવી ગુરૂવડે કરેલો બોધ સફળ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેનોક્તે સંશયા ઇવ સ્યુર્વાચા વહુયોજનાત્ ।

બ્રહ્મૈવાનુભવી તેન બ્રહ્મ પ્રોક્તં વિવુઘ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અં તે (નરગુરૂ)વડે બોધ કરાતાં વાણીના બદ્ધવિલાસ થકી સંશય જ પ્રાપ્ત થાય. (કિન્તુ) કેવળબ્રહ્માનુભવી (ગુરૂ)વડે બોધાયેલ બ્રહ્મનો ઉપદેશ સિદ્ધ થાય છે. ૧૮

કુશલ ગુરૂ કોણ તે નિરૂપણ કરે છે:—

કુતર્કાદ્વચ્યતે વિદ્યા તાર્કિકો ન ગુરુસ્તતઃ ।

આગમે ચાનુભૂતૌ ચ કુશલોઽગ્ર ગુરુર્ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

* ટિપ્પણ : ૧૭ શુભ્રા " ન નરેનારોણ...ભગવાર્થમનુપ્રમાણત્ । " (૧-૧-૮)

" ૧૮ શુભ્રા " નેગ તરેણ...પ્રેષ્ઠ । " (૧-૧-૯).

અં વિદ્યા કુલકંથકી નાશ પામે તેથી તાર્કિક ગુરૂ (યોગ્ય) ન હોય. અહીં, આગમ-શાસ્ત્રમ-તથા અનુભવ મધ્યે કુશલ ગુરૂ (યોગ્ય) થાય. ૧૯ શિષ્ય અધ્યાત્મયોગનું સેવન કરી અન્તર્મુખ થતાં આત્મતરવનો સાક્ષાત્કાર કરે ઇત્યાદિ મણુ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
શિષ્યો વહિર્મુખો ન સ્યાદધ્યાત્મં યોગમાચરન્ ।

દુર્દર્શત્વાદિસંયુક્તમપ્યાત્માનં પ્રપદ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અં શિષ્યે બહિર્મુખ ન થયુ. તે અધ્યાત્મ યોગનું સેવન કરતાં દુર્દર્શત્વ-દુર્વિજ્ઞેયત્વ-આદિ ગુણોવડે યુક્ત હોય તથાપિ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર થાય છે. ૨૦

આત્મા બાહ્યેન્દ્રિયવડે હસ્ય ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭
વાહ્યેન્દ્રિયૈર્ન દૃશ્યોઽયં ગૂઢસ્થાનપ્રવેશતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
પશ્ચકોરાગુહાન્તસ્થો ગહ્વરે તર્મસિ સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

અં આ (આત્મા) ગૂઢસ્થાન વિષે પ્રવેશલ હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિયો વડે હસ્ય ન હોય. (કિમકે) પશ્ચકોરાશ્પી ગુહા વિષે રહેલો તે ગાઢ અંધકાર મધ્યે સ્થિત હોય છે. ૨૧

પૂર્વોક્ત અન્ધકાર-અજ્ઞાન-શી રીતે નાશ પામે તથા તે નાશ પામતાં શું ફલ પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
યોગેનાન્તર્મુખા બુદ્ધિસ્તમો નાશયતે તતઃ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
દેવં જ્ઞાત્વા હર્ષશૌકૌ ત્યજેત્તદ્યોગ્યતાસ્તિ તે ॥ ૨૨ ॥

અં બુદ્ધિયોગવડે અન્તર્મુખ (સતો) અજ્ઞાનને યજે છે. તેથી પરમાત્મતરવનો સાક્ષાત્કાર કરીને હર્ષશૌકનો ત્યાગ કરાય. તારી તે પ્રકારની યોગ્યતા છે. ૨૨

નચિકેતા (યમત્વ) પૂર્વોક્ત વચન સાલજી રહસ્ય-તરવ બાણવા પ્રાર્થના કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
યોગ્યોહં ચેત્તર્હિ તત્ત્વં રહસ્યં યત્વમીક્ષસે ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
તદ્બ્રૂહિ સર્વસંસારયુગ્માતીતં ત્રિમુક્તયે ॥ ૨૩ ॥

x દિપ્તય : ૨૦ ભુઓ " તંદર્શ...વદતિ । " (૧-૨-૧૨).

‘અં (એ) હું’ યોગ્ય હોઈ તે’ જે રહસ્ય-તત્ત્વ વાં જાણું છે તે સર્વ-
સંસારગુણથી નિમુક્ત આત્મતત્ત્વનો વિમુક્ત્યર્થ ઉપદેશ કરે. ૨૩

નચિકેતા જે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષા કરે છે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:-

ધર્માધર્મો^૨ કાર્ય^૩હેતૂ^૪ તથા^૫ ભૂતભવિપ્યતી ।

અં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
૭ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
અન્ય^૭ચ્ચ^૮ સર્વ^૯ નો^{૧૦} યત્ર^{૧૧} તદેવાપેક્ષિતં^{૧૨} મમ ॥ ૨૪ ॥

અં જે વિષે ધર્મ તથા અધર્મ કાર્ય તથા કારણ તેજ પ્રમાણે ભૂત
અને ભવિષ્ય અને અન્ય સર્વ જગત્ વિદ્યમાન હોતું નથી તે જ (આત્મ-
તત્ત્વ)ની મને અપેક્ષા છે. ૨૪

સર્વવેદ મધ્યે વેદ તથા તપ-આદિવડે પ્રાપ્ત આત્મતત્ત્વનો પ્રણુવ
વડે બોધ થઈ શકે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

સર્વવેદે^૩પુ^૧ યદ્વેચં^૨ તપાંસિ^૪ યદ્વાસ્યે ।

અં ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
બ્રહ્મ^૬ચર્યં^૭ ચ^૮ તદ્વસ્તુ^૯ પ્રણવેના^{૧૦} અભિધીયતે ॥ ૨૫ ॥

અં જે સર્વ વેદો મધ્યે વેદ છે (અને) જે પ્રાપ્ત કરવા તપ તથા
બ્રહ્મચર્ય (નું) સેવન કરાય છે તે વસ્તુનું પ્રણવપૂર્વક નિરૂપણ કરાય છે. ૨૫

હકારપ્રણુવ-વસ્તુ-આત્મતત્ત્વ-નો વાચક છે તથા તે વડે જ્ઞાનીને
મુક્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રણવો^૧ વાચકસ્તસ્ય^૨ સ્યાત્પ્રતીકમુપાસ્તયે ।

તેન^૩ વોહુર્મવેન^૪ મુક્તિર્બ્રહ્મલોકો^૫ ડપ્યુપાસિતુઃ ॥ ૨૬ ॥

અં પ્રણુવાક્ષર તે (વસ્તુ)નો વાચક છે (અને) અને તે બ્રહ્મની ઉપાસ્તિ
અર્થ પ્રતીક રૂપ છે. તેવડે જ્ઞાનીને મુક્તિ થાય અને ઉપાસકને બ્રહ્મલોક
પ્રાપ્તિ થાય. ૨૬

હવે, પૂર્વોક્ત ચિદાત્મક પ્રણુવવાચ્યપદાર્થના સ્વરૂપનું બે શ્લોક-
વડે નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૨૪ જુઓ “અન્ય...તદ્વદ ।” (૧-૨-૧૪).

x ટિપ્પણ: ૨૫ જુઓ “સર્વે વેદા...બ્રહ્મીમ્યોમિત્યેતત્ ।” (૧-૨-૧૫).

” ૨૬- જુઓ “પ્રત્યક્ષવાક્ષરં બ્રહ્મ...મહીયતે ।” (૧. ૨. ૧૬-૧૭).

ન^૨ જા^૪યતે^૫ ન^૬ મ્રિ^૭યતે^૮ પ્ર^૯ણ^{૧૦}વા^{૧૧}ર્થ^{૧૨}શ્ચિ^{૧૩}દા^{૧૪}ત્મ^{૧૫}કઃ^{૧૬} ।

પુ^{૧૭}રા^{૧૮}ણો^{૧૯}ઽસા^{૨૦}વ^{૨૧}જ^{૨૨}ત્વે^{૨૩}ન^{૨૪} નિ^{૨૫}ત્યઃ^{૨૬} સ્યા^{૨૭}દ^{૨૮}મૃ^{૨૯}ત^{૩૦}ત્વ^{૩૧}તઃ^{૩૨} ॥ ૨૭ ॥

અં ચિદાત્મક પ્રણવવાચ્યપદાર્થ જન્મતો નથી (અને) મરણ પામતો નથી, આ અજન્મા હોવાથી પુરાણ (તથા) અમૃતસ્વરૂપ હોવાથી નિત્યસ્વરૂપ હોય છે ૨૭

વળી, પૂર્વોક્ત પ્રણવપદાર્થ કાર્યકારણથી સહિત તથા અહન્ય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કાર^{૩૩}ણં^{૩૪} ના^{૩૫}સ્ય^{૩૬} કાર્ય^{૩૭} વા^{૩૮} દે^{૩૯}હ્યા^{૪૦}તે^{૪૧}પિ^{૪૨} નો^{૪૩} હૃ^{૪૪}તિઃ^{૪૫} ।

દે^{૪૬}હો^{૪૭} દે^{૪૮}હા^{૪૯}ન્તરં^{૫૦} હન્તિ^{૫૧} ન^{૫૨} ચિ^{૫૩}દ્વા^{૫૪}ન્તિ^{૫૫} ન^{૫૬} હન્ય^{૫૭}તે^{૫૮} ॥ ૨૮ ॥

અં આતુ કારણ વા કાર્ય હોતુ નથી (તેમજ) દેહનો ઘાત થયે પણ તેની હાનિ નથી (કેમકે) દેહ, અન્યદેહનો ઘાતકરનાર છે ચૈતન્ય હણતુ નથી (કે) હણાતુ નથી ૨૮

વળી, પૂર્વોક્ત તત્ત્વના વપ્સ્વરૂપતુ જે સ્થોક્ષકે નિરૂપણ કરે છે —

શ્યા^{૫૯}મા^{૬૦}કા^{૬૧}દે^{૬૨}રણો^{૬૩}રે^{૬૪}પો^{૬૫}ઽણી^{૬૬}યાં^{૬૭}સ્ત^{૬૮}ત્રા^{૬૯}ણુ^{૭૦}કલ્પ^{૭૧}ના^{૭૨}ત્ ।

મહી^{૭૩}યાન્^{૭૪} મહતઃ^{૭૫} સ્વા^{૭૬}દે^{૭૭}સ્ત^{૭૮}ત્રા^{૭૯}કા^{૮૦}શા^{૮૧}દિકલ્પ^{૮૨}ના^{૮૩}ત્ ॥ ૨૯ ॥

અં આ, આત્માપરત્વે આણી કલ્પના કરે છે તેથી શ્યામાકાદિથી પણ ઝીણો, (અને) તે પરત્વે આકાશાદિની કલ્પના કરે છે તેથી મોટા આકાશ થકો મોટો છે. ૨૯

પૂર્વોક્તતત્ત્વનો આકાશકાર કોણ ક્યારે કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સ્થિ^{૮૪}તો^{૮૫} જન્^{૮૬}તો^{૮૭}હૃ^{૮૮}દ્ગુ^{૮૯}હા^{૯૦}યાં^{૯૧} તં^{૯૨} નિ^{૯૩}ષ્કા^{૯૪}મસ્તુ^{૯૫} પશ્ય^{૯૬}તિ^{૯૭} ।

ઇન્દ્રિ^{૯૮}યાણાં^{૯૯} પ્ર^{૧૦૦}સ^{૧૦૧}ન્ન^{૧૦૨}ત્વા^{૧૦૩}દ્વી^{૧૦૪}તશો^{૧૦૫}કસ્ત^{૧૦૬}દા^{૧૦૭} ભવ^{૧૦૮}ત્ ॥ ૩૦ ॥

* દિપણુ ૨૮ શુઓ "ન જાયતે હન્યતે" (૧૨ ૧૮-૧૯) શ્યામક-શ્યામા

નામર્તુ ધાન્ન

* દિપણુ ૨૬ શુઓ "જ્ઞો. માત્મન" (૧૨ ૧૦)

અં (તે) પ્રાણિઓની હૃદયગુહા વિષે રહેલો છે. કિન્તુ, નિષ્કામી (પુરૂષ) તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોં નિર્મળ થતાં તે શોક રહિત થાય છે. ૩૦

અન્તર્મુખોઽહં^૧ પશ્યામિ^૨ મત્તોઽન્યાં^૩ વાહ્યધીઃ^૪ પુમાન્^૫ ।

જ્ઞાતુમર્હતિ^{૧૨} કો^{૧૩} વા^૫ તં^૪ નિરુદ્ધાત્મત્વભાસિનમ્^{૧૧} ॥ ૩૧ ॥

અં હું અન્તર્મુખ (સતો) [આ આત્માને] સાક્ષાત્કાર કરે છું. અથવા, કેાણ તૂંથી અન્ય બાહ્યમુખ અવિવેકી પુરૂષ વિરૂદ્ધ-ધર્મત્વ-પૂર્વક-ભાસનારા તે (આત્મા)ને જાણવાને યોગ્ય હોય ? ૩૧

આત્માની પૂર્વોક્ત દુર્લક્ષતાના પ્રયોજક વિરૂદ્ધધર્મોનું પાંચ-સ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દૂરં^૩ ગણ્ઠેદિહાસીનઃ^૪ શયાનો^૫ યાતિ^૬ સર્વતઃ^૭ ।

સમદો^૮ વિમદશ્ચાત્તો^૯ દુર્લક્ષ્યો^{૧૦} હ્યવિવેકીભિઃ^{૧૧} ॥ ૩૨ ॥

અં અહીં બેઠેલો (તથાપિ) [તે આત્મા] દૂર પ્રયાણ કરે છે. સૂતેલો (તથાપિ) સર્વત્ર પ્રયાણ કરે છે. પ્રિય-સમદ-તથા વિમદ-શોકમુક્ત-છે એથી તે નિસ્થે, અવિવેકી (પુરૂષો)ને અગમ્ય હોય છે. ૩૨

વળી, તેના દુર્ધટ વિરૂદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

✓ વને^૩ ધ્યાતું^૪ સમાસીનો^૫ દેહં^૬ સંકલ્પ્ય^૭ માનસમ્ ।

તેનૈવં^૮ નગરં^૯ ગત્વા^{૧૦} કરોતિ^{૧૧} ક્રયવિક્રયૌ ॥ ૩૩ ॥

અં ધ્યાન કરવા વનમધ્યે બેઠેલો તે માનસદેહની કલ્પના કરીને તે (માનસશરીર)વડેજ નગર પ્રત્યે પ્રયાણ કરી (પદાર્થોના) 'ક્રયવિક્રય કરે છે. ૩૩

શયાનો^૩ મઞ્ચકેઽક્ષેપુ^૪ વિલીનેપુ^૫ નિરાકૃતિઃ ।

આકાશવંત્સર્વગત^૬ એકઃ^૭ સુસોઽવતિષ્ઠતે ॥ ૩૪ ॥

અં મંચક વિષે સૂતેલો ઇન્દ્રિયોં વિલીન થતાં આકૃતિરહિત (થાય છે). સૂતેલો એક (તથાપિ) આકાશની પેરે સર્વગત હોય છે. ૩૪

धनविद्यादिभिर्मत्तः पांडित्यं सदसि द्रुवन् ।

वैराग्यनटनेनासौ लक्ष्यते मदहीनवत् ॥ ३५ ॥

अ० धन तथा विद्या आदिवडे महद्युक्त सत्तामध्ये पडिताधनी वातो
करतो (तथापि) आ वैराग्य दर्शनवडे महदहित होय तेवो ज्ञानाय छे उच
आत्मा उपर कछु तेम विपरीतधर्मावणो होवाधी अन्तर्मुंअपुश्य
तेना वास्तवस्वरूपने ज्ञानवा योग्य छे धर्त्यादि निरूपण करे छे—

एवं विरुद्धधर्मत्वात्स्वभावः कोस्य वास्तवः ।

इति ज्ञातुमशक्यत्वादंतददृष्ट्यैवमीक्ष्यताम् ॥ ३६ ॥

अ० जे रीत्ये (आत्माना) विरुद्धधर्मो होय छे तेधी (आत्माना)ने
यथार्थलूत असाधारण्यु धर्म कथो जेम ज्ञानु अशक्य होवाधी (तेनु)
अन्तर्दृष्ट्या ज्ञानितन करणु उद

यमराज पूर्वोक्त आत्माना असाधारण्युधर्मतु तथा तेनु विज्ञान सिद्ध
थता इल्लु निरूपण करे छे—

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वेववस्थितम् ।

सर्वगं बहुभावाधिष्ठानं मत्वा न शोचति ॥ ३७ ॥

अ० यावत शरीरामध्ये अशरीरस्वरूप यत्पदार्थो मध्ये अयत्न
सर्वगत (तथा) अनेक पदार्थाना अधिष्ठानरूप (आत्मा)नु अन्तर्दृष्ट्या ज्ञान
करता शोक टणी जाय छे उच

पूर्वोक्त आत्मा, अत्यंत पठन-श्रवणविवडे प्राप्य न होय किंतु,
धर्मरना अनुग्रह वडे ज्ञान प्राप्त थाय धर्त्यादि जे श्लोकवडे निरूपण करे छे—

नायमात्मा बहोः पाठाद्बहुश्रुत्या च मेधया ।

लभ्यो बहिर्मुखस्यास्य नैश्वरानुग्रहो यतः ॥ ३८ ॥

x द्विपद्य ३७ लुओ। 'अशरीरं शोचति।' (१-२-२१)

x द्विपद्य ३८ लुओ। 'नायमाना स्वाम्।' (१-२-२२)

અં કેમકે, આ બહિર્મુખ-અવિવેકી-(પુરૂષ)ને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ હોય નહી તેથી, આ આત્મા બહુપકન બહુશ્વભુ અને તકબુદિવટે લભ્ય ન હોય ૩૮

અન્તર્મુખ પુરૂષને જ આત્મા યોતાનું યથાર્થસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યમન્તમુખમીશોઽનુગ્રહીતે તેન લભ્યતે ।

તસ્યેશઃ સ્વાત્મનો રૂપં માસયત્યર્થિલં સ્ફુટમ્ ॥ ૩૯ ॥

અં ઈશ્વર જે અન્તર્મુખ (પુરૂષ)ને અનુગ્રહ કરે તેને આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. ઈશ્વર તે (અન્તર્મુખ)ને યોતાનું સમગ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટરીતે પ્રગટ કરે છે. ૩૯

હવે, ઈશ્વર કેને અનુગ્રહ કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પાપં ક્રોધમનેકાઞ્ચં યોગસિદ્ધિં ચ નૈતિ યઃ ।

તમીશ્વરોઽનુગ્રહાતિ સ જ્ઞાનેનેનમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૦ ॥

અં ઈશ્વર, જે (પુરૂષ) પાપ ક્રોધ અનેકાઞ્ચ તથા યોગસિદ્ધિનું સેવન કરતો નથી તેને અનુગ્રહ કરે છે. (તેથી) તે જ્ઞાનપૂર્વક આ (આત્મા)ને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૦

પૂર્વોક્ત સાધનસામગ્રી વિના આત્માનું સ્વરૂપ બાહ્યી શકાય નહી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રાહ્મણાદિ જગન્મૃત્યુસહિતં યસ્તુ સંહરેત્ ।

સૌયમુગ્રઃ કથં વોદ્ધું શક્યઃ સ્યાન્નિયતિં વિના ॥ ૪૧ ॥

અં કિન્તુ, જે મૃત્યુસમેત બ્રાહ્મણાદિ-જગતનો સહારકરનાર છે તે આ ઉગ્ર (આત્મા), [પૂર્વોક્ત] નિયતિ (સાધનો) વિના કેમ બાહ્યી શકાય ? ૪૧

હવે, સ્વરૂપકની કલ્પનાદ્વારા જીવ તથા ઈશ્વરરૂપ બે આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૪૦ જુઓ “નાવિરતો...પ્રહાનેનેનમાપ્નુયાત્ ।” (૧-૨-૨૨)

x ટિપ્પણ ૪૧ જુઓ “યસ્ય મગ્ન વ...વેદ વગ્ ઇ” (૧-૨-૨૪)

કો વોહા કશ્ચ વોદ્ધવ્ય ઇતિચેત્તાવુમૌ શૃણુ ।

બુદ્ધિ પ્રવિષ્ટૌ જીવેદૌ વોદ્ધવોધવ્યતાં ગતૌ ॥ ૪૨ ॥

અ૦ બોહા-બાણનાર-કેણ ? અને બોદ્ધવ્ય-બાણવાચેભ્ય-કેણ ? એમ (કહે) તે બન્નેના (સ્વરૂપ) સાલળ એવ તથા ઈશ્વર બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રવેશેલ (સતા), બોહા અને બોદ્ધવ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે ૪૨

એવ અવચ્છિન્ન-મયાદિત-સ્વરૂપ-અને ઇશ્વર અનવચ્છિન્ન-અમયાદિતસ્વરૂપ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે -

અવચ્છિન્નો ભવેજીવોઽનવચ્છિન્નો મહેશ્વરઃ ।

રથસ્વામી ચ ગન્તવ્યદેસો યદ્વદુમૌ તથા ॥ ૪૩ ॥

અ૦ એવ મયાદિત સ્વરૂપનો હોય અને મહેશ્વર અમયાદિત સ્વરૂપનો હોય જે પ્રમાણે રથનો સ્વામી અને પ્રયાણકરવાચેભ્ય પ્રદેશ હોય તે પ્રમાણે (આ) બન્ને (એવ તથા ઈશ્વર) હોય છે ૪૩

રથરૂપકર્ત્રી કેવપનાદ્રારા હવે, એવ તથા શરીર-આદિતુ નિરૂપણ કરે છે -

જીવં તં રથિનં વિહ્નિ જ્ઞરીરં રથમેવ તુ ।

જીવોપાધિમહંકારં સારથિ પ્રગ્રહં મનઃ ॥ ૪૪ ॥

અ૦ તે એવને રથનો સ્વામી બાણવો અને શરીરને રથ વ બાણવો એવોપાધિરૂપ અહંકાર-બુદ્ધિ-ને સારથિ (અને) મનને લગામ બાણવા ૪૪

ઇન્દ્રિયાણિ હયાં જ્ઞેયાં વિપયાં ગમ્યભૂમયઃ ।

સારથ્યધીનાઃ સર્વત્ર રથિનઃ સદસદ્ગતિઃ ॥ ૪૫ ॥

અ૦ ઇન્દ્રિયોને હયા-અથો-બાણવા (શબ્દાદિક) વિષયોને પ્રયાણ-યોગ્ય ભૂમિરૂપે બાણવા (આ સર્વે) સર્વત્ર સારથિને આધીન (હોય છે)

x ટિપ્પણ ૪૨ બુએ 'જ્ઞ વિષ્ણો વિગાવિક્તા ।' (૧-૨-૧)

x ટિપ્પણ ૪૩ બુએ 'આમાન રથિને પ્રગ્રમેવ ચ ।' (૧-૨-૨)

x ટિપ્પણ ૪૫ બુએ 'ઈન્દ્રિયાણિ હયાનાનુવિવચ્યંતેષુ પલ્લે પરમ ।' (૧-૨-૩)

समष्टिकर्तृतोपाधिरान्तरौ व्यष्टिकर्तृतः ।

समष्ट्याख्यमहत्तत्त्वान्तद्वैत्वव्यक्तमान्तरम् ॥ ४९ ॥

अ० महत्तत्त्व व्यष्टिकर्ता-शुद्धि-यकी आन्तर (अने) महत्तत्त्वतुं हेतुद्वय अव्यक्त तत्त्व समष्ट्याख्य महत्तत्त्वयकी आन्तरद्वय छे. ४९

पूर्वोक्त भायासंशक्त अव्यक्ततत्त्वयकी पुद्गल आन्तर छे ओम निदृषणु करे छे:-

मायाख्याव्यक्ततोऽप्यस्याधारः पुरुष आन्तरः ।

पुरुषान्नापरं किञ्चित्सर्वं तेनैव पूरितम् ॥ ५० ॥

अ० आ अव्यक्ततत्त्वतो आधारद्वय पुद्गल भायासंशक्त अव्यक्त तत्त्वयकी आन्तर-सूक्ष्म-छे. (केमके) कांछि पणु (पदार्थ) पुद्गलयकी पर-श्रेष्ठ-नथी. सर्व (जगत) ते (पुद्गल)वडे व पूर्ण छे. ५०

इवे पूर्वोक्ता 'पुद्गल'शब्दतुं तात्पर्य निदृषणु करे छे:-

सद्रूपः पुरुषस्तस्य सर्वानान्यत्र पूरणात् ।

अस्तीति निखिलं भाति पूरकः पुरुषो मतः ॥ ५१ ॥

अ० पुद्गल 'सत्'स्वरूप छे तेना सत्त्व-अस्तित्व-ने लक्ष अन्यत्र सत्तापूरणु थाय छे तेथी अणिल (जगत) 'अस्तित्व'रूपे लासे छे (तेथी) पुद्गल (जगतने स्वसत्तावडे) पूर्णु करेनार कहेवाय छे. ५१

पूर्वोक्त वस्तुतत्त्वतो इवे उपसंसार करे छे:-

वस्तुतत्त्वविचारोत्र पुरुषेऽस्मिन्समाप्यते ।

गन्तव्यतत्त्वसीमत्वाद्रथी गच्छति तं क्रमात् ॥ ५२ ॥

अ० अर्द्धी वस्तुतत्त्वतो विचार आ (सवान्त) 'पुद्गल' मध्ये समाप्त थाय छे. रथीद्वय (लवात्मा) प्राप्तव्यतत्त्वनी अवधिद्वये कोवाधी ते (पुद्गल)ने क्रमपूर्वक प्राप्त करे छे. ५२

शेताना वान्तवद्वयता अज्ञानयकी रथरथानीद्वय लवात्माने संसार-प्राप्ति थाय छे. धत्यादि निदृषणु करे छे:-

રથિનો^૨ વાસ્તવં^૩ રૂપં^૪ પૂર્ણત્વં^૫ તદ્વૌધતઃ^૬ ।

અવચ્છિન્નત્વમેત્ત્વં^૭ તદ્વૌધેન^૮ નિવર્તતે ॥ ૫૩ ॥

અં પૂર્ણત્વ, રથસ્વામી (જીવાત્મા)નું યથાર્થસ્વરૂપ છે. તેના અજ્ઞાન-થકી (તેને) અવચ્છિન્નત્વ (પ્રાપ્ત હોય છે) અને તે (અવચ્છિન્નપણું) પૂર્ણસ્વરૂપના બોધવડે નિવૃત્ત થાય છે. ૫૩

પૂર્વોક્ત ગૂઢઆત્માનો સૂક્ષ્મદર્શીપુરૂષો સૂક્ષ્મબુદ્ધિ-પૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા^૧ સર્વેપુ^૨ દેહેપુ^૩ બ્રાન્ત્યા^૪ ગૂઢો^૫ ન ભાસતે ।

एकाग्रया^૬ सूक्ष्मयैतं^૭ पश्येत्ताच्छील्यवान्^૮ धिया ॥ ૫૪ ॥

અં આત્મા સર્વ દેહો મધ્યે ગૂઢ (સતો) બ્રાન્તિને લઇ પ્રકાશતો નથી. સૂક્ષ્મદર્શી (પુરૂષે) એકાગ્ર-સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિવડે તે (આત્મા)નો સાક્ષાત્કાર કરવો. ૫૪ બુદ્ધિ, યોગ થકી એકાગ્ર થાય અને તે યોગની ચાર ભૂમિકા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ધિયસ્તથાત્વં^૧ યોગાસ્ત્યાદ્યોગો^૨ ભૂમિચતુષ્કવાન્ ।

वाग्धीकर्तृसमष्टिर्ना^૩ निरोधाद्भूमयोऽभवन् ॥ ૫૫ ॥

અં બુદ્ધિનું એકાગ્રતાચુક્તપણુ યોગ થકી થાય (અને) 'યોગ' ચાર ભૂમિકાવાળો છે. વાણી બુદ્ધિ કર્તા તથા સમષ્ટિના નિરોધ થકી (ચાર) ભૂમિકાઓ થાય છે. ૫૫

વાગ્મહિકને નિરોધ કેવી રીતે કરવો તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વાગ્મદિકં^૧ વાહ્યમક્ષં^૨ નિરુન્ધન્દોપયેન્મનઃ^૩ ।

मनौ^૪ निरुन्धन्^૫ कर्तारं^૬ शेषयव्याष्टिरूपिणाम् ॥ ૫૬ ॥

અં વાગ્મદિક વાહ્યમન્દ્રિયનો નિરોધ કરીને મનને શેષિત-અવશિષ્ટ-રહે તેમ કરવું. મનનો નિરોધ કરી વ્યષ્ટિરૂપ કર્તા જીવાત્માને શેષિત કરવો. ૫૬ સવિકલ્પકર્તાનો નિરોધ કરી નિર્વિકલ્પ મહત્તત્ત્વની શેષરૂપે કલ્પના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વિકલ્પમેતચ્ચ^૩ નિરુન્ધન્^૨ નિર્વિકલ્પકમ્^૪ ।

અસ્મીત્યેતન્માતૃરૂપં^૧ મહાન્તમવશેષયેત્^૬ ॥ ૫૭ ॥

અં અને આ સવિકલ્પ (તત્ત્વ)નો નિરોધ કરી, હું નિર્વિકલ્પરૂપ છું એમ (કલ્પના કરી) સવિકલ્પતત્ત્વની જગત્તત્ત્વની મહત્તત્ત્વની અવશિષ્ટ રૂપે કલ્પના કરવી. ૫૭

પૂર્વોક્ત મહત્તત્ત્વનો નિરોધ કરી છેવટ શાંતાત્માનો કલ્પના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તમપ્યન્તે^૧ નિરુન્ધ્યાથ^૨ શાન્તાત્મા^૩ શિષ્યતે^૪ સ્વયમ્^૫ ।

સુરધારવ^{૧૨+૧૩} વિષમો^{૧૪} યોગો^{૧૦} મન્દમતેરયમ્^{૧૧} ॥ ૫૮ ॥

અં તે (મહત્તત્ત્વ)નો પણ અન્તે નિરોધ કરતા શાંત આત્મા પોતે અવશિષ્ટરૂપે રહે છે. આ યોગ, મન્દબુદ્ધિવાળાને અસ્થાની ધાર જેવો વિષમ હોય છે. ૫૮

હવે પૂર્વોક્ત 'યોગ' વિષમ છે તે દ્વંદ્વોત્પર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ધુરોડતિલગ્નો^૧ દેહવ્નો^૨ ન લઙ્ગશ્ચેદ્વપેત^૩ નૌ^૪ ।

સમાહિતં^૧ મનોડ્યેવં^૨ નિદ્રાં^૩ કુર્યાદ્દહિર્નિર્જેત્^૪ ॥ ૫૯ ॥

અં અશ્રો અત્યંત વાગી જાય તો દેહનો નાશ કરે અને લાગે તહીં તે મુંડન ન કરે. એ રીતે સમાધિસ્થ મન પણ (અત્યંત એકાગ્ર થાય તો) નિદ્રાસંપન્ન થાય (અને એકાગ્ર ન થાય તો) બહિર્ગમન કરે. ૫૯

યોગનિયુક્તપુરૂષે મનતા પૂર્વોક્ત લય તથા વિક્ષેપને નિવારી તેને પરમાત્મા પરત્વે એકાગ્ર કરવું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કૌશલં^૧ યોગિનોડપેક્ષ્યં^૨ નાપિતસ્ય^૩ યથા^૪ ક્ષુરે^૫ ।

નિર્વાર્ય^૧ લયવિક્ષેપૌ^૨ સમાદધ્યાત્પરાત્માનિ^૩ ॥ ૬૦ ॥

અં જે પ્રમાણે વાળંદનો અશ્રો વાપરવામાં કુશળતા અપેક્ષાય (તે પ્રમાણે) યોગીનું (પણ સમજવું), તેથી યોગીએ ચિત્તનાં લય તથા વિક્ષેપને નિવારી (તેને) પરમાત્મા વિષે એકાગ્ર કરવું. ૬૦

x ટિપ્પણ: ૫૮ જુઓ " ઇતિગત...વદન્તિ । " (૧-૨-૧૨).

અં (એ રીતે) યમ તેણે 'વિદ્યા' તથા 'યોગ'નો બોધ કર્યો. (અને) વૈરાગ્ય નચિકેતાને આપીઆપ જ સિદ્ધ છે એમ આ નચિકેતાનું શુભ ઉપાખ્યાન છે. ૬૪

હવે, યમ કહીવિદ્યાના પ્રતિબંધનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧૨+૩ ૬ ૪ ૧ ૭
 ઇતદવાતિવિસ્પૃં પુનશ્ચાત્ર પ્રપશ્યતે ।

^{૧૨} ૬ ૧૦ ૧૧
 શ્રૂયતાં નચિકેતોઽત્ર વિદ્યાયાઃ પ્રતિબન્ધકમ્ ॥ ૬૫ ॥

અં આ (ઉપાખ્યાન) અત્યંત સ્પષ્ટ છેજ (તથાપિ) વળી અહીં તેનો પુનઃ વિસ્તાર કરાય છે. હે નચિકેતા ! અહીં વિદ્યાના પ્રતિબંધ સંબંધી કહ્યું તે સાંભળ. ૬૫

હવે, ઇન્દ્રિયોને પરમેશ્વરે બહિર્મુખ સર્જેલી છે તે વડે વિદ્યાને પ્રતિબંધ થાય છે ઇત્યાદિ પાત્યસ્ત્રોત્રવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 ઇન્દ્રિયાણિ વહિર્દ્રેષ્ટું સર્જે પરમેશ્વરઃ ।

^૧ ૬ ૧૦ ૧૧ ૭+૮ ૧૨
 અતસ્તૈઃ પ્રત્યગાત્માનં ન કશ્ચિદપિ વીક્ષતે ॥ ૬૬ ॥

અં પરમેશ્વરે ઇન્દ્રિયોને બહારના (વિષયો) જુલે-અનુભવે-તેવી સર્જેલી છે. એથી કોઈપણ (પુરૂષ) તે વડે પ્રત્યગાત્માને નોંધ શકતો નથી. ૬૬

મન બે પ્રકારનું છે અને યોગયુક્ત મનવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ૧ ૩ ૪ ૬ ૫ ૭
 સકામં ચ મનસ્તદ્વન્નિષ્કામં ચાત્મશુદ્ધયે ।

^૮ ૬ ૧૧ ૧૦ ૧૨
 સૃષ્ટં તયોર્યોગયુક્તમનસાઽઽત્માઽવલોકયતે ॥ ૬૭ ॥

અં વળી, સકામ મન અને તે પ્રમાણે નિષ્કામ મન આત્મશુદ્ધિના અર્થ સર્જેલા છે. તે બે મધ્યે આત્મા, યોગયુક્ત મનવડે અવલોકાય છે. ૬૭

જે ચેતન્યવડે ઇન્દ્રિયોદ્વારા રૂપાદિવિષયનું જ્ઞાન થાય તેનો તે ઇન્દ્રિયો ચક્રી વિવેક કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 યચ્ચૈતન્યાનુગ્રહેણ રૂપાદીનિન્દ્રિયૈઃ પુમાન્ ।

^૧ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 જાનાતિ ચૈન સ્વપ્નાદિ દૃશ્યતે તદ્વિવિચ્યતામ્ ॥ ૬૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૬૬ જુઓ " વચ્ચિ વચ્ચિ...ઇતદ્વેતદ્ " (૨. ૪. ૧-૨).

અં પુરૂષ જે ચૈતન્યના અનુગ્રહવડે મન્દ્રિયોદ્ધારા રૂપાદિક (વિષયો)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે (અને) જેવડે સ્વપ્નાદિકનું દર્શન કરે છે તે (પ્રત્ય-ગાત્મા)નો વિવેક કરવો. ૬૮

હવે, પ્રજ્ઞાન પ્રદા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩+૪+૫ ૧૦ ૧ ૬
ચૈતન્યેન જડં જ્ઞેયમિત્યુક્તે શિષ્યતેઽન્ન કિમ્ ।

૮ ૭ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
અજ્ઞાનં નિચ્છિલં પ્રાજ્ઞં ચૈતન્યં વ્રહ્મ વસ્તુ હિ ॥ ૬૯ ॥

અં જડ (જગત) ચૈતન્યવડે જ્ઞેય છે એમ કહે શું અહીં સમગ્ર અજ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે? એથી સર્વાવભાસક પ્રજ્ઞાન નિષ્ણે પ્રદાવસ્તુ રૂપ (છે). ૬૯

પ્રદાતત્ત્વ ધર્માધર્મ-આદિથી પાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨+૩ ૪ ૫ ૭ ૬
યદ્દેવૈરપિ સંદિગ્ધં યત્પૃષ્ઠં નચિકેતસા ।

૮ ૬+૧૦ ૧૧ ૧૨
ધર્માધર્માદ્યતીતં યત્તદિદં વ્રહ્મ વર્ણિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

અં જે સંબંધી દેવોને પણ સંશય છે અને જે સંબંધી નચિકેતાએ પ્રદા કરેલો (અને) જે ધર્માધર્મ-આદિથી પાર છે તે આ પ્રદારૂપે હોવાનું વર્ણવેલું છે. ૭૦

અવ, ધર્મફલનો લોકતા છે તેનો ઇશ્વર સાથે અભેદ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૩ ૪ ૪ ૨
યઃ કર્મફલભોક્તાઽસ્તિ જીવઃ પ્રાણાદિધારકઃ ।

૭ ૮ ૬ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨
ઉપાધિતો વિવેચ્યેતં જ્ઞાત્વેશં ન જુગુપ્સતે ॥ ૭૧ ॥

અં જે પ્રાણધારક ધર્મફલનો લોકતા-અવ (હોય છે તેનો અવિદ્યારૂપી) ઉપાધિ-યક્ષી વિવેક કરીને (અવ)ને ઇશ્વરસ્વરૂપે-બાણી (પછી) રક્ષણ કરવાનું ઇચ્છતો નથી. ૭૧

'જુગુપ્સા' કેને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૫ ૩ ૪ ૬
જુગુપ્સા યોનિસમ્પ્રાપ્તિર્નાઽસાવેતસ્ય વિચ્યતે ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
જગત્કર્તૃતયા લક્ષ્યઃ ઈશોઽયં તસ્ય કા જનિઃ ॥ ૭૨ ॥

x ટિપ્પણ ૭૧ જુઓ "ય દમં મપ્વદ...વિજુગુપ્સતે ।" (૨-૪-૫).

અં યોનિ-જ-મપામવાપણાને-‘ જુગુપ્સા ’ કહે છે. તે તેને-ઈશ્વર સ્વરૂપનો વિવેક કરનાર જીવને-હોતી નથી. આ ઈશ્વર જગતના કર્તાપણાવડે કરીને લક્ષ્ય છે તેને કયો જ-મ હોય ? ૭૨

જે દેહગત પ્રત્યગાત્મા છે તેજ વેદો મધ્યે વર્ણવેલ પ્રશ્ન છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧યદ્દેહ^૨સ્તિ^૩ તદ્વે^૪વૈ^૫પુ^૬ વેદે^૭પુ^૮ બ્રહ્મ^૯ ગી^{૧૦}યતે ।

^{૧૧}મૃત્યોઃ^{૧૨} સ મૃત્યુમા^{૧૩}પ્નોતિ^{૧૪} યો^{૧૫}ત્ર ના^{૧૬}નૈવ^{૧૭} પદ્ય^{૧૮}તિ ॥ ૭૩ ॥

અં જે દેહ મધ્યે હોય છે તેજ પ્રશ્નરૂપે આ વેદોવિષે ગવાય છે. અહીં-આ વિષયમાં-જે (પ્રશ્નને) લિંગ પેરે જીવે તે એક યોનિયકી ખીજ યોનિને પામ્યા કરે છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત અદ્વૈતતત્ત્વ એકાગ્રચિત્તવડે પ્રાપ્ય છે અને યોગીપુરૂષ જીવ તથા ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ જીવે નહીં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મનસૈ^૨વેદમા^૩તવ્યમે^૪કાગ્રે^૫ણે^૬શજી^૭વયોઃ ।

^૮તત્ત્વમદ્વૈ^૯તમે^{૧૦}તસ્મિ^{૧૧}ન્યો^{૧૨}ગી^{૧૩} ભેદં ન પદ્ય^{૧૪}તિ ॥ ૭૪ ॥

અં આ પ્રશ્ન તથા જીવનું અદ્વૈતતત્ત્વ એકાગ્રમનવડે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. યોગી તે (તત્ત્વવિષે) ભેદદર્શન કરતો નથી. ૭૪

પૂર્વોક્ત જીવ હૃદયનિષ્ઠ તથા અંજુઠા જેવડો હોય અને તેની અવિદ્યા રૂપી ઉપાધી ટળતા તે ઈશ્વર રૂપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧હૃદ્નિષ્ઠો^૨ બુદ્ધચ^૩વચ્છિન્નો^૪ જીવો^૫ હંગુ^૬ષ્ટમા^૭ત્રકઃ ।

^૮ઉપા^૯ધ્યપ^{૧૦}ગમે^{૧૧} સૌ^{૧૨}યમી^{૧૩}શાનો^{૧૪} ભૂતમ^{૧૫}વ્યયોઃ ॥ ૭૫ ॥

અં બુદ્ધિવડે અવચ્છિન્ન-સાભાસ-જીવ હૃદયસ્થ (ચતો) અંજુઠા જેવડો (છે). તે આ (જીવ) [તેની] ઉપાધિનો નાશ થયે, ભૂત તથા ભવિષ્યનો નિયામક થાય છે. ૭૫

x ટિપ્પણ: ૭૩ જીવો " વદેવેદ...પદ્યતિ । " (૨-૪-૧૦) 'વેદેપુ' અર્થે 'દેવેપુ' એમ પણ પાઠ છે.

x ટિપ્પણ: ૭૪ જીવો " મનસૈવેદ...પદ્યતિ । " (૨-૪-૧૧).

x ટિપ્પણ: ૭૫ જીવો " હંગુષ્ટમાત્રઃ...વિજુગુપ્સયતે । " (૨-૪-૧૨).

અવ તથા ઇશ્વર વચ્ચે લેહનેનારને સસારભ્રમણુ યાય ઇત્યાદિ
દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

૪૨૧ જલં પર્વતાગ્રે વહુધાઽધોગતિં વ્રજેત્ ।

જીવેશભેદદૃષ્ટકૈવં વહુયોનિપુ જાયંતે ॥ ૭૬ ॥

અ૦ (જે પ્રમાણે) પર્વતના અગ્રભાગ-શિખર—મધ્યે વરસેલ જલ
અનેકરીતે અધોગતિને પામે એ રીતે એ અવ તથા ઇશ્વર વચ્ચે લેહનેનારે
અનેક યોનિમધ્યે જન્મે છે. ૭૬

કિન્તુ, આત્માની પ્રકાશસ્વરૂપતાબલણનાર અર્થાત્ અવઇશ્વર વચ્ચે અલેહ-
બાણનાર મુક્ત યાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪૨૨ તુ નિર્મલે કૂપ સુસ્થિતં પીયતેઽમૃતમ્ ।

૬૫૫ તથૈવ વ્રહ્મતાં સ્વસ્ય વિજાનન્મુચ્યતે સુધીઃ ॥ ૭૭ ॥

અ૦ કિન્તુ, (જે પ્રમાણે) નિર્મલકૂવા મધ્યે વરસેલ (જલ) સુસ્થિત
(સતું) અમૃતરૂપે પાન કરાય છે. તેજ પ્રમાણે સુદરણુદ્ધિવાળો (પુરુષ)
પ્રત્યગાત્માની પ્રકાશસ્વરૂપતાનો અનુભવ કરીને મુક્ત યાય છે. ૭૭

અગીયારદ્વારવાળી દેહનગરીના રાજરૂપ આત્માને પ્રદાથી અલિન-
હોવાનું બલણનાર વિમુક્ત યાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪૨૩ પુરમેકાદશદ્વારં નાભિમૂર્ધન્યસંયુતમ્ ।

૬૫૬ દેહાસ્યં યસ્ય તં દૃષ્ટ્વા વિમુક્તઃ સન્વિમુચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

અ૦ જેની નાભિ તથા મસ્તકવડેયંયુક્ત અગીયારદ્વારવાળી દેહ-
અંશકે નગરી છે તે (આત્મા)નો અનુભવ કરીને વિમુક્ત સતો વિમુક્ત
યાય છે. ૭૮

“ વિમુક્ત સતો વિમુક્ત યાય ” એમ ઉપર કહું તેનું સ્પષ્ટીકરણ
કરે છે:—

જીવન્નવિદ્યાકામાદિવન્ધૈર્મુક્તો મૃતઃ પુનઃ ।

શરીરગ્રહણાભાવાદ્વિદેહઃ સન્ વિમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

અં અવિદ્યા તથા કામ-આદિબન્ધોવડે જીવતાં મુક્ત (સતો) મરણ પામ્યે, પુનઃ શરીરગ્રહણને અભાવ હોવાથી વિદેહ સતો વિમુક્ત થાય છે. ૭૯ હવે, આત્માના લિંગોત્તરું નિરૂપણ કરે છે:--

પ્રાણમૂર્ધ્વં નયત્યાત્માઽપાનવાયું નયત્યધઃ ।

તત્સેવકાચક્ષુરાયાઃ લિંગેનાત્માઽનુમીયતામ્ ॥ ૮૦ ॥

અં આત્મા પ્રાણને ઉપર ચલાવે છે અપાનવાયુને નીચે ચલાવે છે. ચક્ષુ-આદિ તેના સેવકો (છે). (આ) લિંગોવડે આત્માનું અનુમાન કરવું. ૮૦ આત્માસંબંધી પૂર્વોક્ત અનુમાનપ્રયોગનું નિરૂપણ કરે છે:--

સકર્તૃકાઃ પ્રાણચક્ષુરાયાઃ સ્યુઃ સાધનત્વતઃ ।

કુઠારવત્કર્તા નાયમસ્તીત્યેતન્નિરાકૃતમ્ ॥ ૮૧ ॥

અં પ્રાણ તથા ચક્ષુ-આદિ, કુઠારની પેરે સાધનરૂપ હોવાથી સકર્તૃક-કર્તાપ્રિરિત-હોય છે (તેથી) 'આ (આત્મા) નથી' એમ (પક્ષ)નું નિરાકરણ થાય છે. ૮૧

પૂર્વોક્ત કર્તારૂપ આત્માવડે જ દેહ જીવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

પ્રાણાપાનવશાદેહો જીવન્નિતિ ચદુચ્યતે ।

તન્ન પ્રાણાદ્યાશ્રયો યઃ કર્તા તેનૈવ જીવતિ ॥ ૮૨ ॥

અં દેહ, પ્રાણ તથા અપાનવાયુવશયકી જીવે છે એમ જે કહેવાય છે તે (યુક્ત) નથી. (કેમકે) પ્રાણાદિ જેના વિષે ઉપાશ્રિત છે એવો જે કર્તા-આત્મા-તે વડે જ (તે દેહ) જીવે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત જીવાત્મારૂપ કર્તા મરણબાદ કર્માનુસાર વિપ્રાદિકયોનિને પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ જે સ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:--

× ટિપ્પણ: ૮૦ જુઓ "કર્મ પ્રાણમુપવત્યપાનં ..ઉપાસતે ।" (૨-૫-૩).

-x-ટિપ્પણ: ૮૨ જુઓ "ન પ્રાણેન...યસ્મિન્નૈતાણુપાશ્રિતો ।" (૨-૫-૫).

× ટિપ્પણ: ૮૩ જુઓ "યોનિમન્થે...શુભં ।" (૨-૫-૭).

૪ સૌ કર્તાઽસ્મિન્મૃતે દેહે સ્વકર્મવશતઃ પુનઃ ।

વિપ્રાદિયોનિમાત્નોતિ લતાવૃક્ષાદિનામુત ॥ ૮૩ ॥

અં આ દેહ મરણ પામ્યે તે કર્તા, ચેતાનાં કર્મવશાત્ પુનઃ પ્રાણણુ-
દિક ચેાનિને અથવા લતા તથા વૃક્ષાદિક ચેાનિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૩

કર્મ તથા કર્તાનુસાર નીચોત્તમ ચેાનિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઇત્યાદિ અનુ-
માનપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહૌ નીચોત્તમૌ તાદૃકર્મકર્તૃપુરઃસરૌ ।

નીચોત્તમત્વાત્પ્રાસાદપર્ણશાલે યથા તથા ॥ ૮૪ ॥

અં જે પ્રમાણે પ્રાસાદ તથા પર્ણદ્રુટિ-પર્ણશાલા-નીચોત્તમ હોય છે તે
પ્રમાણે દેહ, નીચ તથા ઉત્તમકર્મ તથા કર્તાનુપૂર્વકે નીચ તથા ઉત્તમ
હોય છે. ૮૪

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મ સ્વબ્રમધ્યે ઇન્દ્રિયતપદાર્થને રચે છે અને તે દેહથી
અતિરિક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સુતેષ્વક્ષેપુ યઃ સ્વપ્ન કામં કામં સૃજત્યયમ્ ।

દેહાતિરિક્તસ્તં કો વા નિરાકર્તૃ પ્રમુર્ભવત્ ॥ ૮૫ ॥

અં ઇન્દ્રિયો વિલીન થયે સ્વદેહથકી અતિરિક્ત જે આ સ્વબ્રમધ્યે
ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય તપદાર્થને રચે છે તેનો નિષેધ કરવાને કોણ જ સમર્થ હોય? ૮૫

હવેાપાધિનો ત્યાગ કરતાં તેની બ્રહ્મસ્વરૂપતાનો બોધ થાય છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:—

જીવાત્માનં પ્રસાધ્યૈવં તસ્યૈવોપાધ્યુપાયતઃ ।

બ્રહ્મતાં વૈત્તિ જગત્ આધારત્વેન લક્ષિતામ્ ॥ ૮૬ ॥

અં એ રીત્યે હવાત્માને સિદ્ધ કરી, જગત્ના આધારસ્વરૂપે બોધિત
તે (હવાત્મા)ની જ બ્રહ્મસ્વરૂપતાનો ઉપાધિત્યાગપૂર્વકે અનુભવ કરે છે. ૮૬

એકજ આત્મા પ્રત્યેક દેહમધ્યે સિદ્ધ ભિન્ન જગ્યાય ઇત્યાદિ દષ્ટાંતપૂર્વકે
નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૮૫ શ્લોકો “ય एष पुनंपु...तदेवायनमुच्यते ।” (૨-૫-૮).

x ટિપ્પણ: ૮૬ શ્લોકો “तस्मिन्नेव. त्रिता: ।” (૨-૫-૮).

અગ્નિયૈકઃ કાષ્ટેષુ પ્રવિદ્ય વહુધા ભવેત્ ।

તથાત્મા ત્વૈક પૈવપુ દેહેષુ વહુધોચ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અં જે પ્રમાણે એક અગ્નિ કાષ્ટ મધ્યે પ્રવેશી અનેકરૂપ થાય તે પ્રમાણે એકજ આત્મા પણ આ દેહો મધ્યે અનેકરૂપે નિરૂપિત થાય છે. ૮૭ હવે વાયુનાદેહાંતપૂર્વક આત્માના સ્વરૂપતું નિરૂપણ કરે છે:—

વાયુશ્ચૈકોઽપિ દેહેષુ પ્રવિદ્ય પ્રાણરૂપતઃ ।

વહુધા માત્યેવમાત્મા પ્રત્યુપાધિ પૃથગ્ભવેત્ ॥ ૮૮ ॥

અં વળી (જે પ્રમાણે) વાયુ એક હોય તથાપિ દેહમધ્યે પ્રાણરૂપે પ્રવેશીને અનેકરૂપ જણાય એ રીત્યે આ આત્મા પ્રત્યેક ઉપાધિ પરત્વે ભિન્ન જણાય. ૮૮

પૂર્વોક્ત આત્મા (બ્રહ્મ) હ્રામવડે ભિન્ન ન હોય એમ દેહાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વચક્ષુઃષ્ટરૂપોઽપિ ન રવિનેત્રરોગમાક્ ।

સર્વાત્મત્વેઽપિ તદ્બ્રહ્મ તથા દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૮૯ ॥

અં (જે પ્રમાણે) સૂર્ય સર્વપ્રાણિઓના ચક્ષુ વિષે રહેલો છે તથાપિ (તેના) નેત્રશોભવડે ભિન્ન ન થાય તે પ્રમાણે સર્વાત્મતા હોય તથાપિ તે બ્રહ્મ હ્રામોવડે ભિન્ન થાય નહીં. ૮૯

પૂર્વોક્ત આત્મા સર્વભૂતપ્રાણિઓના અંતરાત્મા તથા કર્માતુસાર ઇન્દ્રિયતને ચોષનાર છે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વભૂતાન્તરાત્મૈકઃ સ્વતન્ત્રો માયયા વૃતઃ ।

एकं स्वं वहुधा कुर्याद्बहुरूपो यथा नटः ॥ ૯૦ ॥

અં જે પ્રમાણે (એક) નટ-વેશધારી-બહુરૂપી થાય તે અનેકરૂપ કરે

* ટિપ્પણ: ૮૭ શુઓ " અગ્નિયૈકો...વદિષ । " (૨-૫-૧) .

૮૮ શુઓ " વાયુવૈકો...વદિષ " (૨-૫-૧) .

૮૯ શુઓ " એકો વસી ... નેત્રેણમ્ " । (૨-૫-૧૨) .

(તે પ્રમાણે) સર્વભૂતોનો અન્તરાત્મા એક સ્વતંત્ર આત્મા માયાવડે આવૃત્ત (સતો) પોતાના એકસ્વરૂપને અનેકરૂપે કરે છે. ૯૦

માયોપાધિક ઇશ્વર કર્માનુસાર કામપૂરણ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયોપાધિક^૨ ઈશોયં^૩ બુદ્ધ્યુપાધિમતાં^૪ નૃણામ્^૫ ।

કર્માનુસારિણઃ^૬ કામાન્વિદધાત્યુપમુક્તયે ॥ ૯૧ ॥

અં આ માયોપાધિક ઇશ્વર બુદ્ધિરૂપીઉપાધિ-વડે-ચુક્ત-મનુષ્યોના ઉપયોગ અર્થે કર્માનુસાર કામનાઓ અર્પણ કરે છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત ચિત્તસ્થ સાક્ષીસ્વરૂપ ઇશ્વરનો સાક્ષાત અનુભવ કરનાર વિવેકી પુરૂષો નિત્યશાંતિ તથા નિત્યપ્રદ્ધાનન્દને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વચિત્તસ્થં^૩ સાક્ષિરૂપમીશં^૪ પર્યન્તિ^૫ ચે^૬ નરાઃ ।

તેષાં^૭ નિત્યા^૮ દુઃખશાન્તિર્બ્રહ્માનન્દશ્ચ^{૧૨} શાશ્વતઃ^{૧૦} ॥ ૯૨ ॥

અં જે પુરૂષો સ્વચિત્તસ્થ સાક્ષીરૂપઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે તેને નિત્યા દુઃખશાંતિ અને નિત્ય પ્રદ્ધાનન્દ (પ્રાપ્ત થાય છે). ૯૨

પૂર્વોક્ત પ્રદ્ધાનન્દ દર્શનવિષયક ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અનિદેશ્યં^૩ તમાનન્દં^૨ પ્રત્યક્ષં^૪ મન્વતે^૫ બુધાઃ ।

સ દૃશ્યો^૭ વા^૮ સ્વપ્રકાશ^{૧૦} ઇતિ^{૧૧} ચેન્ન^{૧૨} સ દૃશ્યત^{૧૩} ॥ ૯૩ ॥

અં જ્ઞાની (પુરૂષો) તે અનિદેશ્ય-અનિરૂપ્ય-પ્રદ્ધાનન્દનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તે (આત્મા) દર્શનવિષયક કે સ્વપ્રકાશ છે એમ (કહે) તો તે દર્શનવિષયક હોય નહીં (એમ કહીએ છીએ.) ૯૩

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને તેને સૂર્ય તથા બુદ્ધિ-આદિ પ્રકાશ કરનારાં ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન માસયન્તિ^૫ સૂર્યાદ્યા^૬ બુદ્ધ્યાદ્યાશ્ચ^૩ સ્વયંપ્રભમ્ ।

કિન્તુ^૭ ભાન્તં^{૧૦} તમન્વતે^{૧૧} ભાન્તિ^{૧૪} ભાસા^{૧૨} તદીયયા ॥ ૯૪ ॥

x ટિપ્પણ: ૯૩ બુઓ "તદેતદિતિ... વિમાતિ વા" (૨-૫-૧૪).

" ૯૪ બુઓ "ન તત્ર સૂર્યો ... વિમાતિ ।" (૨-૫-૧૫).

અં સૂર્ય-આદિ (લયોતિઓ) અને બુદ્ધિ સ્વય પ્રકાશ (આત્માને) પ્રકાશ કરે નહીં છિન્તુ, તે (સૂર્યાદિક) સ્વય પ્રકાશ (આત્માને) અતુસરી તેના પ્રકાશવડે ભાસે છે. ૯૪

હવે, પૂર્વોક્તઆત્માનું અશ્વત્થવૃક્ષસ્વરૂપે વર્ણન કરી સર્વલોકો તે વિષે આશ્રિત હોય છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વોત્તમત્વાદૂર્ધ્વં^૪ તન્મૂલં^૨ સંસારશાશ્વિનઃ^૧ ।

દેવમાનુપપશ્ચાઘ્યાઃ^૫ શાસ્ત્રાસ્તસ્યાધમા^૬ મતાઃ^૭ ॥ ૧૫ ॥

અં સંસારકાર્યવૃક્ષવુ (બ્રહ્મરૂપી) તે મૂલ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી હવે હોય છે. (અને) દેવ મનુષ્યો તથા પશુ-આદિ તેની નીચલીશાખાઓ હોવાનું કહેલું છે. ૯૫

પૂર્વોક્ત વૃક્ષમૂલ તે સ્વય પ્રકાશ બ્રહ્મ છે અને તે અમર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યન્મૂલં^{૧+૨} તત્સ્વયંજ્યોતિસ્તદેવામૃતમુચ્યતે^{૩+૪} ।

તસ્મિંલ્લોકાઃ^૫ શ્રિતાઃ^૬ સર્વે^૭ તન્ન^૮ નાત્યોતિ^૯ કશ્ચન^{૧૦} ॥ ૧૬ ॥

અં જે મૂલ છે તે સ્વય પ્રકાશ (છે) અને તેજ અમૃતસ્વરૂપ કહેવાય છે. સર્વેય લોકો તે વિષે રહેલા છે ત્યા કોઈ પણ (તેને) ઉલ્લઘનું નથી. ૯૬

પૂર્વોક્તબ્રહ્મ માયાશક્તિવડે સંપન્ન થઈ સર્વજગતનુ નિયમન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયાશક્તિયુજા^૩ તેન^૨ જગત્સર્વં^૧ નિયમ્યતે^૫ ।

અન્નિસૂર્યાદયસ્તસ્માઙ્ગીતાઃ^૬ સન્તશ્ચરન્તિ^૭ હિ^૮ ॥ ૧૭ ॥

અં સર્વજગત માયાશક્તિસંપન્ન તે (ઈશ્વર) વડે નિયમિત કરાય છે. તેથી અન્નિ તથા સૂર્યાદિ (દેવો) નિશ્ચયે, ભયભીત ચતા (પેતાના કર્તાવ્ય વિષે) પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૭

પૂર્વોક્ત આત્માનો બોધ મનુષ્યના કેહ વિના ઇતરયોનિમાં દુર્લભ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

* ટિપ્પણ ૯૫ ભુમી " કાર્વેમૂલો ... કલ્પન । " (૨-૬-૧)

" ૯૬ ભુમી " ચરિદ ક્વિય ... પવન । " (૨-૬-૨).

નરદેહસ્ય^૨ પાતાત્પ્રાક્^૩ તદ્વોહું^૪ શક્નુયાન્ન^૫ ચેત્^૬ ।

જન્માન્તરેપુ^{૧૦} તદ્વોધઃ^૮ પ્રાયેણાત્યન્તદુર્લભઃ^{૧૧ ૧૨} ॥ ૧૮ ॥

અં તે (આત્મા)નો બોધ નરદેહના પતનપૂર્વે સિદ્ધ ન થાય તો તેનો બોધ અન્યજન્મે મધ્યે અત્યન્ત દુર્લભ છે. ૯૮

પિતૃલોકમાં તથા ગન્ધર્વલોકમાં પૂર્વોક્ત આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્રવત્પિતૃલોકસ્ય^૨ સ્વાતંત્ર્યં^૧ નાસ્તિ^૪ કિંચન^૩ ।

ગન્ધર્વલોકે^૬ ભોગેચ્છાવશાઙ્ગીરતિચન્ચલા^{૭ ૧૦} ॥ ૧૯ ॥

અં પિતૃલોકનું સ્વપ્રવત્પિતૃલોક સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. બુદ્ધિ, ગન્ધર્વલોકના લોગની ઇચ્છા થકી અંચલ હોય છે (તેથી બંને લોકમાં આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટ હોય છે). ૯૯

આ આત્માનું દર્શન બ્રહ્મલોકમાં સ્પષ્ટ છે કિન્તુ તે દુર્લભ છે. કિન્તુ, મનુષ્યદેહમધ્યે શુદ્ધચિત્તે તેનું દર્શન સ્પષ્ટ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મલોકે^૧સ્ત્યેપ^૨ વોધઃ^૩ સ^૪ લોકઃ^૫ સુલભો^૬ ન^૭ હિ^૮ ।

આદર્શવચ્છુદ્ધચિત્તે^{૧૩} નરેણાત્મેક્ષ્યતે^{૧૦} સ્ફુટમ્^{૧૪} ॥૧૦૦ ॥

અં આ (આત્મા)નો બોધ બ્રહ્મલોકમાં સિદ્ધ થાય છે. (કિન્તુ) તે લોક નિઃચે સુલભ ન હોય. (કિન્તુ) આત્માનું, મનુષ્યવડે ઈર્ષણ જેવા શુદ્ધ-ચિત્તવિષે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ૧૦૦

ઇન્દ્રિયો અનાત્મ વસ્તુ છે અને તેનો સાક્ષી આત્મા બ્રહ્મ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણામનાત્મત્વમાગમાપાયદર્શનાત્^૧ ।

બુદ્ધ્વા^૫ તત્સાક્ષિણિ^૨ સ્વસ્મિન્^૩ બ્રહ્મત્વં^૪ બુધ્યતે^૬ સુખાત્^૮ ॥૧૦૧ ॥

x ટિપ્પણ: ૯૮ જુઓ "શ્વ વેદાકરબોહું... ક્ષયતે" ।

" ૯૯ જુઓ "યથાદર્શો ... મદ્મતોકે" । (૨-૧-૫).

" ૧૦૧ જુઓ "ઇન્દ્રિયાણા... ઘોષતિ" । (૨-૧-૬).

અં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ દેખાય છે તેથી ઇન્દ્રિયોનું જડપણ^૧ જાણીને તે (ઇન્દ્રિયો)ના સાક્ષી પ્રત્યગાત્મા વિષે પ્રહાપણું^૨ સુખે^૩થી જાણી શકાય છે. ૧૦૨ મૂઢપુરૂપને કેવીરીતે આત્મદર્શન થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

મન્દ^૧શ્ચેદક્ષધીકર્તૃસમપ્તથવ્યક્તરૂપતઃ ।

ક્રમાત્રિવિચ્ય મૂઢઃ સ્વં વીક્ષતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૧૦૨ ॥

અં જો (પુરૂષ) મન્દબુદ્ધિવાળો હોય તો ઇન્દ્રિય બુદ્ધિ તથા કર્તાને સમષ્ટિ તથા અવ્યક્ત રૂપ થકો વિવેક કરી કમ્બે કરીને મૂઢપુરૂષ સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિવડે આત્માનું દર્શન કરે છે. ૨૦૨

આ આત્માનું દર્શન કોને કેવી રીતે થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

વાહ્યક્ષવિષયેષ્વાત્મરૂપં ન હિ તિષ્ઠતિ ।

નિવૃત્તાક્ષો નિરુદ્ધેન સૂક્ષ્મેણ મનસેક્ષતે ॥ ૧૦૩ ॥

અં આત્માનું રૂપ બાહરની ઇન્દ્રિયો તથા વિષયમા સ્થિત નથી. (કિન્તુ) [વિષયો થકી] અન્તરુપઇન્દ્રિયવાળો (પુરૂષ) યોગયુક્ત સૂક્ષ્મમન વડે તેનું દર્શન કરે છે. ૧૦૩

‘ યોગ ’ ક્ષેત્રે કહે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

અપ્રમત્તોઽસ્તિલાઽક્ષાણિ સર્કર્તૃણિ યદા પુમાન્ ।

નિરુણદ્ધિ તદા યોગં તામવસ્થાં પ્રવક્ષતે ॥ ૧૦૪ ॥

અં જ્યારે પુરૂષ પ્રમાદરહિત થઈ સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો, કર્તા-મન-સહિત નિરોધ કરે ત્યારે તે (નિરોધરૂપ) અવસ્થાને ‘ યોગ ’ કહે છે. ૧૦૪

આત્મા ઇન્દ્રિયાદિને અજોત્યર છે તથાપિ તે વિદ્યમાન છે ઇત્યાદિ ઇશ્વોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાક્ષાગોચરત્વેઽપિ સ્વાત્માઽસ્તીત્યાહ તત્ત્વવિત્ ।

કારણસ્વાત્મનોઽસત્ત્વે શૂન્યં કાર્યં જગદ્ભવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૧૦૨ બુએ “ ઇન્દ્રિયેભ્ય ... પર પ્રત્ન. ” । (૨-૬-૭)

” ૧૦૩ બુએ “ ન સંહરો ... ભવતિ ” । (૨-૬-૭) .

” ૧૦૪ બુએ “ યદા ... પ્રમવાપ્યતી ” । (૨-૬-૧૦) .

” ૧૦૫ બુએ “ નૈદ યાચા ... પ્રતીદતિ ” । (૨-૬-૧૨-૧૩) .

અં તત્ત્વવેદા (પુરૂષ), સર્વ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોય તથાપિ આત્મા 'છે' એમ કહે છે. (કારણકે) કારણરૂપ આત્માનો અભાવ હોય તો જગત્ સૂચકાર્યરૂપ થાય. ૧૦૫

આત્માના પૂર્વોક્ત 'અસ્તિત્વ'ને પ્રતિપાદન કરે છે:—

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૭ ૬ ૮ ૯ ૧૦ ૪}
અસ્તીત્યેવોપલઘ્ધવ્યો નાયમસ્તીતિ ન ત્વયા ।

^{૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭}
સર્વત્રાનુગતં ચત્તત્તેન્નાસ્તીત્યુચ્યતે કથમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અં (આત્મા) 'છે' એમજ વંને સાક્ષાત્કાર કરવો યોગ્ય છે (કિન્તુ) તે 'નથી' એમ નહીં. (કેમકે) જે સર્વત્ર અનુગત હોય તે 'નથી' એમ કેમ કહેવાય ? ૧૦૬

આત્માના સોપાધિકસ્વરૂપનો પ્રથમ અનુભવ કરી તેના નિરૂપાધિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^{૩ ૨ ૧ ૪ ૯ ૧૦ ૫ ૬}
સોપાધિકં તાવદાદૌ દૃષ્ટ્વાસ્તીતિ તતઃ પુનઃ ।

^{૭ ૮ ૧૧ ૧૨}
ઉપાધીન્સંપરિત્યજ્ય તત્ત્વભાવેન પश्यति ॥ ૧૦૭ ॥

અં આરંભમાં તાપત સોપાધિક (આત્માનું) દર્શન કરી, તે પછી પુનઃ ઉપાધિઓનો છેક ત્યાગ કરી (આત્મા) 'છે' એમ તત્ત્વસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૦૭

હવે, પૂર્વોક્ત નિરૂપાધિકસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૩ ૧ ૪ ૫ ૬}
ઉપાધીનાં માયયૈપાં કલ્પિતત્વેન તૈર્વિના ।

^{૮ ૭ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨}
નિરૂપાધિકસન્માત્રં વસ્તુ તથ્ચ તથેક્ષ્યતામ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અં આ ઉપાધિઓ માયા તેણે કલ્પેલી હોય છે એટલે જ્ઞાન નિરૂપાધિક સન્માત્રરૂપે (હોય છે) અને તેને તે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરવો ૧૦૮

હવે, ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરતાં નિરૂપાધિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^{૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯}
કલ્પં જલમાનીય તત્તોઽસ્મિન્કાતકં રજઃ ।

^{૭ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫}
યદા ક્ષિપેત્તદા નીરં પ્રસીદતિ યથા તથા ॥ ૧૦૯ ॥

અં તેથી જે પ્રમાણે^૧ અસ્વરૂઢ જલ આણી તે વિષે જ્યાં કાતકીની
૨જ નાંખે ત્યારે જલ નિર્મલ થાય તે પ્રમાણે-૧૦૯
હવે, દયાન્તને સિદ્ધાંત વિષે ધરાવે છે:—

સૌપાધિકજ્ઞાનવતો નિરૂપાધિઃ પ્રસીદતિ ।

રજઃપ્રક્ષેપસદૃશી યૌગાન્નિષ્કામતા ધિયઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અં સૌપાધિક (આત્મા)ના જ્ઞાન થકી નિરૂપાધિક-નિર્વિકાર-(જ્ઞાન)
પ્રતિપાદન થાય છે (કેમકે) યૌગ થકી બુદ્ધિની રજઃપ્રક્ષેપસમાન નિષ્કામતા
(સિદ્ધ થાય છે). ૧૧૦

હવે, જીવીતદશામા જ પ્રજ્ઞાતાને કેવી રીતે પામે તે નિરૂપણ કરે છે:—

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ સ્થિતા ।

તદૈવ મત્યતાં હિરવા સ જીવન્બ્રહ્મતાં વ્રજેત ॥ ૧૧૧ ॥

અં જ્યારે જે કામનાઓ આના હૃદય વિષે સ્થિત હોય છે તે સર્વે મુક્ત
થાય ત્યારેજ તે મત્યપણાનો ત્યાગ કરીને જીવતા (જતા)બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૧૧
હૃદયવિષે અન્ય ક્યારે અંધાય અને તે કોને છૂટે ઈત્યાદિ આશ્લોકો
પડે નિરૂપણ કરે છે --

અહંકારેણ ચૈતન્યં પ્રથિત્વેચ્છતિ ચૈત્તદા ।

હૃદયે અન્યથઃ કામાસ્તે મિથ્યન્તે વિવેકિનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અં (જ્યારે) ચૈતન્યને અહંકારવડે અથવા ઇચ્છે ત્યારે હૃદયવિષે
અન્યથો (થાય). [કિન્તુ] વિવેકી (બુદ્ધ)ને તે કામરૂપ અન્યથો
લેકાઇ જાય છે. ૧૧૨

પૂર્વોક્ત કામઅન્ય ક્યારે લેકાય છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારચિતોરૈક્યંબ્રાન્તેરપગમૈ સતિ ।

કામાભાસાઃ સન્તુ ચિત્તે ક્રમાન્નદ્યન્તિ તૈર્પિ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

x દિપ્પણ ૧૧૨ જુઓ "યદા સર્વે ... વાનશુતે" । (૧-૬-૧૮).

ii ૧૧૨ જુઓ "યદા સર્વે પ્રમિથન્તે... મત્યવેતાવદઃ શાવનમ્" । (૧-૬-૧૫)

અં અહંકાર તથા ચૈતન્યની તાદાશ્યતાની ભ્રાન્તિ ટળી જતાં ચિત્ત વિષે કામાભાસ લહે છે. અને તે પણ ક્રમશઃ નાશ પામે છે. ૧૧૩

પૂર્વોક્ત કામનાઓ નાશ પામતાં શું ફેલપ્રાપ્તિ થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તસ્તુ નિષ્કામો ન મૃતિં પ્રતિપદ્યતે ।

પ્રાણોત્ક્રાન્તિર્મૃતિઃ સાં તુ જ્ઞાનિનો ન હિ વિદ્યતે ॥ ૧૧૪ ॥

અં કિન્તુ, નિષ્કામ (પુરૂષ) જીવન્મુક્ત (સતો) મૃત્યુને પામે નહીં. પ્રાણના ઉત્ક્રમણને મૃત્યુ (કહે) કિન્તુ, તે જ્ઞાનીને નિશ્ચયે વિદ્યમાન હોય નહીં. ૧૧૪

કામાભાસનો લય થયે જ્ઞાનીની મરણવેળા શું સ્થિતિ થાય તે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણાં અન્તર્વિલીયન્તે તસાદ્મક્ષિતનીરવત્ ।

જ્ઞાની પુરાણિં બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માપ્યેતિ તલ્લયે ॥ ૧૧૫ ॥

અં પ્રાણો, તપેલલોહા ઉપર સ્થિતિ લઈ જલની ચેરે અંદર વિલીન થાય છે. (કેમકે) જ્ઞાની, પૂર્વે પણ પ્રદ્યસ્વરૂપ સતો તે (કામાભાસ)નો લય થયે પ્રદ્યસ્વરૂપને પામે છે. ૧૧૫

હવે, પ્રદ્યોપાસકની ગતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મ વોદ્ધુમશક્તઃ સન્નુપાસ્તે ચૈત્તદા પુમાન્ ।

નાડયાં મૂર્ધન્યયા બ્રહ્મલોકં ગત્વા વિમુચ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

અં (બે કોઈ) પુરૂષ પ્રદ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અસમર્થ સતો તેની ઉપાસના કરે તો તે મૂર્ધન્યનાડીવડે પ્રદ્યલોકને પામી વિમુક્ત થાય છે. ૧૧૬

પૂર્વોક્ત ઉપાસક પ્રદ્યલોકમાં કેવી રીતે વિમુક્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

અત્રૈવોપાસકસ્યાસ્ય ધીશુદ્ધિશ્ચૈત્તદા ત્વસૌ ।

દેહાદિવિચ્ય હૃદ્ધિષ્ટં બ્રહ્મત્વેનાવગચ્છતિ ॥ ૧૧૭ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૧૬ જુઓ " ઘર્ષે બિદ્યા ચ ... મવન્તિ " । (૧-૧-૧૧) .

અં કિન્તુ, અહીં પ્રવલોકમાં જ આ ઉપાસકને ચિત્તશુદ્ધિ થાય તે તે હૃદયનિષ્ઠ (પ્રત્યગાત્મા)ને હેહુદયકી વિચેક કરી તેને પ્રવલ્લસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૧૭

હવે, નચિકેતા પૂર્વોક્તવિદ્યા તથા યોગના બોધ થકો પ્રવલ્લસ્વરૂપને પામ્યો ઉત્પાદિ ઉપસહાર કરે છે:—

મૃત્યુપ્રોક્તાં નાચિકેતો વિદ્યાં યોગં તથાઽલિલમ્ ।

લઘ્વા બ્રહ્મામવાનેવં લઘ્વાઽન્યોઽપિ વિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

અં જે પ્રભાણું નચિકેતા યમદેવેઉપદેશેલી વિદ્યા તથા યોગને સંપૂર્ણરૂપે પામી પ્રવલ્લસ્વરૂપને પામ્યો એ રીતે અન્ય (પુણ્ય) પણ (તે) પ્રાપ્ત કરીને વિમુક્ત થાય છે. ૧૧૮

હવે, વિદ્યા તથા તેનું ફલ નિર્વિઘ્નપણું સિદ્ધ થાય તે અર્થ શાંતિમંત્રના જપવિધાનપૂર્વક ગ્રન્થની સમાપ્તિ કરે છે:—

વિદ્યા તત્ફલયોર્વિઘ્નજ્ઞાન્સ્યર્થ સહનાચિતિ ।

મન્ત્રં જપેત્તેન વિઘ્નાઃ જ્ઞામ્યન્સ્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અં વિદ્યા અને તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન ઉત્પત્ત થાય તેની શાંતિ અર્થ “સહ નો” એમ મંત્ર જપવો. (કેમકે) તેવડે વિઘ્નો શાંત થાય છે જ તેમાં સંશય નથી. ૧૧૯

વૈરાગ્યં નાચિકેતસ્ય યથા તીવ્રં તથા પુમાન્ ।

પ્રાપ્નોતિ સેવ્યમાનઃ સન્વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

અં જે પ્રભાણું નચિકેતાને તીવ્રવૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત થયો) તે પ્રભાણું મનુષ્ય, વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરને સેવતો સતો પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦

ઇતિ કઠવલ્લીવિવરણનામનો અગીઆરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

अध्याय १२ मो

श्वेताश्वतरविवरण

यजुः शाखानां प्रवर्तकं श्वेताश्वतरमुनिञ्चे संन्यासीञ्चाने के विधाने
 षोडश कश्चिद्वेदे तेनो आरंभं कश्चिद्वेदेः—

श्वेताश्वतरनामा यो यजुःशाखाप्रवर्तकः ।

सोऽत्याश्रमिभ्यः प्रोवाच विद्यां व्याचक्ष्महेऽत्र ताम् ॥ १ ॥

अ० के श्वेताश्वतरनामने यजुःशाखानो प्रवर्तानार (इतो) तेष्वा
 संन्यासीञ्चाने (ने) विधाने षोडश कश्चिद्वेदे तेनुं हुं अर्द्धी वषट् न कश्चिं हुं । १
 वेदवादी-मुमुक्षुञ्चोनी जगतना कारण संबंधी भीमांसा-आदिनुं त्रय
 श्लोकवटे निरूपण कश्चिद्वेदेः—

ये वेदवादिनस्ते तु मीमांसन्ते मुमुक्षुवः ।

जगतः कारणं ब्रह्मेत्येवं वेदेषु घुष्यते ॥ २ ॥

अ० के प्रश्नवादी मुमुक्षुञ्चो (होय छे) तेञ्चो तो प्रश्न जगतनुं कारण
 छे अ शीत्ये वेदोमां कश्चिद्वेदुं छे (ते शु छे ?) ते विषयमां भीमांसा कश्चिद्वेदे । २
 जगतनी उत्पत्ति-आदिनुं विशेषकारणुं शुं अत्र संशयोत्थान कश्चिद्वेदेः—

उत्पत्तिस्थितिनाशाः स्युर्यतस्तत्कारणं त्विति ।

सामान्यमेव विज्ञातं विशेषस्तु न घुष्यते ॥ ३ ॥

अ० के (वस्तु) यदी (जगतनी) उत्पत्ति स्थिति तथा नाश याय ते
 केषां सामान्य कारण छे अत्र अनुभव छे किन्तु, विशेष कारण अपु-
 वामां आवतुं नथी । ३

पूर्वोक्तविशेषकारणुं संबंधी प्रश्न-निरूपण कश्चिद्वेदेः—

कस्माद्ब्रह्मविशेषान्नो जन्म केन च जीवनम् ।

लयः कस्मिन्द्यवहृत्तो सुखादो को नियच्छति ॥ ४ ॥

अ० कथी वस्तुविशेषयदी आपणी उत्पत्ति अने कथीवटे अवन-स्थिति.
 कथी विषे लय, (अने) काल व्यवहारिक सुषुप्तःअने निधामक छे । ४

* टिप्पणुः २ अत्रो " ब्रह्मविदो वदन्ति...व्यवस्थाम् । " (१-१) .

જગત્ની-ઉત્પત્તિ-આદિ-સંબંધી નાસ્તિકવચનની નિન્દોક્તિ કરે છે:-

પિતૃ^૩ભ્યામન્નતો^૪ રેતાદપિ^{૫+૬} જન્માદયસ્ત્રયઃ^{૧ ૨} ।

નિયામકશ્ચ^૮ રાજતિ^૭ વચનં^{૯+૧૦} વાલભાપિતમ્^{૧૧ ૧૨} ॥ ૫ ॥

અં ઉત્પત્તિ-આદિ ત્રણે (વસ્તુ) માતાપિતાવડે અન્ન થકી (ઉત્પન્ન) વીર્યોદ્દિક્ષથી પણ (થાય) અને (તેને) નિયામક રાજા (હોય) એમ વચન અજ્ઞાનોક્તિ (છે) . ૫

(પિતા તથા રાજાદિક અખિલ જગતના કારણ હોવાનું ચિન્તન ઉચિત છે અને તે શાસ્ત્રિકગમ્ય છે ઇત્યાદિ પ્રહાવાદીઓ પરસ્પર ચિન્તન કરે છે—

પિતૃરાજાદ્યશેષસ્ય^૨ જગતશ્ચિન્ત્યતે^૩ ધુના^૪ ।

કારણં^૫ તદ્વ શાસ્ત્રૈકગમ્યં^૬ શાસ્ત્રં^૭ તુ^૮ નૈક ધા^{૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨} ॥ ૬ ॥

અં હવે, પિતા તથા રાજા-આદિ, સમગ્ર જગતના કારણ હોવાનું ચિન્તન ચોચ્ય છે અને તે કારણ કેવળ શાસ્ત્રગમ્ય છે. કિન્તુ, શાસ્ત્ર એકપ્રકારનું હોતું નથી. ૬

હવે, શાસ્ત્રગ્રંથ પુરૂષો જગતનાં કારણરૂપે લિંગ લિન્ન પદાર્થનું કથન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

કાલઃ^૧ સ્વભાવો^૨ નિયતિર્યદ્દૃષ્ટા^૩ ભૃતપશ્ચકમ્^૪ ।

પ્રધાનં^૫ જીવં^૬ ઇત્તાનિ^૭ સત્તાન્યુક્તાનિ^૮ શાસ્ત્રિભિઃ^{૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨} ॥ ૭ ॥

અં કાલ, પદાર્થોની અસાધારણ શક્તિ (સ્વભાવ), પુરુષપાપરૂપ નિયમ (નિયતિ), કાકતાલીય-ચાયપૂર્વક કામકરનારી કોઈ શક્તિ (યદ્દૃષ્ટા), પશ્ચ-મહાભૂતો, પ્રકૃતિ (અને) (કેતલિકાકળા રૂપ) જીવ, આ (જગતનાં કારણ હોવા રૂપ) મતો શાસ્ત્ર (પુરૂષો) વડે વર્ણવાય છે. ૭

હવે, કાલકારણવાદી જ્યોતિષેતાના મતનું નિરૂપણ કરે છે:-

ઋતુકાલે^૧ ભવેદ્ગર્ભો^૨ વર્ષર્તો^૩ સસ્યસમ્ભવઃ^૪ ।

ઉદાહૃયત^૫ ઇત્યાદિ^૬ વહુધા^૭ કાલવાદિના^૮ ॥ ૮ ॥

અં ઋતુકાલે' ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય તથા વર્ષાઋતુમાં ધાન્યોત્પત્તિ થાય તે-
ઈત્યાદિ અનેક ઉદાહરણો કાલવાદી આપે છે. ૮

હવે, નારિતક સ્વભાવકારણવાદ તથા નિયતિકારણવાદનું નિરૂપણ
કરે છે:—

સ્વભાવવાદ્યગ્નિમુખ્ણં જલં દ્રવમુદાહરત્ ।

રૂપજ્ઞાનં ચક્ષુષૈવૈત્યાહુર્નિયતિવાદિનઃ ॥ ૯ ॥

અં સ્વભાવવાદી, અગ્નિ ઉબથુસ્વભાવવાળો (અને) જલ દ્રવ-
સ્વભાવવાળું છે એમ (સ્વભાવ જગતનું કારણ હોવાનું) કહે છે. નિયતિ-
વાદીઓ, રૂપ સંબંધી જ્ઞાન ચક્ષુ-આદિ વડે જ થાય એમ કહે છે. ૯

હવે યદચ્છાવાદ તથા ભૂતવાદનું નિરૂપણ કરે છે:—

ધનિકત્વાદિવ્યવસ્થા યદચ્છાવાદિનોચયતે ।

ભૂતવાદી દેહગતકાઠિન્યાદીનુદાહરત્ ॥ ૧૦ ॥

અં ધનિકપણા-આદિની વ્યવસ્થા યાદચ્છિકા હોય એમ યદચ્છાવાદી
કહે છે. ભૂતવાદી, દેહગતકઠિનતા-આદિ (ભૂતજન્ય હોય છે એમ) કહે છે. ૧૦

હવે 'પ્રધાન' તથા 'જીવવાદ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રધાનવાદી પુરુપાન્સાત્વિકાદીનુદાહરત્ ।

જીવવાદી કર્મવંશાજ્ઞાનમ દેવાયુહારત્ ॥ ૧૧ ॥

અં પ્રધાનવાદી, સાત્વિકાદિશુભોનું (કારણરૂપે) ઉદાહરણ-નિરૂપણ
કરે છે (અને) જીવવાદી, કર્મવંશથી દેવાદિક-જન્મનું ઉદાહરણ કરે છે. ૧૧
પૂર્વોક્ત સર્વકારણોનો સંધ જગતના કારણરૂપે ન સંભવે ઈત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:

સર્વત્ર યુક્તૈર્દૃષ્ટ્વાત્કિં તત્ત્વમિતિ ચિન્તયતે ।

સર્વેપામનિવાર્યત્વાત્સંધોઽસ્તિતિ ચેન્ન તત્ ॥ ૧૨ ॥

અં પૂર્વોક્ત કારણો સર્વત્ર લયિત દેખાય છે તેથી તે મધ્યે તત્ત્વ કયુ
તેનું ચિન્તન કરાય છે. સર્વ (પૂર્વોક્ત) કારણો અનિવાર્ય છે તેથી તેનો સમૂહ
કારણરૂપે હોય ? એમ (કહે) તે યુક્ત નથી. ૧૨

પૂર્વોક્ત કારણસમૂહના નિષેધતુ કારણ કહે છે —

સ્વતન્ત્રે^૨ ચેતને^૩ જીવે^૧ સતિ^૪ કાલાદ્ય^૫ચૈતનાઃ ।

સમપ્રધાનભાવેન^૬ કથં^૭ સંઘીમવન્તિ^૮ તે ॥ ૧૩ ॥

મં ૭૫ સ્વતન્ત્ર ચૈતન્યરૂપ સતે, તે કાલ-આદિ ૭૩ (પદાર્થો), ચેતાના સમાન ૭૩ પ્રધાનપદાર્થ સહ કેવી રીતે સંઘીભૂત થાય ? ૧૩

૭૫ સ્વતન્ત્ર નથી એટલે જગતના કારણરૂપે ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

તર્હિ^૧ જીવો^૨ હેતુરસ્તુ^૩ તન્ન^૪ દુઃખાદિદર્શનાત્ ।

સ્વતન્ત્રઃ^૬ સ્વાત્મનો^૭ દુઃખં^૮ કુવન્દ્યો^૯ ન^{૧૦} હિ^{૧૧} ક્વચિત્^{૧૨} ॥ ૧૪ ॥

મં (ઉપર કહ્યું એમ હોય) ત્યારે ૭૫ (જગતના) કારણરૂપે હો (તેને વિષે) હુ ખાદિને અનુભવ હોય છે એટલે તે (હેતુરૂપ) ન હોય, (કેમકે) પોતે હુ ખનો અનુભવ કરતા (કર્તાભિક્તા રૂપ જીવાત્મા) નિશ્ચે, કયાએ સ્વતન્ત્ર હોવાનો અનુભવ હોતો નથી ૧૪

પૂર્વોક્ત સર્વપક્ષ દૂષિત હોવાથી માયા જગતના કારણરૂપે હોય ઇત્યાદિ છ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

દોષાન્સર્વેષુ^૧ પક્ષેષુ^૨ પદ્યન્તો^૩ વહુધા^૪ તદા ।

માયાશક્તિમનિર્વાચ્યામપઝ્યન્ધ્યાનયોગતઃ ॥ ૧૫ ॥

મં (જ્યારે પૂર્વોક્ત) સર્વપક્ષો મધ્યે અનેકપ્રકારે દોષ જોયા ત્યારે (તે બ્રહ્મવાદીઓએ) ધ્યાનયોગ થકી અનિર્વાચનીયા માયાશક્તિનું કારણરૂપે હોવા સખધી ચિન્તન કર્યું ૧૫

હવે પૂર્વોક્ત માયાનું નિરૂપણ કરે છે —

દ્વિત્રિકક્ષાસુ^૧ યુક્તીનાં^૨ સત્ત્વેઽપ્યન્તે^૩ ન^૪ સન્તિ^૫ તાઃ ।

ન^૬ જાનામીત્યેવમન્તે^૭ વિપીદન્તિ^૮ હિ^૯ વાદિનઃ ॥ ૧૬ ॥

મં બે-ત્રણ-કક્ષા પરત્વે યુક્તિ વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે (યુક્તિઓ)

x ટિપ્પણ ૧૩ છુઓ ' આત્મામાવાદ । " (૧-૨)

x ટિપ્પણ ૧૪ છુઓ ' આત્માવનોગ મુલુદ્દહેતો । " (૧-૨)

અન્તે (સિદ્ધ) હોતી નથી (તેથી) બ્રહ્મવાદીઓ, 'હું' (બ્રહ્મને) બાંધતો નથી' એમ બાણી અન્તે નિશ્ચે વિવાદને પામે છે. ૧૬

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવાદીઓ વિવાદ પામીને માયાનું શરણ લે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદન્તે^૨ શરણં^૩ સર્વવાદિનામવિવાદતઃ^૧ ।

તદ્જ્ઞાનમનિર્વાચ્યા^૭ માયેત્યાહુર્વિપશ્ચિતઃ^{૫ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩} ॥ ૧૭ ॥

અં ઠાહ્યાપુરૂષો, જે અન્તે સર્વવાદીઓનું અવિવાદપૂર્વક શરણ રૂપ છે તે અજ્ઞાનને અનિર્વાચનીયા માયા એમ કહે છે. ૧૭

માયાનું સ્વરૂપ ચક્ષુવડે દુર્લક્ષ્ય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અનિર્વાચ્યેડપિ^૧ યુક્તિં^૨ ચેદન્વિચ્છતિ^૪ સ મૂઢધીઃ^૩ ।

ન રૂપં^{૧૧} ચક્ષુષા^૮ દ્રષ્ટુમિચ્છત્યેવાતિમોહિતઃ^{૧૦ ૧૪ ૧૩ ૧૨} ॥ ૧૮ ॥

અં (પૂર્વોક્તમાયા) અનિર્વાચનીયા છે તથાપિ જે તે સંબંધી યુક્તિ-સિદ્ધિની ઇચ્છા કરે તે મૂઢબુદ્ધિવાળો હોય છે. (તે માયાનું) રૂપ ચક્ષુવડે જોવાને (શક્ય નથી). (તેથી) અત્યંતમૂઢ હોય તેજ તે જોવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૮ હવે, માયા દુર્ઘટને-ઘટાવનાર-સ્વભાવવાળી છે એમ નિર્ણય કરે છે:—

સર્વકાર્યેપુ^૩ શક્ત્વાન્માયાડક્ષેપં^૪ ન સાઠ્ઠિતિ^૧ ।

દુર્ઘટસ્યૈવ^{૧૦} ઘટને^{૧૧} સ્વભાવઃ^{૧૨} સર્વસંમતઃ^{૧૩} ॥ ૧૯ ॥

અં તે માયા, સર્વકાર્યસમર્થા હોવાથી (કાંઈ) આક્ષેપ ને યોગ્ય નથી (કેમકે) દુર્ઘટ વસ્તુનેજ ઘટાવવી જોવો (તેનો) સ્વભાવ-સ્વરૂપ-સર્વ માન્ય છે. ૧૯ પરાત્મા પૂર્વોક્તમાયા વિષે પ્રતિબિંબિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તથાત્રિધાયાં^૨ માયાયાં^૩ પરાત્મા પ્રતિબિંબિતઃ^૧ ।

અવાન્તરાણિ^૧ વસ્તૂનિ^૩ કાલાદીન્યાધિતિષ્ઠતિ^૫ ॥ ૨૦ ॥

અં પરાત્મા, તેવિધમાયા મધ્યે પ્રતિબિંબિત (સતો) અવાંતર-ગોણ-કાલાદિકેવસ્તુ મધ્યે અધિષ્ઠિત હોય છે. ૨૦

પૂર્વોક્તમાયાવિશિષ્ટ જગદાકારતાને-પામેલ-ઇશ્વરતુ' સંસારચક્ર તથા સંસારનદી રૂપે વલ્લુ સ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

માયાવિશિષ્ટ^૩મીશાનં^૪ જગદાકારતાં^૧ ગતમ્ ।^૨

સંસારચક્રમિત્યાહુઃ^૫ સંસારાહ્યનદી^૬તિ^૭ ચ ॥ ૨૧ ॥

અં જગત્સ્વરૂપને પામેલ માયોપાધિક્કઇશ્વરને (બ્રહ્મવાદીઓ) સંસાર-ચક્ર અને સંસારનદી રૂપે વલ્લુવે છે. ૨૧

પૂર્વોક્તવિષયતુ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:—

પુનઃ^૧ પુનર્જાયમાનશ્ચક્રવત્પરિવર્તતે ।^૨

અવિચ્છેદેન^૩ સંસારો^૪ નદીવત્પ્રવહત્સદા ॥ ૨૨ ॥

અં તે (માયોપાધિક્ક ઇશ્વર) વારંવાર જન્મને પામતાં ચક્રની જેરે પરિક્ષમણુ કરે છે. (કેમકે) સંસાર સદા નદીની જેરે અવિચ્છેદપૂર્વક વહ્યા કરે છે. ૨૨

હવે શુદ્ધબ્રહ્માના સ્વરૂપતુ' તથા તેને કોણુ બણુ તે ઇત્યાદિ નિરૂ-પણુ કરે છે:—

જીવોહંકારોપહિતશ્ચક્રવદ્બ્રામ્પતે^૩ સદા ।^૫

માયોપહિત^૧ ઈશાનો^૨ જન્મસુ^{૧૦} પ્રેરયેદમુમ્ ॥ ૨૩ ॥

અં હવ, અહંકારરૂપી ઉપાધિવડે યુક્ત (સતો) ચક્રની જેરે સદા ભમ્યા કરે છે. (અને) ઇશ્વર, માયારૂપી ઉપાધિવડે યુક્ત સતો આ (હવ)ને અનેકજન્મ પરત્વે પ્રેરે છે. ૨૩

માયોપાહિત ઇશ્વર વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત ઉભય જગતને ધારણુ કર-નાર છે અને ચિદાત્મા યુક્તભાણુ હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણુ કરે છે:—

ઉપાધિદ્વયહીનં^૧ તુ^૨ બ્રહ્મ^૩ વેદેપુ^૪ વોધ્યતે ।

ઈત્યં^૧ વેદરહસ્યજ્ઞા^૨ ભવેયુર્વદ્ભતત્પરાઃ ॥ ૨૪ ॥

અં કિન્તુ, પ્રથમ વેદોમધ્યે' બન્ને (અહંકાર તથા માયા) ઉપોપીઓગી

× ટિપ્પણુ: ૨૧ છુઓ " તમેકનેનિ...વચ્ચપર્મામીમ । " (૧-૪-૫).

× ટિપ્પણુ: ૨૪ છુઓ " ઘર્વાંત્રીવ...ઇત્યગ્ગયોનિમુષા. । " (૧-૬-૭).

રહિત હોવાનો યોધ કરેલો છે. (તેથી) આ રીતે પ્રહતત્ત્વચિંતક પુરૂષો વેદના રહસ્યને જાણનારા થાય છે. ૨૪

૧ ૪ ૫ ૨ ૩
જગત્સ્યાદ્યક્તમવ્યક્તં સૃષ્ટિસંહારયોઃ ક્રમાત્ ।

૮ ૭ ૬ ૧૦ ૯ ૧૧
વિભર્તિ દ્વયમીશાનચિદાત્મા તુ વિમુક્તિમાક્ ॥ ૨૫ ॥

અં જગત, સૃષ્ટિ તથા સંહારરૂપ ક્રમ થકી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત રૂપ હોય છે. ઇશ્વર તે ઉભય (જગત)ને ધારણ કરે છે. (નિર્વિશેષ) ચિદાત્મા તે વિમુક્તિમાણ (હોય છે). ૨૫

માયા, ઇશ્વર તથા જીવને નિર્વાહ કરે છે અને તે ત્રણે પ્રહ મધ્યે કલ્પિત છે ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૬ ૪ ૧
ઈશાનીશાવણ્ણતજ્ઞૌ મોક્તા મોજયિતા ચ તૌ ।

૬ ૭ ૧૧ ૧૦
તયોર્નિર્વાહિકા માયા બ્રહ્મણ્યારોપિતં ત્રયમ્ ॥ ૨૬ ॥

અં તે (પૂર્વોક્ત) ઇશ્વર અને જીવ ‘અજ્ઞ’ અને ‘જ્ઞ’ રૂપ તથા ‘લોકજ્ઞા’ અને ‘લોકજયિતા’ રૂપ છે. માયા, તે બંનેનો નિર્વાહકરનારી છે. [તે] ત્રણે પ્રહ વિષે અધ્યસ્ત છે. ૨૬

જગતના બ્રહ્મદિકનો ધ્યાન-આદિ થકી નાશ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
જગદ્બ્રમં જીવભેદં વાસના દેહધારણમ્ ।

૫ ૬ ૭
ચતુષ્ટયં નિરાકુર્યાદભિધ્યાનાદિભિઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭ ॥

અં જગતસંબંધી બ્રમ જીવભેદ વાસના તથા દેહધારણ આ ચારને અભિધ્યાન-આદિવડે ક્રમે કરીને ટાળવાં. ૨૭

હવે, જગદ્બ્રમ તથા જીવભાવ કેમ ટળે તે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૧
અભિતો બ્રહ્મરૂપત્વધ્યાનાદ્યાતિ જગદ્બ્રમઃ ।

૫ ૬ ૭ ૧૦
બ્રહ્મત્વે યોજિતે સ્વસ્ય જીવભાવોઽપિ ગચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥

અં જગત સંબંધી બ્રમ, ચોમેર પ્રહસ્વરૂપત્વ ચિન્તન કરતાં ટળી જાય (અને) જીવભાવ પણ ચોતાને-આત્માને-પ્રહત્વ પરત્વે યુક્ત કર્યે ટળી જાય. ૨૮

x ટિપ્પણ: ૨૫ જુઓ “સંયુક્ત...મુચ્યતે સર્વપાપોઃ ।” (૧-૮).

હવે, વાસનાનિવૃત્તિ તથા દેહધારણુ કેવી રીતે થાય તે નિરૂપણુ કરે છે:-

અદ્વયે^૨ ભાવિતે^૫ તત્ત્વે^૩ વાસના^૧ વિનિવર્તતે^૫ ।

આરબ્ધાન્તે^૧ દેહહાનિર્માયૈવ^૫ ક્ષીયતે^{૧૦} ઽગ્નિલા ॥ ૨૯ ॥

જ્ઞાન વાસના, અદ્વયતત્ત્વની લાભના કર્યો ટળે છે. પ્રારબ્ધકર્મનો અંત-નાશ-થયે દેહધારણુ ટળે, (અને) એ રીતે સમગ્ર માયા ટળી જાય. ૨૬ મલ આદિક આર બન્ધનો પ્રક્ષણનથી ટળે તે ઈત્યાદિ આર શ્લોકો-વડે નિરૂપણુ કરે છે:-

બ્રહ્મજ્ઞાનાત્પાશહાનો^૧ ક્ષીણક્લેશો^૩ ન જન્મમાકુ^૫ ।

પાશાશ્ચતુર્વિધાશ્ચૈવ^{૧૧} શાસ્ત્રેપુ^૭ પ્રતિપાદિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

જ્ઞાન પ્રક્ષણનથી પાશ-બન્ધનો-નો નાશ થયે કલેશો ટળી જતા (કરી) જન્મપ્રાપ્તિ (થતી નથી). અને શાસ્ત્રો મધ્યે આર પ્રકારના બન્ધનો પ્રતિ-પાદન કરેલાં છે જ. ૩૦

પૂર્વોક્ત આર બન્ધનોનુ તથા તે પૈકી 'મલ'ના સ્વરૂપનુ નિરૂપણુ કરે છે:-

મલો^૧ માયા^૨ કર્મ^૩ તત્ત્વતિરોધાનં^૫ ચ^૪ તે^૧ મતાઃ ॥

મલો^૧ જ્ઞાનાક્રિયાશક્ત્યોચ્છાદકો^{૧૦} દોષ^{૧૧} ડુપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

જ્ઞાન માયા કર્મ અને તત્ત્વતિરોધાન-તત્ત્વનુ-૬ કાવાપણુ-તે (પૂર્વોક્ત) પાશ-બન્ધનો-કહેલાં છે. 'મલ' જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિના આચ્છાદન કરનાર દોષરૂપે મિદ્ધ છે ૩૧

હવે, કર્મ તથા માયાદિક બાકીના વળુ પાશોનુ નિરૂપણુ કરે છે:-

રાગાદિહૈતુર્માયોક્તો^૩ કર્મ^૫ પુણ્યં^૫ ચ^૫ પાતકમ્ ॥

મૂઢૈસ્તત્ત્વતિરોધાનં^૫ સર્વરપ્યનુભૂયતે ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાન રાગાદિકના કારણને 'માયા' કહે છે. પુણ્ય તથા પાપને 'કર્મ' કહે છે. અને તત્ત્વતિરોધાન સર્વરૂપે વડે અનુભવાય છે. ૩૨

હવે, પતંગલિંગે વળુવેલા 'પાશો'નુ નિરૂપણુ કરે છે:-

* ટિપ્પણુ: ૩૦ ભુગો "શ્લોકો...કેવલજ્ઞાનુપદાનિ." (૧-૧૧)

૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 ક્લેશાન્પતઞ્જલિઃ પ્રાહ તેજ્વવિદ્યાદિરસ્મિતા ।

૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
 દ્વિતીયા દ્વેપરાગૌ ચાભિનિવેશસ્તુ પશ્ચમઃ ॥ ૩૩ ॥

અં પતન્વલિએ કલેશો-પાશો-નું નિરૂપણ કરેલું છે. તે મધ્યે
 અવિદ્યા પ્રથમ (કલેશ) અસ્મિતા-હું પાલું-ખીન્ને, દ્વેષ તથા રાગ (ત્રીન્ને અને
 ચોથો) અને અભિનિવેશ પાંચમો (કલેશ) છે. ૩૩

લોકતાદિકત્રય બ્રહ્મરૂપ છે એવી બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉપાયપૂર્વક સંપાદન કરવી
 ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૩ ૫ ૬ ૭
 ભોક્તા ભોગ્યં પ્રેરકશ્ચ ત્રયં વ્રહ્મેતિ તત્ત્વધીઃ ।

૧૧ ૯ ૧૨ ૧૦
 ઉપાયેન વ્રહ્મધીઃ સ્યાદરણિસ્થાશ્ચિલાભવત્ ॥ ૩૪ ॥

અં લોકતા લોગ્ય અને પ્રેરક (આ) ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જાણવું
 તેને તત્ત્વબુદ્ધિ (કહે). (તે) બ્રહ્મબુદ્ધિ, અરણિના કાષ્ટ મધ્યે રહેલ અભિની
 પ્રાપ્તિની પેરે ઉપાયપૂર્વક (પ્રાપ્ત થાય). ૩૪

હવે, પૂર્વોક્ત બ્રહ્મબુદ્ધિપ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ કરે છે:—

૮ ૧ ૨ ૫ ૧૦
 ઉપાયઃ પ્રણવૈનાત્મધ્યાનં તેનૈપ લભ્યતે ।

૯ ૫ ૯ ૭
 તિલાક્ષેલાદયો ચદ્વલ્લભ્યાસ્તત્તદુપાયતઃ ॥ ૩૫ ॥

અં પ્રણવ વડે આત્માનું ચિન્તન કરવું તે ઉપાય છે. આ આત્મા,
 જે પ્રમાણે તૈલ આદિ (પદાર્થો) તે તે ઉપાયોવડે તલ થકી લભ્ય હોય છે
 (તે પ્રમાણે) તે (ઉપાય) વડે લભ્ય હોય છે. ૩૫

હવે, પૂર્વોક્ત આત્મા આત્મવિદ્યા તથા તપવડે પ્રાપ્ત થાય તેનું તથા
 તેના ફક્ત આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૭ ૩ ૪ ૫
 સર્વવ્યાપિનમાત્માનં ક્ષીરે સર્પિરિવાર્પિતમ્ ।

૫ ૧૦
 આત્મવિદ્યાતપોભ્યાં તમુપલભ્ય વિમુચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અં ક્ષીર મધ્યે વ્યાપ્ત માખણની પેરે તે સર્વવ્યાપી આત્માને આત્મ-
 વિદ્યા તથા તપવડે પ્રાપ્ત કરવો ઘટે છે. ૩૬

x ટિપ્પણ ૩૪ જુઓ “ વદ્વેયંયાયોનિગતસ્ય...દેવૈર્વરવેન્નિગૂઢવત્ । ” (૧-૧૨-૧૪).

x ટિપ્પણ: ૩૫ જુઓ “ તિલ્લેનુંલં દયનીવ સર્પિઃ । ” (૧-૧૫).

પૂર્વોક્ત પ્રણવધ્યાન તેજ યોગ છે અને તે વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૩ ૨ ૪ ૫ ૬ ૭
ચદુક્ત^૧ પ્રણવધ્યાન^૩ સ યોગસ્તત્ર ચત્નવાન્ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૧
મનો બ્રહ્મણિ યુજ્ઞાનસ્તત્સાક્ષાત્કુરુતે ધિયા ॥ ૩૭ ॥

અં ભને (ઉપર) પ્રણવધ્યાન કહ્યું તે 'યોગ' છે. તે (યોગ) વિષે ચત્નકરનારો મનને બ્રહ્મ વિષે યુક્ત કરતાં પુદ્ધિ વડે (બ્રહ્મ)નો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૩૭

પૂર્વોક્ત યોગ સબંધમા આસન તથા પ્રત્યાહાર આદિતુ નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫
રો^૨તમૂર્ધસ્થાનેપુ ત્રિપુ દેહ^૩ સમુન્નતમ્ ।

૪ ૬ ૭ ૮ ૯
અવસ્થાપ્યાસનં જિત્વા પ્રત્યાહારં સમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

અં ઉર, (છાતી) બક્ષો તથા મસ્તક આ ત્રણુ સ્થાને દેહને રૂડી રીતે ઉત્તર અવસ્થાપિત કરી આસનને છાતી ઇન્દ્રિયોને વિષયો (ચક્રી) પાછી વાળખી ૩૮ હવે, ઇન્દ્રિયોના 'પ્રત્યાહાર' તુ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે —

૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
હૃદયક્ષાણાં નિરોધો યઃ પ્રત્યાહારઃ સ ઉચ્યતે ।

૧૧ ૧૦
જયત્પ્રાવલ્યમક્ષાણાં પ્રાણાયામેન ધૈર્યવાન્ ॥ ૩૯ ॥

અં હૃદયમધ્યે જે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ તે 'પ્રત્યાહાર' કહેવાય છે (તેથી) ધૈર્યવાન્ પુરુષે, ઇન્દ્રિયોના પ્રાણલ્યને પ્રાણાયામવડે છતવું. ૩૯ હવે, પ્રાણાયામવડે ઇન્દ્રિય-પ્રાણલ્યનો જય કેવી રીતે થાય તે નિરૂપણ કરે છે —

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
પ્રાણાધીનવ્યાવૃત્તિનામક્ષાણાં પ્રાણરોધનાત્ ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
નિરોધઃ સ્યાત્તત્શિત્તં ધારયેતાપ્રમાદતઃ ॥ ૪૦ ॥

અં પ્રાણનો નિરોધ થવાથી પ્રાણને-આધીનપ્રવૃત્તિવાળી-ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થાય તેથી ચિત્તને પ્રમાદ વિના એકાગ્ર કરવું. ૪૦ હવે, કેવા પ્રદેશમા ધ્યાન કરવું તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

* ટિપ્પણ ૩૭ ભુઓ " જુગલં પ્રથમે મન । " (૧-૧)

* ટિપ્પણ ૩૮ ભુઓ " ત્રિવ્રતતત્પાપ્ય ..મયાવદ્યમ્ । " (૧-૮).

समे शुचौ शर्करादिमशकादिविवर्जिते ।

मनोऽनुकूलेऽवस्थाय देशे ध्यानं समाचरेत् ॥ ४१ ॥

अ० ध्यान, समान पवित्र कांकरा-आदिथी तथा मन्थर-आदिथी रक्षित तथा मनने-अनुकूल-प्रदेश मध्ये रहने की रीते करवू. ४१
प्रकाशशान्धी पूर्वे योग करे सते, चित्तना स्वरूपनुं निरूपण करे छे:-

नाडीरूपाणि नीहारधूमान्यत्र विभान्ति चेत् ।

ब्रह्मसन्निधिमाप्ता धीरिति निश्चीयतां तदा ॥ ४२ ॥

अ० अर्ही (योगमां) (न्यारे) नाडीनां स्वरूप आकण तथा धुमादा जेवां
विलासे त्यारे बुद्धि प्रकाशभीप प्राप्त थयल छे ऐम निश्चय करवो. ४२
हवे, योगसिद्धिनां चिन्हातुं निरूपण करे छे:-

निर्जरत्ववितृष्णत्वशुभगन्धादि चेद्भवेत् ।

योगसिद्धिः प्रवृत्तेति ज्ञात्वा योगे स्थिरो भवेत् ॥ ४३ ॥

अ० (न्यारे) निर्जरत्व (जरारक्षितत्व) तृष्णारक्षितत्व (तथा) शुभगन्धा-
दि (उत्पन्न) थाय (न्यारे) योगसिद्धि प्रवृत्ता थर्ध ऐम नलीने योग विषे
स्थिर थवू. ४३

योग स्थिर थये आत्मप्रसाह अने आत्मप्रसाहथकी प्रकाशप्रसाह
सिद्ध थाय धत्यादि प्रणु श्लोकवउ योगक्षलनुं निरूपण करे छे:-

मेघच्छन्नं चन्द्रविम्बं मेघापायेऽतिनिर्मलम् ।

तथैव बुद्धिचांचल्यशान्तावात्मा प्रसीदति ॥ ४४ ॥

अ० (जे प्रभाणे) मेघावृत्त अन्तुं. पिम्प मेघनो नाश थये निर्मल थाय
ते; प्रभाणे जे आत्मा, बुद्धिनी अचलता शांत थये निर्मल थाय छे. ४४
पूर्वोक्त आत्मप्रसाहथकी प्रकाशप्रसाह सिद्ध थाय धत्यादि निरूपण करे छे:-

x टिप्पण्युः ४१ लुओ " समे...प्रयोजयेत् । " (२-१०).

x टिप्पण्युः ४२ लुओ " नीहारधुमार्क...योगे । " (२-११).

x टिप्पण्युः ४३ लुओ " पृथ्व्याप्यतेजोनिलते...वदन्ति । " (२-१२-१३).

x टिप्पण्युः ४४ लुओ " यथैवविम्बम्...मुच्यते सर्वपापैः । " (२-१४).

સ્વાત્મતત્ત્વપ્રસાદેન વ્રહ્મતત્ત્વં પ્રસીદતિ ।

શાસ્ત્રાદ્વુચ્ચં વ્રહ્મતત્ત્વમાત્મત્વેનાનુભૂયતામ્ ॥ ૪૫ ॥

અં પ્રહ્મતત્ત્વ સ્વાત્મતત્ત્વના પ્રસાદવડે સિદ્ધ થાય છે. (તેથી) શાસ્ત્ર-
યકી જાણેલ પ્રહ્મતત્ત્વનો આત્મસ્વરૂપે અનુભવ કરવો. ૪૫

એ રીત્યે પરમાત્માના સ્વરૂપનો તથા પરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી
પાપવિમુક્તિ થાય તે ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અજં ધ્રુવં માયિકૈસ્તૈઃ કાર્યૈઃ સર્વવિવર્જિતન્ ।

જ્ઞાત્વા દેવં પરાત્માનં સર્વપાપૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૪૬ ॥

અં અજન્મા નિશ્ચલ તથા તે સર્વ માયિકકાર્યોવડે રહિત પરાત્મદેવનો
સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વપાપો વડે વિમુક્ત થાય છે. ૪૬

પૂર્વોક્ત પરાત્મા સર્વવ્યાપક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एष देवः सर्वदिक्षु बह्व्यादिष्वखिलेषु च ।

वर्तते तं विचिन्त्याथ प्रणमेत्सर्वदेवतम् ॥ ૪૭ ॥

અં આ દેવ સર્વ દિશામાં તથા અસિ આદિ સમગ્ર (દેવતા) મધ્યે
વર્તે છે. તેથી તેનું ચિન્તન કરી સર્વ દેવસ્વરૂપ એવા તેને પ્રણામ કરવા. ૪૭

ઉત્તમ અધિકારી અર્થે તત્ત્વ તથા યોગનું ઉપર વર્ણન કર્યું હવે,
મન્દઅધિકારી અર્થે સોપાધિકતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે:—

તત્ત્વયોગૌ સમુદ્દિષ્ટાવુતામસ્યાધિકારિણઃ ।

અથ સોપાધિકં વસ્તુ મન્દં પ્રત્યર્મિધીયતે ॥ ૪૮ ॥

અં 'તત્ત્વ' તથા 'યોગ'નું ઉત્તમ અધિકારીના અર્થે રૂપીરીતે વર્ણન
કર્યું હવે, સોપાધિક-વસ્તુતત્ત્વનું મન્દ (અધિકારી) પ્રત્યે નિરૂપણ કરાય છે. ૪૮

હવે, માયોપાધિકકર્મશરના સ્વરૂપ આદિનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ
કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "મયે ધ્રુવ ।" (૨-૧૫).

x ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ "એવો દેવો પ્રદિશોનુસર્ગોઃ તસ્મિન્દેવાય નમોનમઃ ।" (૨-૧૬-૧૭)

ऐन्द्रजालिकवन्मायाजालवानेक ईश्वरः ।

नियच्छन्शक्तिभिलोकान्सृजते संहरत्यपि ॥ ४९ ॥

અં માયારૂપી જાલ વડે સંપન્ન એક ઇશ્વર, એન્દ્રજાલિક-ભાદ્રગર-ની પેરે નિયમન કરતો લોકોને શક્તિવડે સર્જે છે અને સંહાર કરે છે. ૪૯

પૂર્વોક્ત ઇશ્વર તે એક જ પ્રત્યગાત્મારૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

एक एवेश्वरस्तादृक् द्वितीयो नैव विद्यते ।

जनानां प्रत्यगात्माऽसौ जगत्सृष्ट्यादिकार्यापि ॥ ५० ॥

અં ઇશ્વર એકજ છે ખીજો તેવો વિદ્યમાન હોતો નથી જ. આ (ઇશ્વર), મનુષ્યોનો પ્રત્યગાત્મા તથા જગતની સૃષ્ટિ આદિનો સંપાદક છે. ૫૦

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરના (વિરાટ્ સ્વરૂપ આદિતું) નિરૂપણ કરે છે:-

स विराड्रूपतां प्राप्य विश्वतश्चक्षुरादिमान् ।

सर्वेषां चक्षुराद्या ये तदीया एव तेऽखिलाः ॥ ५१ ॥

અં તે (ઇશ્વર) વિરાટ્ સ્વરૂપને પામી ચોમેર ચક્ષુ આદિ વડે સંપન્ન થાય છે. જે સર્વ (પ્રાણિઓ)નાં ચક્ષુ આદિ હોય છે તે સમગ્ર તેનાં જ (સ્વરૂપ) છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત પરાત્મદેવની પ્રાર્થના અન્તઃકરણશુદ્ધિ અર્થ કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

यो देवानामिति प्रोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तमीश्वरम् ।

मुमुक्षुः प्रार्थयेत्तैव सदा बुद्धिविशुद्धये ॥ ५२ ॥

અં મુમુક્ષુએ, 'જે દેવોનો (ઉત્પત્તિ આદિ રૂપ છે)' ઇત્યાદિ ત્રણ મંત્રોવડે (જેતું) નિરૂપણ કરેલ છે) તે ઇશ્વરની બુદ્ધિશુદ્ધિ અર્થ સદા પ્રાર્થના કરવી જ. ૫૨

હવે, પૂર્વોક્ત બુદ્ધિશુદ્ધિના ફેલતું નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૫૧ ભુઓ "વિશ્વતશ્ચક્ષુ." (૨-૨).

x ટિપ્પણ: ૫૨ ભુઓ "યોદેવાનાં...પુણં જગત્!" (૨-૪-૫-૬).

તતઃ શુદ્ધમતિર્બ્રહ્મ^૩ સર્વમૂતૈર્વસ્થિતમ્ ।

અન્તર્વહિશ્ચ^૧ સંવ્યાસં^૭ જ્ઞાત્વા^૯ સ્યાન્મૃત્યુવર્જિતઃ ॥ ૫૩ ॥

તેથી, શુદ્ધિશુદ્ધિ થયે બ્રહ્મ સર્વભૂતો મધ્યે રહેતું છે તથા તે અંદર અને બહાર વ્યાપ છે એમ જાણી અમર થાય. ૫૩

જે કોઈ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મપુરૂષને જાણે તે અમૃતસ્વરૂપ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વેતાશ્વતરનામાહ^૩ પુરુષં વૈદ્મિ^૫ તં પ્રમુમ્ ।

અન્યોઽપિ^{૧૦} તં વિદિત્ત્વૈવા^{૧૧} મૃત્યુમત્યૈતિ^૭ નાન્વથા ॥ ૫૪ ॥

અં શ્વેતાશ્વતરનામનો હું તે શક્તિમાય પુરૂષ-પરમાત્મા-ને જાણું છું. એ રીત્યે અન્ય પણ તેને જાણીને મૃત્યુનું ઉત્તરધન કરી શકે. અન્ય મકારે તેમ થાય નહી. ૫૪

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મપુરૂષ તે અદ્વય સ્વરૂપ છે અને સર્વ જગત્ તે વડે પૂર્ણ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યસ્માત્પરં^૧ નાપરં^૩ વા^૪ કિંચિદસ્તિ^૫ તદ્દ્વયમ્ ।

વૃક્ષવન્નિશ્ચલં^{૧૦} તેન^{૧૧} પૂર્ણં^{૨૨} સર્વામિદં^{૨૧} જગત્ ॥ ૫૫ ॥

અં જે થકી કાંઈ શ્રેષ્ઠ વા કનિષ્ઠ હોતું નથી. તે અદ્વય (તત્ત્વ) વૃક્ષની ધેર નિશ્ચલ (છે) તે વડે સર્વ જગત્ પૂર્ણ છે. ૫૫

પૂર્વોક્ત અદ્વય નિરૂપાધિક તત્ત્વને જાણનાર, અમૃત સ્વરૂપ થાય અને ન જાણનાર હુબ્ધી થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યત્તદ્વિદુર્મૃત્યુહીનાસ્તે^૨ સ્યુર્યૈ^૫ તુ^૪ ન તદ્વિદઃ ।

તૈ^{૧૧} દુઃસ્વમેવ^{૧૦} ગચ્છન્તિ^{૧૪} ન તસ્તોપાધિકૈક્ષણે ॥ ૫૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૫૩ જુઓ " તત.પરં...અમૃતા મરિતિ । " (૧-૭).

x ટિપ્પણ: ૫૪ જુઓ " વેદાદનેત...વિચિતેઽવનાય । " (૧-૮).

x ટિપ્પણ: ૫૫ જુઓ " યસ્માત્પર...દુઃસ્વમેવાપિચિન્તિ । " (૧-૪-૧૦).

x ટિપ્પણ: ૫૬ જુઓ " સર્વાનનવિતોમોઃ । " (૧-૧૧).

અં જેઓ આ (અદ્યત્તત્વ)નો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓ અમૃત સ્વરૂપ થાય છે કિન્તુ (જે) તેનો સાક્ષાત્કાર કરતા નથી તેઓ દુઃખને જ પામે છે. તે (દુઃખ) સોપાધિકતત્વના દર્શન વડે (ટળે નહીં). ૫૬

પૂર્વોક્ત નિરૂપાધિક આત્માના દુર્લક્ષ્યત્વ આદિનું નિરૂપણ કરે છે:--

દુર્લક્ષ્યો^૧ નિરૂપાધ્યાત્મા^૨ સૂક્ષ્મધીવર્જિતૈર્ન^૩ રૈઃ ।

સુલક્ષ્ય^૪ એવ સોપાધિસ્તસ્માદેવ^૫ સ્મરેદમૂમ્ ॥ ૫૭ ॥

અં નિરૂપાધિક આત્મા સૂક્ષ્મશુદ્ધિરહિત મનુષ્યોને દુર્લક્ષ્ય (હોય છે). (કિન્તુ) સોપાધિક આત્મા સુલક્ષ્ય (હોય છે) તેથી એ રીતે, આ (સોપાધિક આત્મા)નું સ્મરણ કરવું. ૫૭

હવે, પૂર્વોક્ત સોપાધિક આત્માનું આર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:--

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ^૧ સર્વભૂતયુહાશયઃ ।

વશી^૨ સર્વસ્ય^૩ લોકસ્ય^૪ સ્થાવરસ્ય^૫ ચરસ્ય^૬ ચ ॥ ૫૮ ॥

અં (આત્મા) સર્વભણી સુખ નેત્ર તથા શ્રીવા વાળો, સર્વ પ્રાણીઓની ખુદ્ધિશુદ્ધિ વિષે શયન કરનાર, સર્વ સ્થાવર અને જંગમ લોકોનો નિયામક-૫૮

વિશ્વાકારજનેઃ^૧ પ્રાકચ^૨ સર્વવ્યવહૃતિક્ષમઃ ।

અપાણિપાદો^૩ જવનો^૪ ગૃહીતા^૫ સર્વશક્તિયુક્ ॥ ૫૯ ॥

અં અને (જે) વિશ્વસ્વરૂપની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ વ્યવહાર પ્રવૃત્ત કરવાને સમર્થ હસ્તપાદરહિત (છતાં) દ્વરગમન કરનાર (સર્વનું) ગૃહણ કરનાર (તથા) સર્વશક્તિસંપન્ન છે. ૫૯

અણોરણીયાન્દુર્લક્ષ્યો^૧ મહીયાન્મહતઃ^૨ સ્ફુટઃ ।

ઈત્યાત્માનં^૩ શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા^૪ પश्यतो^૫ નાસ્તિ^૬ દુઃખિતા ॥ ૬૦ ॥

અં (જે) ઝીણા થકી ઝીણો દુર્લક્ષ્ય મોટા થકી મોટો (તથા) સ્પષ્ટ (છે) એમ આત્માને શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા નેનારને દુઃખપણું હોય નહીં. ૬૦
સ્પૂલદર્શિએ તે પૂર્વોક્ત સોપાધિક સ્વરૂપની ઉપાસના કરી છેવટ નિરૂપાધિક તત્વનો યોધ મેળવવા પ્રાર્થના કરવી ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:--

સ્થૂલદર્શી^૨ તુ^૧ સાકાર^૩ સાવાત્મ્યે^૪ વાસિતે^૫ સાતિ ।

નિરાકારં^૬ તત્^૭ વૌહું^૮ પ્રાર્થયતૈશ્વરં^૯ વપુઃ ॥ ૬૧ ॥

અ૦ કિન્તુ, સ્થૂલદર્શી (મગુચ્ચે) સાકાર સાર્વાત્મ્યસ્વરૂપ વિષે સ્થાપિત સતે તે (સ્વરૂપ યજ્ઞી) નિરાકાર તત્ત્વને ઉપદેશ મેળવવા (પૂવોક્ત) ઐશ્વરી સ્વરૂપની પ્રાર્થના કરવી. ૬૧

હવે, 'એ એક, બતિરહિત'-ઇત્યાદિષ્ટે (પરમાત્માની) સ્તુતિ કરી માયા તથા જીવના તથા જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા આરંભ કરે છે—

ય^૧ ઈકૌ^૨જ્વર્ણ^૩ ડ્યાદિ^૪ સ્તુવન્મન્ત્ર^૫ચતુષ્ટયાત્ ।

પ્રાર્થ્યા^૬થ માયાર્જીવૌ^૭ ચ^૮ બુદ્ધસુતૌ^૯ ત્રિચારયેત્ ॥ ૬૨ ॥

અ૦ 'એ એક, બતિરહિત'-ઇત્યાદિ વ્યાર મત્રોવડે સ્તુતિ સાથે પ્રાર્થના કરી તે પછી માયા તથા જીવનો અને જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો વિચાર કરવો. ૬૨

હવે, પૂવોક્ત માયાના ગુણોનું તથા તેને સેવનાર તથા ઊડનાર પુરૂષનું બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે—

લોકે^૧ કાચિદ્જા^૨ વર્ણત્રયોપેતા^૩ વહુ^૪ પ્રજાઃ ।

સૃજતે^૫ તામજઃ^૬ કશ્ચિત્સેવતે^૭જન્યસ્તુ^૮ તાં^૯ ત્યજેત્ ॥ ૬૩ ॥

અ૦ કોઈ અજ, કોઈ (કાળી ધોળી આદિ) ત્રણ વર્ણોવડે યુક્ત શ્લોક વિષે પ્રસિદ્ધ અનેક પ્રબંધને અભ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું સેવન કરે છે કિન્તુ, ખીન્ને તે અબંધનો ત્યાગ કરે છે ૬૩

હવે, પૂવોક્ત અબંધના દ્વષ્ટાતને માયા વિષે ઘટાવે છે—

તેજો^૧જ્વનાત્મિકા^૨ તદ્વન્માયા^૩ વર્ણો^૪સ્ત્રિભિર્યુતા^૫ ।

આસક્તૌ^૬ ભજતે^૭ માયાં^૮ વિરક્તસ્તુ^૯ વિમુચ્ચતિ ॥ ૬૪ ॥

અ૦ તે પ્રમાણે, તેજ જલ તથા અન્નાત્મિકા માયા ત્રણ વર્ણોવડે યુક્ત, (હોય છે) વિષયી (અજ્ઞાની પુરૂષ) તેનું સેવન કરે છે કિન્તુ, વિરક્ત (જ્ઞાની) તેનો ત્યાગ કરે છે ૬૪

x ટિપ્પણ ૧૨ જુઓ "ય ઈકો...મુક્તમોગમજોન્ય" (૪-૨-૫)

हवे, कर्ता तथा अकर्ता लोकात्ता अने अलोकात्ता आदिना स्वप्नं तथा ते लक्ष्यनार विरक्त पुत्रपने शुं इलप्राप्ति थाय ते धत्यादिकनुं चार स्वोक्तवडे निरूपण करे छेः--

विरक्तः कर्त्रकर्तारौ विचिन्त्यास्वस्य विग्रहे ।

चिच्छायावानहंकारः कर्ता चिद्भाति केवला ॥ ६५ ॥

अ० विरक्त (पुत्रपे) कर्ता तथा अकर्ताता स्वप्नं चिन्तन करतुं. पोताना इहमध्ये चिच्छायावान् अहंकार ते 'कर्ता' छे). चैतन्य, केवल अेकलुं (अकर्तापे) लासनाइ होय छे. ६५

हवे, पक्षीना दृष्टांतपूर्वक (एव-ध्वरतुं) लोकात्ता तथा अलोकात्तास्वप्नं निरूपण करे छेः--

पादपे क्षुधितः पक्षी फलमत्तीतरः पुनः ।

पश्यन्नास्ते तथा विद्याद्भोक्तृत्साक्षिणावुभौ ॥ ६६ ॥

अ० (ने प्रभावे 'अेक) पक्षी लूयुं (सतुं) वृक्ष मध्ये इल भाय छे (अने) पीणुं पुनः इलदर्शन करतुं जेसी रडे छे ते प्रभावे लोकात्ता तथा तेना साक्षी उलयने लणवा. ६६

साक्षि विषे चिच्छायागत लोकात्तापणुना आशय करातां मोहवथात शोक्तप्राप्ति थाय धत्यादि निरूपण करे छेः--

चिच्छायागतभोक्तृत्वं साक्षिण्यारोप्यते भ्रमात् ।

अनीश्वरोऽयं साक्षीति शोको भवति मोहतः ॥ ६७ ॥

अ० चिच्छायागत लोकात्तापणुना भ्रम यकी साक्षी चैतन्यमध्ये आशय कराय छे (तेथी) आ साक्षी अनीश्वर छे अेम (समल) मोहयकी शोक्त उरपन्न थाय छे. ६७

पूर्वोक्त लोकात्तापणु एव पोताना यथार्थ ध्वरस्वप्नने लणु छे त्यादे शोक्तनिर्मुक्ता यध स्वविभूतिने पागे अेम इलोकितनुं निरूपण करे छेः--

नित्यतृप्तेश्वरत्वं तत्साक्षितत्वं तदीक्षते ।

यदा तदा वीतशोको महिमानमवाप्नुयात् ॥ ६८ ॥

અં બ્યારે તે (લોકતાણવ) તે સાક્ષીતત્વના નિત્યતુમ્-ઇશ્વર-પણાનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તે શેષકરહિત (અતો) ચોતાની વિકૃતિને પામે છે. ૬૮

પૂર્વોક્ત ઇશ્વર-આત્મ-સ્વરૂપને બાણુનાર કૃતકૃત્ય થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

ऋचौ देवाश्च शब्दार्था यस्मिन्नात्मनि कल्पिताः ।

यस्तं न वेद तस्यर्चा किं स्याद्यौ वेत्स्यसौ कृती ॥ ६९ ॥

અં જે (પુરૂષ), ઋચાઓ દેવો અને શબ્દ તથા અર્થ જે આત્મા વિષે કલ્પિત હોય છે તે (આત્મા)ને બાણુ નહીં તેને ઋચા શું કરે? જે. (તેને) બાણુ તે કૃતકૃત્ય (થાય છે.) ૬૯

પૂર્વોક્ત માયાવી ઇશ્વર છંદ્યશાદિક જગતને રચી પોતે દેહવિષે જીવરૂપે પ્રવેશે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

छन्दांसि यज्ञानन्यच्च मायावी सृजतेऽखिलम् ।

जीवात्मना प्रविश्यास्ते सन्निरुद्धो वपुष्ययम् ॥ ७० ॥

અં માયાવી ઇશ્વર વેદો યજ્ઞો અને અન્ય સમગ્ર જગતને સર્જે છે, (તે પછી) આ (ઇશ્વર) દેહમંથે જીવસ્વરૂપે પ્રવેશ કરી છેક બંધન પામેલો રહેલો છે. ૭૦

પ્રકૃતિને માયારૂપ અને માયાવીને મહેશ્વરરૂપ બાણુવાં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ ७१ ॥

અં પ્રકૃતિને માયાજ બાણુવી. માયાવીને મહેશ્વર જ બાણુવો. આ સર્વ જગત તેના (મહેશ્વરના) અવયવો વડે જ વ્યાપ્ત છે. ૭૧

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરના યથાર્થસ્વરૂપજ્ઞાનના ફલતું નિરૂપણ કરે છે:--

x ટિપ્પણુ: ૬૯ બુઓ " ઋચો બક્ષરે...સમાસતે " (૪-૮).

x ટિપ્પણુ: ૭૦ બુઓ " છન્દાસિ...સન્નિરુદ્ધઃ । " (૪-૧).

ईशो^२ यः^१ स्वत^३ एकः^४ सन्^५ जीवाकारैरनेकशः^६ ।

योनिं^६ योनिं^{१०} व्रजत्येतमीशं^{११} ज्ञात्वा^{१२} न संसरेत्^{१३} ॥ ७२ ॥

અં ને ઇશ્વર પોતે એક સતો જીવસ્વરૂપે અનેકપ્રકારે લિન્ન લિન્ન યોનિને પામે છે તે ઇશ્વરનો અનુભવ કરીને સંસારને ન પામે. ૭૨

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરની ઉપાસના કરતાં જ્ઞાનના અદૃષ્ટ પ્રતિબંધો નિવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

प्रतिबन्धस्य^१ बाहुल्याद्यो^२ देवेत्यादिमन्त्रतः^३ ।

पुनः^४ पुनर्भजेते^५ प्रतिबन्धनिवृत्तये^६ ॥ ७३ ॥

અં પ્રતિબંધની પુષ્ટળતા હોય છે તેથી પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવા અર્થે 'યો દેવ' ઇત્યાદિ મન્ત્રપૂર્વક ઇશ્વરની વારંવાર ઉપાસના કરવી. ૭૩

પૂર્વોક્ત અદૃષ્ટ પ્રતિબંધ ઉપાસનાધકી ટળે અને દૃષ્ટ પ્રતિબંધ વિચારવડે ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अदृष्टप्रतिबन्धो^१ यो^२ निवर्त्य^३ भजनेन^४ तम्^५ ।

दृष्टा^६ यः^७ प्रतिबन्धस्तं^८ विचारेण^९ जयेत्पुनः^{१०} ॥ ७४ ॥

અં ને અદૃષ્ટ પ્રતિબંધ હોય તેને (પૂર્વોક્ત પ્રકારના મન્ત્રવડે) ઉપાસના વડે નિવૃત્ત કરી, ને પ્રતિબંધ દૃષ્ટરૂપ હોય તેને પુનઃ વિચારપૂર્વક જીતવો. ૭૪

પૂર્વોક્ત આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

सूक्ष्मैभ्यः^१ परमाणुभ्यो^२ऽप्यतिसૂक्ष्मो^३ न^४ लक्ष्यते^५ ।

वहिर्मुखैः^६ स्वतः^७ सौर्यं^८ विश्वं^९ व्याप्या^{१०}ऽवतिष्ठते^{११} ॥ ७५ ॥

અં સૂક્ષ્મ પરમાણુધકી પણ અતિસૂક્ષ્મ (આત્મા) બહિર્મુખ પુરૂષો

x દિપ્પણ: ૭૨ જુઓ "યોયોનિ...જ્ઞાન્તિમત્યન્તમેતિ ।" (૪-૧૧).

x દિપ્પણ: ૭૩ જુઓ "યો દેવાના પ્રમવર્ધ્યોન્દવધ...મૃત્યુપાર્તાવિતર્તિ ।" (૪-૧૨-૧૫).

x દિપ્પણ: ૭૪ જુઓ "ધૃતાશરનગ્ઢનિવાતિમૂર્મ...ય એતદ્વિદુરમ્પ્રાસ્તે મવન્તિ ।"

(૪-૧૧-૧૭).

વડે લક્ષિત થતો નથી કિન્તુ) તે આ (આત્મા) ચોતે વિશ્વને વ્યાપીને અવસ્થિત હોય છે. ૭૫

જગતના પાલન કર્મવડે પૂર્વોક્ત ઇશ્વરની અસ્થિતતા આરંભમાં સિદ્ધ થાય છે અને પ્રદ્યુમ્નિ આદિ યોગવડે તેના સ્વરૂપને જાણે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

જગતઃ^૧ પાલનેનાયમસ્તીત્યાદૌ^૨ વિવુઘ્યતામ્^૩ ।

બ્રહ્મર્ષયો^૪ દેવતાશ્ચ^૫ યોગેનૈતં^૬ વિજાનતે ॥ ૭૬ ॥

અં જગતનું પાલન કરે છે તે (કર્મ)વડે આ (ઇશ્વર) “છે” એમ આરંભમાં જાણવું. પ્રદ્યુમ્નિ અને દેવતાઓ આ (આત્મા)ને યોગવડે અનુભવે છે. ૭૬ પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વ સૂક્ષ્મપુદ્ધિવડે જ અનુભવાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

ક્ષીરે^૧ ઘૃતનિમિત્તં^૨ યત્તારં^૩ તદ્દ્દમિતેક્ષ્યતે^૪ ।

તથા^૫ ઘૃત્તિનિરોધિન્યા^૬ સૂક્ષ્મં^૭ વસ્તુ^૮ ધિયેક્ષ્યતામ્^૯ ॥ ૭૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) ક્ષીરમધ્યે જે ઘૃતનિમિત્તક સાર(રૂપ) માખણ રહેતું છે તેનો અનુભવ પુદ્ધિમાત્ર (પુરૂષ)ને થાય તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મવસ્તુનો અનુભવ ઘૃત્તિના નિરોધકરનારને પુદ્ધિવડે થાય. ૭૭

પૂર્વોક્ત આત્મતત્ત્વ દિવસરાત્ર તથા પરિમાણથી રહિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

દિવારાત્રિસ્તમશ્ચાન્યદ્યસિન્નાસ્તિ^૧ ન કિચ્ચન^૨ ।

નાર્ધ્વં^૩ ન તિર્યક્તદ્વસ્તુ^૪ ન દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય^૫ વિદ્યતે ॥ ૭૮ ॥

અં જે વિષે દિવસરાત્રિ અન્ધકાર અને અન્ય કાંઈ હોતું નથી (અને) જે હૃદય (કે) વાંકું નથી તે આત્મતત્ત્વ (છે). આનો દૃષ્ટાન્ત વિદ્યમાન હોતો નથી. ૭૮

વળી, પૂર્વોક્ત આત્મા દૃષ્ટિગોચર ન હોવાથી તેની અન્તર્દૃષ્ટયા ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

* દિપ્પણ ૭૮ શુભો “ વદા તમસ્તં ન દેવા ન રાત્રિ...યસ્ય નામ મહયવા । ” (૪-૧૮-૧૯)

^૨ અધશ્ચો^૩ર્ધ્વ^૪ દિશઃ^૬ સર્વા^૫ ભ્રાજતે^૮ ઽસૌ^૧ પ્રકાશયન્^૭ ।

^{૧૨} ભારં^{૧૩} વહેત્યા^૯ ઽનઙ્ગાન્જગદ્ધારં^{૧૪} વહેત્યા^{૧૫} ॥ ૮૩ ॥

અં આ (ઇન્ધર) નીચે ઉપર એમ સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતો પ્રકાશે છે. જે પ્રમાણે બળદ ભાર વહે તેમ તે જગતનો ભાર વહે છે. ૮૩

પૂર્વોક્તા ઇન્ધર જ સત્વાદિક ત્રણે ગુણોનો વિનિયોગ કરે છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ યો^૩ ભાવાન્ક્ષીર^૨ વીજાદીન્દધિ^૪ વૃક્ષાદિ^૫ રૂપતઃ ।

^૫ પરિણામં^૬ નયેત્સૌર્યં^૭ ગુણાં^૮ સ્ત્રીન્વિનિયો^{૧૦} જયેત્^૯ ॥ ૮૪ ॥

અં જે ક્ષીર તથા ઘીજ આદિ પદાર્થોને દહીં તથા વૃક્ષાદિરૂપે પરિણામને પમાડે તે આ (ઇન્ધર) ત્રણ ગુણોનો વિનિયોગ કરે. ૮૪

અવિદ્યાકૃત ઇન્ધરસ્વરૂપનો ઉપસહાર કરે છે:—

^૩ અવિદ્યાકૃત^૧ મીશત્વં^૨ તદિદં^૪ સ્પષ્ટ^૫ મીરિતમ્ ।

^૬ વેદગુહ્યો^૭ ઽપનિપદા^૮ તસ્ય^૯ તત્ત્વમુદીરિતમ્ ॥ ૮૫ ॥

અં તે આ અવિદ્યાકૃત ઇન્ધરપણાનુ (એ) સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું. તેના રહસ્યનું, વેદના રહસ્યરૂપે ઉપનિષદ્વડે વર્ણન કરેલું છે. ૮૫

હવે, અવિદ્યાકૃત જીવના સ્વરૂપનું ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ અવિદ્યાકૃત^૧ જીવત્વમથ^૨ સ્પષ્ટ^૪ મુદીર્યંતે ।

^૬ સત્ત્વં^૭ રજસ્તમશ્ચૈતિ^૮ ગુણૈર્જીવઃ^{૧૦} સમન્વિતઃ ॥ ૮૬ ॥

અં હવે, અવિદ્યાકૃત જીવપણાનુ સ્પષ્ટ વર્ણન કરાય છે. જીવ, રજ તથા તમ એમ ગુણોવડે યુક્ત છે. ૮૬

તે જીવ, કર્મકર્તા તથા ફલભોક્તા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ સ^૨ ફલાર્થ^૩ કર્મ^૪ કુર્યાન્નુવન્તે^૬ તસ્યૈવ^૫ તત્ફલમ્ ।

^{૧૧} દક્ષિણોદગધોમાર્ગેઃ^{૧૨} સંસરત્યેષ^{૧૦} કર્મભિઃ ॥ ૮૭ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૩ ભુઓ "દ્વે અક્ષરે મદ્યરે ત્વન્તે...તદ્વેદ ગુપોપનિવત્સુ ગૃહમ્ ।" (૫-૨-૬)

x ટિપ્પણ. ૮૬ ભુઓ "ગુણાન્વયો ય ફલકર્મકર્તા...ત ચાનન્વાય કમ્પ્યતે ।" (૫-૭-૮-૯).

અં તે જીવ ક્ષાર્થ કર્મ કરે છે. તે તેનું જ ક્ષલ લોગવે છે. આ (જીવ) દક્ષિણાયન ઉત્તરાયન તથા અધોમાર્ગવડે કર્મવડે કરીને સંસારને પામે છે. ૮૭ હવે, તે જીવના પરિભ્રાણુનું તથા તે અહંકારોપાધિક સતો સંકલ્પાધિક જીવમુદ્ધિનો કર્તા હોવાનું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અંગુષ્ઠમાત્રહ્રાન્નિષ્ઠઃ સ્વપ્રકાશઃ સં સૂર્યવત્ ।

અહંકારોપાધિકઃ સન્ સંકલ્પાન્કરોતિ વહૂન્ ॥ ૮૮ ॥

અં અંગુઠાના પરિભ્રાણુ જેવડો હૃદય વિષે રહેલો તે (જીવ) સૂર્યનીપેરે સ્વપ્રકાશ(છે). [તે] અહંકારરૂપી ઉપાધિવડે સુક્ષ્મ સતો અનેક સંકલ્પો કરે છે. ૮૮ ચૈતન્ય (જીવાત્મા) બુદ્ધિવૃત્તિવિશિષ્ટ થતા ભિન્નસ્વરૂપવાળો થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બુદ્ધિવૃત્ત્યાત્મચૈતન્યસંયોગાદેષ ચૈતનઃ ।

સં સંકોચવિકાસાભ્યાં તૈસ્તૈર્દેહૈઃ સમો ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥

અં આ તેજ ચૈતન્ય, બુદ્ધિવૃત્ત્યાત્મક ચૈતન્યના સંયોગ થકી સંકોચ અને વિકાસને લઈ તે તે દેહોસમાન થાય. ૮૯

પૂર્વોક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે:—

૩૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ નૈવ ચાયં નપુંસકઃ ।

૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩
યદ્યચ્છરીરમાદત્તે તેન તેન સ કથ્યતે ॥ ૯૦ ॥

અં આ (જીવાત્મા) સ્ત્રીરૂપ નથીજ પુરૂષરૂપ નથી અને તે નપુંસકરૂપ નથી જ. તે જે જે દેહને ગૃહણ કરે તે તે સ્વરૂપે તેનું વર્ણન કરાય છે. ૯૦ હવે, કાલ તથા સ્વભાવ-આદિ કહેવાતાં જગતનાં કારણોનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાધીનજીવેશાબુક્તૌ યત્તત્ત્વમેતયૌઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
તદ્વિદ્યાસિદ્ધયે કાલસ્વભાવાદીન્વિચારયેત્ ॥ ૯૧ ॥

અં અવિદ્યાને આધીન એવા જીવ તથા ઇશ્વરનું વર્ણન કર્યું (હવે) જે તે બંનેનું તત્ત્વ છે તે તત્ત્વવિદ્યાની સિદ્ધયર્થ કાલ તથા સ્વભાવ-આદિનો વિચાર કરવો. ૯૨

ઉત્પત્તિ-વિનાશપણ હોવાથી પૂર્વોક્ત કાલાદિકનુ જગતના કારણ-હોવાપણુ ઘટે નહિ કિન્તુ, માયાવીદેવનુ તે કારણપણુ ઘટે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મૂલકારણતૈતેવાં ન યુક્તા જનિમત્વતઃ ।

દેવસ્ય માહિમા યોઽસૌ માયાદ્યસ્નસ્ય યુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અં આ (કાલાદિકના) ઉત્પન્નહોવાપણુને લીધે, આ (કાલાદિક)નુ જગત-મૂલકારણપણુ ઘટે નહીં (કિન્તુ) તે દેવનો માયાસગ્રહ મહિમા, તેને તે (જગતનુ-મૂલકારણપણુ) ઘટે કર

પૂર્વોક્ત દેવ (આત્મા), તેની માયાસગ્રહવિભૂતિવડે કાલાદિકસર્વાની કલ્પના કરનાર છે તેથી તે કાલાદિકથી લિન્ન છે ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

તન્મહિન્નાવૃતં સર્વં કાલં ચ કલંચત્યસૌ ।

ભૂતભવ્યાદિરૂપેણ મિન્નોઽસૌ જાયતે તતઃ ॥ ૧૩ ॥

અં આ (આત્મદેવ) ચેતાની (માયાસગ્રહ) વિભૂતિવડે આવૃત-વ્યાપ્ત-સર્વજગત તથા કાલની કલ્પના કરે છે તેથી, તે ભૂત તથા ભવિષ્યાદિ (કાલ) પૂર્વક લિન્નસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩

જલ તથા અગ્નિ આદિ ભૂતોની ઉત્પત્તિ સાથે જ તેમનો શીત તથા ઉષ્ણાદિ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તથા યદચ્છા આદિ પૂર્વોક્ત જગતકારણો માયિક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

જલાન્યાદિસમુત્પત્તૌ સ્વભાવઃ સહ જાયતે ।

યદચ્છા પંચમૂતાની પ્રધાનં ચૈતિ માયિકમ્ ॥ ૧૪ ॥

અં 'સ્વભાવ', જલ તથા અગ્નિ આદિ સમુત્પન્ન થયે તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. યદચ્છા પંચમહાભૂત તથા પ્રધાનતત્ત્વ માયિક છે ૬૪

હવે, ક્ષિતિ નિરૂપણ કરે છે —

* ટિપ્પણુ ૬૨ શુઓ "સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ પ્રાપ્યતે વદ્યવર્ષ ।" (૬-૧)

* ટિપ્પણુ ૬૩ શુઓ "વેનાતત તિત્વ ..કાલેન પંચાત્મગુણધર્મમ્ ।" (૬-૨-૩)

૩ ૪ ૫ ૧ ૨
મૂલકારણતાઽસ્ત્યેવ માયાયા જન્યભાવતઃ ।

૮ ૯ ૧૦ ૭
અવાન્તરં કારણત્વં કાલાદીનાં ભવત્વિદમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં (કાલાદિક) માયાના કાર્યરૂપે હોવાથી માયાનુંજ મૂલકારણપણું સિદ્ધ થાય છે. કાલાદિકનુ આ ગૌણકારણપણું ભલે હો. ૯૫

હવે દેહ, માયા મહત્ત્વ તથા અહંકાર તથા ભૂમિ આદિ આઠ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
एकं प्रधानं द्वै पुण्यपापे सत्वादिकास्त्रयः ।

૭ ૮ ૧૧ ૧૦
अष्टौ प्रकृतयो भूमिमुख्यास्तेर्जायते वपुः ॥ ૧૬ ॥

અં એક પ્રધાનતત્ત્વ, બે પુણ્ય તથા પાપ, સત્વાદિક ત્રણ ગુણો (તથા) ભૂમિપ્રધાન (પંચમૂલો) [આ] આઠ પ્રકૃતિઓ (છે) તે વડે દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૬

પૂર્વોક્ત માયાવી ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત નિર્માણ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
यो मायावी स सर्वेषामादिः कालत्रयात्परः ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨
विश्वरूपं स्वचित्तस्थं तमुपास्य प्रसादयेत् ॥ ૧૭ ॥

અં જે (પૂર્વોક્ત) માયાવી-ઇશ્વર-(છે) તે સર્વ (પદાર્થો)ના આદિરૂપ ત્રણે કાલ થકી પર (છે). તે સ્વચિત્તસ્થ વિશ્વબ્રહ્મસ્વરૂપની ઉપાસના કરીને નિર્માણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. ૯૭

વળી, તે ઇશ્વરના વિશેષ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવા હૃદયવિષે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

पर-श्रेष्ठ-(छे) (तेधी) धर्मने-पुष्टयने-लावनाश, पापाने टाजनाश ते स्वचित्तस्थ (देव)नो साक्षात्कार करवो. ९८

इवे, पूर्वोक्ता धश्वरता प्रसादथकी भक्षेश्वर-परमात्मा-नो साक्षात्कार थाय धत्यादि निरूपण करे छे:-

विष्णवादीनामीश्वराणा परमं तं महेश्वरम् ।

देवानां परमं देवं विदामोऽस्य प्रसादतः ॥ ९९ ॥

अ० आ (धश्वर)ना प्रसादथकी ते विष्णु-आदि-धश्वरे मध्ये महेश्वर देवाना परमदेवने अमे साक्षात्कार करीजे छीजे. ९९

पूर्वोक्त देवने देव परमात्मा अशरीरी तथा निरिन्द्रिय आदिरूपवाणे छे तेनुं तथा तेनी अल तथा ज्ञानक्रिया आदि अचित्य-श्रेष्ठ-शक्ति आदित्र निरूपण करे छे:-

न तस्य वपुरक्षं च विद्यते तत्समोऽपि न ।

परास्य शक्तिर्विधा चलज्ञानक्रियादिका ॥ १०० ॥

अ० तेने शरीर अने धन्द्रिय होवा नथी. तेना समान कोछ नथी. आ (परमात्मा)नी जलक्रिया तथा ज्ञानक्रिया-आदि-शक्ति श्रेष्ठ (छे). १००

पूर्वोक्त परमात्मा सर्वे लोवने अधिपति तथा सर्वकारणरूप तथा अधिष्ठानरूप छे धत्यादि निरूपण करे छे:-

सोऽधिष्ठानतया सर्वकारणं करणाधिपाः ।

ये जीवा अधिपस्तेषां नान्योऽस्याधिपतिर्भवेत् ॥ १०१ ॥

अ० ते (परमात्मा) अधिष्ठानरूपवाने लोवने सर्व (जगतना) कारणरूप (छे). जे धन्द्रियेना अधिपतिरूप लोवे (होय छे) तेने (ते) अधिपति छे. जीने कोछ आने अधिपति न होय. १०१

पूर्वोक्त परमात्मा सर्वव्यापी छे धत्यादि आर श्लोकोवठे निरूपण करे छे:-

* द्विपद्य १०० लुभो " तमीश्वरणां परमे महेश्वर...ज्ञानवत्क्रिया च । " (१-७-८).

* द्विपद्यः १०१ लुभो " न तस्य कश्चित्तरस्ति लोक । " (१-९-१०).

અં સર્વં ઈશ્વર જ વિશ્વસંપાદક કાલરૂપ, (અને) કાલ, સર્વાદિ ગુણોના પ્રકાશક (છે). માયા તથા જીવનો નિયામક તે (ઈશ્વર) સંસાર તથા મોક્ષનું કારણ છે. ૧૧૦

બાહ્યબુદ્ધિની શાંતિ અર્થે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિદ્યા^૪ફલમિદં^૩ વાહ્યધીયોગં^૧ સ્યાત્કદા^૫ચન^૨ ।

તદ્દીશાન્ત્યૈ^૬ પ્રાર્થયેત^૭ તં^૮ યો^૯ બ્રહ્માણમીશ્વરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અં બાહ્યવિષયક બુદ્ધિયોગ કદાચિત્ વિદ્યાના ફલરૂપે પરિણામે તથી તે (બાહ્યબુદ્ધિ)ની શાંતિ અર્થે 'જેણે બ્રહ્મેશ્વરને' (પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા આ મંત્ર વિષે વર્ણવેલ) તે (પરમાત્મા)ની પ્રાર્થના કરવી. ૧૧૧

ઉપર્યુક્ત (યો બ્રહ્માણં) મંત્રનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

હિરણ્યગર્ભ^૪ સૃષ્ટ્વા^૫દૌ^૩ વેદાં^૬સ્તસ્મૈ^૭ દદા^૮તિ યઃ^૨ ।

તં^૯ માસકં^{૧૦} સ્વાત્મધિયો^{૧૧} મુમુક્ષુઃ^{૧૨} શરણં^{૧૩} ભજે ॥ ૧૧૨ ॥

અં (હું) મુમુક્ષુ જે (પરમાત્મા) આદિમાં બ્રહ્માને સજીને તેને વેદો અર્પણ કરે છે તે સ્વાત્મબુદ્ધિના પ્રકાશક (દેવનું) શરણુ લભું છું. ૧૧૨

ઉપર્યુક્ત પરમાત્મદેવના વિશેષસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

નિષ્કલં^૧ નિષ્ક્રિયં^૩ શાન્તં^૨ નિરવચ્યં^૪ નિરજ્જનમ્ ।

ભજે^{૧૦} સ્વયં^૬ માસમાનં^૭ તં^૮ દગ્ધેન્ધનવહ્નિવત્ ॥ ૧૧૩ ॥

અં નિરવચ્ય નિષ્ક્રિય શાંત નિદોષ નિરૂપાધિક બળેલકાષ્ટવાળા અગ્નિની જે સ્વયંપ્રકાશ એવા તે (દેવ)ને હું લભું—ઉપાસું—છું. ૧૧૩

હવે, 'નિષ્કલ' તથા 'નિરંજન' પદનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

નિષ્કલો^૩ઽવ્યવેહીનો^૨ હેતુહીનો^૪ નિરજ્જનઃ^૫ ।

નિરિન્ધનાગ્નિસામ્યં^૭ તુ^૬ માયાતત્કાર્યવર્જનાત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અં અવયવરહિત હોવાથી (તે) નિષ્કલ (તથા) હેતુરહિત હોવાથી

x ટિપ્પણ: ૧૧૧ ભુએ "યો મદ્ભા ણ વિદ્યાતિત્વે... દગ્ધેન્ધનામિવાનલ" (૬-૧૮-૧૧).

નિરબન (છે) માયા તથા તેના કાર્યનો (એ વિષે) અભાવ જ હોવાથી નિરબન અબિનુ^૧ સાદૃશ્ય (હકલુ છે). ૧૧૪

ઉપર્યુક્ત પરમાત્માના જ્ઞાન વિના વિચુકિત ન થાય તે ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે -

તાદૃશ^૧ પરમાત્માનં^૨ વિદિત્ત્વે^૩વ વિમુચ્યતે^૪ ।

વિના^૫ જ્ઞાનં^૬ ન મુક્તિઃ^૭ સ્યાદિતરૈઃ^૮ કોટિસાધનૈઃ^૯ ॥ ૧૧૫ ॥

અં તે સીત્યના પરમાત્માનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ વિમુક્ત થવાય (કેમકે) મુક્તિ, જ્ઞાન વિના અન્ય કોટિ સાધનોવડે ન થાય ૧૧૫

પરમાત્માને બધ્યા વિના મુક્તિ ન થાય તે નિરૂપણ કરે છે --

યદા^૧ ચર્મવદાકાશં^૨ વેષ્ટયન્તિ^૩ માનવાઃ^૪ ।

તદા^૫ દેવમવિજ્ઞાય^૬ મુક્તિનં^૭ ત્વસ્તિ^૮ તદ્વ્યમ્^૯ ॥ ૧૧૬ ॥

અં એ મનુષ્યો આમટાની પેરે આકાશને વીંટાળે તો દેવને બાધ્યા વિના મુક્તિ થાય (કિન્તુ) તે એ સકલિત ન હોય ૧૧૬

શ્વેતાશ્વર ઋષિ આ વિદ્યા તપપ્રસાદ તથા પરમાત્મપ્રસાદથી પામ્યા એમ ઉપસહાર કરે છે --

તપસા^૧ દેવમારાધ્ય^૨ શ્વેતાશ્વતરનામકઃ^૩ ।

અન્ત્યાશ્રમિન્યઃ^૪ પ્રોવાચ^૫ બ્રહ્મવિદ્યામૃપિપ્રિયામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અં શ્વેતાશ્વતર નામના ઋષિએ તપપૂર્વક પરમાત્મદેવને આરાધી ઋષિઓની પ્રિયા પ્રહ્મવિદ્યાનો અન્ધાગીઓને ઉપદેશ કર્યો ૧૧૭

આ વિદ્યાનો કોને ઉપદેશ કરવો ને કોને નહિ તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે --

વેદાન્તૈ^૧ પરમં^૨ ગુહ્યં^૩ નાનોપાણ્યાનવર્જિતમ્^૪ ।

નાં પ્રશાન્તાય^૫ દાતવ્યં^૬ દેયં^૭ શિષ્યાય^૮ ધીમતે ॥ ૧૧૮ ॥

x ટિપ્પણ ૧૧૫ શુઓ "યદા ચર્મવદાકાશ . મર્ષિયન્તિ ।" (૬-૧૦)

x ટિપ્પણ ૧૧૭ શુઓ "તપ પમમારેવપ્રવાશચ્ચ ।" (૬-૧૧)

x ટિપ્પણ ૧૧૮ શુઓ "વેદાન્તૈ નાનુપાનામિધ્યાય કા ।" (૧-૨૨)

અં વેદાન્ત મધ્યે' નાના પ્રકારનાં આખ્યાનરૂપે' વર્ણવેલ પરમ રહસ્ય, અપ્રકાંત શિષ્યને દેવું નહી. (કિન્તુ) બુદ્ધિમાન શિષ્યને દેવું. ૧૧૮

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
યસ્ય દેવૈ પરા ભક્તિર્યથા દેવૈ તથા ગુરૌ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
તસ્યૈતૈ કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અં જેને જે પ્રમાણે દેવ પરત્વે તે પ્રમાણે ગુરૂ પરત્વે (એવી રીતની) [પરમાત્મ] દેવ પરત્વે શ્રેષ્ઠ ભક્તિ હોય તે મહાત્મ(પુરૂષ)નેજ (ઉપર કહેલા) વેદના અર્થ પ્રગટ થાય છે. ૧૧૯

હવે, અન્તર્યામીરૂપ શ્રીવિદ્યાતીર્થમહેશ્વર ગુરૂની આશિષની પ્રાર્થના કરી અર્થની સમાપ્તિ કરે છે:—

અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તૈતિ ચાન્તર્યામી શ્રુતીરિતઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
સોઽસ્માન્મુખ્યગુરુઃ પાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અં જે અન્તર્યામી અન્તાપ્રવિષ્ટ નિયામકરૂપ એમ શ્રુતિમાં કહેલા છે તે (અન્તર્યામીરૂપ) મુખ્ય ગુરૂ શ્રીવિદ્યાતીર્થમહેશ્વર અમારૂં રક્ષણ કરે. ૧૨૦

ઇતિ શ્વેતાશ્વતરવિવરણુ નામનો પારમેઠા અધ્યાય સમાપ્ત.

પ્રથમ વિભાગ સમાપ્ત.

